

Bitskey István

**ESZMÉK,
MŰVEK,
HAGYOMÁNYOK**

A reneszánsz és barokk korszak magyarországi irodalom- és művelődéstörténetének egyes kérdéseit, egymással szoros összefüggést mutató jelenségeit tárgyalják e könyv fejezetei. A szerző százdéka szerint három évszázad (1450–1750) meghatározó irányzatairól, jellegzetes eszmeáramlatairól és írói alkotásairól esik itt szó, olyanokról, amelyek máig ható tanulságokat kínálnak. Mit jelentett Magyarország számára Mátyás király udvarának reneszánsz kultúrája? Mennyi része volt ennek kiformálódásában a hazai hagyománynak, s mennyi az európai mintának? Miért verhetett gyökeret oly rövid idő alatt a reformáció a Kárpát-medencében? A hagyomány vagy az újítás nyomta-e rá bélyegét markánsabban Balassi Bálint költészetére? Mit mondott erről egy évszázad magyar líratörténeti kutatása? Hogyan alakult a Balassi utáni korszak költészete? Prózája? Hitvitázó irodalma? Milyen alkotásokat tekinthetünk emlékiratoknak, s milyen típusai vannak? Mi az eszmetörténeti háttere a barokk kori magyar memoáriródalom felvirágzásának? A régiség mely értékei asszimilálódtak leginkább a hazai közgondolkodásba, a hagyomány mely rétegeihez tudtak kapcsolódni újabb irodalmunk egyes alkotásai? Ilyenféle kérdésekre keresik a válaszokat a kötet tanulmányai, amelyek természetesen kapcsolódnak mind egymáshoz, mind pedig a szerző korábbi könyveihez (*Hitviták tüzeiben*, Bp. 1978; *Humanista erudíció és barokk világkép*, Bp. 1979; *Magyar emlékirók*, Bp. 1982; *Így élt Bethlen Gábor*, Bp. 1984; *Pázmány Péter*, Bp. 1986.).

BITSKEY ISTVÁN
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

7.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Bitskey István

Eszmék,
művek, hagyományok

*(Tanulmányok a magyar reneszánsz
és barokk irodalomról)*

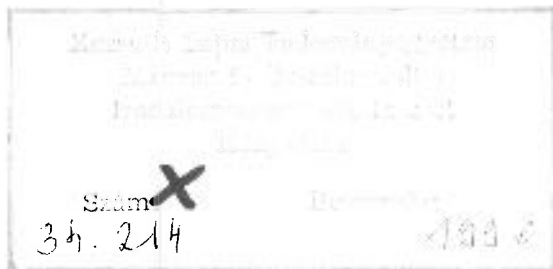
Debrecen, 1996

A kötet a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Kereskedelmi Bank Rt. Universitas Alapítványa
támogatásával jelent meg.

© Bitskey István

LEKTORÁLTA:

Komlowszki Tibor

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 112 5

Kiadta: a Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Takács László
A szedés és tördelés a Kossuth Egyetemi Kiadóban készült
A nyomtatást és a kötészeti feldolgozást a Kinizsi Nyomda Kft. végezte
A nyomdai rendelés törzsszáma: 96.174
Felelős vezető: Bördős János ügyvezető igazgató
Terjedelem: 21,25 A/5 ív
Készült Debrecenben, 1996-ben

TARTALOM

„ELŐLJÁRÓ LEVÉL”	7
I. A RENESZÁNSZ VONZÁSÁBAN	9
„Az ország meg annak lakosai hasznára” (Mátyás király emlékezete)	9
Tradíció és reprezentáció (Humanista szerzők Mátyás király udvari ünnepségeiről)	16
Janus Pannonius béke-epigrammái	27
A magyarországi reformáció kialakulása és fejlődési irányai	34
Luther és a magyar művelődés	47
Heltai Gáspár, a fabulaíró	55
„Az magyarul nyelvnek dicsősége” (Balassi-értelmezések, 1899–1994)	68
Egy Rimay-vers világa	85
Pöngését koboznak	97
Bethlen Gábor és a magyar művelődés	110
II. A BAROKK JEGYÉBEN	117
Katolikus megújulás és barokk műveltség	117
Stílusváltás Nyéki Vörös Mátyás költészetében	134
Lépes Bálint és az olasz „Seicento” stílus	148
Pázmány grazi vitairatai	161
Pázmány Péter Korán-cáfolata	179
Bethlen, Pázmány és a Káldi-biblia	195
Esterházy Miklós, a hitvitázó nádor	204
Válságkép és reformprogram Comenius tervezetében	219
História, emlékirat, önvallomás	225
Mikes Kelemen és a magyar emlékirók	262

III. MÚLT ÉS JELEN	269
Irodalmunk Szent István-ábrázolásai	269
Bocskai István alakja a magyar irodalomban	277
Modern regény a régi Erdélyről	288
Régi irodalom – modern zene (Kodály művészetének irodalmi gyökerei)	292
JEGYZETEK	301
NÉVMUTATÓ	329

„ELÖLJÁRÓ LEVÉL”

Prológus, dedikáció, „előljáró levél”: ilyesféle bevezetőkkal bocsátották útra könyveiket a régi magyar írók. E kifejezések közül a legutóbbi látszik alkalmasnak arra, hogy a jelen kötet elé szánt sorokat indítsa, egy rövid levélnyi-lapnyi terjedelemmel ugyanis nem több az, ami itt említést kíván és érdemel.

Huszonnégy tanulmányt ad közre ez a kötet, látszólag különféle témákról szólókat, amelyeknek összetartozása azonban nyilvánvalóvá kell hogy váljon az elmélyültebb olvasói figyelem előtt. Tíz értekezés a reneszánsz, tíz a barokk korszak magyar irodalmáról és szellemi életéről szól, négy pedig a múlt örökségének továbbélő jeleit, a hagyományozott értékek megőrződésének módjait kíséri figyelemmel. Ez utóbbi csoportba tartozó írások nem kívánnak többek lenni, mint felvillanó fényjelek, amelyek utalnak az előző vizsgálódások végső céljára is: a magyar irodalom és művelődés múltjának, térbeli és időbeli kiterjedésének dimenzióit pásztázzák e fejtegetések, abban a hitben, hogy általuk is biztosabb alapokon nyugodhat nemzeti önismeretünk, önszemléletünk és azonosság-tudatunk.

A reneszánsz és barokk korszak együttes, interdiszciplináris vizsgálatára Bán Imre és Klaniczay Tibor példája ösztönzött, tőlük kaptam a szellemi indíttatást, a biztató szót, a szakmai háttérrel, s az általuk kezdeményezett kutatási irányok voltak számomra mindig is a mérvadóak. Jelen kötet így az ő emléküknél is adózni kíván, s ugyanakkor épp az ő eredményeikre építve törekszik e korszakok összképének gazdagítására, árnyalására, újabb értelmezési lehetőségeinek megfogalmazására. Azt is tőlük tanultam, hogy a magyar jelenségeket mindig európai összefüggésrendszerben célszerű elemezni, ez a törekvés remélhetőleg e kötet tanulmányain is érződik.

Oktatás, kutatás és tudományos közélet egymástól elválaszthatatlan hármis közegében születtek meg ezek az értekezések, szorosan kapcsolódva a debreceni KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének munkájához, feladataihoz, hazai és nemzetközi kötelezettségeihez. Írásaim e csoportját reményeim szerint egységbe fogja a témák kronologikus sorrendje, a köztük meglévő összefüggések hálózata s a korszak lényeges jelenségeire irányított figyelem. A szövegek közül a korábban már megjelen- teken csupán kisebb stilisztikai csiszolásokat végeztem, elírásokat és sajtóhibákat korrigáltam, a gondolatmenetet sehol nem változtattam meg. A pontos filológiai tájékoztatás kedvéért a jegyzetekben mindenütt megadtam az írás keletkezési évszámát, az első megjelenés helyét, s többnyire – a teljesség igénye nélkül – utalok az azóta megjelent újabb tanulmányokra is, ha azok a témáról jelentős új ismereteket adtak közre. Mindezzel talán sikerült növelni a kötet használhatóságát s lehetőség nyílt a tárgyalt korszakok egyes jelenségeinek többirányú megvilágítására, komplex bemutatására.

I. A RENESZÁNSZ VONZÁSÁBAN

„Az ország meg annak lakosai hasznára”
(Mátyás király emlékezete)

Néhai való jó Mátyás király!
Sok országokat te bírál,
Nagy dicséretet akkoron vállal,
Ellenségednek ellene állál.

Ezekkel a szavakkal kezdte emlékdalát az ismeretlen versszerző a 15. század végén, Hunyadi Mátyás halálát követően. Szavaival egybecseng a korabeli humanisták kifejezése: „rex invictissimus”, „győzhetetlen király”. Ezt hirdette róla Bonfini, de azt is hozzátette, hogy „kedvezett neki a szerencse, mely jogosan szegődött kíséretéül”.

A legendás emlékezetű király halálának fél évezredes jubileumán joggal merül fel a kérdés: valóban benne kell-e látnunk a magyar történelem legkiemelkedőbb uralkodóinak egyikét? Vagy talán csak a „fortuna” kegyeltje volt, s a közép-európai térség pillanatnyi kedvező politikai széljárása tette lehetővé sikereit? Továbbá – túl a politikai és katonai szempontokon – a műveltség minden korábbit meghaladó mértékű magyarországi színvonal-emelkedésében is az ő személyes szerepét kell-e hangsúlyoznunk? Vagy Buda és Visegrád fényei, műkincesi és építészeti remekei, a nem csekély anyagi áldozattal összegyűjtött könyvek és messzi földről idehívott tudósok csupán egy nagyhatalmi politika eszközei lettek volna? Csak az uralkodói reprezentáció hívott volna életre több mint három év-

tizedes uralkodása alatt nyomdát, könyvtárat, reneszánsz építészetet, irodalmat, ötvösművészetet? Vagy talán annak a felfogásnak lehet igaza, amely nem Mátyásban, hanem itáliai feleségében látta a reneszánsz kultúra magyarországi meghonosítóját? Vajon Mátyás elsősorban az ő kedvéért kívánta volna – Bonfini szavaival élve – „Pannoniát második Itáliává tenni”?

Noha sokan és sokféleképp igyekeztek már ezekre a kérdésekre megfelelni, megnyugtató módon máig sem zárult le a vita, a töprengés, az aktuális tanulságokra is vágyó elmélkedés Mátyás alakjáról, életművéről. Hogyan is lehetne ez másképpen épp mostanában, miért ne keresnénk ma is az igazság jelképévé magasztosult uralkodóban az időtálló értékeket, az országépítő szándék indítékait, a budai királyi udvarból sikerrel folytatott közép-európai politizálás titkait?

A mátyási életmű mérlegelésekor célszerű figyelmünket mindenekelőtt a „Corvinus nemzetség sarjának” neveltetésére irányítani, az ifjú Mátyás szellemi orientációja ugyanis sok tekintetben kulcsot ad a későbbi uralkodó tetteinek magyarázatához. Maga a tény, hogy tizenöt évesen került trónra, még nem szokatlan a feudális Európa történetében, az viszont már annál inkább, hogy félreállítva gyámjait, mindjárt a kezdetektől saját maga irányít, méghozzá életkorához képest feltűnő határozottsággal és szigorral. Vajon honnan ez az energikus céltudatosság, erély és kezdeményezőkézség, honnan a körültekintéssel párosuló bátorság, a széles látókör, az alapos képzettség, amely nélkül aligha lehetett volna győzelmes király, s nem lehetett volna „fautor ingeniorum”, a tehetségek patrónusa sem?

A válasz most kézenfekvő: nevelője, Vitéz János az ország első számú tudósa volt, akinek váradi püspöki könyvtárszobájában rendszeresen összegyűltek tudós eszmecesterére itáliai, német, lengyel, horvát és magyar literátorok s könnyen lehet, hogy Mátyás születésének pillanatában is folyt a vita az ég és föld titkairól, a csillagok állásáról, Platonról, Arisztotelészről vagy épp Cicero eszményképnek tekintett latin stílusáról, az agg Pier Paolo Vergerio vezetésével, Vitéz János vendégszeretetét élvezve.

Csoda-e, hogy a váradi tudós püspök neveltje már tizenkét éves korában latin orációkat tolmácsolt, később – mint Bonfini írja – „sok nyelvet tudott”, s kora gyermekségétől kezdve nagy kedvvel

tanulmányozta az ókori historikusok – főként Livius, Curtius és Caesar – műveit, de a platonai filozófiát, a patrisztika nagyjait vagy Filarete reneszánsz építészeti teóriáját is jól ismerte? Ezt a Vitéz-féle klasszikus képzést pedig kiegészítette egy másik élménykör is. „Táborban született, katonai köpenybe pólyálták, öreg katonák sátrában nevelkedett” – mondta róla nagybátyja, Szilágyi Mihály, aki szerint János kormányzó kisebbik fia semmit sem gyűlött jobban, mint a gyávaságot és restséget.

Mindennek alapján nem mondható tehát a véletlen művének a gyermekként királlyá választott Mátyás öntudatos, magabiztos fellépése, hanem célirányos, korszerű nevelés tette azt lehetővé, a „virtus et humanitas”, a testi és szellemi erő tisztelete jegyében töltött ifjúkor eredményezte az uralkodás kezdeti sikereit.

De láthatólag a későbbiekben is ez a két vezércsillag irányította lépteit, ez a két erény állott értékrendjének tengelyében. Győztes csatáit az ész és a vitézség, a „virtus et ingenium” diadalaként mutatta be Janus Pannonius, amikor így méltatta őt epigram-májában:

Mátyás két diadalt aratott egyszerre a harcban,

Egy kézzel szerzett két diadalkoszorút.

Lám Erdélyben, majd Moldvában nyert hadipalmát;

Ottan a csel győzött, itt meg a harci erő.

Két tájék hódolt más-más módon leigázva;

Itt a vitézség volt győztes, amott meg az ész.

(Ford. Muraközy Gyula)

A *Gratulatur de duplici victoria Matthiae* diadalokról szól, noha tudjuk, nem csupán győzelmek sorozata volt uralkodásának három évtizede. Olykor vereségeket is szenvedett, máskor túl nagy árat kellett fizetnie a babérokért, terveit sem valósultak meg mindig, 1471-ben pedig leghívebb emberci fordultak vele szembe. Mielőtt azonban kudarcot emlegetnénk, érdemes utalni arra a helyzetre, amelyben átvette az országot: a déli végekre török hadak törtek be, maguk előtt űzve a lakosságot, felprédálva a szántóföldeket, az északi várakat Giskra zsoldosai tartották megszállva, nyugatról Frigyes császár csapatai közeledtek, s a magyar korona, az ország legfontosabb hatalmi jelvénye is Bécsben volt, Frigyes kezeiben.

Ezzel szemben jó három évtized múltán a meghódított Bécsben megszálló Mátyás egy olyan közép-európai birodalmat uralt, amelynek határait nyugaton a sziléziai Bautzen, a csehországi Iglau s az ausztriai Melk ősi bencés apátsága alkotta, délen a Jajca-Belgrád-Szörény vonal zárta le, mégpedig a török számára áthatolhatatlanul. A különbség önmagáért beszél, a tanulságot pedig Zrínyi Miklós szavaival mondhatjuk ki: „a király, noha ilyen nagy gondjai valának, semmit el nem múlata... aki országának megmaradására lett volna”.

Más kérdés, hogy az adóterheket sokalló kortársak között a hadakozások korántsem váltottak ki egyértelmű lelkesedést.

A keresztény egyetemesség eszméjét dédelgető humanista főpapok hibáztatták a királyt a törökellenes nemzetközi összefogás elmaradása miatt, a balkáni támadó hadműveletek háttérbe szorulása miatt. Ők úgy vélték, nem a szomszédos keresztény államok hódoltatása, hanem az iszlám elleni szent háború lett volna méltó cél a király és „Európa védőbástyája” számára. A „propugnaculum Christianitatis” és az „antemurale” szép humanista eszményeinek képviselői csak egyet felejtettek ki számításaikból: a katonai realitást, az erőviszonyok valós felmérését. Mátyásnak minden erejét latba kellett vetnie ahhoz, hogy a déli végvári láncolat elláthassa feladatát, legyen elegendő fegyvere, élelme, katonája, s álljon készen felmentő screg is, ha valamikor arra lenne szükség. De ennél többet – megelőző hadműveletet, netán az egész Balkán felszabadítását – várni tőle illúzió lett volna. Ilyen irányú biztatásokban – a pápaságtól, Velencétől, külföldi humanistáktól, élükön Aeneas Sylvius Piccolominivel – nem volt ugyan hiány, tényleges segítségben viszont már annál inkább. Helyzetét jól ítélte meg másfél évszázad múltán Zrínyi Miklós, aki szerint „a király észbe kezdé magát venni, hogy kereszttyén fejedelmek, akik az ő paizsa alatt ülnek vala békességben, el akarják vala hagyni csak magát a török hatalmassága ellen. Azért a király is másképp gondolkodék ...”.

Igen, másképp kellett gondolkodnia, az erők reális felmérése irányította kardját északra és nyugatra, hogy Szilézia, Morávia s végül Bécs megszerzésével biztosítsa hátországát s hozza létre azt az erős államot, amely – reménye szerint – javuló eséllyel nézhetett

volna szembe egy későbbi nagyobb török háborúval. Tragikus kifejelete történelmünknek, hogy Mátyás idő előtti halála – negyvenhét éves volt mindössze – s főként utódlásának megoldatlansága nem tette lehetővé szándékainak, elképzeléseinek megvalósulását, s nem volt, aki az általa kezdett úton továbbhaladjon.

Uralkodók nagyságát csupán külpolitikai sikereikkel mérni aligha lenne helyes, az ország műveltsége, a kultúra színvonala talán még fontosabb fokmérője annak, mint a bizonytalan jövőjű külső hódítások. E szempontból egészen különleges jelenséggel állunk szemben a Mátyás-kori Magyarországon: az itáliai humanizmus és a reneszánsz művészet, amely az Alpokon még nem jutott túl, a kontinens északi és keleti tájain, az olaszoktól „barbaricum”-nak titulált területeken még nem jelent meg, az most viharos gyorsasággal túnt fel Budán, a királyi udvarban. Vergerio és Vitéz János után szinte üstökösként világlott fel a kancellária egén a Padovából frissen érkezett Janus Pannonius szellemisége, s vele egyszeriben felcsendült „az északi föld hús rögein” az a kritikus hang, amely a hazai állapotokat a külhoniakkal összevetve, termékeny elégedetlenségtől táplálva, tettekre adott ösztönzést.

S Mátyásban megvolt az ezekhez szükséges fogékonyság. Már gyermekkori olvasmányaival beléivódott az antik Róma tisztelete, a modern Itáliáról pedig épp eleget hallhatott Vitéz Jánostól, a Rómában tanult Vetési Albert kancellártól, Janus Pannoniustól, Galeotto Marziótól, Giovanni Gattitól és más, ideérkezett tudósoktól. Az itáliai politikai és kulturális orientáció fokozatosan erősödve vált kapcsolatrendszerének fő vonalává, amit azután jelentékenyen megerősített a Beatrixszal kötött házassága, a királyné kíséretében megjelenő olasz udvaroncok sokasága.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a nápolyi király lányával kötött házasság lett volna Mátyás itáliai tájékozódásának elsődleges oka. Mielőtt Aragóniai Beatrix 1476. december 10-én Székesfehérvárra megérkezett, már jórészt kiépült a magyar királyság és az olasz városállamok kapcsolatrendszere. 1463-ban Mátyás szövetséget kötött Velencével, majd baráti viszonyt létesített Firenzével, 1464-től gyűjtötte a korvinákat, s rövidesen meghívta Galeotto Marziót könyvtárosnak. Már Podjebrád Katalin halála után felvetődött házassági terve Ippolita Sforza milánói hercegnővel, s

ha ez meghiúsult is, Itália iránti különös figyelmét pontosan illusztrálja. Természetesen az Aragóniai Ferdinánd leányával kötött frigy újabb lendületet adott az olaszos életvitel és ízlés magyarországi térhódításának. Budán reneszánsz stílusban felújították, Visegrádon átépítették a királyi palotát, pompás királyi villa épült Nyéken, várak és erődítmények sora nőtt ki a földből vagy újult meg: Komárom, Tata, Kőszeg, Vajdahunyad, Diósgyőr máig álló falmaradványai tanúskodnak erről. Hidak, utak, kertek létesítése, a budai egyetem épületének monumentális tervrajza, a székesfehérvári bazilika renoválása, vörösmárvány sírkövek elterjedése: mindez a király építőkedvének beszédes tanújele. Elsősorban olasz mestereket hozatott: Giovanni Dalmata, Chimenti Camicia, Aristotele Fioravante – hogy csak néhányat említsünk a nevesebbek közül – azon fáradoztak, hogy a Duna völgyében is meghonosodjon a korszerű építőművészet. A király műkincsgyűjteményébe az olasz reneszánsz legjavából válogatott darabok kerültek be: Verrocchio domborműve, Benedetto da Maiano faragott szekrénykéje, Filippino Lippi és Andrea Mantegna festményei és egy Leonardónak tulajdonított kép.

Az általa Budára hívott tudósok egyfelől a hazai szellemi életet gazdagították új impulzusokkal, másfelől – s ez sem kevésbé fontos – az ő műveik révén ismerte meg Európa a magyarokat és Magyarországot. A nemzetközi közvélemény mindmáig többnyire azt tudja Mátyásról, amit Bonfini leírt, s amit róla a humanista költők latinul megverseltek.

De vajon végül is a Bibliotheca Corviniana kétezernyi színes kódexe, a Budára hívott scriptorok és literátorok, tudósok és zenészek serege, a Hess András-féle nyomda, a pozsonyi Academia Istropolitana, a műkincsek és építkezések mi célt szolgáltak összességükben?

A kérdésre maga Mátyás ad feleletet, ha figyelmezzünk alapítóleveleire, amelyekben hangoztatja, hogy gyűjteményei és építkezései „pro utilitate et commodo Regni nostri et incolarum eiusdem”, vagyis „az ország meg annak lakosai hasznára és kényelmére” létesültek. Ugyanígy látta ezt Zrínyi Miklós is: „Ezek a dolgok nem minden királyoknak adatnak és legfőképpen azoknak sohasem, akik a magok országát s alattvaló nemzetét nem tiszta szívből szeretik és nem gyönyörködnek benne, mint Mátyás király”.

De Mátyás nemzete és országa gyarapodásában „gyönyörködő” király volt, ezért méltó arra, hogy reá gyakran emlékezzünk, különlegesen eredményes tudomány- és művészetpártoló tevékenységét pedig századokra előremutató példának tekintsük.

Tradíció és reprezentáció

(Humanista szerzők Mátyás király
udvari ünnepeiről)

A kora újkori európai királyi udvarok mindennapi életének és kulturális szerepének vizsgálata az utóbbi évtizedekben megélénkült, s a kutatás egyik fontos iránya az udvari ünnepek jellegének és reprezentatív funkciójának elemzése lett.¹ Teljes joggal, hiszen a királyi udvarok pompája többnyire az uralkodói hatalom szimbólumává vált, a ceremóniák megrendezési módja a propagált értékek rendjét tükrözte, így az ünnepek részleteinek feltárása fontos hozzájárulást jelent az európai kulturális tradíciók történetének megismeréséhez.

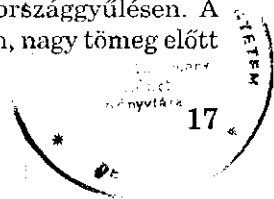
A nemzetközi szakirodalom egyetért abban, hogy az európai uralkodók udvarai a 14. század végétől a 18. század közepéig játszottak elsőrendű szerepet a politika és a művelődés történetében.² A reneszánsz idején a korábbihoz képest megnövekedett az udvar szerepe az egyes államok életében, s ez magával hozta az udvari ünnepek szimbolikus jelentőségének fokozódását is. Mivel a lovagi kultúra a 15. század elejétől kezdett felbomlani és átalakulni, a nemzeti vagy regionális tradíciók mind határozottabban jutottak érvényre az udvarok életében. Ez a tendencia érvényesült a magyar királyi udvarban is, amelynek központosító szerepe Hunyadi Mátyás királlyá választása után közismerten megerősödött, s a Zsigmond-kori helyzethez képest meg is változott.

De vajon mennyiben különböztek a budai udvar ünnepei a korabeli európai modellektől, szokásoktól, ceremóniáktól? Voltak-e speciális vonásai, egyedi jellegzetességei, helyi hagyományokból következő ismertetőjegyei? Az Anjou- és Zsigmond-kori tradíciók hatottak-e még mindig erősebben, vagy az új uralkodó új típusú reprezentációigénye volt a meghatározó? Néhány adattal és szemponttal e kérdések tisztázásához kívánunk hozzájárulni az alábbiakban. Annál is inkább, mivel a Mátyás művészetpártoló tevékenységével bőven foglalkozó szakirodalom az udvari ünnepekről alig szólt, még Balogh Jolán monográfiája is csak csekély terjedelmet szentelt e témának.³

Forrásunk elsődlegesen Antonio Bonfini műve, amely részletesen tárgyalja a király uralkodásának eseménytörténetét, s eközben az udvari ünnepekről is sok szót ejt, többnyire a szóbeli hagyomány alapján számol be róluk.⁴ De még ahol utólag, propagandisztikus céllal színezi is ki előadását, ott is hasznos információt nyújt az udvarban elfogadott értékrendről, szemléletmódról, mentalitásról. Rajta kívül még más külföldi szemtanúk is megörökítették Mátyás udvarának ünnepi eseményeit, köztük Galeotto Marzio itáliai vándorhumanista, Peter Eschenloer boroszlói jegyző, Magister Martinus Bylica de Ilkusz lengyel csillagász és még számos névtelen szerző leírása, jelentése, levele.⁵ Ünnepegekről szóló teoretikus mű (Festbuch) a 15. századból nem maradt ránk, nyitott kérdés, hogy ilyet használtak-e Magyarországon, vagy pedig az ünnepszervezés csak spontán módon követte az itáliai mintát. Tudomásunk szerint Kelet-Közép-Európában először 1575–1577 között keletkezett „fête book”, ez Stanislaw Sarnicki szerzeménye, amely latinul jelent meg Krakkóban 1581-ben, s főként a győzelmi ünnepegekről (triumphus) és a győzelem utáni mulatságokról szól.⁶ A hiányzó elméleti munkákat viszont némileg pótolják az említett szerzők színes ünnepleírásai, amelyekből a ceremóniák rendezőinek szándékai, az általuk propagált eszmények és értékek rekonstruálhatók.

Magyarországon a 14. század közepétől tesznek az oklevelek különbséget *curia* és *aula* között; az előbbi inkább földrajzi helyet, az utóbbi többnyire a királyt körülvevő embereket, udvartartását, a környezetében kialakult szokásokat és szertartásokat, azaz „ünnepi udvarát”, „mozgó udvarát” jelöli.⁷ A lovagi kultúra külsőségei ugyancsak ekkortájt, az Anjou-királyok idejében honosodtak meg Budán, ettől az időtől fogva a koronázások, királyi esküvők, követjárások, temetések együtt jártak különböző szertartásokkal, viselkedési előírásokkal, felvonulásokkal, párvialokkal, lovagi tornákkal, csetleg színjátékokkal s egyéb látványosságokkal.⁸ Mindez főbb vonalaiban a nyugat-európai mintához igazodott a 15. század közepéig, pontosabban Mátyás trónra léptéig.

Bonfini leírása szerint Mátyást 1464. március 29-én, nagypénteken koronázták királlyá a székesfehérvári országgyűlésen. A koronázási szertartás a Szent István bazilikában, nagy tömeg előtt

zajlott le, a királyt Szécsi Dénes esztergomi érsek ékesítette fel az összes hatalmi jelvénnel. A nép örömujjongása közepette különféle nyelveken hangzottak el beszédek, amelyek Mátyást „új Nagy Sándornak”, „új Caesarnak”, „Pannonia győzhetetlen védelmezőjének”, „szittyá Marsnak”, a „rómaiak leszármazottjának” titulálták. A király ajándékot, pénzt, ruhát, tisztségeket osztogatott, majd pedig „többeket lovaggá ütött, s arany nyakláncal vagy bíbor köpennyel ajándékozta meg őket”. A koronázási szertartás utáni hónapokat a király szórakozással töltötte. Mint Bonfini írja: „Naponta különféle látványosságokat rendeztetett. Volt lovagi torna, kocsiverseny, oroszlánviadal, két-három párviadal: mindezekben felette gyönyörködött. Lovagi tornán ő maga is naponta porondra szállt; oly erős volt és bátor, hogy a legvitézebb ellenfelekkel is lándzsát tört. Meghagyta, hogy a küzdelemben sohase törődjenek méltóságával, sőt ezt többször rendelettel is kihirdette. Kocsiversenyben is állandóan részt vett. Semmit a gyávaságnál, semmit a tunya henyelésnél gyűlöletesebbnek nem tartott.”⁹

Az itt felsorolt háromféle látványosság közül a párviadal a korábbi lovagi tradíció továbbélése, a kocsiverseny viszont antik mintára szerveződött, s a reneszánsz ünnepek „all'antica” elemeihez tartozott, ilyen korábban nem szerepelt a hazai udvari ünnepek műsorán. Nagy kérdés viszont, mit kell értenünk „oroszlánviadalon” („leonum venationes”) Vadászjelenteket? Színjátékokat, ahol oroszlánbőrbe bújt ember játszott a állatok királyának szerepét? Egyáltalán lehetséges volt-e, hogy 1464-ben a magyar királyi udvarban valódi oroszlánok álljanak rendelkezésre az ünnepek fényének emelése céljából?

Geréb László szerint maszkos játékról lehet szó.¹⁰ Arra nincs más adatunk, hogy a királynak 1464-ben lettek volna oroszlánjai. Arra viszont már annál több, hogy néhány évvel később, 1470-ben Firenze városi tanácsa két oroszlánt küldött neki ajándékba. Az eseményről Janus Pannonius négy epigrammát írt.¹¹ Az egyikben (De leonibus per Florentinos missis, ad Matthiam regem) az oroszlánokat királyhoz méltó ajándéknak nevezi. „Tu princeps hominum, princeps leo nempe ferarum” – írja, s tüzetesen fejtegeti a hasonlóságokat a „fenséges erőt” megalapozó királyi vad és az uralkodó között.

Másik epigrammájában az oroszlánt ugyancsak az erő szimbólumaként említi:

Dignum te, nostro, vectigal et illa pependit
Iudicio, fortem, fortia dona, decent.

A firenzeieknek Mátyás követe, Bajoni István mondta el, hogy ura örülne az ilyen ajándéknak, s a Signoria el is küldte a jó kapcsolatok ápolása jeléül „a firenzei nép ősi jelvényét”.¹² Janus Pannonius a „rex invictissimus” jelképeként ünnepelte a Bécsen át Budára érkezett királyi vadakat. Más kérdés, hogy a négy epigramma hangneme hízelgő-e (miként Huszti gondolta), vagy ironikus, miként az újabb verselemzések vélik.¹³ Logikus feltételezés, hogy a korábban tisztelt és becsült király politikájával fokozatosan szembeforduló Janus verseiben is meg kellett mutatkoznia a távolodás jeleinek. Az oroszlánajándékozásról szóló epigrammák ebbe a tendenciába illeszkednek, egy-két kifejezésük mögött burkolt irónia húzódhat meg.

E versek hangvételelétől függetlenül tény, hogy Mátyás és az oroszlánok jelképesen összetartoznak a kortársak szemében, ez többek között Bonfini egy megjegyzésével is illusztrálható. Eszerint amikor 1490-ben a király Bécsben meghalt, ugyanazon a napon Budán oroszlánjai is kimúltak, mintegy megérezve uruk halálát.¹⁴ Mivel Mátyásnak 1470-ben és 1490-ben is voltak oroszlánjai, s mivel vadaskertjének (vivarium) gazdagságáról még Konstantinápolyban is csodálattal beszéltek,¹⁵ nem tarthatjuk kizártnak, hogy a koronázási ünnepségek utójátékként említett venáció is valódi oroszlánokkal zajlott le. Valószínűbb azonban, hogy Bonfini utólag nem emlékezett pontosan a dátumra, s valamely 1470 utáni oroszlános játékot keltezett korábbra.

Úgy látszik, a humanista történetíró a magyar királyi udvari ünnepségeket is „tógába öltöztette”, amikor a klasszikus római kor amfiteátrumainak látványosságait vélte bennük felfedezni. A gladiátorviadalk, a kocsiversenyek és a legkülönbélebb vadállatokkal megrendezett venációs jelenetek épp azt a három látványtípust jelentik, amelyek mind az ókori római impériumban, mind pedig Pannonia provinciában az ünnepségeket alkották. Az ókortörténeti kutatás szerint „semmi nem szól az ellen, hogy a

pannoniai amfiteátrumok arénájában – ha ritkán is – szerepeltek egzotikus vadállatok. Hiszen Aquincumban és Carnuntumban gyakran fordultak meg a császárok, a birodalom legveszélyesebb pontján állomásozó katonaságnak kedvében kellett járni, s az, hogy egy-egy oroszlánt csak Itália valamelyik városáig szállítottak-e el Afrikából, vagy néhány száz kilométerrel tovább, már igazán csekélység volt az állatok befogásához, behajózásához, tengeri szállításához képest”.¹⁶

Ha mindezt figyelembe vesszük, lehetségesnek mondható, hogy nem Mátyás király volt az első, aki a Duna partján oroszlánok venációs jelenetében gyönyörködött. De hogy valóban ezt tette-e, vagy csak Bonfini antik reminiscenciái varázsoltak oroszlánviadaloikat az „Ister partjára”, egyelőre nem tudjuk eldönteni.

Míg a kocsiverseny és az állatviadal említése inkább csak a Hunyadi-ház „rómaiásítását” segítő kuriózum lehetett, addig a lovagi párviadal gyakori, közkedvelt és nagyra értékelt látványossága volt a Mátyás udvarában rendezett ünnepeknek. Maga a király is részt vett ezeken, nem csak nézőként, hanem gyakran bajvívóként is. Galeotto leírja a királynak a cseh Holubar elleni párviadalát, amely Buda főterén, lovon, előreszegezett lándzsákkal zajlott le, s a magyar fél győzelmével végződött.¹⁷ Mátyás egyik előde, Luxemburgi Zsigmond fél évszázados uralkodása alatt (1387–1437) mindössze egyszer párbajozott, akkor is inkognitóban.¹⁸ Számos európai uralkodó maga helyett bérvívót (pugil) alkalmazott. Ezzel szemben Mátyás udvarában rendszeresek voltak a viadatok, amelyeken mind a király, mind udvari tisztségviselői személyesen forgatták a fegyvert. Még az udvari humanista, Galeotto is párbajozott, sőt győzött is egy Halesus nevű lovas ellen, Janus Pannonius erről szóló epigrammája (Palaestra Galeotti) szerint mind a király, mind Vitéz János esztergomi érsek igen jól szóra-
kozott a látványon:¹⁹

Mint amilyen búsan szedegette föl egykor Achelous
roncs bikaszarvát, mit Herkules ökle letört:
éppúgy hagyta Halesus, akit megvert Galeotto,
csúfolt címereit lent a porond fövényén.
Mátyásnak tetszett e latín párbaj, s a nagy érsek,
Esztergom feje is jót kacagott az ügyön.

Hát te se bánd, hogy az iskolamester lett az erősebb:
Merkur néha tanít minket ilyesmire is.

(Ford.: Csorba Győző)

Még különösebb eset történt Brünn (Brno) ostrománál 1468-ban. A szemben álló seregek vezérei – Mátyás, illetve Podjebrád György cseh király – egy nap tárgyalásra ültek össze a két tábor között felállított díszes sátorban. A közös ebéd végeztével egy cseh főnemes azt indítványozta, hogy a felek közti vitás kérdésben döntsön a két király udvari bolondjának párviadala. Erre sor is került, az izgalmakban bővelkedő küzdelmet Bonfini részletesen leírja. A viaskodás majdnem tömegverekedéssé fajult, a két király nehezen tudta kíséretét lecsendesíteni, s végül Podjebrád György elítélte a bárbaj ilyen esetben történő alkalmazását.²⁰

Ez az eset is megerősíti nézetünket, amely szerint a magyar (s valószínűleg a közép-európai) királyi udvarokban is a párviadal az egyéni erények, az individuális hősiesség, a becsületvédelem eszköze volt, nem pedig igazságszolgáltató, pereket eldöntő, istenítélet jellegű aktus. Az udvari bolondok spontán ötletből született viaskodását a cseh király elítélte, tagadva ezzel igazságosztó funkciójának lehetőségét. Mátyás megszüntette a középkori magyar joggyakorlatban élő szokást, amely szerint „egyéb bizonyíték híján, bármely ügyben” párviadal dönthet, mivel ezt korszerűtlennek, s „más országok bíróságainál ismeretlennek” minősítette.²¹ Viszont a katonai szempontból, „in militari foro” történő párbajozást nemcsak megengedte, hanem igen nagyra is értékelte, s ezzel a „fortitudo” és „audacia” erényeire épülő értékrendet évszázadokra megalapozta a török expanzió árnyékában egyébként is ezen virtusok gyakorlására kényszerülő Magyarországon. Erre az érték-szemléletre utalt Tarnai Andor, amikor az itáliai humanistáknak a magyarországi kultúra kezdetlegességére utaló megjegyzéseit mérlegelte. Szerinte „a magyar rendeket azonban a kulturális hiányokért bőven kárpótolta az ekkor valóban elsőrendűen fontos hadi virtus, a hun hagyomány és a Hunyadiak győzelmei”²² Ez a mentalitás erősen érvényesült az udvari ünnepek jellegében és eseményeiben egyaránt.

A harcias játékok és látványosságok mellett békésebb és esztétikusabb ceremóniákról is bőven szólnak a korabeli források.

Jellegzetes eset volt az, amelyet Oláh Miklós adott elő *Hugaria. c.* művében (1536). A szóbeli hagyomány szerint a török szultán követe, aki Mátyás pompás visegrádi nyári rezidenciájába érkezett, a hely rendkívüli szépsége és pompája láttán annyira meglepődött, hogy a király előtt képtelen volt urának üzenetét átadni, és szégyenszemre dolgavégezetlenül kellett távoznia az udvarból.²³

Alighanem épp ez volt a magyar király udvari reprezentációjának elsődleges szerepe: lenyűgözni és elkápráztatni a hozzá érkező külföldieket s illusztrálni az uralkodó hatalmát. Különösen királyok találkozása esetén érezhető, hogy Mátyás szinte valamiféle mesés, misztikus keleti gazdagság képzetét igyekezett felidézni maga körül. Jó példa erre az olmüci királytalálkozó 1479 júliusában, amikor Mátyás és Ulászló cseh király ratifikálta a korábban megkötött békeszerződést. Bonfini részletesen leírja az eseményt, amelyet fényűző ünnepségsorozat kísért. A találkozó színhelyéül szolgáló palotát belül mindenütt színes selyemkárpic borította, a királyok hálószobáját „perzsa fényűzéssel” rendezték be. A „testvéri szövetség” megkötését 15 napon át ünnepelték. A város piacterén színpadot emeltek, amelyet a főemberek számára készült kényelmes ülőhelyek vettek körül. Itt színjátékokat mutattak be és „előkelő hölgyek” táncoltak. A színpad előtt versenypályát és cirkuszt rendeztek be, ahol naponta lovasmérkőzések zajlottak le. A királynak és kíséretének naponta a főtéren terítettek asztalokat a dús lakomákhoz. Mint Bonfini írja: „A királyok ebédhez ültek a főrendekkel; tíz asztal állt ott megterítve. Ebéd közben a színpad és a versenypálya sohasem volt üres; mindig volt ott valami látványosság. Ott komédiások, színészek, lantosok játszottak, itt szembeszegezett lándzsákkal egyberohanó lovasok mérkőztek. Majd elhordták az asztalokat, s a fejedelmek táncoltak az előkelő hölgyekkel. A királyné Ulászló királlyal, Aragóniai Ferenc a legszebb nemes leánnyal járta a német táncot, a nép nagy tetszésnyilvánítása közepette.”²⁴

Az ilyen leírásokkal nyilván az volt Bonfini szándéka, hogy a király gazdagságát és hatalmát hangsúlyozza, nagyvonalúságát (*magnanimitas*) illusztrálja, hírét megörökítse, tekintélyét gyarapítsa a többi közép-európai uralkodó előtt. A Hunyadi-ház közismerten új dinasztianak számított, nem voltak olyan családi tradíciói, mint a Habsburgoknak vagy a Jagellóknak. Mátyás „homo

novus” volt közöttük, ezért is igyekezett udvari reprezentációval, ünnepek fényével s a szokásosnál nagyobb pompával ellensúlyozni a család régisége terén mutatkozó hiányt. Az ünnepek szervezésére is érvényes az, amit Szakály Ferenc a király művészeti mecenatúrájáról mond: propagandalehetőségek voltak ezek, amelyekre „az obskurus származású Hunyadi János trónra emelkedett, császárságra törő fiának” igencsak szüksége volt.²⁵

Mátyás háború idején is helyénvalónak találta, megengedhette a vigasságot, a bőkezű vendéglátást, az ünnepeket: ezt sugallják Bonfini anekdotikus elemekkel tarkított leírásai. 1474 októberében Mátyás király a sziléziai Breslau városát elfoglalta, azonban – historikusa szerint – „a háborút naponta vidám ünnepséggel váltja fel. A várfalak előtt rögtönzött emelvényt készített, hogy az ellenség is láthassa. Ide állandóan asszonyokat és férfiakat rendel táncra, gyakran a lengyel és cseh főurakat is odahívja táncolni. Vendégségeket rendez női táncsal. Olykor a király bőkezűségéből a nép és a katonaság is részesült lakomában; a zenészek közé pénzt szórattott, a város előkelői is ajándékot kaptak, a citerásnőknek is nagy jutalmakat osztatott szét. A katonákat kettős tűz hevíti: a szerelem és dicsőség egyaránt fellobbantja lelküket. Hogy kedveseknek jobban tetszenek, ez dicső tettekre buzdítja őket”.²⁶

Ez a leírás a hadjárat közben rendezett ünneplő mulatozásról történetileg hitelesnek tekinthető, más források is megerősítik, Bonfini legfeljebb kiszínezte az eseményeket. Ugyanez mondható el művének számos egyéb részletéről: lefesti a király esküvőjét, követeinek ünnepélyes bevonulását különböző uralkodók udvarába, Mátyás bevonulását Bécsbe, majd Bécsújhely elfoglalása alkalmából rendezett ünnepi parádéját, amelyen serege Beatrix királyné előtt bemutatót tartott, „egymás után különböző harcalakulatba, ék alakba, körbe, három- vagy négyszögbe, olló- és fűrészfórmába fejlődött”, így váltotta ki a nézők ámulatát.²⁷

További részletek felsorakoztatása nélkül is sikerült talán illusztrálnunk, hogy a *Rerum Ungaricarum Decades* ünnepégtörténeti szempontból is fontos forrásmű, amelyet még nem aknázott ki ilyen téren a kutatás. Olyan ceremóniákról és ünnepi szokásokról ad hírt, amelyek sajátos vonásokat mutatnak, mert a tradicionális antik és reneszánsz motívumokat a hazai szokásokkal vegyítik, így középkorit és modernet, itáliait és pannóniai ötvöznek

eggyé az ilyen ünnepi események. Mint arra Kulcsár Péter utalt, Bonfini retorikus historiográfiája szinte minden lehetséges forrástípust felhasznált, így – főként Mátyás korának utolsó évtizedeire vonatkozóan – nagyrészt hitelesnek tekinthető.²⁸

Számos egyéb forrás is szól a korabeli ünnepekről, adataink ezekből is kiegészíthetők. Szembeötlő az ünnepélyes bevonulás, az *intrada* részletezése több forrásban is. Egy ismeretlen szemtanú így írta le Mátyás király 1485. június 1-i bevonulását a meghódított Bécsbe: „An der Spitze fuhren 32 Wagen mit Lebensmitteln, ein geschickter Propagandaeffekt auf die ausgehungerte Bevölkerung; dann folgten 2000 Mann ausgesuchter Kavallerie. Hinter Ihnen trugen 24 Kamele den königlichen Schatz, gefolgt von 400 Fusssoldaten; danach eskortierten 1000 Berittene 24 Bischöfe, hinter ihnen ritt der König mit weiteren 1000 Reitern und ininformiertem bewaffnetem Gefolge, dann kamen 200 Fusssoldaten, zuletzt 1000 Rinder als Schlachtvieh für die darbenenden Wiener”.²⁹

Bizonyosra vehetjük, hogy az ilyen felvonulásoknak volt forgatókönyvük, amely előírta a bevonulás rendjét, sajnos azonban ezek a szertartáskönyvek nem maradtak ránk e korai évszázadokból. Az ünnepek fentihez hasonló utólagos leírásaiból arra következtethetünk, hogy az előírásokat rugalmasan, a mindenkori helyzethez mérten alkalmazták a magyar királyi udvarban. Igen fontos volt a szimbolikus elemek szerepe: a bécsi „intrada” esetében például a tevék az egzotikumot képviselték, a király mesés keleti gazdagságára utaltak, az ezer vágómarha pedig azt jelezte a bécsieknek, hogy vége az éhezésnek, Mátyás jóvoltából s az ő uralma alatt lesz mit enniük. Nem szükséges bizonyítani, hogy mindezek egyszeri, alkalmi elemek voltak az ünnepi menetben, amely így az antik *triumfo* hagyományát lokális és speciális motívumokkal ötvözte egybe. Magyarországon (s Közép-Európa keleti részének más királyságaiban is) a reneszánsz ünnepélyek itáliai példák nyomán honosodtak meg, de csak ott, ahol a király központosításra törekedett, s hatalmát ünnepi reprezentációval is demonstrálni kívánta.³⁰

Összegezve megfigyeléseinket, úgy tűnik, Mátyás udvarában az uralkodó egyénisége játszott döntő szerepet az ünnepek jellegének kialakításában. A „homo novus” különösen nagy súlyt helyezett arra, hogy méltó reprezentáció övezze tevékenységét, s

ehhez a mintát az itáliai reneszánsz fejedelmi udvarokból vette. Ezen az úton sok antik motívum került át a budai udvari ünnepek programjába, Bonfini pedig még tovább „antikizálta” leírásaiban mecénása környezetét.

Miután a király házasságot kötött a nápolyi király lányával, még inkább megerősödött udvartartásában az olaszos jelleg, a már korábban is határozottan kirajzolódó itáliai orientáció. Olyannyira, hogy ez rövidesen kiváltotta a magyar nemesek elégedetlenségét, s helyenként idegengyűlöletté fajult. Az idegenek és a magyarok közötti feszültséget azonban háttérbe szorították Mátyás fényűző ünnepei; a „splendor”, a ragyogás, az orientális pompa uralta a királyi udvart, Mátyás erre irányuló törekvése szembeötlő. Az sem véletlen, s ezzel talán össze is függ, hogy a magyar népi mondavilágban egyetlen uralkodó sincs, aki nálánál többször szerepelne, s népszerűsége – noha az évszázadok során más-más formában fogalmazódott meg – állandósult a magyar történeti köztudatban.³¹

Egyfelől a középkorias lovagi vitézség, a párbajokban megmutatkozó testi erő kapott nagy megbecsülést az udvari látványosságok szervezésében, másfelől pedig a tudás, a művészet, a szellem ereje nyert kitüntetett helyet a király környezetében. Ez utóbbinak jegyében született Mátyás egyetmalapításának gondolata, a Budán létesítendő univerzitás eszméje, valamint a Bibliotheca Corviniana, amely akkor Európa második legnagyobb könyvtára volt.

Mátyás halála után a Jagello- királyok udvara még sokáig a nagy előd szellemi örökségéből táplálkozott, de már az ő egyéni koncepciója nélkül. Ezért regisztrálhatunk hanyatlást, tartalmi kiüresedést a Jagello-kori királyi udvar műveltségi viszonyaiban, így ünnepségrendezéseiben is. A mohácsi katasztrófa pedig hosszú időre véget vetett a centralizált magyar királyi udvar működésének. Az ezt követő kettős királyválasztás után Ferdinánd Bécsben érezte magát királyi cím örökösének, riválisa, Szapolyai János pedig Erdélyben rendezett be fejedelmi udvartartást. Az erdélyi fejedelmi udvar majd a 16. század második felétől számított viszonylag jelentős kulturális centrumnak, itt folytatódott az itáliai befolyás recepciója. Az újabb kutatások szerint a Báthory-család gyulafehérvári udvara eléggé zárt, ezoterikus világot alkotott, a manierista udvartartás közép-kelet-európai mintájaként jellemez-

hető.³² Olyanféle udvar volt ez, mint a II. Rudolfé Prágában: tele tudósokkal és szellemi kalandorokkal, alkimistákkal és jövőmondókkal, hitújító teológusokkal, különöc poétákkal és cselszövő udvari politikusokkal.³³ Úgy tűnik fel, hogy a 16–17. század fordulójára beszűkült az udvari élet ebben a térségben, akkorra a királyi reprezentáció többé már nem népünnepély, tömegeket lenyűgöző spektakulum, látványos felvonulás, hanem egy szűk hatalmi elit szórakozása, szellemi igényének játéktere lett. Az udvari ünnepek újbóli virágzását a Duna völgyében majd a barokk kor hozza el, s az abszolutisztikus uralkodói törekvések állítják őket ismét előtérbe.

Janus Pannonius béke-epigrammái

A magyar és a horvát irodalom közös örökségének egyik legértékesebb része Janus Pannonius költészete, tudós humanista lírája. Kettős hagyomány letéteményese ő, noha csak egyetlen nyelven írt, a literatúra közös európai nyelvén, latinul.

A Dráva-menti táj, az egykori Pannonia provincia déli vidékéről, horvát eredetű családból származó, kiváló tehetségű ifjú már 13 éves korában Itáliába került, hogy ott folytasson humanista stúdiumokat. Ferrarai és Padovai tanulmányai után, 1458-tól Mátyás király szolgálatába állt, s pécsi püspökként kancelláriai feladatokat látott el, diplomáciai leveleket fogalmazott, követi megbízatásokat teljesített. Janus humanista pacifizmusa azonban az 1470-es évek legelejétől szembekerült az állandóan hadat viselő király katonai törekvéseivel, s ez verseiben is mutatkozni kezdett. A kései epigrammákban egyre erőteljesebb hangot kapott a békevág, a pusztító háborúk elítélése. Két költemény különösen erős érzelmi intenzitással fogalmazta meg ezt. A *Békéért* (Pro pace) címűben a könyörgő fohászkodás hangján szólalt meg az emberi élet védelmében, a szenvedések eltávoztatásának szándékával:

O pater omnipotens, qui coelum et sidera solus,
Aeterna ditione premis; defige potentes
His miseris oculos terris, quas Marte feroci,
Vastari cernis, longoque perire duello.
Et nobis tandem, tribuas pater optime pacem,
Quae mala cuncta procul, mortisque repellit acerbas.

Magyar fordításban:

Ó, fenséges Atyánk, ki a csillagos égben örökké
Tartó szent hatalommal uralkodsz, vedd ma e gyászos
Földre királyi szemed, hol Mars dühe fektelenül dül,
És hosszú pusztító háboru irtja a népet.
Adj nekünk most már, ó, legkegyesebb Atya, békét,
Mely a nehéz bajokat s a halál rémét tovaűzi.

(Ford.: Kálmány László)

Noha mindössze hatsoros epigramma ez, mégis himnikus hangnem szárnyal fel itt „Mars dühének” megfékezéséért, a „halál rémének” eltávoztatásáért. A vers egyik legújabb elemzése szerint „szinte keresztény ima is lehetne, Janus antik műveltségéből csak Mars szerepel benne” (Pajorin Klára, 1994). Valóban teljes elkeseredettség, szinte már a rezignáció határát súroló félelemérzet sugárzik a versből. A toll és az értelem tehetetlensége ez a karddal és hatalommal szemben, a humanista értékrend konfliktusa a katonai és politikai erőn alapuló akarat ellenében.

Hosszabb, erőteljesebb s antik elemekben jóval gazdagabb az ekkoriban íródott másik epigramma, amelynek címe: *Mars istenhez békességért* (Ad Martem, precatio pro pace). Valószínű, hogy ez is a *longum duellum*, a hosszan elhúzódó cseh háború (1469–1471) idején keletkezett, hiszen a korábbi, rövid és győzelmes harcok korántsem váltották ki ilyen mértékben a költő háborúellenes érzelmeit.

Ebben a versben már nem a békeszerző, kegyelmes keresztény „pater omnipotens” a címzett, hanem a pogány Mars hadisten, a „súlyos léptű” (Gradivus), halált osztó úr, akit a költő méltán illet súlyos vádakkal:

Gradive, quinti clare dominator poli,
Spargens coruscas luce sanguinea iubas,
Iunone magna genite; Saturni nepos;
Tutela coeli; summe Titanum timor;
Gaudens tropaeis; pacis ac belli arbiter;
Decorator hominum; consecrator Numinum;
Gradive, ferro tecte semper fulgido,
Vastator agrum, dissipator urbium,
Vacuator orbis; Tartari impletor trucidis,
Potor cruorum; devorator corporum;
Lues virorum; mulierum execratio;
Ditator inopum; pauperator divitum;
Osor quietis; genitor obscenae famis;
Auctor pavorum; concitor formidium;
Iam parce fessis, queso, Pannoniis pater.

Magyar fordításban:

Ötöd szférán hatalmas, súlyos léptű Úr,
Kinek sisaktaréja véres fényt sugárzik,
Saturnus sarja, nagy Junónak gyermeke,
Te égi ór, te nagy titán-rettegtető,
Te préda-éhes, úr hadak s a béke sorsán,
Te férfit ékesítő, héroszt szentelő,
Te súlyosléptű, talpig vasba öltözött,
Határt kipusztító, várost leromboló,
Ki által árva lesz a föld és telt a Tartarus,
Te szörnyű vérivó, halottra éhező,
Te férfiromlás, asszonyoktól átkozott,
Szegénynek kincset adsz, kifosztasz gazdagot,
Te békegyűlölő, vad éhhalál szülője,
Szerzője rettenetnek, pánik indító,
Atyánk, kíméld megfáradt pannon népemet!
(Ford.: Kardos Tibor)

A háborúkat kísérő pusztulással, a halál rémével való szembenézés az őskor óta állandóan jelenlévő témája a művészeteknek, s köztük az irodalomnak is. Az örök téma azonban időnként sajnálatos aktualitást kap, a történelem viharai olykor fokozott mértékben előtérbe állítják a háború és béke ellentétét. Egy ilyen történelmi pillanat szülte ez az epigramma is, olyan alkotás-lélektani helyzeté, amelyben már csak a legsúlyosabb vádak lehetnek érvényes válaszok a szörnyű szenvedésekre, a hadak okozta pusztításra, kínra, gyászra. Janus Pannonius azonban mindezt a retorika legpompázatosabb mezébe öltözteti, az antikvitas költészetének fogásaival adja elő, az imitáció szabályainak megfelelően foglalja formába.

Aligha lehet véletlen, hogy ez az epigramma már eddig is fokozott figyelmet váltott ki a szakirodalomban, s a költői életmű valamennyi elemzője elismeréssel szólt róla. A legtömörebben talán Kardos Tibor fogalmazott, amikor „szörnyű litániának” nevezte a felsorolásokban bővelkedő szöveget, hiszen az egész vers szinte csupa főnevekből és mellénevekből áll, a díszítő és értelmező jelzők rit-

ka gazdagsággal festik a hadisten karakterét. Kevésbé látszik valószínűnek, hogy Mátyás király állana a leírás háttérében, a költemény általánosabb érvényű, nem szűkíthető le egy konkrét ellentétre. Janus versei gyakran sorsversek, képei vágyakat és lehetőségeket fogalmaznak meg, alternatívákat villantanak fel, különösen kései alkotói korszakában (*De arbore pomis gravata*, *De amygdalo in Pannonia nata*, *De prodigio, cladem summo pontifici significante*, stb.).

A vers különleges érdekessége, hogy jelzőinek egy része vitathatatlanul erőt sugároz, a humanista értékrendben is elismert heroizmus eszköztárából kerül ki. A „véres fényű” sisaktaraj, s a „talpig vasba” öltözés héroszi jelkép, Achilleuszt és a gladiátorokat idéző mitológiai motívum, emellett pedig Mars „égi őr” (*tutela coeli*), titánok félelme (*summe Titanum timor*), férfiak ékessége (*decorator hominum*), az univerzum ötödik szférájának ura is. Impozáns ereje, nagysága kétségtelen tehát, ezzel a félelmetes ellenféllel szegülnek szembe azok a jelzők, amelyek az embertelen pusztítást, a kíméletlen és antihumánus Marsot mutatják be. A szörnyű vérvívót, a maga után halottakat hagyót, a tulajdonviszonyokat szétzilálót, a társadalmat felforgatót, az éhhalál okozóját, a pánikot és rettenetet előidéző félelmetes hatalmat. Nem konkrét személy, hanem egy eszme, a kíméletlen és vad háború eszméje s az erőszakra építő mentalitás áll itt a vádlottak padján, főként pedig az értelmetlen vérontás, amely értékek pusztulásán kívül semmi mást nem eredményezhet.

Mindezzel ellentétben, a vádak mintegy megelégedve hangzik fel az utolsó sor, amely ismét a kérés, a fáradt esedezés hangján szólal meg s könyörög békét a nagy úrtól Pannónia népe számára. Nem külön magyaroknak vagy horvátoknak s nem is egyéb népeknek, hanem az egész Pannónia, az egész régió összes lakosa számára. Ahogyan a háború borzalma közös, úgy a békevágy is kollektív, egyénnek és közösségnek elemi emberi kívánsága és óhaja.

A verset mitológiai utalásoknak egész hálózata szövi át: a hadisten ősei Junó és Saturnus, a halál birodalma a Tartarosz, ellenfelei a rendkívüli erejű titánok. E mitológiai nyelven előadott mondanivalót azonban a reneszánsz korában az egész művelt világ értette, a latin grammatikán kívül ez volt az a közös kódrendszer,

amit nyelvre, etnikumra, birodalmi, politikai vagy földrajzi hovatartozásra nem tekintve, ettől függetlenül minden iskolázott olvasó értett. Ha ez hiányzott volna, nem lett volna értéke a kortársak szemében a műnek. Janus Pannonius költői nagysága azonban épp abban rejlik, hogy a mitológiai anyag fölényes kezelését korszerű mondanivalóval tudta párosítani, a humanista erudíció páncélburka mögött is eleven érzelmeket tudott elővarázsolni.

Közismert történelmi tény, hogy Mátyás király politikája más orientációt követett, mint ahogyan azt Janus szerette volna. Erős békevágya sohasem akadályozta abban, hogy a keresztény király muzulmánellenes harcait támogassa, a törökellenes harcok dalait köszöntse verseivel is. A krisztianizált humanizmus értékrendjének, az európai kultúrának a védelmét látta a hódító Félhold elleni harcban, ezért áll a király tervei mellé, ha azok a keletről érkező veszély elhárítását célozták. A humanista főpapok azonban hiába szorgalmazták a török elleni átütő erejű támadást, az uralkodó inkább északon hadakozott, Sziléziát kívánta meghódítani, hogy a bányavárosokból várható bevételekkel gazdasági hatalmát szilárdíthassa meg. Kivetett adói és erősen centralizáló módszerei viszont maga ellen hangolták a főpapok és főurak egy csoportját, s azok összeesküvést szöttek ellene. Ebben Janus Pannonius és nagybátyja, Vitéz János is vezető szerepet játszott. Amikor az ügy kitudódott, a költő a menekülés útját választotta. Könnyen lehet, hogy békéről szóló epigrammái éppen ezekben a nehéz órákban születtek, s a bennük megszólaltatott vágy az egyéni sors békeóhajának kifejeződése is egyszersmind. A kései epigrammák általános érvényén azonban mindez semmit nem változtat, egyén és közösség vágya itt egyfelé mutat: a humánus békéje, a „pax Pannoniae”, a Duna-menti népek testvéri egyetértése irányába.

A kései Janus-versek himnikus pacifizmusa egyben a költői életpálya lezárulását is jelentette. Az 1472. év elején a menekülő költő amúgy is gyenge szervezete nem bírta elviselni a megpróbáltatásokat, már korábban is jelentkező tüdőbaja elhatalmasodott. Szeretett Itáliájába tartott, de Zágrábnál tovább már nem jutott, Medvedgrádnál érte utól a halál. Az iránta később kiengesztelődött király azután Pécsett eltemettette, verseit pedig összegyűjtette a Corvina könyvtár számára.

Békéről szoltak Janus késői versei, élete mégis viszontagságokkal teli torzó maradt. Utolsó sorai kiábrándult megállapítást és kérdést tartalmaznak:

Együtt lett prédád élet és hírnév, te sötét nap.

Kincset mért gyűjtünk, ó, mi szegények? Ezért?

(Ford.: Kálnoky László)

A *Janus Pannonius moriens* című kétsoros költemény a költő utolsó üzenete.

De vajon fél évezred távlatából igaznak bizonyulnak-e kiábrándult sorai?

Úgy látjuk, csupán felerészben. Élete valóban a mostoha körülmények prédája lett, még negyvenedik életévét sem érte meg a Pannóniára dicsősége hozó költőzseni. Más a helyzet azonban hírnevével, amely egyáltalán nem enyészett el, s életműve páratlanul gazdag szellemi örökséget jelent az utókor számára.

Janus poézisének jelentősége, hogy a Duna és Dráva tájain, a Magyar Királyságban s az akkoriban hozzátartozó Horvátországban megteremtette a reneszánsz irodalmat, s példát mutatott a humanista értékrend és mentalitás itteni meghonosítása számára. Ő verselt először a pannóniai táj szépségéről, az anyagi szeretetről, saját testi és lelki szenvedéseiről, betegségről, magányrétéről, az ember és a kultúra szoros kapcsolatáról. Poézisének latin nyelve lehetővé tette, hogy Európa-szerte megismerjék és értékeljék műveit, a Kárpát-medencében élő tudós literátoroknak, magyaroknak, horvátoknak és más anyanyelvűeknek egyaránt hosszú időre példát mutatott és önbizalmat kölcsönzött. Bebizonyította, hogy ezen a tájon, ebben a régióban is lehet valaki az antik auktorok legjelesebbjeinek követője, imitátora vagy éppen riválisa is, Európának ezen a vidékén is lehet az *imitatio* és *aemulatio* reneszánsz poétikai elveit híven követni. Az ő költészetében zárkózott fel az Adrián és az Alpokon túli terület Itáliához, a humanizmus bölcsőjéhez, hogy azután ahhoz a későbbi századok során is kapcsolódhasson, eredményeit megismerhesse és új színekkel gazdagíthassa.

Ezért jelent Janus Pannonius költészete mind a magyar, mind pedig a horvát szellemi múlt, irodalmi tradíció számára erkölcsi

tőkét, közös irodalmi örökséget. A Dráva mentén született, s Zágrábba jött meghalni, viszont egész életét a magyar király szolgálatában töltötte. A magyar–horvát sorsközösséget, egymásrautaltságot, történelmi összetartozást beszédesebben aligha szimbolizálhatná más, mint Janus üstökösként felragyogó tehetsége, tragikus végű pályafutása, humanista értékeket egységbe foglaló költészete.

A magyarországi reformáció kialakulása és fejlődési irányai

„Tűröm ezt az egyházat, míg nem látok jobbat” – írta az európai humanisták fejedelme, Rotterdami Erasmus, aki maró szatírában bírálta a keresztény élet visszásságait, de mégsem volt hajlandó Rómával szakítani. Ezzel szemben Luther 1520-ban így vélekedett: „Nem lehet az igaz, hogy a római gyülekezethez tartozás isteni rend volna... Nem az tesz eretnekké, hogy itt vagy ott vagyunk, hanem az tesz eretnekké, ha nem igazán hiszünk.”

Erasmus és Luther egyazon korban, ugyanazt a társadalmi berendezkedést és egyházi szervezetet látta, az általuk felvázolt körkép is hasonló, a javasolt megoldás mégis gyökeresen különbözőt kettejük felfogásában. Erasmus semmiképp nem akarta az egységes európai kereszténység megosztását, békét akart az egyházon belül, az erőszak eszközét elvetette minden téren. Jól tudjuk, Luther sem azzal a céllal fogalmazta meg vitatételeit, hogy Rómától független, új felekezetet hozzon létre, kezdetben ő sem akart mást, mint reformokat az osztatlan egyházon belül. Ő azonban hamar eljutott arra a pontra, amelyen túl elviselhetetlennek látta a késő-középkori egyház intézményrendszerében az egyre feszítőbbé váló ellentmondásokat, s ezeken nem tudott Erasmus módján túllépni, felülkerekedni. Ennél ő érdecsőbb egyéniség volt, a németországi helyzetben az ellentétek is durvábban, bántóbban jelentek meg, sokkal inkább kiéleződtek, mint másutt.

Természetesen nemcsak Erasmus és a többi humanista látta a 16. század elején a középkori kereszténység krízisét, hanem a nemesség, a polgárság, sőt a paraszti rétegek is, de valamennyi társadalmi osztály másként élte azt át, más-más vetületeit érezkelhette. Egyazon tőről fakadtak a panaszok, a bírálatok, csak a válaszadás volt különböző. A Lutheré végül a szakítás lett, a radikális elfordulás a pápaságtól. Neki sikerült az, ami vesztét okozta Angliában Wycklifnek, Csehországban Husz János követőinek, Itáliában Savonarolának: a radikális szakítás eredménye új konfesszió létrejötte lett. Nyilvánvaló, hogy Luther Németországa más feltételeket és körülményeket kínált ehhez, mint

amilyenek a korábbi eretnekké nyilvánított reformgondolkodókat övezték, de a társadalmi, gazdasági és politikai mozzanatok mellett semmiképp sem feledkezhetünk el a lutheri reformáció kibontakozásának vizsgálatakor Erasmus életművéről, amely táptalajt és alapot biztosított az egyházi reformhoz. Olyan tudományos bázist, amely korábban nem állt rendelkezésre a teológusoknak. Még akkor is így van ez, ha maga Erasmus – mint tudjuk – nem csatlakozott Lutherhez, sőt éles hangú polémiát folytatott ellene a szabad akarat kérdéséről. Erasmus nélkül a lutheri–melanchthoni ideológia azonban nem lehetett volna megalapozott, s az erazmizmus egyéb területeken is előkészítette a talajt a wittenbergi eszmék számára. Így volt ez többek között Magyarországon is, ahol Erasmus és Luther gondolatvilágának recepciója határozott összefüggéseket jelez, mindenekelőtt célszerű tehát ezekre irányítani figyelmünket.

Erazmisták és lutheránusok Budán

A budai királyi udvarban, II. Lajos és Mária királyné környezetében már az 1510-es évek közepétől mind több olyan humanista tűnt fel, aki ismerte Erasmus műveit.² Sőt, az erdélyi szász családból származó Pisó Jakab (147 k.–1527) itáliai tanulmányai során, 1509-ben személyes ismeretségbe is került a rotterdami humanista tudóssal, akivel ezt követően is élénk levelezésben állott. Mivel Pisó előbb Miksa császár, majd a Jagellók budai udvarában szolgált, bőven nyílt alkalm arra, hogy mesterének tanait népszerűsítse. Annál is inkább, mivel az ifjú Lajosnak nevelője lett, így a király a „pax Erasmiana” gondolatát már igen korán megismerhette az *Institutio principis Christiani* (1516) című, Piso-közvetítette Erasmus-műből. Más kérdés, hogy a terjeszkedő Félhold árnyékában, az egyre inkább előrevetülő nagymérvű török expanzió előtt mennyire volt célszerű a magyar királyt az erazmusi békeszeretet, erőszakellenesség, elvont humanista illúziók szellemében nevelni.

Erasmus szelleme, a „studia humanitatis” tisztelete mindenestre hatott, s a löweni születésű és neveltetésű Mária királyné Budára kerülése után a németalföldi humanista hatása csak erősödött. A sziléziai származású Ursinus Velius ugyancsak Budán,

Kassai János Antoninus a Thurzó-udvarban terjesztette az új eszméket, a királyi lakomák utáni vitákon pedig mind gyakrabban kerültek elő Erasmus-citátumok a vitás kérdések eldöntéséhez. Ezzel a szkepszisre hajló, évszázados hiedelmeket sem tisztelő, megcsontosodott dogmákat is újragondoló és átértelmező szellemi légkörrel találkoztak először a Magyarországra érkező lutheri gondolatok, a középkori vallásosságnak ez az erasmista újraértelmezése készítette elő a talajt a jóval vaskosabban fogalmazott lutheri tételek befogadására.

A ránk maradt források szerint az országban legelsőként a Felső-Ausztriából Budára érkező *Conradus Cordatus* (Konrad Hertz, 1483–1546) csatlakozott a reformációhoz 1521-ben, s ettől kezdve élete végéig hí maradt Luther eszméihez. Cordatus vallási kétélyeit két tradíció is táplálhatta: egyfelől apja – talán morvaországi származása miatt – a huszitákkal rokonszenvezett, másfelől a család lakóhelyén, a Wels melletti Leombachban erősen éltek a waldens eretnekség évszázados hagyományai.³ Az 1506-ban Bécsben pappá szentelt Cordatus egy évvel később Rómában keresett választ úrvacsorai kétélyeire, majd – feltehetően magyarországi barátai, többek között Henckel János – hatására 1510-ben Budára érkezett, itt lett a Boldogasszony-templom plébániájának német lelkésze. Egyházi pályafutásának fordulópontját a legújabb osztrák kutatás eléggé meggyőzően datálja 1521-re, s ez már csak azért is valószínű, mert egy évvel később Kőrmöcbányán találjuk őt, mint a város lutheránus prédikátorát. Mária királyné ugyan még visszahívta az udvarba, de 1525-ben már ismét a bányavárosokban működött, ahol feltehetően részt vett a német bányászok ekkoriban zajló felkeléseinek ideológiai előkészítésében. Ezért 38 heti börtönt szenvedett, majd onnan kiszabadulva végleg elhagyta az országot. Wittenbergben, Nürnbergben, Liegnitzben, Zwickaiban, Eislebenben találjuk ezután, mint Luther munkatársát és híressé vált asztali beszélgetéseinek egyik lejegyzőjét. Cordatus teológiai képzettségét maga Melachthon is elismeréssel emlegette, hogy művéhez előszót írt, s azt posthumus kiadta.⁴

Cordatus egyik legközvetlenebb munkatársa *Johannes Kresling* (+1549) volt, aki ugyancsak a bécsi egyetemen végzett, majd Kőrmöcbányán és Budán német prédikátorként dolgozott. Nyilván ő is 1521-ben fogadta el a reformációt, s a bányavárosok felkelésében

ugyancsak Cordatus oldalán állott, börtönt is együtt szenvedtek.⁵ Csak kiszabadulásuk után váltak el útjaik, Kresling előbb Sziléziába ment, de onnan visszatért és Korponán, majd Selmecbányán hirdette tovább a reformációt.

Ugyanehhez a körhöz tartozott a frankfurti német polgárcsaládból származó *Bartholomeus Frankfordinus Pannonius*, aki 1490 körül született Budán. Ő is Bécsben szerzett magisteri fokozatot, ahol a neves humanistának, Vadianusnak volt tanítványa, majd ezt követően lett budai iskolamester. Latin nyelvű humanista drámái a Jagelló-kori irodalom jellegzetes termékei, szerzőjük azonban a humanista eszméktől rövidesen a reformációhoz pártolt. Egy római utazása után nem Budára, hanem Selmecbányára tért vissza, ahonnan 1522. május 18-án a körmöcbányai jegyzőnek küldött levelet. Ebben többek között ezeket írta: „A császár birodalmi gyűlést tart Nürnbergben, ott van Lutherunk is, kit megidéztek. Segitse meg őt az Úr Jézus, mert állhatatos hirdetője.” A továbbiakban barátjának, Cordatusnak küldi üdvözlését, amiből – az elmondottakkal együtt – egyértelműen kiderül, hogy már 1522 tavaszán ő is lutheránus volt.⁶

Szintén Cordatus baráti köréhez tartozott *Simon Grynaeus* (Simon Greiner, 1493–1541), a kiváló grécista, aki Bartholomeus Frankfordinus pannoniust követte a rektori székben. Cordatus írta róla: „Dulcissimus is amicus meus fuit Budae”, tehát igen szoros lehetett kapcsolatuk, s ez csakis a hitbeli azonosság alapján képzelhető el ekkor. Nyilván Grynaeus is 1521-ben fogadta el a reformációt, azért vetették 1523-ban börtönbe, ahonnan csak igen előkelő udvari pártfogói szabadították ki. Ezután rövidesen Wittenbergbe ment, s nem is tért többé vissza az országba. Hozzá hasonlóan *Johannes Lang* énekmester és *Winshemius Ortel Vitus* (1501–1570) budai görög nyelvtanár szintén a reformáció hívei közé tartozott, így végeredményben megállapítható, hogy a királyi székhely német értelmiségi rétege nagy többségében csatlakozott Luther eszméjéhez.

Pontosan jellemzi a helyzetet Schaidler Pál körmöcbányai plébános, aki egyik levelében beszámol a városi templomban lezajlott kalandjáról. „Mert a templomban nyilvánosság előtt szembenálltam egy lutheránus prédikátorral – írja –, ki akartak üldözni és le akartak vetni a templom magasan fekvő kápolnájából, ahol éppen

tartózkodtam, végül ugyanez ok miatt 8 teljes napig bezárva tartottak a város egyik bástyájában, s nem is eresztettek ki egészen addig, amíg egy királyi megbízott... ki nem szabadított onnan...” Pedig maga Schaider is csatlakozott egy rövid időre a reformációhoz, amely – mint írja – „épp akkor kezdett terjedni a világban, s minden újdonsághajhász rendkívüli érdeklődéssel és kitörő örömmel fogadta. Én magam sem maradtam ki ebből, hanem ugyanolyan érdeklődéssel kezdtem boncolgatni és vizsgálni, ahogy értelmi képességeim megengedték, és hogy az igazat megvalljam, eleinte nem idegenkedtem e tanítástól, újdonságának varázsa megragadott. Amikor azonban megjelentek ellenfeleink írásai is, azokat is elolvastam, s úgy láttam, érvelésük sokkal helyesebb, igazabb és biztosabb a lutheránusokénál, jobban egyezik az igazhitű atyákkal, nem olyan ellentmondó és következtelen, mint a lutheránusoké.”⁷

A körmöcbányai Schaider tehát végül is visszatért a katolicizmushoz, az ő esete azonban aligha tipikus a hazai németajkú értelmiség és a reformáció kapcsolatát illetően. Jellemző, hogy amikor a németellenes magyar oligarchák és a pápai követek sürgetésére Mária királynénak el kellett bocsátania Cordatust Budáról, helyébe *Henckel Jánost* (1481–1539) nevezte ki udvari papjának, akiről később szintén kiderült Luther-szimpátiája. A Lőcséről származó Henckel bécsi, padovai és bolognai egyetemi stúdiumai után különféle egyházi tisztségeket viselt: váradi kanonok, lőcsei plébános és tornai főesperes lett, innen került a királyi udvarba. Mohács után újra a királynő környezetében találjuk őt, ahol Erasmus műveit népszerűsítette.⁸ 1528. július 28-i levelében azt írja „a fennkölt és nagytekintélyű Erasmus”-nak, hogy a királyné állandóan tanul, különösen az Erasmus-féle bibliakommentárokat fordításban, de újabban már latin eredetiben is.⁹ Epp ezért arra biztatja Henckel az akkor épp Konstanzban tartózkodó németalföldi írőfejedelmet, hogy írjon az özvegy számára egy vigasztaló iratot, ennek különösen örülne a királyné. Mint tudjuk, ennek a kérésnek teljesítésére született a *De vidua Christiana* (1529), amely a humanista eszményeknek megfelelően rajzolja meg a közjóért tevékenykedő, önállóan cselekvő nő alakját, e műfajban az európai reneszánsz egyik legkitűnőbb alkotását.

Az erasmista Henckel valószínűleg lassan, fokozatosan közeledett a reformációhoz, hiszen ebben az időben még Oláh Miklóssal, a későbbi esztergomi érsekkel is igen bensőséges viszonyban volt, szoros barátságukat leveleik hangja illusztrálja, erazmiánus nézeteik pedig kellően indokolják.¹⁰ 1530-ban a királyné kíséretével Németországba érkezett, itt találkozott Melanchthonnal, feltehető tehát, hogy ekkoriban társult erazmismusa mellé a lutheri tanok elfogadása. A két eszmekör egyidejű hatását és összefonódottságát Henckel életpályája mindenestre híven tükrözi, jellemző módon dokumentálja.

A lutheri tanok egyébként viharos gyorsasággal, futótűzként hódítottak Németországban, de az eddig említett adatok alapján arra kell következtetnünk, hogy a magyarországi német értelmiségi körökben is. S már ekkor, a reformáció legkorábbi szakaszában is több gondolkodó megérezte, hogy itt korántsem csupán a vallásról van szó, hanem politikai kérdésekről, a társadalmi rendről, a hatalomról. Piso Jakab 1522-ben például ezt írta Erasmusnak a „lutheri mételeyről”: „Tévednek, alapvetően tévednek – legalábbis szerintem – mindazok, akik úgy vonják meg e mételey végső határát, hogy miután szélteben-hosszában kidühöngte magát az Egyház tanai és a klérus ellen, a polgári életre semmi esetre sem fog átsapni. Csakhogy a kocka itt egészen másként van elvetve: könnyen fülünkbe juthat a híre, sőt tulajdon szemünkkel láthatjuk még, hogy az előbbi ürüggyel egyszer felfegyverzett haderők szembefordulnak valamennyi méltóság- és tisztségviselővel, tehát ha az istenek engedik, a fejedelmekkel és királyokkal is, az ő torkuknak is nekiesnek, az ő nyakukat is ki akarják majd törni. Mert ugyan mi maradhat szent, mi sérthetetlen, vagy akár biztonságos, ha a nép a vallással együtt a törvényeket is sutba vágja...?!¹¹

Oláh Miklós pedig 1530-ban ezt írta: „Félő, hogy Németországban olyan tűzvész fog támadni, mely nem egykönnyen lesz majd oltható, mert bár a lutheránus pártot pártfogoló fejedelmek nem sokan vannak, hatalmas azonban az a néptömeg, mely nemcsak követni látszik e tant, de foggal-körömmel ragaszkodik hozzá, annyira, hogy aki el akarná téríteni őket tőle, azt rögtön ellenségnek kiáltják ki. Semmi más nem várható tehát, minthogy Németországban nagy zavargások lesznek, annyira fel vannak korbácsolva mindenütt a szenvedélyek.”¹²

Mindkét levélíró pontosan ítélte meg a helyzetet: a későbbiekben számos „tűzvész” lángolt fel Európa-szerte, s a vallásháborúk lángjai nyomán felcsapó füstöt és pernyét gyakran Magyarország felé sodorta a szél.

A királyi országrész reformációja

Nem ellentmondás-e vajon, ha egyfelől a lutheri tanok gyors magyarországi terjedéséről beszélünk, másfelől viszont a „lutheri eretnekség dögleletes pestise” ellen hozott szigorú egyházi és világi hatósági intézkedésekre utalunk? Láttuk, az 1520-as években főként a németek körében hódítottak az új eszmék, ott is jórészt erazmizmussal keveredve, fokozatosan, a fennálló hatalmi és politikai viszonyokat – Magyarországon legalábbis – még egyáltalán nem veszélyeztetve. Mi indokolja akkor az ellenük hozott rendkívüli szigort, többszörösen is kiadott törvényeket és rendelkezéseket?

A Mohács előtti országgyűléseken a magyar oligarchákat aligha csupán a katolikus tanok tisztaságának védelme vezette a Lutherellenes állásfoglalásokban. Sokkal inkább az udvarban egyre nagyobb szerephez jutó németek visszaszorítása, a Brandenburgi György és környezete által elért pozíciók megszerzése, a dinasztia súlyának a rendek javára történő csökkentése vezette törekvéseiket. Ezenkívül az egyre fenyegetőbbé váló török terjeszkedésben Magyarország elsősorban a Vatikán segítségével bízhatott, s a Budán tartózkodó pápai nunciusok mindent meg is tettek e remény ébrentartása érdekében. A pápai udvar előtt pedig mi mással lehetett volna több érdemet szerezni, mint éppen az eretnek tanok üdvözésével, az ellenük hozott rendeletekkel?

Más kérdés, hogy a rendeleteknek már Mohács előtt sem akadt következetes végrehajtója, Mohács után pedig ez szinte lehetetlenné is vált, bárki bármikor átpártolhatott sérelem esetén egy másik királyhoz, egy másik országrészbe. A pápai segítségben szintén megcsappant a remény ekkorra, s a főurak egy része kezdett busásabb hasznot remélni az egyházi javak kisajátításától, a részint gazdátalanul maradt püspöki és kolostori javak megszerzésétől, mint az igencsak bizonytalanná vált római szövetségstől.

Ez vezetett végül oda, hogy az 1530-as években a Wittenbergben tanuló és onnan hazatérő diákok agitációja nyomán a nemesség soraiban is feltűntek az új tanok hívei, vagy legalábbis a lutherizmust megtűrő és pártfogoló támogatók.¹³ A szakirodalomban gyakran emlegetett, közismert reformátorok – Dévai Bíró Mátyás, Ozorai Imre, Farkas András, Batizi András és sokan mások – nemritkán fanatikus hévvel és szenvedélyességgel propagálták Luther nézeteit, szapulták az egyházi visszaéléseket, és mondtak ótestamentumi fogantatású átkokat a római Antikrisztusra és követőire. Ekkorra már kitapinthatóan elkülönült az erazmizmus és lutheranizmus, s míg az előbb felsorolt prédikátor-írók a reformáció hívei lettek, addig Sylvester János, Pesti Gábor, Komjáti Benedek és mások megmaradtak a „pax Erasmiána”, a tudomány hatalmának hirdetése és a filológia művelése mellett. A harcosabb, a pápasággal végleg szakító vonal azonban egyre hódított, s az arisztokrácia egyes tagjain kívül főleg a városi polgárság körében, a mind több önállóságra áhítózó kereskedő-iparos rétegben.

Intézményesen mégis csupán szívós küzdelem után fogalmazódhatott meg az első magyarországi lutheránus hitvallás, az ún. *Confessio Pentapolitana* (1549), amely első ízben szögezte le nyíltan egy nagyobb földrajzi egységre kiterjedő közösségnek a wittenbergi hitelvekhez tartozását.¹⁴ Az öt felvidéki város (Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse, Kiszseben) prédikátorai egy királyi vizsgálóbizottság utasítására foglalták írásba nézeteiket, amelyeket a magas humanista képzettségű bártfai rektor, Stöckel Lénárd öntött végső formába. Ez a dokumentum a *Confessio Augustana* magyarországi megfelelője, legfeljebb kissé óvatosabb, mértéktartóbb megfogalmazásai jelzik, hogy itt még bizonytalanabb volt az új tanok helyzete, mint német földön. A „sola fide” elv egészen világosan és egyértelműen megfogalmazódik benne, azt viszont megengedi az irat, hogy a jótettek mégsem feleslegesek, noha nem érdemszerző crejűek. A szentekhez fohászzkodást sem volt még tanácsos egyenesen bálványimádásnak bélyegezni, csupán fölöslegesnek nevezi az egyik tétel. Engedékeny, taktikus alapállása odáig terjed, hogy más nézetek jogosságát is elismeri, feltéve ha azok a Bibliából igazolhatók. Más kérdés, hogy a *Confessio Pentapolitana* szerzői a zwinglianus és anabaptista nézeteket nem tartották ilyeneknek s

mereven elítélték őket, ezzel pedig már előrevetette árnyékát a későbbi felekezeti megosztottság, a reformáción belüli irányzatok és tendenciák harca.

Luthernek a török kérdésben elfoglalt álláspontja egyébként meglehetősen fékezte tanainak magyarországi befogadását. 1522-ben így írt erről: „Mert mire jó az, hogy mi a töröknek testi fegyverrel ellenállunk? Mi rosszat tesz a török? Elfoglalja az országot és uralkodik ideig-óráig. Hiszen nekünk ugyanazt kell elszenvednünk magától a pápától, aki bizony agyongyötri testünket és életünket, amit a török nem cselekszik! Ezenfelül a török mindenkit meghagy a maga hitében, ezt sem teszi a pápa, hanem az egész világot a keresztyén hitről a maga ördögi hazugságára kényszeríti, úgy hogy a pápának a test, javak és lélek feletti uralma nyilvánvalóan tízszer gonoszabb, mint a töröké. És ha Krisztus maga le nem döntené az Antikrisztust, az Írás szerint és ki akarnók irtani valaha a törököt, a pápán kellene kezdenünk a dolgot.”¹⁵

A pápaságnak és a törököknek ilyenfajta egy sorba állítása kétségkívül alkalmas volt a Róma-ellenes indulatok felkeltésére, a Félhold ellen élet-halál harcot vívó magyar végvárakban azonban más akusztikát kapott, mint a törököt távolról szemlélő Wittenbergben. Igaz ugyan, hogy – miként Sólom Jenő megjegyzi – Luthernek ebben az írásában a pápaság volt a céltábla, a török kérdéstről csak mellékesen szólt; az viszont megint csak tény, hogy 1529-ben *Vom Kriege wider den Türcken* c. munkájában ismét csak a mohamedán hódítók elleni „testi harc” hiábavalóságát említi,¹⁶ s később már hiába enyhített idevágó nézetein, e korai művek az egész 16. században hatottak, már csak többszöri újrayomtatásuk és kiadásuk miatt is. Főlöszleges fáradozás Luther török-szemléletének ezeket a sajátosságait tagadni, jelentőségüket kisebbiteni.¹⁷ Ehelyett inkább annak kimondását érezzük indokoltnak, hogy a lutheranizmust a magyar közvélemény eleinte nem egészében, hanem egyes elemeiben vette át, csak azokra reagálva folyékonyan, amelyek beilleszkedtek a hazai viszonyok közé. A wittenbergi törökszemlélet itt nem találhatott termékeny talajra, ellentétes volt az ország politikai érdekeivel, legfeljebb jóval később, a hódoltság állandósulásával, a kényszer súlya alatt nyerhetett teret a törökkel történő békés egymás mellett élés ideológiája.

Honterus és az erdélyi hitújítás

Erdélyben valamivel később, de a királyi országrészhez némileg hasonló körülmények között bontakozott ki a reformáció. Itt is a humanista (résztint erasmista) műveltség teremtett táptalajt számára, az összekötő kapcsot pedig a brassói *Johannes Honterus* (1498–1549) személye jelentette. Humanista műveltségét bécsi, regensburgi és krakkói tanulmányai során szerezte, majd 1531-ben Bázelen, az erasmizmus központjában ismerkedett meg a reformációval. Luther egyik tanítványa, Bonifatius Amerbach jogászprofesszor sajátította el vele a lutheri úrvacsora-tant, amelyhez Honterus mindvégig hű is maradt.¹⁸ Hazatérte után a brassói iskola rektoraként sorra jelentette meg humanista szellemű tankönyveit, a görög és római auktorok munkáit, de Erasmus-szemelvényeket is kibocsátott tipográfiájából. Mindezzel bőven foglalkozott már a szakirodalom, így ezúttal csupán arra kell utalnunk, hogy a humanista műveltségű Honterus vezetésével bontott zászlót az erdélyi reformáció 1542-ben, majd két év múlva, városi lelkésszé választásával végleg gyökeret vert itt is a lutheranizmus. Honterus egyénisége nem annyira Lutherhoz, hanem sokkal inkább Melanchthonhoz állt közel, nem véletlen, hogy az utóbbi 1544. február 13-i levelében így biztosította nagyrabecsüléséről: „Te quidem ex animo diligo.” A brassói prédikátor szelídebb karaktere, humanista erudíciója és sokoldalú tevékenysége miatt méltán vívta ki a kortársak tiszteletét, az erdélyi századok joggal láthatták benne saját Melanchthonjukat.

Honterusnak a humanizmustól a reformációig vezető útját járta be tanítványa, *Wagner Bálint* (1510–1557) is. Ő azonban már kezdetben is Wittenbergben tanult Melanchthonnál, s hazatérte után az új egyházszervezet készen kapott kereteibe kellett csak beilleszkednie. Előbb városi rektorként az iskolát vezette, majd mestere halála után annak örökébe lépett a lelkészi tisztségben. Átvette Honterus nyomdáját is, humanista szellemű latin iskoladrámájával és görög nyelvtanával pedig jelentős szolgálatokat tett a humanizmus erdélyi meghonosításában. Honterus és Wagner nyomán indult el a következő nemzedék, amely a humanizmus és

reformáció eszmevilágának szintézise révén majd olyan magaslatokra ért el, mint amilyen a Bornemisza Péter és Heltai Gáspár életműve.

A reformáció újabb hullámai

A 16. század közepére mind a királyi országrészekben, mind Erdélyben gyökeret vert tehát a lutheri szellemben megreformált egyház, amelynek intézményei ekkorra már legalísan is működhettek, pozíciói erősödhettek. Tevékenysége mégsem folyt zavartalanul, több vitás pont akadt még a tanrendszeren belül is, a legfőbb kérdés pedig az volt: hogyan foglal majd állást a tridentini zsinat? Tesz-e engedményeket, legalizálja-e a két szín alatti áldozást, a papi nősülés gyakorlatát, megszünteti-e majd az egyházszakadást, vagy pedig véglegessé válik a kereszténység felekezeti megosztottsága?

Ebben a várakozással teli légkörben érkeztek Magyarországra az újabb reformációs áramlatok, a lutherivel is polemizáló, annál radikálisabb nézeteket valló ideológiák. Közismert az az indulatosság, amellyel Luther elítélte az ún. „rajongókat”, a „zendülő hordákat”, az „eretnek szektákat”, a „gyülevész hadakat”, a „tévelygőket”, az újrakeresztelőket, Thomas Münzert, Zwinglit, de még Erasmusról is azt írta, hogy „nem lutheránus, hanem pápista bohóc és fajankó.”¹⁹ Hosszan sorolhatnánk még a megbélyegző kifejezéseket, amelyekkel a reformáció általa ismert többi irányzatát illetve, az okok elemzése külön tanulmányt igényelne. A szakirodalom egy része megtorpanásról beszél ideológiai fejlődésében, másik része viszont az anarchiától való félelmet, az elért eredmények feletti aggodalmat jelöli meg a radikális irányokkal való szembefordulás okaiként. Mi most ezúttal csupán arra a paradox jelenségre szeretnénk utalni, hogy a lutheri reformáció magyarországi megszilárdulását a szélsőséges nézetek megjelenése egyáltalán nem gátolta, sőt inkább segítette. A Confessio Pentapolitana hatósági elfogadásához például mindenképp hozzájárulhatott az is, hogy az irat élesen elhatárolta tételeit a szakramentáriusoktól, a zwingliánus „szentségtörőktől” és anabaptistáktól egyaránt. Ez megnyugtathatta a hatóságokat, amelyeknek sokkal égetőbb feladatot jelentett ekkorra a jóval merészebb dogmákat

valló radikális áramlatok üldözése. Az 1550-es és 60-as években mintegy az újabb hullámok mögötti csendesebb térségben erősödhetett meg az evangélikus egyház, majd később a helvét irányzat is. Amikorra Kálmáncsehi Sánta Márton megívta a maga harcát, szakított lutheránus prédikátortársaival, s megkezdődött a helvét szellemű református egyház kiépülése, akkorra már ismét újabb és minden korábinál vakmerőbb tanok kezdtek terjedni Debrecen környékén, de Erdélyben és a királyi országrész egyes mezővárosaiban is. A református egyház ugyancsak kétfrontos harcban szilárdulhatott meg: egyfelől a lutheranizmustól és katolicizmustól, másfelől azonban az antitrinitarizmustól kellett elhatárolnia magát, s ez a tény talán inkább segítette, mint gátolta autonóm hitvallásának és intézményrendszerének kialakulását. Az ösztüzet ekkorra már – Szervét halála óta – mind Róma, mind a másik két nagy protestáns felekezet a szentháromság-tagadókra zúdította, s ebben végül is közös álláspont alakulhatott ki a minden egyéb téren szemben álló felekezetek között.

A sornak azonban még mindig nincs vége: az Erdélyben és Lengyelországban rövidesen kiépülő unitárius egyházon belül is további osztódás zajlott le. Adorantisták és nonadorantisták álltak egymással szemben, majd a rabbinikus irodalomhoz, a chiliasmushoz és az Ótestamentum egyedüli érvényességéhez forduló szombatos szekta jelent meg a Luther elindította mozgalom legvégső hajtásaként, sőt egyes eretnekké nyilvánított teológusok (pl. Jacobus Palaeologus), még a vallások (kereszténység, buddhizmus, mohamedanizmus) teljes egyenjogúságának gondolatáig is eljutottak.²⁰ Velük együtt válhat csak teljessé a reformációról rajzolt összkép, amelynek minden mozaikját ezúttal nem illeszthettük be helyére, mégis úgy véljük, említésüknek most is, a reformáció elindítójának jubileumán, helye van. Már csak azért is, mert Magyarország szinte valamennyi reformációs áramlatnak megjelenési színtere volt, s azon igen kisszámú európai országok közé tartozott, amelyeknek reformációs színeképe a legtarkább, vallási ideológiája a legellentétesebb nézeteket és eszmerendszereket is befogadta. Kétségtelen, hogy a Luther által elindított mozgalom a Kárpát-medencében is jelentékeny alakító hatást gyakorolt a kultúra és közgondolkodás egészére, de másfelől az is igaz, hogy a reformáció európai története ugyancsak szegényebb lenne a

magyarországi sajátos események és az e tájon sarjadó eszmék számontartása nélkül. Indokolt tehát ezek felé is fordítani figyelmünket a Luther-évfordulón, ezzel is hangsúlyozva, hogy a reformáció olyan jelenség az emberi öneszmélés történetében, amely a nemzeti kultúrákat is pezsgésbe hozta, értékekkel gyarapította.

Luther és a magyar művelődés

Közhelynek tűnhet, ha egy kiemelkedő történeti személyiségről azt mondjuk: ellentmondásos egyéniség volt. Már csak azért is, mert többé-kevésbé valamennyi nagy egyéniség, s valamennyi eseménydús korszak feszítő ellentmondásoktól terhes, így a jelző értéke, tartalma erősen kérdéses. Mindennek tudatában is, vállalva a túlzott egyszerűsítés vádját, azt mondhatjuk az ötszáz éve született Luther Márton alakjának felidézésekor, hogy ő számos belső ellentmondás hordozója, feszítő és kínzó ellentétek megtestesítője volt, a történelemnek olyan szereplője, aki nemcsak egyesítette, de fel is erősítette magában korának farkasszemét néző eszméit és indulatait.

A középkor embere volt? Avagy humanista tudós? Forradalmár volt, aki új szellemi arculatot adott Európának? Avagy konzervatív teológus, aki a helvét reformáció racionalizmusával nem volt képes lépést tartani, s megtorpant az általa elindított mozgalom útján? A polgári társadalom korai előhírnöke volt-e, vagy csupán a feudalizmusnak egyfajta „javított” változatát akarta konzerválni?

E kérdések közül valamennyi elhangzott már állításként is a könyvtárnyi Luther-szakerődalomban, s valamennyi nézetnek akad tudományos módszerességgű feldolgozása. Egy pontban azonban valamennyi Luther-kutató véleménye megegyezik: 1517 októberének utolsó napja az emberi öntudatra ébredés, az emberi gondolkodás és önszemelés történeti jelentőségű szimbólumává vált. Tettéknek jelentőségét eleinte Luther maga sem érzékelte, csak később, a pápai kiközösítő bulla és kánonjoggyűjtemény nyilvános elégetésekor döbbsent rá, hogy végleg szakított Rómával, a régimódi vallásossággal, a középkori egyházzal. A támadás elsődleges célpontjai a búcsúcedulák árusításával kapcsolatos visszaélések voltak, amelyek üzletté változtatták a bűnbánatot, az üdvözülést, a lelkiismereti kérdéseket. Csak fizetni kellett, s az egyházat gyarapító anyagi áldozat elmoshatta a bűnöket, biztosíthatta a kegyelmet. Ezzel a szellemmel szálltak szembe a wittenbergi vártemplom ajtajára kiszegezett tételek, amelyek viharos gyorsasággal terjedtek a német fejedelemségekben.

Luther tézisei azért hozhatták mozgásba a német társadalmat, mert annak legkülönbélebb rétegeiben már régóta érlelődtek az új igények, a változás feltételei. Egyszerűbb, olcsóbb egyházat, szélesebb körben is érthető, nemzeti nyelvű liturgiát és Bibliát kívántak a nemesek és polgárok egyaránt, a német parasztság pedig a feudális anarchia szorítását is enyhíteni, kötöttségeit lazítani kívánta. Mindemellett az évezredes keresztény világgépet kezdte ki a Biblia credeti szövegének tudományos vizsgálata, a humanista Biblia-kritika, amelynek Rotterdami Erasmus volt a megteremtője. Az egyre inkább feszülő húrokat végül Luther pattantotta el, az ő tételei törtek utat a régóta érlelődő társadalmi mozgás és szerkezeti átrendeződés megindulásához.

A búcsúcédulák árusítása elleni fellépés csak az első állomás volt, ezt gyors ütemben követték azok a röpiratok, amelyek további radikális – társadalomra is kiható – változásokat sürgettek. (A *keresztenség állapotának megjavítása ügyében, Az egyház babiloni fogságáról, A keresztény ember szabadságáról* stb.). E röpiratok tételeiből bontakozott ki a „sola fide” (egyedül hit által) elve, amely szerint egyedül a Megváltóba vetett hit üdvözít, mert a megromlott emberiség erre saját erejéből nem képes. Ebből azután logikusan adódtak a többi következtetések. Ha így van, akkor a vallási törvények megtartásának és a jó cselekedeteknek nem lehet érdemszerző erejük, nem ezektől függ az üdvözülés. Így a papság mint Isten és ember közötti közvetítő, felesleges, feladata csupán a Biblia magyarázatára korlátozódik, nem lehet egyedüli letéteményese az üdvözülésnek. Luther nem ismeri el sem az egyházi és világi rend közti különbséget, sem a pápa csalatkozhatatlanságát, s még kevésbé a római egyházfő kizárólagos jogát a zsinatok összehívására. Mindezekről ugyanis nem tesz említést a Biblia, márpedig szerinte egyedül az abban szó szerint megfogalmazott hitigazságok autentikusak. Ami onnan nem igazolható, az tévelygés, „emberi szerzés”, így többek között a pápai és zsinati rendelkezések, a szerzetesség intézménye, a kiközösítés, a papi nőtlenség, az ünnepnapok, mértéktelenül nagy száma, az újabban keletkezett kegyhelyek és zarándoklatok, az egyházi pompa és hierarchia. A tisztségek közül egyedül a püspökséget látta megtartandónak, a szertartásokba radiális egyszerűsítéseket vezetett be, és a nemzeti nyelv használatát javasolta.

Ezekhez az egyházszerkezeti és társadalmi reformokhoz széles körű művelődési program is társult. E nélkül nem is számíthatott volna sikerre egy olyan mozgalom, amelyik tömegeket kívánt meghódítani. *A német nemzet keresztény nemességéhez* szóló írás az általános műveltség fejlesztését, az iskolák és nyomdák alapítását és támogatását a világi hatóságok fontos feladatai közé sorolja, s az írás és olvasás oktatásának fontosságát külön kiemeli. A részleteket majd később Philipp Melanchthon, Luther egyik legközvetlenebb munkatársa dolgozta ki 1528-ban, az ő programján alapult a később méltán híressé vált protestáns iskolarendszer.

A teljes Bibliának német nyelvre való lefordítása ugyanennek a programnak szerves része. Az Újszövetség 1522-ben Cranach mesteri Apokalypsis-metszeteivel jelent meg, nem egészen három hónapos munka után. Az Ótestamentum lefordításához természetesen jóval több idő kellett, ez egy évtized múlva jelent meg. Luther előtt is voltak ugyan német Biblia-fordítások, ezek azonban a szegényebb rétegek számára megfizethetetlenek voltak, megjórészt érthetetlenek is, hiszen nem a német köznyelven szóltak. Nem is szánták őket nagyobb nyilvánosságnak, a középkori egyház nem tartotta kívánatosnak a Vulgata szövegének egyéni értelmezéseit. Luther ezzel szemben azt vallotta, hogy a köznyelvi normák szerint kell a Biblia szövegét is visszaadni, hogy minél többen olvashassák annak eredeti gondolatait. Ez a felfogás eredményezte, hogy műve a tömegek könyve lett, kiadásai egymást érték, s végeredményben kialakult az egységes német irodalmi nyelv. Példája nyomán sorra születtek a nemzeti nyelvi fordítások, hatása így vált Németország határain túl is, európai méretűvé.

Akármilyen nézőpontból szemléljük is a 16. század társadalmi és kulturális arculatát, egy bizonyos: a wittenbergi szerzetes alakító hatást gyakorolt az újkori Európa szellemi életére, átformálta korának közgondolkodását, s új utakon indította el a művelődés több ágának – iskolai oktatásnak, könyvkiadásnak, irodalomnak – fejlődését. Érvényes ez nemcsak a németországi, hanem a magyarországi helyzetre is, ezért indokolt a fél évezredes jubileumon Luther szerteágazó életművén belül magyarországi hatása felé fordítani figyelmünket.

Aligha volt ugyanis a német nyelvterületen kívül európai ország, ahol olyan hamar, olyan éles visszhangra találtak volna az egykori

Ágoston-rendi pap tételei, mint a kései Jagelló-kori Magyarországon. Igaz, itt is először a német ajkú lakosság mutatott érdeklődést a kereskedők, utazók, diplomaták útipoggyászából előkerült Luther-művek iránt, már csak a nyelvi azonosság miatt is. A budai udvarban, Mária királyné környezetében, az Erasmusért rajongó diplomaták, papok, humanista műveltségű értelmiségiek alkották a legfogékonyabb réteget. Nem csoda, ha legnagyobb befolyású képviselőjüket, Brandenburgi Györgyöt a pápai nuncius követelésére az uralkodónak el kellett bocsátania Budáról.

Azonban nem volt tanácsos hathatósabb intézkedéseket fogantatosítani Mohács után, amikor a kettős királyválasztás amúgy is ingataggá tette a politikai hatalmat mindkét országrészben. Noha mind Ferdinánd király, mint Szapolyai János tiltotta a lutheri eszmék terjesztését, egyikük sem volt ebben következetes, mert ez könnyen meggyengíthette volna hatalmi bázisukat. Kétségtelen tehát, hogy a reformáció meggyökerezését jelentős mértékben elősegítette az ország ingatag politikai helyzete, a Mohácsot megelőző s még inkább az azt követő évek nyugtalan légköre, az erős központi hatalom hiánya.

Noha leghamarabb a németajkú udvari értelmiség és városi polgárság – Selmechánya, Körmöcbánya, Zólyom, Sopron stb. – vált Luther követőjévé, rövidesen magyarul a mezővárosokba is eljutott a híre. A wittenbergi egyetem olyan vonzerőt jelentett, amely a tanulni vágyó magyar fiatalokra sem maradt hatás nélkül. 1522-ben Baumheckel György besztercebányai és Cirják Márton lőcsei diák neve került be az egyetemi matrikulába, ezt követően pedig már évenként két-három új magyarországi hallgatója lett Luther és Melanchthon egyetemének. 1530-ban iratkozott be Dévai Bíró Mátyás, akit a kortársak „a magyar Luther” jelzővel illettek, mert fanatikus hévvel vállalta hazatérte után a reformáció eszméinek terjesztését. Feltehetően az 1540-es években fordította magyarra ismeretlen szerző Luther harci dalát, a 46. zsoltárt, így most már magyarul is terjedhetett „a 16. század Marseilleise”:

Erős várunk nekünk az Isten,
És fegyverünk ellenség ellen,
Megszabadít veszedelemtől,
Kik ránk jönnek most mindenfelől.

A fordítást a hagyomány Bod Péter nyomán sokáig Skaricza Máténak tulajdonította, újabban azonban bebizonyosodott, hogy az ének jóval előbb keletkezett, mintsem azt az 1544-ben született Skaricza fordíthatta volna. Nyomtatásban először Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében található meg, ezt követően pedig a 16. század egyetlen protestáns énekgyűjteményéből sem hiányzott e gyűjtő hangú, bizakodást sugalló zsoltár.

Luther magyar tanítványainak sorában jelentős helyet foglal el Ozorai Imre, aki 1531-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Hazatérése után írta meg „A Krisztusról és annak egyházáról, valamint az Antikrisztusról és annak egyházáról” szülő művét, amely teljes mértékben Luther Antikrisztus-koncepcióját alkalmazta a pápára. Eszerint Krisztus eredeti tanát elferdítette a római egyházfő, ez okozta a kereszténység erkölcsi romlását, a papi tisztség devalválódását, a „szentségárulást”. Odáig ment Ozorai, hogy a „pápás keresztényeket” a törökökkel állította egy sorba, így ostromozta a visszasságokat, – többek között a szertartások „deák nyelvét”, magas költségeit, a Biblia szavaitól való eltávolodást. „A község is olvashassa a Szentírást” – hirdették Luther korai magyar hívei, s ennek szellemében törekedtek az egyházi életben az anyanyelv használatára. Ez az egyházi indíttatású, Erasmus humanizmusától és Luther reformációjától ösztönzött anyanyelvi kultúra mind Magyarországon, mind az újkori Európa más nemzeti irodalmaiban jelentős fejlődést eredményezett az irodalmi nyelv kialakítása terén.

Az anyanyelvkultusz azonban nem jelentette azt, hogy Luther a latin nyelvtudást ne tartotta volna fontosnak a nemzetközi érintkezésben. 1538 karácsonyi prédikációjában mondotta, hogy „a nyelveknek, főképp a latinnak tudása mindenki számára hasznos, hadfiaknak és kereskedőknek is, hogy más nemzetbeliekkel is beszélni, szót érteni tudjanak, tolmács nélkül, ne maradjanak német némák.” Majd így intette hallgatóságát: „Ti szülők, nem hagyhattok gyermekeitekre jobb és maradandóbb kincset, minthogyha stúdiumokra s jó tudományok tanulására külditek őket. A ház és az udvar poráig éghetnek, elenyészhetnek, ám a tudományok maradandók és mindig hasznosak.”

Leginkább talán a brassói Hohannes Honterus tette magáévá ezeket az eszméket Luther magyarországi követői közül. Brassó

reformátora nem közvetlenül Wittenbergben ismerkedett meg a reformációval, hanem az egyik Luther-tanítványtól, Bonifatius Amerbachtól tanulta meg Baselben az úrvacsoratan új felfogását, s emellett később is – a helvét irány terjedése idején – kitartott. Ha Dévai volt a „magyar Luther”, akkor Honterust a „magyar Melanchthon” névvel lehetne illetni, mert tevékenysége a humanizmustól ívelt a reformáció elfogadásáig. Bécs, Regensburg és Krakó egyetemén tanult, majd hazatérve, Brassóban nyomdát alapított, latin és görög grammatikát írt és adott ki, majd antik szerzők egész sorát jelentette meg 1539–1545 között. Platón, Arisztotelész, Ciceró, Quintilianus, Terentius, Augustinus, Seneca, majd végül Erasmus műveinek kiadása jelzi, hogy a brassói századok lelkésze mélyen benne élt a humanista tudományosság világában.

Míg Honterus Erdélyben, Stöckel Lénárd a királyi országrész északkeleti területén, elsősorban Bártfán fejtett ki hasonló tevékenységet. Ő közvetlen tanítványa volt Luthernek és Melanchthonnak, s velük később is állandó érintkezésben maradt. 1536–37-ben rektorként Luther szülővárosában, Eislebenben dolgozott, majd hazatérte után Bártfán fogadta el a rektori megbízatást. Sokoldalú pedagógiai, írói, reformátori munkásságával a „Praceptor hungarie” címet érdemelte ki kortársaitól. Iskolája egész Közép-Európában híressé vált modern módszereiről, színvonalas latin oktatásáról, német nyelvű színjátszásáról. Stöckel vezető szerepet játszott az ún. ötvárosi hitvallás (Confessio Pentapolitana) című dekrétum megfogalmazásában, amely Kassa, Bártfa, Lőcse, Eperjes és Kiszzeben végleges elkötelezettségét szögezte le a lutheri tanok mellett. Mértékletes, óvatos, mégis egyértelmű állásfoglalás ez a Confessio Augustana, azaz az ágostai hitvallás mintájára, amint az különösen az üdvözülésről szóló 5. pont jelzi: „Az emberek semminemű magok erejével, sem cselekedetekkel az Istent meg nem engesztelhetik, igazságot nem nyerhetnek... hanem ingyen igazíttatnak meg, az ő érdemek nélkül, ha az bűnt megútálván, hisznek az Krisztusban.” I. Ferdinánd király és az általa kiküldött bizottság e Confessio áttanulmányozá-sa után vette hivatalosan tudomásul a felvidéki városok vallási álláspontját, majd végül 1558-ban a jóváhagyás is megérkezett. Ezt követően mind Verancsics Antal egri püspök, mind Oláh Miklós esztergomi érsek

mege erősítette az ötvárosi hitvallás szabad elfogadásának jogát, ami döntő lépésnek bizonyult a lutheri tanok további magyarországi elterjedése szempontjából.

Iskola, nyomda, templom: ez a három intézmény jelentette a reformáció terjesztésének lehetőségét, de ezek egyben az írásbeliségnek, nyelvnek és irodalomnak is életető, fejlesztő fórumai lettek. A Biblia anyanyelvre fordítását már Erasmus is hangsúlyozta, Luther azonban a gyakorlatban is megvalósította a humanista filológusok és textológusok kívánalmát, s a szentnek tartott szövegeket a német Biblia révén a korábnál jóval szélesebb körben ismertette meg.

Magyarországon szintén az erasmisták voltak az első Bibliafordítók, de ők végül is csak az Újszövetségig jutottak el (Sylvester János, 1541). Az ószövetségi könyveket a század közepétől kezdve egyre-másra fordították le, különösen Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájából kerültek ki egyes könyvei. Végül az első teljes magyar Szentírás, Károlyi Gáspár műve épp a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén, Vizsolyban hagyta el a sajtót, hogy évszázadokra meghatározza a magyar protestáns írói stílust, irodalmi nyelvet és ízlést. Noha Károlyi már a reformáció helvét irányához tartozott, a lutheri első lépés nélkül az ő műve sem jöhetett volna létre.

Hosszan sorolhatnánk még a részint Luther példája nyomán, részint a reformáció további fejlődésének sodrában, radikális felekezeteinek kialakulása révén keletkezett művelődési intézményeket, tanintézeteket, nyomdákat, irodalmi alkotásokat. Érdeemes azonban a sok tekintetben ismert adatokon túl arra is utalni, hogy a reformáció hozta kulturális fellendülés nélkül az ellentábor, a Rómához hű katolicizmus sem tudta volna szellemi életét olyan színvonalra emelni, mint amilyenre az a következő században, a barokk korban emelkedhetett. Luther százada mind a magyar egyházon belül, mind azon kívül az öneszmélés, az önvizsgálat, a lelkiismeret ébredésének, az értékek átrendeződésének kora, s ennek a folyamatnak egyik leglátványosabb mozzanata az egyházszakadás, a pápai kiközösítő bullának és a római kánonjoggyűjteménynek elégetése volt 1520 decemberében. Ezenkívül azonban Kálvin teológiai racionalizmusa, Szervét Mihály és Dávid Ferenc antitrinitarizmusa, a radikális reformátorok szabadgondolkodása, de magának Loyola Ignácnak militáns vallásossága,

hatalatlanul erős egyházi fegyelmet követelő elszántsága is mind egy-egy jele ennek a 16. századi lelkiismereti válságnak, útkeresésnek, szilárd fogódzókat kereső világnézeti forrongásnak. Ezt a nyugtalan szellemi pezsgést követte majd a rekatolizáció kultúrája, amely vitára kényszerült az előretörő protestantizmussal szemben, riválisává lett annak az iskolák alapítása, a könyvkiadás, a magyar nyelv művelése terén egyaránt.

A kikristályosodó, megszilárduló felekezetek egymással történő versengésének olyan termékei lesznek, mint Oláh Miklós nagyszombati iskolareformja, Telegdi Miklós püspök és Bornemisza Péter irodalmi vitája, Pázmány Péter hitvitázó tevékenysége Alvinci Péterrel és Magyar Istvánnal, és végül az első magyar egyetemnek, a nagyszombatinak megalapítása. A protestantizmus által hozott szellemi erjedés, eszmei harc nélkül mindez aligha jött volna létre, az egymásnak feszülő indulatok a magyarországi hitviták sodrában végül is értékeket teremtettek. Olyan értékeket, amelyek marandónak bizonyultak, s amelyek évszázadokig termékenyítően hatottak nem csupán irodalmunkra, hanem egész kulturális életünkre.

Ha sok áttétellel, ha közvetve is, de Lutherig vezethető vissza számos jelensége a magyar művelődésnek. Ez indokolja, hogy születésének 500. évfordulóján a wittenbergi reformátor életművére emlékezzünk, ellentmondásos alakját fél évezred távlatából felidézzük: nemcsak a német, s nem is kizárólag az egyetemes, hanem sok tekintetben a magyar kultúrának is részévé lett ő, szelleme évszázadokra befolyásolta a magyar egyházi és politikai, vallási és világi közgondolkodást.

Heltai Gáspár, a fabulaíró

Protestáns prédikátor, könyvkiadó, nyomdász, író és fordító: még a „vér és dal” századában, a reneszánsz kori erdélyi társadalom tarka szötteésében is csak kevesen mondhatták el magukról, hogy e tevékenységek mindegyikét sikerrel folytatták, eredményesen művelték. Heltai Gáspár e kevesek közé számítható, neve már akkor is fennmaradt volna a magyar művelődés történetében, ha e területeknek csak egyikén vagy másikán fejtette volna ki munkásságát. Ő azonban mindegyikben otthonosan mozgott, németből és latinból egyaránt elismerésre méltó felkészültséggel fordított, nyomdagépeit, papírmalmát nagy szakértelemmel kezelte, gondosan korrigált nyomtatványait ügyes üzleti érzékkel bocsátotta áruba, maga választékos stílusban fogalmazott, értekezett, prédikált. A reformáció áramában típusá formálódó prédikátorírók legjobbjai közé tartozott ő, maradandó értékeket alkotó, könyveket, gondolatokat, erkölcsi normákat közkinccsé tévő alakja nélkül szegényebb lenne az erdélyi és a magyarországi irodalom múltja.

Még akkor is így van ez, ha hozzátesszük: szász családból származott s anyanyelve a német volt. Erdélyben, a szászok, székelyek, magyarok, románok tarka etnikai egyvelegében szinte természetesnek számított, hogy több nyelven is tudnak az emberek, a 16. század közepe tájától pedig a reformáció még inkább előtérbe tolt a nemzeti nyelvek ismeretének fontosságát. Nem csoda, ha a Nagyszében környéki szász polgárcsalád fia a németet és a magyart egyaránt elsajátította, e két nyelvhez társult azután a latinnak az iskolában megszerzett ismerete, amely megnyithatta a korabeli ember számára a tudás kapuját, megteremtette számára a magasabb képzettség megszerzésének lehetőségét. Ez a többnyelvű, többvallású környezet tette őt fogékonyá minden új eszmére, ez nevelte nyitottá, érdeklődővé minden új irányában.

1543-ban a wittenbergi egyetemen anyakönyvezik Caspar Heltensis Transilvanus nevét, aki ekkor, mintegy 30 éves korában kezdte meg tanulmányait a Luther és Melanchthon vezetése alatt álló universitáson. Ekkor már Európa minden szegletéből ide sereglettek a hitújítás elveihez csatlakozó teológushallgatók, akik mohón

itták magukba a dogmák újsütetű magyarázatait, különösen pedig az egyházi pompa száműzéséről, az erkölcsös, dolgozó és mértékletes élet kötelező voltáról szóló tételeket. Még Heltai is hallgathatta a már öregedő, de így is lobogó indulatokkal előadó Luther szavait, a humanista szellemű Biblia-komentárjairól híres Johannes Bugenhagen s a bámulatos nyelvtudású, a latin-görög-héber filológiában egyaránt otthonosan mozgó Philip Melanchthon előadásait. Olykor – mint a korabeli források említik – több száz hallgató szorongott az ősi városka egyetemének nagy előadótermében, érthető, ha az itt előadók szavai egyre nagyobb hatást tudtak gyakorolni a közép-európai szellemi életre. Egyfelől alapos Biblia-ismeretet, másfelől szívós kitartást, prófétikus elhivatottságot tanulhatott tőlük a fiatal erdélyi lelkészjelölt, ezen túl azonban a németországi nyomdászat és könyvterjesztés módszereinek megismerése is bővítette látókörét, gazdagította eszmevilágát.

Igen ritka ebben a korban az olyan reformátori-írói-tudósi életpálya, amely szinte elejétől végig egyetlen városhoz kötődik, s ahol kezdődött, ott teljesedik ki s ott is ér véget. Ilyen a Heltaié: a 40-es évek közepe táján Kolozsvárra tért vissza, ott kapott főlelkészi állást, s ott társult be rövidesen Georg Hoffgreffnek, az egykori brassói nyomdászsegédnek új tipográfiai vállalkozásába. A jómódú, polgárosodóban lévő város egyre inkább a fejedelemség gazdasági, majd szellemi központjává kezdett válni, s mint a környék legnépesebb városa, jó lehetőségeket kínált a reformáció s az új szellemű művelődés terjesztése számára. A brassói nyomda megfelelően ki tudta elégíteni a szászság német nyelvű könyvigényét, az előbb Johannes Honterus, majd Wágner Bálint által vezetett könyvsajtó mellett azonban a magyar nyelvű könyvkiadás iránti igény is fellépett Erdélyben.

Jó üzleti érzékkel ismerte fel ezt Heltai és társa, eredményességüket mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az 1550-ben általuk elkezdett kolozsvári könyvnyomtatás ezentúl megszakítás nélkül működött, nem maradt félbe, mint oly sok más hasonló vállalkozás a 16. században. Iskolai tankönyvek, erkölcsnevelő kiadványok, énekeskönyvek, széphistóriák, históriás énekek, Bibliafordítások, hitvitázó iratok, népszerű vásári kiadványok sora hagyta el tipográfiájukat a következő két és fél évtizedben, így nem túlzás azt állítani: Heltainak nagy szerepe volt abban, hogy Kolozsvár

szellemi centrummá, az erdélyi művelődés egyik legfontosabb gócpontjává lett.

A reformáció Európán végigcsapó hullámai természetesen Erdélybe is sorra elértek, sőt, a nyitottabb légkör, az etnikai és nyelvi tarkaság felekezeti téren is sokarcúsághoz vezetett. Miután Brassó, Nagyszében, Medgyes és környékük szász lakosai a lutheranizmushoz csatlakoztak, a hitújítás újabb áramlatai, a helvét reformáció tanai is megjelentek a fejedelemség keleti vármegyéiben. A magyar lakosság inkább ehhez a felekezethez csatlakozott a „német vallással” szemben, így az 50-es évek végétől Kolozsvár polgárainak nagy része – Heltaival együtt – a Kálvin és Zwingli szellemében reformált egyházat vallotta magáénak. Megállás azonban – mint tudjuk – itt sem volt, mert a legfrissebb és legradikálisabb teológiai nézetek képviselői is megjelentek Erdélyben, s még egy évtizednek sem kellett eltelnie ahhoz, hogy Dávid Ferenc városi főlelkész nyíltan is fellépjen Kolozsvárott az antitrinitárius tanok mellett.

Míg tehát a két korábbi felekezetnek, az evangélikusnak és a reformátusnak a hívei egymás közt is éles vitákat folytattak, aközben egyre több teret nyert a harmadik, amely már a legalapvetőbb keresztény dogmának, a szentháromságnak a tételét is elvetette. Számos lelkészársáival együtt Heltai is csatlakozott Dávidékhoz, így most már ő is azok közé tartozott, akik a reformációnak mindhárom lépcsőfokát megjárták, lépést tartottak a teológiai radikalizálódás folyamatával.

Lelkészi és nyomdászati működésével párhuzamosan állandóan dolgozott saját művein is. Noha sokféle ágazó irodalmi tevékenységének valamennyi darabja – két értekezése, történeti műve, Ponciánusa, az általa összeállított és kiadott kötetek, énekgyűjtemények, részleges Biblia-fordítások sora – fontos szerepet töltött be a korabeli Erdély szellemi életében, legnevezetesebb, legnépszerűbb könyve mégis a *Száz fabula* (Kolozsvár, 1566) című állatmese-gyűjteménye lett. Mivel egyéb műveivel újabban többször foglalkozott a szakirodalom, ezúttal csupán ez örökbecsű alkotására irányítjuk figyelmünket.

A *fabula* latin szó, jelentése: „kitalált történet, mese”. A tudós szótáríró, Szenci Molnár Albert szerint: „kigondolt, szófia beszéd”, a *fabulator* pedig „beszélő, szószaporító” ember. Ennél jóval szigo-

rúbban fogalmazott viszont Pázmány Péter, aki a fabulát már egyenesen a hazugság szinonimájaként használta. Egyik helyen mindazt, ami nem fedi a valóságot, „költött, fabulás dolognak” nevezi, az *Öt szép levélben* pedig egy koholmánynak, hazugságnak minősített jezsuita-ellenes írásról mondja: „Sok egyéb dolgokban is ellenkeznek egymással ennek a fabulának nyomtatási”.

De akár az enyhébb, akár a szigorúbb változatot tekintjük is a szó korabeli jelentésének, annyi bizonyos, hogy mindaz, ami nem „históriai”, nem „lött dolog” (res gesta), nem valós, történeti tény, az kitalálás, költés, mese (res ficta) s arra ráillik a szó: fabula. Mi sem természetesebb, mint hogy ebbe a fogalomkörbe tartozzanak azok a mesék is, amelyeknek állatok vagy növények a szereplői s amelyek az ókor óta szelvényben terjedtek, kedvelt szórakoztató műfajnak számítottak. Az időszámításunk előtti 6. században élt görög író, Aiszoposz (latinus névalakkal: Aesopus, magyarosan Ezópusz) életéről meglehetősen kevés bizonyosat tud a kutatás. Valószínűleg Szamosz szigetén élt rabszolgasorban, később azonban – talán mesélőkedve és tehetsége révén, példázatainak ügyes alkalmazása nyomán is – elnyerte szabadságát. Ezután tevékeny részt vállalt a sziget politikai életében, de rövidesen belekeveredett a delphoi szentély megrablásának ügyébe, s – a jelek szerint koholt vádak alapján – kivégezték. Halála után a delphoiak jóvátételt ajánlottak fel örökösének, aki elfogadta ugyan a vérdíjat, a görög meseíró tragikus sorsán azonban mindez már nem változtatható. Annál inkább táplálta viszont ez az epizód a halála után keletkezett legendákat, olyannyira, hogy egyes történetek még az alvilágból való visszatéréséről is szóltak. Az életrajzát feldolgozó ún. Aiszoposz-regény jórészt ilyenféle legendákból állott össze, s több változatban terjedve, az 1. századtól kezdve nagy népszerűségnek örvendett.

„A mesék Homérosza, Thuküdidésze vagy Platonja” – írta róla Julianus császár, s ez a minősítés jellemző a nevéhez kapcsolt íráskor népszerűségére. Tanító, oktató célzatú állatmesék természetesen már őelőtte is léteztek mind az ókori keleti irodalmakban, mind a görögben. Az emberi tulajdonságokkal felruházott állatok és növények mindig is alkalmasak voltak arra, hogy társadalomkritikát hordozzanak, visszás jelenségeket, emberi gyenge-

ségeket pellengérezzenek ki s javító szándékú bírálattal, tanulságok megfogalmazásával segítsék elő a jobb, igazságosabb, emberibb viselkedési normák kialakítását. Az eleinte szóbeli hagyományozódással, később írásban is terjedő mesék előadóinak, alkotóinak, továbbfejlesztőinek nevei nem maradtak fenn, nagyon valószínű, hogy Ezópusz kiemelkedő egyéniség volt közöttük, így a hagyomány neki tulajdonította mindazoknak az eredményeknek jó részét, amelyeket e kollektív műfaj létrehozott. Az mindenestre tény, hogy az „ezópuszinak” nevezett mesetípusokhoz önálló ismertetőjegyek kapcsolódtak: kifejezetten rövid, csattanós, egyetlen tanulságra kiélezett történetek ezek, amelyekben mindig a szegény és jámbor embereket megszemélyesítő állatok diadalmaskodnak a gazdagok, hatalmasok, a „ragadozók” ellenében. A mesék végéhez illesztett magyarázatok azonban nem tartoztak az eredeti műfaji ismervek közé, többnyire csak a kései utókor betoldásai.

A legrégebbi mesegyűjteményt Arisztotelész egyik tanítványa, a phaleroni Démétriosz állította össze, ez azonban nem maradt fenn. Több változatot a késő-ókori és a korai középkori kódexek őriztek meg, így többek között a Collectio Augustana, a Collectio Vindobonensis és a Collectio Accursiana tartozik a legjelentősebb ilyen gyűjtemények közé.

Noha a különböző ezópuszi mesegyűjtemények a középkorban is ismertek voltak, új virágkoruk a 16. században következett be. Ez szorosán összefüggött a reformációval, hiszen az éles társadalomkritikai hangvétel jól illeszkedett a különféle protestáns eszmeáramlatok programjába, a nagy vagyon felhalmozó középkori egyház elleni harc folyamatába. Maga Luther is igen nagyra értékelte a fabulagyűjteményt, egyszer a Biblia mellett a legtanulságosabb könyvnek nevezte. Nem véletlen, hogy Németországban egyszerre több Ezópusz-kiadás és átdolgozás is napvilágot látott ekkortájt. A Heinrich Stainhövel által összeállított változat ugyan még 1480 körül keletkezett, de a reformáció évtizedeiben ennek négy kiadása jelzi, hogy a téma iránt megnövekedett az érdeklődés. A század közepe táján két lutheránus lelkész is akadt, aki új feldolgozások közrebocsátására vállalkozott. Előbb Erasmus Alberus adott ki ezópuszi mesegyűjteményt *Az erény és bölcsesség könyve* (Das Buch von der Tugend und Weisheit) címmel,

majd Burkhart Waldis verses formában adta közre mesefeldolgozását *A felújított és versbe foglalt Aesopus* (Esopus gantz new gemacht und in Reimen gefasst) címen.

E protestáns feldolgozások azonban merőben más szempontokat tartottak szem előtt, mint a mű humanista népszerűsítői. Míg ez utóbbiak a szöveg pontos, szépen árnyalt visszaadására törekedtek, addig az előbbieket új etikai normákat kívántak a régi mesék révén propagálni s e célból alaposan át is formálták az eredeti szöveget. Így a fabulákban ábrázolt környezet németté vált, olyannyira, hogy néhol még a konkrét helyszínt is megjelölték, ahol az esemény lejátszódott. Német népszokásokkal, táncokkal, dalokkal, a német falusi vagy kisvárosi élet jellegzetes eseményeivel találkozott e könyvek lapjain az olvasó, így semmiképpen nem beszélhetünk ezekben az esetekben fordításról, sokkal inkább átdolgozásról vagy áthasonításról.

A németországiéhoz hasonlóan Magyarországon is létrejött az ezópuszi fabulák kétféle indítatású átdolgozása, a humanista, illetve a protestáns felfogású változata. Az előbbi Pesti Gábor nevéhez fűződik: legelsőként a pesti patrícius családból származó gyulafehérvári kanonok fordította magyarra a mesesorozatot. A huzamosabb ideig Bécsben is tartózkodó Pesti Gábor – humanista néven: Gabriel Pannonius – az erasmista nyelvművelő program jegyében látott hozzá a fordítás munkájához, s Bécsben, 1536-ban adta ki kötetét. Az előszóban önérzetesen hangoztatta a korban divatos jelszót: nem vagyunk egy európai nemzetnél sem alábbvalóak, ha mások nemzeti nyelvükön írott könyvekkel dicsekednek, nekünk magyaroknak is kötelességünk a honi nyelv ápolása.

Pesti könyve az első, magyarul kinyomtatott szépirodalmi alkotás, amely tudatosan vállalhatta az erkölcsi tanítás mellett a gyönyörködtetés feladatát is. Arányosságra, tömörségre, pontos fordításra törekedett, szemmel láthatóan tisztelte a görög auktorok minden szavát, csupán a mesék tanulságai tartoznak új és önálló szerzeményei közé. A híres Martinus Dorpius-féle Ezópuszkiadások valamelyikét vette alapul s 185 mesét vett át belőle. Erkölcsi hasznukra természetesen ő is utalt: „Ámbár Ezópusz ezen parabolái a fabula címet kapják, mert beszélő állatokat szerepeltetnek, amelyekről pedig tudjuk, hogy beszélni nem tudnak, mégis – nevezhetjük őket bárhogyan – üdvös tanulságokkal ajándékoznak

nevezte
höz

meg bennünket, amelyekkel az embereket a helyes és becsületes életvitelre bírhatjuk rá. Mert bizony nem nagyon lényeges (amint Erasmus írja Szent Jeromos életrajzában), hogy milyen ösvényen futsz, csak Krisztushoz siess. Tovább megyek, ezeket a meséket nemcsak a közterek gyűlésein magasztalják, magasztalják őket a költők, historikusok és más híres írók ékesen szóló könyvei is”.

Igen népszerűek s közkedveltek voltak az ezópuzsi fabulák a 16. században, ez világosan kiderül Pesti Gábor szavaiból. A kitűnő üzleti érzékkel rendelkező Heltainak is jól kellett ezt tudnia, másként nem valószínű, hogy ehhez a témához nyúlt volna. Az a könyvnyomtató, aki vállalkozásainak jövedelmezőségére mindig gondosan ügyelt, nyilván üzleti érdekeit is szem előtt tartva döntött az Ezópuzs-kiadás mellett. A könyv eladhatóságában, kelen-dőségében annyira biztos volt, hogy még mecénást sem keresett, csak a „jámbor olvasóhoz” intézte előszavát. Feltehető, hogy az Erdélyben ekkortájt fellángolt református-antitrinitárius hitviták feszültségétől is menekülni kívánt, amikor e felekezeti szempontból semleges, az egész protestantizmus által elfogadható erkölestanító mesekönyvet kívánt adni a minden bizonynyal szépen szaporodó erdélyi olvasóközönség kezébe. A vallási és politikai feszültségekkel teli légkörben mindenesetre fokozott aktualitást kaptak a helyes magatartásra, erkölcsös életvitelre oktató intelmek, annál is inkább, mert a kisemberek szemszögét érvényesítették, a hatalmi vetélkedés szenvedő alanyai iránt mutattak megértést, részvétet.

Heltai a Stainhövel-féle német változatnak azt a kiadását vá-lasztotta mintául, amelyik 1539-ben, Freiburgben jelent meg Sebastian Brandt átdolgozásában *Aesopus, aus dem latein is unser teutsch zung gestellet* címmel. Miként az előszó mutatja, Heltai gondosan ügyelt arra, hogy a könyve elleni esetleges támadásoknak elejét vegye. Ezért illesztette írása élére a számárról, az öreg-emberről és a gyermekről szóló példázatot, szemléletesen illusztrálva a tételt: nem lehet úgy cselekedni, hogy egyszerre többféle igényt is ki tudjon elégíteni az ember, s ha valaki mindenáron arra törekszik, akkor hibát, kifogást mindenben találhat. „De mind-azonáltal hiszem, hogy vannak jámborok, kiknek fog tetszeni e munkám és kik jó hasznot vesznek belőle; miért hogy nemcsak a pusztá fabulákat szörzöttem egybe, hanem minden fabulának az értelmét is melléje töttem, melyeket megspéköltem és megéke-

vet. argumentatio - 1 naa

L) sítöttem szent írásokkal és egyéb bölcs mondásokkal és közbeszédökkel" – fejezi be előszavát.

Ugyanazzal a mentetetőzéssel állunk itt szemben, amely Pesti Gábor előszavában is megvolt, jelzésül annak, hogy az erkölcsi haszon nélküli, pusztán gyönyörködtető irodalom nem nyert még teljes polgárjogot, az ilyen irányú törekvések mellől, ezért nem maradhatott el a magyarázat. „Mert noha e fabulák embertől talált és meggondolt dolgok, de azért ugyan velejesek, és külemb-külemb szép és hasznos tanulságok vannak benne” – mondja művéről Heltai s ennek megfelelően ki is egészíti a történeteket, hosszabb-rövidebb fejtegetésekkel megmagyarázva „értelmüket”.

Mivel a *Száz fabulát* általában csak állatmese-gyűjteményként emlegetik, gyakran találkozni azzal a hiedelemmel, hogy a könyv valamennyi szereplője az állatok közül kerül ki. A figyelmes olvasó gyorsan meggyőződhet ennek ellenkezőjéről, hiszen számos fabulában növények a történet szereplői, s az ember sem csupán a közismert 99. mesében jelenik meg. A 60. számúban például „a fenyőfáról és nádszárlól” van szó, a hajlékony nádszál és az ereje büszke tudatában szilárdan álló fenyő ellentétében fejeződik ki „a kevélyek és nagyakarók” elítélése s a szélvihartól porba sújtott fenyőfa esete mutatja meg, mint járhatnak azok, akik „nem tudnak senkivel túrni és senkinek engedni”. Hasonló ehhez a 93. fabula is, amely „a fenyőfáról és galagonyáról” szól, itt a két növény párbeszéde példázza a „nagy böcsületben lévő” túlevelű és a „sűrű bojtos tevises bokor” helyzetének ellentmondásosságát, s azt, hogy a kevélyek „gyakorta elesnek és nagy szégyent vallanak”, „az együgyűek pedig megmaradnak”.

Akad olyan történet is, amelyben csakis emberek szerepelnek: a 73. számú „a szegényből lőtt kazdag emberről és a kazdagból lett szegényről” szól, s szerkesztésmódjában a 99. fabula mellett talán leginkább megközelíti a modern novella ismérveit. Nemcsak azért, mert a két ember környezetének realiztikus rajza kitűnően sikerült, hanem azért is, mert egyetlen fölösleges szava sincs, a szöveg minden eleme a tanulságot sugallja: „A rest kéz megszegényít. A munkálkodó kéz meggazdagít”.

E remekbeszabott elbeszélésen kívül is gyakoriak az emberi alakok a fabulákban, igaz, hogy többnyire egyetlen, de annál jobban kiemelt tulajdonságokkal ábrázolva. Gyakran nincs is másra szük-

ség, mint a foglalkozás megjelölésére: a vadász, halász, madarász, majorgazda, pásztor hivatása állatokkal kapcsolatos, tevékenysége is magától értetődik az olvasók előtt. Ritkábban az „orv” (tolvaj), a szegény vagy gazdag ember is szerepet kap, alaposabb bemutatást viszont csak a 99. mese ad az emberi alakokról.

Mindez természetesen semmit sem változtat azon a tényen, hogy a szereplők döntő többsége az állatok közül kerül ki. A gazdagokat, hatalmasokat magától értetődően a ragadozók, az oroszlánok, farkasok, rókák, komondorok, vadkanok, a szegényeket és gyengéket pedig a bárányok, kecskés, nyulak, őzek, szarvasok személyesítik meg. Ugyanez a helyzet a madárszereplők esetében is: a sasok, keselyűk, ölyvek, sólymok az „apró madarakkal” állnak szemben, a fülemülékkel, pacsirtákkal, galambokkal, fecskékkel vagy éppen a békésen kapirgáló tyúkokkal, de a gólya (eszterág), daru, páva, liba és kakas is gyakori szereplő. Máskor a különböző hullók, a kígyók, rákok, békák, csigák vagy éppen rovarok – hangyák, méhek, tücskök, legyek, bolhák – jelennek meg egy-egy sajátos tulajdonságuk révén, de olykor még különlegesebb állatok is feltűnnek a fabulák színes körképében, így például teve, denevér, öszvér és sárkány.

Nem ritkán a figurák életkora is szerepet játszik a tanulság megfogalmazásában: az „agg kos”, a „vén oroszlán” egész más szerepkörben tűnik fel, mint a „gyermekded kecskék”, a fiatal oroszlán, s az ilyen differenciálás jelentősen elősegíti az árnyaltabb ábrázolást. Ezt történik „az agg lóról és agg agárról” szóló fabulában (22. szám), amelyben a két „agg” főhős arról panaszkodik, hogy becsületük s az irántuk tanúsított tisztelet csak addig tartott, amíg fiatalok voltak, erejüket ki tudták használni az emberek, bezzeg öreg korukra csak azt kiáltozzák nekik: „Coki, coki, üsd, üsd az agg latrot”. Heltai e mese tanulságát az idő prédikátorokra alkalmazza: „Eképpen járnak mindnyájan, kik tisztekben szolgálnak, kiváltképpen a szegény prédikátorok. Miglen ezek szolgálhatnak, mégis adnak valamit nékik, de ha nem szolgálhatnak, ottan a parlagra küldik őket és semmi munkájokról nincsen emlékezet. Olyanok a tisztbeliek, mint az út mellett való hársfa. Mikor eső lesz, mind alája futnak az emberek és ott oltalmazzák magokat az esőtől. Ha elmúlik az eső, tehát mindenki szakaszt annak az

ágaiban, ki süvegre teszi, ki (tiszteSSéggel mondván) az alfelét megtörli vele. Ez a világnak jutalma és füzetése. Ezt várjad hív szolgálatodért...”

Aligha kell bizonygatnunk, mennyire aktuális lett a kérdés az 1560-as évek végén, hiszen épp ekkortájt érte el a protestáns prédikátorok első nemzedéke az idős kort, nem véletlen, hogy Heltai erre futtatta ki a fabula „értelmét”.

Az egész mesegyűjteményt egyébként egyfajta mérsékelt, polgári szemléletmód hatja át, amelynek egyik megnyilvánulása, hogy a külső csillogást elvetve, a belső emberi értékeket helyezi előtérbe s minden cifra ruhánál és drágaságnál többre becsüli a józan ész és becsületes munkát. Erről szól többek között a 27. mese, amely csupán néhány mondatból áll, de a semmitmondó, sovány sztorihoz Heltai ilyen „értelmet” csatol: „Igen mondja tollas bátyám a nagy gallér mellett: Nemes ember vagyok én; de ha a feredőben mezítelen ül a több emberek között, tehát a varga Pál több bölcsességet tud, hogynem ő. Nem efféle cifrálásban áll ez okáért a nemesség...”

Erdekes fényt vet társadalomszemléletére a 41. fabula, amely a kutya és a farkas vitájából áll: az előbbi „jámborul szolgál” gazdájának, ezért finom falatokat kap, de persze nyakörvet kell hordania, az utóbbi viszont sovány és éhes, de szabadon él az erdőben. A párbeszéd végén úgy tűnik, a szabadságot választó farkas a győztes, Heltai mégis ilyen „értelmet” tulajdonít e döntésnek: „Maga efféle testi szabadság és a testnek kívánsági szerént való élet nem hasznos az embernek, hanem gonoszára és veszedelmére vagyon. Mert noha szabadon megyen a farkas, de azért mindenkoron félelmibe és rettegésben vagyon. Mert tudja, hogy nem menekődhetik és hogy a csávában vagyon az ő bőrének a helye. Ezért jobb az embernek, hogy az Istennek akaratja és rendelése szerént szolgálatban, munkában legyen foglalatos, az emberi társaságnak megsegítésére és hasznára, hogy nem mint magának lenne és a testi szabadságban és gyönyörkedésben tanuljon és elrestüljön.”

Közismert, hogy a kutyákkal és farkasokkal szimbolizált szolgaság-szabadság ellentétpárt Petőfi is megverselte, s az ő tollán az erkölcsi diadal egyértelműen a farkasoké lett. Heltai azonban nem vallott radikális nézeteket, ő a társadalomnak csak visszásságait akarta nyesegetni, nem kívánt – nem is tudott volna – alapvető vál-

tozásokat javasolni. A szolid munkának, a mértékletes és közhasznú életmódnak a híve, ezért alakul tollán az ősi történet a békés munka és a türelemmel viselt alárendeltség propagandájává.

A fabulák túlnyomó többsége azt hirdeti: mindenki „saját hivataljában” teljesítse maradéktalanul kötelességét, ne vágyódjon a máséra, ne akarjon többet, mint ami őt megilleti. Kitűnő anyagot szolgáltat ehhez a Menenius Agrippáig visszavezethető történet a végtagok lázadásáról, amely Heltai gyűjteményében a 42. fabula, s amelynek tanulsága így inti az olvasót: „Légy békességes! ... ne gondoldjad, hogy más ember az ő hivataljában munka nélkül legyen.”

Ez a kiegyensúlyozott, higgadt szemlélet konszolidációt sugall, a kisemberek megmaradásának érdekében emel szót, a társadalmi hierarchiában való békés elhelyezkedésüket szorgalmazza. Minden önteltség és erőfitogtatás idegen Heltaitól, de ezzel szemben nem az emberek közti egyenlőséget hirdeti, hanem a különbségek békés tudomásulvételét, az értékek modernebb, polgáriasabb szemléletét sugalmazza.

Sokszor leírták már: a 99. fabula a gyűjtemény csúcspontja, „a nemes emberről és az ördögről” szólva ad a szerző legárynyaltabb, legpontosabb jellemképet, környezetrajzot s a tanulság is itt a legmerészebb: valamennyi „kegyetlen, hamis, dülő-fosztó” nemesúrra vár a „kénköves tüzes fürdő”, ahonnan „nagy kiáltás, ordítás, panaszolkodás, sírás, jajgatás” hallatszik. Ha ezt az intelmet a korábbiakkal egységben szemléljük, akkor teljesebb ki előttünk Heltai világa: egyfelől a kisembereket inti béketűrésre, őket figyelmezteti a munka értékére, másfelől azonban a gazdagokat figyelmezteti, ne sanyargassák és nyomorítsák a szegényeket, mert a hatalom fitogtatása bűnhődést von maga után. Ez a kétfelé tekintő figyelem, ez a többirányú példázatosság, pártatlan bírálat avatta a könyvet hosszú időre közkedvelt olvasmánnyá, eleven érdeklődést kiváltó köteté.

Míndehhez azonban még az is kellett, hogy az idegen környezetben (vagy éppen semleges, légüres térben) játszódó történetek hazai környezetbe plántálódjanak át s magyaros észjáráshoz idomuljanak. A fabulák ilyenfajta „magyarosítására” vallanak egyrészt a szövegekbe ágyazódó magyar történelmi utalások, másrészt a jellegzetesen magyaros kifejezések, szólás-mondások gyakorisága.

Az előbbire már a legelső fabulában is akad példa, a „szebeni szücsről” szóló anekdota, amely szerint a szücs „a szép török lovat” semmibe sem nézte, mivel nem tud ködmönt készíteni, s ha nem, akkor haszontalan, értéktelen. A 12. mesében már konkrét erdélyi példát, Fráter Györgyöt említi a pórul járt hatalmaskodók között: „Ekképen jára a kankó kincstartó barát és a sok dúsök Magyarorszáiban”. A „férfiúról, fejszéről és fákról” szóló történet (40. szám) „értelmének” végén ismét magyar vonatkozású utalást talál: „A régi eszes magyarok ezt mondták: Hallod-é, kötve higgyed komádat”. A fák veszedelmét okozó fejsze nyele ugyancsak fából készült, erre vonatkozik a „rég magyarok” szentenciája. De beleszővi Heltai a budai vár 1541-es elestének tanulságát is az egyik fabula – az 51. számú – értelmezésébe: „Vajha ezt meggondolnák a nagyurak: bizony jobb állapotban volna az ő dolgok. Budában nem volna török basa. De a nyereg hátunkon maradt és a zabola szájunkban”. Miként annak a lónak, amelyik szarvasúzésre biztatta a vadászt s a nyereg és zablá nem került le többé róla, végleg „elkelt a szabadságtól”. Másutt – két helyen is – Mátyás király neve s egy vele kapcsolatos mondás fordul elő: „Mátyás király, Mátyás kovács, mindenik Mátyás: azért külembőség vagyon a két Mátyás között: a tiszt megpróbálja az embert.”

Ilyen közmondások, népies bölcsességek, népszerűvé vált szeneciák igen gyakran előfordulnak a fabuláskönyv lapjain, s jelentős mértékben hozzájárulnak stílusának tömörségéhez, kifejező erejének növekedéséhez. Heltai állatai „elpironkodnak”, „szembe szöknek”, „latról járnak”, „beorozkodnak”, a rókának „hógyagozni és csavargani kezdé” az esze, „porba esett reménye”, a becsapott bak a rókát „fondorló marcana latorkának” nevezi, a megkopaszodott férj feje „sima lón, mint egy vakart tök”, az idős férjhez pedig nem illik túl ifjú feleség, „mert a tehén és borjúhús nem fő meg egyaránt. Onnég lészen, hogy övé a bárány, de más volt a kos”.

Sokáig lehetne még szemelgetni Heltai stílusának gyöngyszemeit, ízlelgetni közmondásait, hasonlatait. Ha erre bő terünk lenne, még inkább bizonyíthatóvá válna, hogy századának legnagyobb nyelv-művészei közé tartozott. Joggal írta róla Bán Imre a fabuláskönyv megjelenésének négy száz éves jubileumán: „A magyar népnyelv oly mély rétegeihez nyúlt, hogy egyes kifejezéseit ma már nem is értjük, mert rajta kívül más nem merte tollára venni őket”.

Heltainak minden során érződik, hogy nagy kedvvel vetette papírra mondandóját. De azt is hittel vallotta, hogy a puszta gyönyörködtetés nem elég, tanítani, használni kell írásaival. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy nem kopott meg fabuláinak vonzereje, ezért olvas kései utókorra is kedvvel és élvezettel állatfiguráinak nagyon is emberi megnyilvánulásairól, hol egyenes, hol csalfa elképzeléseiről, gyarlóságaikról, boldogulásukról vagy vesztükről, kinek-kinek érdeme szerint.

Alighanem ő volt az első, aki magyar nyelvű prózában a párbeszédeknek, dramatizált formáknak különös jelentőséget tulajdonított, ráérezett arra, hogy a szikár narráció helyett a dialógus teszi elevenné az előadásmódot. Az írói elbeszélés helyett a szereplők beszéltetése kerül így előtérbe, s a főhősök szájába adott szavak jóval többet tárnak fel a jellemekből, mint megannyi fejtegetés.

A fabulák minden mai olvasója érezheti: a humor aranyfüstje lengi be a kis elbeszélések tájait, a történetek mégis komoly témákról, az emberek életének fontos mozzanatairól, erényes van bűnös életről, boldogulásról vagy bűnhődésről regélnek. Nagyon sajnálatos, hogy Heltai prózaművészetének a közvetlen utókorban nem akadt folytatója, műve azonban így is beszédes példája a 16. századi magyar irodalom sokoldalú tájékozódásának, régi prózánk fordulatosságának, stilisztikai leleményességének, gazdagságának.

„Az magyar nyelvnek dicsősége”
(Balassi-értelmezések, 1899–1994)

Öt év híján éppen egy évszázada annak, hogy Balassi Bálintról első ízben monográfia jelent meg, s ez a költő életét és munkásságát egyaránt a teljesség igényével kívánta bemutatni. A szerző, Erdélyi Pál – a neves literátor, Erdélyi János fia – műve előszavában a következőket írta: „Magában véve a Balassa-kérdésnek is van története, s annak fejlődése szinte oly érdekes, mint Balassa Bálint költői egyéniségének kibontakozása. Ellentétek és feltevések váltogatták egymást, mígnem az idő megfordult felette, s a trubadúr helyét elfoglalja az oligarcha, a vallásos költőt meghaladja a szerelmeknek lángoló szívű bajnoka. Az illúziók szétfoszlottak, s előttünk áll a XVI. század erős, dacos és hatalmas daliája”.¹

A tudós monográfus 1899-ben tehát már a Balassi-kérdés történetéről beszélt, számos interpretációt emlegetett, ellentétekről és feltevésekről szólt, s arról, hogy az idő „megfordult felette”.

Ha nem tudnánk, hogy mindezt a 19. század legvégén vetették papírra, akár aktuális helyzetértékelésként is elfogadhatnánk. „Kérdés kérdés után vár megfejtésre” – írta a továbbiakban Erdélyi Pál, mi pedig hozzátehetjük: a helyzet végső soron ma is hasonló. Mondhatjuk ezt annak tudatában is, hogy a 20. század – Erdélyihez képest – nagyot lépett előre a Balassi-filológiában, merőben új vonásokkal gazdagította az összképet, tévedéseket korrigált, műveket fedezett fel, és szemléletmódot váltva újított a korábbi magyarázatokon. Mégis, kísértetiesen igaznak hatnak az első monográfus szavai: kérdések sora tolul eléink a „magyar Amphion” élettével és költészetével kapcsolatban, ma is sok tekintetben rejtélyek és hipotézisek útvesztőjében kell eligazodnunk Balassit illetően, a viták pedig csak élesedtek az adatok felhalmozódása s a kor mélyebb megismerése révén. Ez kellő mértékben indokolja, hogy időnként kísérlet történjen a kutatás helyzetének áttekintésére, az értékelés főbb tendenciáinak, a költői portré módosulásainak számbavételére.

A feladat nagyságát tekintve mindenekelőtt célszerű pontosítani szándékunkat, szűkíteniünk témakörünket. Előre kell bocsátanunk,

hogy nem a teljes Balassi-szakirodalom mérlegelésére vállalkozunk, ezt már csak azért sem tesszük, mert Stoll Béla frissen megjelent bibliográfiája minden fontos tételt tartalmaz, a kutatás adatai tehát elsősorban onnan ismerhetők meg.² Előadásunk arra tesz kísérletet, hogy a Balassi-kép alakulásának főbb állomásait tekintse át, a költői életmű értelmezésének módosulásait vegye számba, regisztrálja a különböző kutatói álláspontokat, s a tudományt előrevivő polémiák mögött a consensus communis esélyeit is keresse. Az objektív szándékú áttekintésnek is – szükségképp és kényszerűen – vállalnia kell azonban bizonyos szubjektivitást, mivel az irodalomtörténeti teljesítmény nem mérhető egzakt módon, mennyiségi mutatók alapján. Egy rövid tanulmány is mondhat többet, mint egy terjedelmes könyv, s már Rimaytól tudjuk: „tíz ígén” is lehet többet nyomni, mint „nagy rakás szón”. Ezt szem előtt tartva kísérreljük meg, hogy bemutassuk a 20. század Balassi-interpretációit, főként az életmű értékelésére figyelve, egyáltalán nem – vagy csak másodlagosan – érintve biográfiai, kiadástörténeti vagy textológiai kutatási eredményeket. Bizonyos mértékig folytatását adhatjuk így Gerézdí Rabán tanulmányának, amely Rimaytól Babitsig tekintette át Balassi utóéletét, de sajnálatos módon befejezetlen maradt. Gerézdí szerint: „Szinte törvényszerűnek mondható: egy-egy nagy író portréját minden korszak, sőt majd minden nemzedék a maga irodalomtörténeti szintjén, a saját képére és hasonlatosságára szokta megalkotni. Ezen magán, mint pusztá tényen, kár volna fennakadnunk. A baj – Balassi esetében is! – ott kezdődik, hogy egyes korábbi, idejétmúlt elgondolások, tételek, sőt tévedések vagy hiedelmek, noha kisebb-nagyobb metamorfózison mennek át, szívósan tovább élnek... A költő „utóéletével” tehát nemcsak számolnunk kell, hanem – ahol és amennyiben szükséges – leszámolnunk is! Szigorú mércével elválasztván az értékest a haszontalantól”.³

Mi most elsősorban mégsem e szigorú rostálást tekintjük feladatunknak, mint inkább a legfontosabb interpretációváltozatokra irányítjuk figyelmünket, ezeket kívánjuk bemutatni, esetenként ütköztetni, s úgy reméljük, az általuk nyert tanulságok is segíthetik a további kutatást. Noha célunk a Balassi-filológia 20. századi útjának követése, kiindulópontnak mégis Erdélyi művét tekintetjük, már csak azért is, hogy fejet hajtsunk első Balassi-monográfusunk emléke előtt.

Erdélyi Pál biografikus-historikus monográfiája a múlt század végének átlagos tudományos szintjén állt, jórészt korrajzot adott, történeti keretek között mutatta be az egyén szerepét, s nem sok figyelmet fordított a poétai teljesítményre. A katona, a perlekedő oligarcha, a szerelmet sóvárgó férfi alakját rajzolta meg, elismerésre méltóan szorgos levéltári kutatómunka alapján. A költői életmű viszont itt alig több, mint dekoráció az életúthoz, az események illusztrációja, a „hatalmas egyéniség” megnyilatkozásának egyik terepe, a „kivételes temperamentum” művészi tükröződése.⁴

Erdélyinek e jellegzetesen századfordulós monográfiája és Szilády Áron szövegkiadása az az alap, amelyről a Balassi-filológia a 20. században elindulhatott, hogy máig vezető, kitérőkkel és zsákutcákkal tarkított, heves polémiáktól kísért, de nem kevés magaslati pontot elérő, felfedezésekben és új eredményekben bővelkedő útját bejárja. Aligha vitatható, hogy ennek az útnak volt első jelentékeny állomása Eckhardt Sándor doktori értekezése, amely Balassi irodalmi mintáinak feltárását tűzte ki célul.⁵ Ez az 1913-ban közölt disszertáció egyben fél évszázados kutatómunka nyitányát is jelentette, s az egyik legmarkánsabb Balassi-értelmezés sarjadt ki belőle.

„A legtudósabb költők írásainak” követője

Eckhardt igen széles körű európai kontextusban helyezte el a költő szerelmi líráját, bőségesen idézett példaanyaga az esetek egy részében parallelizmusokat, motívumazonosságokat villantott fel, más esetekben a szerves kapcsolatok kutatásának tudott alapot teremteni. Ő említette először, hogy Balassi a *Poetae tres elegantissimi* 1582-es, párizsi kiadását használta, annak szövegeit imitálta, s itt olvashatta Janus Secundus intelmét is, amely a humanista költészetfelfogás tipikus megnyilvánulása. Eszerint a Parnassus, a Helikon nem máshol található, mint „in doctissimorum Poetarum scriptis... Hi perpetuo in manibus habendi sunt, et ut cum fructu imitemur assidue, et diligenter legendi...”⁶ Nem kétséges, hogy Balassi ezt az elvet követte, Eckhardt pedig jó úton járt, amikor a kortárs (és a kortársak által nagyra becsült) európai poézis körképét vázolta fel a Júlia- és Célia-versek háttereként.

Aligha vitatható, hogy a párizsi kötet neolatin költőtriásza a legerősebb kapocs Balassi és az európai poézis között. De arra is figyelmeztet Eckhardt, hogy „Balassi hatalmas írói egyéniségét nem meríti ki a reá ható irodalmi erők ismertetése”.⁷

E zárómondat – úgy véljük – a kutatás egyik kulcsfontosságú kérdésében nyilvánít – máig is érvényes – véleményt. Nem véletlen, hogy éppen ő – Balassi irodalmi mintáinak legszorgosabb vizsgálója – óv attól, hogy az európai párhuzamok és hatások mechanikus számbavétele után máris ujjongjunk az összkép létrejöttén, valamiféle végleges értékelés kialakításán. Meggyőződése volt, hogy ehhez az európai kontextus mégoly aprólékos rajza sem elegendő önmagában, noha természetesen kikerülhetetlen lépcsőfokot jelent hozzá. Mindezzel együtt sem hisszük túlzásnak, ha azt mondjuk: Eckhardt 1913-as tanulmánya az első markáns Balassi-értelmezés, amely majd későbbi monográfiáiban teljeseedik ki, de amely már itt is felvillantja a portré két alapvonását, az európai horizontú humanista műveltséget és azt az egyedi karaktert, amely a magyar viszonyok közt élő – olykor vergődő – költő sajátja.

Míg Eckhardt az európai humanista poézisnek és Balassinak a kapcsolatára irányította figyelmét, addig századunk első felének másik kiemelkedő Balassi-filológusa, Waldapfel József inkább az életmű belső összefüggéseit vizsgálta. 1926-ban a költemények időrendjét kutatva először is elkülönítette a Radvánszky-kódexnek kétes hitelű szövegeit a kétségekívül Balassinak tulajdoníthatóktól.⁸ Ezt követően megállapította, hogy téves az a Szilády–Erdélyi-féle felfogás, amely a kódexbeli sorrendet kronológiainak vélte, s megcáfolta a Dézsi-féle edíció (1923) módszerének helyességét is, elvetve a Rimay-tervezetre alapozott eklektikus eljárásokat. Így már lehetővé vált, hogy az énekek „közvetlen aktualitása” mellett az „utólagos stilizálás” tényére is ráirányítsa a figyelmet. „Nagy művészettel életbeli elemekből felépülő lírai regény kezdete ez” – írta a Júlia-ciklusról, majd azt valószínűsítette, „hogy a ciklus zömét valósággal átadott versek alkotják, melyeket azonban az utólagos összefűzésnél némileg átalakított”.⁹ E megállapítás igazát a modern kutatás is alátámasztotta, amikor elismerte, hogy Waldapfel „meg tudta írni a kódex számos ponton mindmáig elfogadható elméletét, s ebből a Balassi-kronológiára nézve messzemenő következtetéseket vonhatott le”.¹⁰

Ez így igaz, e ponton Waldapfel érdemei elvitathatatlanok.

Másik kutatási terepén, Balassi irodalmi mintáinak felderítésében Eckhardt munkáját folytatta.¹¹ Főként az olasz kapcsolatok vizsgálatában ért el eredményeket, pedig még nem ismerte a Dionigi Atanagi-féle petrarkista antológiát, amelynek Gyulafehérvárott meglévő példánya további bizonyítékokat szolgáltatathatott volna fejtegetéseihez.¹² Hasonló a helyzet a *Szép magyar komédia* esetében, ahol a teljes szöveg ismerete nélkül is helyes irányba indította el a kutatást, amely végül Amedeo Di Francesco kişmonográfiájában teljeseedett ki.¹³

Eckhardt monográfiái zárták le az 1940-es évek elején a Balassi-kutatás első nagy korszakát.¹⁴ Az ő könyveiből – amelyek egyébként Waldapfel eredményeit is asszimilálták – határozott költői portré körvonalai bontakoztak ki. Eszerint Balassi alakjában a *poeta natus* és a *poeta doctus* együttesen van jelen, a magyar katona-oligarcha mentalitása európai látóköri humanista műveltséggel kapcsolódik össze, költészetét egyfelől a petrarkizmus és a neolatin költőtriász hatása, másfelől a magyar és kelet-közép-európai költészeti tradíciók formálták ki. Eléggé világosan megfogalmazta Eckhardt, hogy Balassi az első olyan magyar költő, akiben az élet artisztikus átköltésének szándéka munkált, aki élet és poézis kettősségét határozottan elválasztotta egymástól. Tetemes mennyiségű ismeretanyagot – könyvtárit és levéltárit egyaránt – olvaszott szintézissé Eckhardt, viszont a legfontosabb segédeszközt nélkülöznie kellett: nem volt még kezében a Balassi-kutatás kulcsa, a Radvánszky-kódex kiadása. Varjas Béla mintaszerű kiadásában, Eckhardt előszavával a kódex hasonmása és betűhív szövege 1944-ben jelent meg, s ez megeremtette az alapját a kritikai kiadásnak.¹⁵ Ennek elkészülte fémjelezte a Balassi-kutatás második nagy korszakát, amelyben Klaniczay Tibor kutatásai hoztak legtöbb eredményt.

„A szerelem költője”

Elsősorban maga Klaniczay Tibor volt az, aki a kritikai kiadást mérföldkőnek tekintette a Balassi-filológiában, s azt a régi magyar irodalomtörténeti kutatómunka „legnagyobb értékei közé” sorolta.¹⁶ Reveláló erejű, terjedelmes „hozzászólása” azonban azt is

hangoztatta, hogy a kritikai kiadás eredményei továbbfejlesztendők, s az előbbre lépés záloga éppen a jeles edíció fehér foltjainak eltüntetése. Ennek érdekében igen alapos kiadástörténeti és szövegkritikai kutatásokat folytatott, a Balassi–Rimay féle kéziratos és nyomtatott szöveghagyománynak egész kiadástörténetét felülvizsgálta, így tudta Eckhardt eredményeit továbbfejleszteni. A szakmai közvélemény előtt jól ismert ún. fésűs módszerrel összevetette a Balassi-kódex és a lőcsei 1670-es rendezett kiadás anyagát, s megállapította az istenes énekek legvalószínűbb kronológiáját, táblázatba foglalva mutatta be a szövegek genealógiáját, a különféle gyűjtemények és kiadások – kéziratosak és nyomtatottak – összefüggéseit. A kritikai kiadás alapján, de annak eredményeit kiegészítve, továbbépítve, az akkor rendelkezésre álló filológiai adatok és ismeretek teljes birtokában írta meg 1960-ban nagy ívű, könyvméretű tanulmányát a „Venust követő” költőről, „Júlia rabjáról”, a Cupido szeszélyeinek kiszolgáltatót poétáról.¹⁷

„Balassi Bálint a szerelem fogalmához kapcsolta élete legszebb vágyait és eszményeit, a szerelemről írva vált halhatatlan költővé” – így szól Klaniczay Balassi-értelmezésének egyik alaptétele.¹⁸ E felfogás Rimay vélekedésére is támaszkodhatott, eszerint Balassi „műve célpontjául Júliát tette meg”.¹⁹ Klaniczay koncepcióját minden bizonnyal befolyásolta az a tény is, hogy a *Szép magyar komédia* teljes szövege épp akkoriban, 1958-ban került elő, s a felfedezés friss örömevel ismertethette a prologusban rejlő ars poeticát, a költő szerelmi lírájának elméleti hátterét.²⁰ Teória és poézis, kiteljesedő életrajz és adatgazdag kritikai kiadás egyaránt rendelkezésre állott tehát ahhoz, hogy a szintézist megkísérelhesse létrehozni az ilyen jellegű vállalkozásra fogékony tudós. Így jött létre az a tanulmány, amelynek eredményeit azóta már itt-ott kikezde ugyan az idő, egyes tételeit vitatták és vitatják ma is az újabb elemzések, de amely a maga nemében egyik kimagasló pontja volt a Balassi-kutatás történetének, olyan csúcs, amelyről messzire lehetett tekinteni, új területek meghódítására lehetett indulni.

Klaniczay együttesen szemlélte, egymást kiegészítve mutatta be az életút eseményeit és a lírai önéletrajzot, „a Venus és Cupido hckapcsolásával létrehozott retorikus-mitológikus” kompozíciót.²¹ Arra is utalt, hogy az eredetileg egymástól független udvarló-versek a ciklusban újabb, mélyebb jelentést hordoznak, a lírai életmű így

végző soron zárt egységet alkot. Klaniczay értelmezése szerint Júlia „eszménnyé alakult” a lírai kompozícióban, s minden más motívum – vitézség, bűnbánat, könyörgés, újabb szerelmek, Célia, Fulvia, tavaszélmény, bujdosás, búcsú és zsoltáros panasz – egyaránt és csakis a Júlia-szerelem függvénye, annak fényében vagy épp árnyékában kap értelmet, minősítést, helyet a költői értékek hierarchiájában. Lényegét tekintve ez a Balassi-kép ment át akadémiai kézikönyvünknek Gerézy és Klaniczay közös munkájaként létrejött Balassi-fejezetébe is, lezárva ezzel a kutatásnak egy újabb periódusát, jelen áttekintésünk szerint második szakaszát (1944–1964).

Az újabb és újabb interpretációk némi szünet után, az 1970-es évek elejétől kezdve erről az Eckhardt–Klaniczay-féle kutatói állásponttól indultak (és távolodtak) el, hogy újabb elemzési szempontok és megfontolások révén módosítsák az összképet. Egyes elemzők azt is vitatni kezdték, hogy a szerelmi tárgykör és Júlia alakja lenne a Balassi-líra centrális része, s másutt kezdték keresni az életmű kulcsát. Többnyire egy-egy költeményre összpontosították figyelmüket, azt elemezték behatóan, s aztán annak alapján igyekeztek következtetést levonni a költői teljesítmény egészére vonatkozóan.

Újabb ecsetvonások a költői portrén

1970-ben, szinte azonos időben, egymás kutatásait kiegészítve, Varjas Béla és Julow Viktor egyaránt a *Katonaének*-ben vélte megpillantani a Balassi-poézis csúcspontját, legrangosabb teljesítményét. Varjas szerint „az érzelmi és gondolati komplexitás és hullámmás avatja Balassi művét hallatlanul modernné”, s a hárompillérű struktúra rendkívül feszes keretei között létrejött remekmű azt is példázza, hogy „a modern nemzeti irodalom mégiscsak a reneszánszból sarjadt ki”.²²

Julow ugyancsak kiemelkedő szerepet tulajdonított a költeménynek. Több mint 60 lapnyi, minden részletre kiterjedő elemzése szerint „a *Katonaének* a magyar reneszánsz költészet csúcsteljesítménye”, amely „témáján belül totalitásra tör”, stilisztikailag pedig „lenyűgöző művészi tudást” mutat. Ő innen vélte magyarázhatónak az életművet, mert ez egyrészt szintézis, másrészt „Balassi

egész poézisében pedig az átfogott értékkategóriák legszélesebb láthatára révén, a legnagyobb súlyú, legegységesebb mű”.²³

Ma – majd negyedszázad távlatából – szemlélve e két elemzést, észrevételeink kettős irányúak. Egyfelől elismeréssel nyugtázható az a gazdag szempontrendszer, amellyel a két kutató közeledett a műhöz, s érthető az is, hogy a részletekbe felejtkezés örömeivel mutatták fel annak esztétikai értékeit, ösztönzést is adva egyben további régi magyar versek interpretációjára. Másfelől azonban – úgy látjuk – túlzásokba is bocsátkoztak, nem vették kellő mértékben figyelembe a vers ciklusbeli helyét és szerepét, s nyugat-európai verstani előzményeivel sem számoltak. A túlzások közül is kirí az András-kereszt belelátása a szövegbe, bár igaz, hogy e hipotézist idáig érdemben nem cáfolta a szaktudomány. Mivel azonban egyes tankönyvekben és népszerűsítő kiadványokban erősen tért hódít,²⁴ célszerű e helyütt megfogalmazni álláspontunkat: a Krisztus-monogram szövegbeli jelenlétének szellemesen felépített hipotézisét sem bizonyítottnak vagy bizonyíthatónak, sem hihetőnek nem tartjuk, mivel versszövegek belsejében lévő kulcsszavak dekódolható összekötésére nem tudunk említeni példát sem a hazai, sem a külföldi irodalomból. Sem a szóakrosztichon, sem a mezosztichon formai követelményeinek ez így nem felel meg, a kulcsszavak kiválasztása sem indokolt.

Aligha véletlen, sőt inkább törvényszerűnek látjuk, hogy a Júliaciklus, majd pedig a *Katonaének* piedesztálra emelését követően a Balassi-poézis varázsát magyarázni kívánó figyelem az istenes versek felé fordult, s e háttérbe szorult, elhanyagolt témakörből kísérelte meg a költői portré továbbépítését, autentikusabb megragadását. Az *Adj már csendességet* kezdetű költemény Németh G. Béla által adott elemzése 1977-ben szembeszállt a Balassi-líráról érvényben lévő tézisekkel, „egyértelműen kijelentve: „Azt mondják, szerelmi költészetében adta legteljesebben önmagát, művészetét. Nem hisszük”.²⁵ A nagy ívű elemzés konklúziója szerint Balassinak „sorsmérő, életértékeket, értékérvényt latoló” verseiben van jelen „az átértzett gondolattal egészre épített világkép”, a kései vallásos költemények ebből következően a legértékesebbek, mivel a költő itt adja „legteljesebben önmagát”.

Nyilvánvaló, hogy ennek a felfogásnak a hatására került be az 1979-ben megjelent új gimnáziumi tankönyvbe az az értékelés,

amely szerint „Balassi jellegzetesen reneszánsz vallásos költészetében alkotta a legeredetibbet. Nyelviileg is ezek a művei a legszebbek, szóképei itt a legmélyebb értelműek.²⁶

Új szemléletmód megjelenése s egyben határozott szembe-helyezkedés ez mind a Klaniczay-féle, mind a Varjas–Julow-féle Balassi-értelmezéssel, kézenfekvő tehát a kérdés: mennyire volt időszerű ez a 70-es évek végén? Szükséges volt-e, indokolták-e a kutatási eredmények a hangsúlyok ilyen méretű megváltoztatását?

Annak eldöntése, hogy a költői oeuvre mely rétege, tematikai vagy műfaji csoportja a legértékesebb, nem lehet mostani feladatunk. Úgy sejtjük, ha a ciklusok teljes korpuszára – s nem különálló művekre – irányulnak majd az elemzések, csökkenni fog az efféle kérdés súlya. Annyit azonban már most megjegyezhetünk, hogy egy gazdag és sokszínű életmű egy-két darabját tankönyvszerűen a legszebbnek kijelenteni kockázatos vállalkozás, s az is erősen vitatható, hogy a vallásos költészet „szóképei” értékesebbek lennének a más témában íródott versekénél. Az viszont nagyon is érthető, hogy a vallásos líra rehabilitációja a 70-es évek végétől nagy hangsúlyt kapott, s a marxista szólamokat sem nélkülöző korábbi irodalomtudománnyal szemben erősödött a témakör iránti figyelem. A túlzás azonban itt is megjelent, magyarázata is akad, az arányok helyrebillentése viszont a jövő feladata.

S még mindig az egyes művek újszerű megközelítéseinek egy további példáját kell számba vennünk, amikor a *Szép magyar komédia* Amedeo Di Francesco által adott vizsgálatát említjük meg.²⁷ Ismét olyan elemzés az övé, amely egy pontról széttekintve, általánosabb érvényű megállapításokig jut el. Szerinte az *Amarilli* képkincse visszaköszön a Célia-ciklus egyes darabjaiban, Castelletti pásztorjátéka tehát kétirányú kapcsolatban állott Balassi műveivel. Egyrészt a magyar költő beleszótta „saját világának autonóm motívumait a komédiába”, másrészt azonban „az olasz mű által kínált, s ösztönzően ható elemek befogadása” figyelhető meg poézisében. Amedeo Di Francesco egy másik tanulmányában a kései Balassi-líra manierista vonásaira, a reneszánsz válságában gyökerező eszme- és érzélemvilágára hívta fel a figyelmet.²⁸ Különösen szerencsés, hogy épp egy külföldi kutató utalt a magyar poéta kortárs európai analógiáinak jelentőségére, valamint az olasz irodalom hazai recepciójának kettős vonulatára. Az első echós vers

elemzésekor Di Francesco a következőket írja: „Nincs nagy jelentősége annak a ténynek, hogy egyik-másik vonatkozás megvan az olaszban is, minthogy Balassi gazdagabbá teszi az eredeti kiindulást, egyesítve azt saját személyes hozzájárulásával”.²⁹

Ez a megközelítési mód példaértékű lehet más művek esetében is, sok felesleges vitát iktatna ki annak az alapelvnek az elfogadása, hogy az imitáció Balassi esetében sosem szolgál utánzás, hanem önkifejezés, s ehhez keresi az irodalmi eszközöket. E törekvése során a legkülönbélebb forrásokat mozgósítja a Párizsban kiadott neolatin költői antológiától kezdve, a zsoltárokon és a török bejteken át, egészen a kelet-közép-európai folklórig s Castelletti pásztor-drámájáig. A külföldi minták és a Balassi-textusok motívumegyezései azonban – mint erről korábban már Eckhardtot is idéztük – önmagukban még szinte semmit nem mondanak a magyar költő művének karakteréről, értékéről, irodalmi helyéről. Természetesen könnyebb e tételt hangoztatni, mint átültetni a gyakorlatba, s aprólékos filológiai munkával kimutatni azt a többletet, nóvumot, amivel a magyar költő a nemzetközi sablont gyarapította, átformálta. Amedeo Di Francesco azonban éppen ezt tette meg, könyve azért foglalhat el fontos helyet a Balassi-értékelések panorámájában. Vele szemben Csanda Sándor könyve megmaradt a költői képek csoportosításának szintjén, a Balassi-metáforák szláv párhuzamainak felderítésén túl azonban mélyebb elemzésekre nem vállalkozott.³⁰

A 70-es évek kutatásait Nemeskürty István népszerű kismonográfiája foglalta össze, hasznosítva a felgyülemlett kutatási eredményeket, s egyben olvasmányossága révén közkinccsé is tette őket.³¹ Az 1970–1980 közötti évtizedet a Balassi-kutatás harmadik korszakának értelmezve azt mondhatjuk: az egyes művekre irányuló részletkutatások éveit ezek, a műelemzések örvendetes, ámde korántsem elégséges számbeli gyarapodásának időszaka, amelyben azután a felhalmozódó eredmények egyre jobban ki is kezdték, helyenként túl is haladták az akadémiai irodalomtörténet felfogását.

Leginkább az idáig még nem említett Horváth Iván-féle kutatásokról mondható ez el, az ő tanulmányai szintén a 70-es évek eleje óta jelentek meg, fokozatosan építve ki egy újszerű Balassi-értelmezés bázisát. A korábbi kutatóktól eltérően azonban Horváth Iván nem egyes műveket vizsgált, hanem a költői életmű egészét

veinális

érintő kérdéseket közelítette meg új utakon. Eredményeit 1982-ben megjelent könyve foglalta össze, vizsgálódásai ekkor álltak össze jellegzetes értelmezéssé, kézenfekvő és célszerű tehát a költőre vonatkozó kutatás legújabb korát innen datálni.³² Ezt a kutatási szakaszt (1982–1994) helyenként heves polémiák kísérték, közülük figyelmünket ezúttal csupán azokra irányítjuk, amelyek előrevitték a kutatást, újabb vonásokkal gazdagították az összképet.

Trubadúr-szerep?

Horváth Iván kutatásainak újdonságai közül az eszményi Balassikiadás koncepciójának említése kívánkozik első helyre. Ez az ún. „Gerézdi–Klaniczay sejtés” továbbvitele a hipotézis szintjére, s már az 1976-os egri konferencián megfogalmazódott, az újvidéki kiadásban pedig ugyanakkor testet is öltött.³³ A kritika ezt a kiadási ötletet kedvezően fogadta,³⁴ s ma sem mondhatunk mást, mint hogy lehetséges a 3 x 33-as ciklusrendezési elképzelés, noha nemcsak hogy soha nem valósult meg, de még a koncepció léte sem bizonyítható.³⁵ Jó, hogy egy ilyen Balassikiadásunk is van, hiba lenne viszont, ha az újabb edíciók ezt követték volna s a filológiailag biztos alapot a bizonytalan – bár kétségkívül szellemes – feltételezés miatt elhagyták volna.

Ennél lényegesebb s már a Balassi-értelmezés alapján érintő eredménye Horváth Iván könyvének, hogy a költő trubadúr-szerepét is hangoztatja, noha reneszánsz voltát sem tagadja. Igen alapos, a nemzetközi medievisztikai szakirodalmat kiaknázó történeti-poétikai vizsgálódásai alapján alakította ki álláspontját, amely Balassira nézve semmitmondónak nyilvánítja a „középkori elemeket őrző reneszánsz” formuláját, s helyett a következőképpen fogalmaz: „Nem kívánom tehát kétségbe vonni, hogy Balassi reneszánsz költő. Nem kívánom a reneszánsz rovására hangsúlyozni Balassi középkoriasságát... Ám nyomatékosan hangsúlyozni kívánom Balassi költészetének alapvető rokonságát az első trubadúréval... Balassi az első magyar reneszánsz költő és az első magyar trubadúr”.³⁶

Itt és most, a magunk részéről ezzel kapcsolatban csupán egyetlen kérdést vetünk fel: vajon biztos az, hogy a tagadni kívánt tézis és

az új formula kibékíthetetlen ellentétben van egymással? Nem csupán arról van szó, hogy Horváth Iván kompozíció-, metrum- és rímtörténeti kutatásai nyomán pontosabban, egzaktabban fogalmazódhatott meg a korábbi – valóban kissé elmosódottra sikerült – minősítés?

Autentikus választ a szaktudománynak kell majd adnia, kérdésünk a consensus keresésének jegyében, a megtakarítható viták elkerülése érdekében fogalmazódott meg.

Bonyolultabb, egzaktabb, s ezért még inkább vitára serkentő tétele Horváth Iván könyvének a Balassi előtti magyar nyelvű, nőtiszteletet (fin'amors) tartalmazó, tehát udvari típusú szerelmi költészet létezésének tagadása. Mint írja: „Alfejezetünk fő kérdésére (volt-e Balassi előtt magyar fin'amors?) tehát forrásaink jövődő felfedezésekig mindenestre határozott nemmel válaszolnak. Ez a negatív következtetés nem erkölcsöcsész prédikátorok elfogult ítéleteire, hanem elsősorban a fennmaradt versszövegek értelmezésére épül...”³⁷ Ennek az álláspontnak az igazolására sorakoztatja fel a *Szép magyar komédia* prologusának és Rimaynak azokat az állításait, amelyek Balassi kezdeményező szerepét hangoztatják a szerelmi téma irodalmi megjelenítését illetően.

A Balassi-értelmezésekre figyelmező kutatástörténeti áttekintésünk nem vitairat, s új adatokat vagy kutatási eredményeket sem kíván felvonultatni. Mégis, legyen szabad egy kérdést itt is megkockáztatnunk: van-e olyan költőgénusz, aki nem hirdette magáról, hogy ő egészen új utakon indul el, s elsőként valósít meg valamit? „Új vizeken járok” – írta egyik versének címében a pályakezdő Ady, majd így folytatta: „Új horizonok libegnek elébed...” S vajon volt-e magyar költő, aki nála erősebben kötődött a hazai hagyományokhoz, honi értékekhez vagy éppen értékhiányokhoz, ahhoz a szellemi közeghez, amelyet a Kárpát-medencén belül készen kapott? S különben is: régi irodalmunk hagyományozódásának diszkontinuitását ismerve szabad-e tagadnunk előzmények létét pusztán azért, mert Balassi esetleg nem ismerte – s Rimay sem akarta említeni – őket? Sem a komédia prologusa, sem Rimay nevezetes előszava nem szól a szerelmi tárgyú széphistóriákról, egyikük sem szól Sylvester János magyar hexameteiről a „hexameter-örület” fénykorában, s nem említik Janus Pannonius nevét sem, akinek műveit – főként Zsámboki 1569-es bécsi kiadása óta – az egész

humanista Európa jól ismerte. Mindez pedig arisztokratikus, udvari irodalom, tudós humanista literátori teljesítmény, az Euriálus és Lucréciában pedig a nőtisztelet is benne foglaltatik, s az éppen ilyenfajta értékekre oly fogékony Balassi és Rimay mégsem említi őket, noha Rimay Catullustól Janus Secundusig több mint két tucat irodalmi híresség nevét sorolja fel. De tekinthető-e nem létezőnek mindaz ami e felsorolásból kimaradt? Lehet-e létezését tagadni mindazon költeményeknek, műfajoknak, témáknak, amelyekre Balassi és tanítványa nem utal? Nem természetes-e, hogy a Balassit magasztaló Rimay éppen mestere piederesztálra emelése érdekében nyilatkozik lekicsinylően a Mária királyné kori magyar nyelv „fekete kökényéről” s az „ezelőtt két-háromszáz esztendőkkkel fő dolgok állapotjában való munkák” magyar nyelvéről?

Az ilyenféle kérdések még hosszan sorakoztathatók lennének. Ennyi is elégnek látszik azonban annak kimondásához, hogy kockázatos vállalkozás egyes irodalmi jelenségek létezését tagadni csupán azért, mert szövegeik nem maradtak ránk, s mert a kor kiemelkedő írói nem említik őket. Mind a szövegek fennmaradása, mind az emlegetés esetleges abban a korban, amikor még csak éppen alakulóban van az irodalmi élet alapvető kritériumát jelentő könyvnyomtatás, s amikor az énekek orális és kéziratossá terjedésének hajszálerezetét nem ismerjük.

De visszatérve feladatunkhoz, elismeréssel nyugtázzhatjuk, hogy Horváth Iván több megfigyelése jelentékenyen gazdagította a szakirodalmat, a költői életműről való tudományos gondolkodást, elősegítette a kor európai poétikai szemléletének megismerését. De ezen túl, a vele polemizáló észrevételek is nyereséget jelentenek, több kérdés tisztázását előmozdították. Elsősorban Kőszeghy Péter vitacikkei ilyenek, ezek részleteinek ismertetése messze meghaladná mostani áttekintésünk lehetőségeit.³⁶ A Balassi-kép alakulása szempontjából viszont elengedhetetlen egy tanulmányának említése, azé, amelyik legátfogóbban, legmarkánsabban tartalmazza nézeteit, s tömörsége ellenére is egy szuverén értelmezés körvonalait villantja fel.

Alap gondolatát már címe is jelzi: *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás*.³⁷ Ez persze még – a szerző maga utal rá – „végtelen általánosság”, ami „konkrét jelentéssel csak akkor telítődik, ha pontosan megmondjuk: mi ez a hagyomány és mi az

újítás”. Kőszeghy éppen arra a rendkívül nehéz filológiai feladatra vállalkozott, hogy közvetett módon kísérelje meg bizonyítani a Balassi előtti magyar nyelvű „szerelmi versszerzés” és szerelmi frazeológia létét. Legalább három olyan érve van, amely különösen elgondolkodtató. Az egyik a vallásos és szerelmi poézis szókinszének középkori azonossága, amelyet Dronke monográfiája bőven illusztrál. A másik a 15–16. századi szótárainkban található, szerelemmel kapcsolatos szóanyag, a harmadik pedig a 17. században leírt, de logikusan korábbra is datálható magyar szerelmi költészet, amelynek egész tömegét nehéz lenne egyedül Balassi hatásának tulajdonítani. Mindebből Kőszeghy így vonja le a konzekvenciát: „Balassi nem volt kezdeményezője a magyar trubadúrköltészetnek, és nem volt megújítója a magyar versnyelvnek. Ebből a szempontból egy fejlődés betetőzője ő, ... az elítélt és elsősorban a szóbeliségben élő szerelmi költészetet ... merte és tudta a megbecsült értékek közé s az írásbeliségbe emelni”.⁴⁰

Kőszeghynek ezt az álláspontját támogatja Komlowszki Tibor legújabbán köteté szerkesztett tanulmánygyűjteménye is.⁴¹ Komlowszki mintegy negyedszázada írja több-kevesebb rendszerességgel tanulmányait, amelyek elsősorban a Balassi-szövegek esztétikai értékeinek számbavételére irányulnak. Könyvének érdemeit és eredményeit másutt már volt alkalmunk méltatni,⁴² ezenkívül Ötvös Péter terjedelmes recenziója is felmentést adhat most a részletes ismertetés alól.⁴³ A belőle kibontakozó Balassi-képről mégis szólnunk kell röviden. Komlowszki azt a költőt mutatja be, aki „a középkori énekhagyományt alakítja át modern értelemben vett lírai verssé”, s ezzel megteremtí a dallamtól független szövegönállóságot, az „autonóm lírai költeményt”, az „önálló-önelvű esztétikai teljesítményt”. Ezt egyrészt a szöveghangzás, a versakusztika, a zeneiség erősödésének tudja be, s a versben gyönyörködni is tudó olvasó esztétikai fogékonyságával párosítva fejti ki. Ha olykor szubjektívnek tűnik is némely megjegyzése, a végeredmény meggyőző, sikerül megmutatnia a Balassi-lírában a „változás állandóságát”, a Célia-versek akusztikai gazdagodását a korai költeményekkel szemben. Azt az esztétikai teljesítményt, amelyről már Rimay leírta, hogy az nem más, mint „az magyar nyelvnek dicsősége”.

A versek szerkezetéről is minden korábbinál bővebb ismereteket nyerünk itt. Legfontosabbnak mégis a „magyar Amphion” nyelvéről

mondottakat véljük. Eszerint „költői nyelvének jellemző jegyeit vizsgálva, a szintetizáló jelleget érezzük meghatározóbbnak. A szövegvers kialakításában nyilvánvaló a kezdemény, a Balassi-vers karakterében viszont a szintézis jut érvényre”.⁴⁴ Palatics György 1570-es könyörgő éneke, Szegedi Gergely és mások sorai, jelzői, kifejezései szolgáltatják azt a mozaikszerű anyagot, amelyet Komlovszki szembesít a Balassi-líra egyes helyeivel, azért szólhat – Kőszeghy Péterrel egybehangzóan – szintézisről, betetőzésről, egyedi karakterű poézisről vele kapcsolatosan.

A kutatások s az ezzel járó viták korántsem zárultak le, valamennyiükről most nem is szólhatunk, noha számos részletkutatás (pl. Bán Imre, Barlay Szabolcs, Stoll Béla, Jan Slaski, Gömöri György, Szabó Géza, Szőnyi György Endre, A. Molnár Ferenc több tanulmánya) járult hozzá hathatósan a Balassi-filológia gyarapításához.⁴⁵ Eredményeik beépültek vagy be fognak épülni a monografikus feldolgozásokba, számunkra azonban most már csak az elmondottak summázásának nem könnyű feladata maradt hátra.

Összegzés

Tudjuk, minden periodizáció vitatható, a gyakorlat sokszínűsége nem szorítható kategóriák, évszámok, definíciók bilincseibe. Mégis, az áttekinthetőség, a rendszerezés evidens igénye kikényszeríti az erre irányuló kísérletet. Ez jelen esetben, az előadottak alapján, a Balassi-értelmezések egy évszázadának alábbi korszakolását eredményezi.

Előzmény: az életmű megismerése Szilády kiadása nyomán (1879).

A kutatás állomásai, szakaszai:

1. A Balassi-filológia kibontakozása Erdélyi Páltól Eckhardt monográfiájáig (1899–1943);

2. A textológiaiilag megalapozott Balassi-kép kialakítása a Radvánszky-kódex kiadásától az akadémiai szintézisig (1944–1964);

3. A 70-es évek műelemzései: Varjas, Julow, Németh G. Béla, Nemeskürty, Amedeo Di Francesco és mások munkái (1970–1980);

4. A Balassi-filológia legújabb kora Horváth Iván könyvétől az 1994-es jubileumi konferenciáig (1982–1994).

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy más felosztás is elképzelhető, egyéb szempontok szerint is kijelölhetők a kutatói tevékenység határkövei, számunkra azonban jelenleg ez látszik legkézenfekvőbb, legcélszerűbb, számos érvvel alátámasztható megoldásnak.

Szemlénknek így végére érve, joggal tehető fel a kérdés: hogyan látjuk végül is egy évszázad könyvtárnyi szakirodalmát, kutatói erőfeszítése, számos kiváló filológus interpretációja után Balassi alakját ma, halálának 400. évfordulóján?

Kutatási összefoglalónk természetesen csupán korlátozott érvényű konklúziót enged meg, itt és most csak annak összegezésére vállalkozhatunk, amit az eddigi szakirodalom számunkra nyújtott. Ez pedig nem több és nem kevesebb, mint annak kimondása: Balassi valóban sok tekintetben kezdeményező szerepet vitt a magyar költészet történetében, elsőként emelte irodalmi rangra a magyar szerelmi költészetet, elsőként változtatta énekeit szövegversekké, elsőként írt szerelmi tárgyú udvari drámát magyarul. Többágú kezdeményező szerepét kétségbe nem vonva, humanista és trubadúr vonásait egyidejűleg szem előtt tartva is jogosnak tartjuk azonban azt az álláspontot, amely szerint új házat építeni csak már meglévő építőkövekből lehet, versekből katedrális emelni csak már korábban is volt szavakból, kifejezőkészletből, konvenciórendszerből, hazai és külföldi tradíciókból, egy meglévő kulturális kontextus egyes motívumaiból lehet. Ezeknek feltárása, összefüggésekbe illesztése, esetenként rekonstruálása a további kutatások feladata.

Kezdeményező vagy összefoglaló szerepe volt-e hát erősebb? Nyitánya vagy csúcspontja volt-e poézise a régi magyar költészet történeti fejlődésének?

Egy évszázad szakirodalmának tanulmányozása számunkra azt sugallja, nem helyénvalók az ennyire sarkosan fogalmazott kérdések. Balassi jelentősége talán éppen abban áll, hogy tollán recepció és kreativitás harmóniába olvadt, artisztikum iránti fogékonysága és temperamentuma egymást erősítő tényezővé vált poézisében. E ritka szimbiózis többféle olvasatot, színes interpretációs skálát teremtett az életművét tanulmányozó utókor számára. Tanulság? Talán kérdéseinket is óvatosabbra kell fogalmaznunk, így válaszaink árnyaltabbak lehetnek, vitáink pedig egyértelműbben vihetik előre a tudományos megismerés ügyét. Ez lehet illő és méltó Balassi

sokszínűségéhez, nyugati és keleti, magyar és külföldi, régi és új értékekre egyaránt fogékony figyelméhez, „eleven lánggal” lobogó szenvedélyeit az artisztikum és fikció önfegyelmező világába emelő egyéniségéhez.

Egy Rimay-vers világa

A Balassi halála utáni évtized Magyarországá alighanem felbolydult méhkashoz hasonlíthatott. A tizenötéves háború viharai elmozgatták a három országrész nagyjából állandósult határvonalait, idegen hadseregek felvonulásainak dobták prédául a falvakat, városokat, földeket és művelődési intézményeket, de még a lakosságot is átcsoportosította a hadi események sora, a menekülés, a félelem. Míg korábban az egyéni dicsőségnek és vitézségnek nagyobb teret engedő végvári csetepaték jelentették a hadakozást, addig most a Habsburg-zsoldosok és a törökök összecsapásának színterévé vált az ország, s a két nagyhatalom harcának függvényévé a magyar vitézi élet.¹

A háború legelején Esztergom falainál elesett Balassi halála egy korszakot zárt le, nemcsak a magyar társadalmi és politikai életben, hanem a költészetben is. A századfordulón nem fénylett már úgy a végvári dicsőség, mint korábban; szinte jelképnek is felfogható, hogy a fél évszázada még diadallal megvédett egri vár ekkorra került török kézre, s ahonnan nemrég még Balassi járt portyázni, onnan most török várórség indult zsákmányszerző utakra. Hamarosan azonban még nagyobb fordulat következett: 1604-ben már a magyar hajdúk az ősi ellenséggel, a muzulmán törökkel szövetségben küzdöttek Belgiojoso keresztény zsoldosai ellen, így az az ország, amely korábban a kereszténységnek büszke védőpajzsaként, Európa védőbástyájaként szerepelt a költészetben, az most a kétféjű sas réme, Bécs ádáz ellensége lett. Egyre kínzóbbak az ellentmondások, egyre kuszábbak az erőviszonyok, mind bonyolultabb a tájékozódás, s mindez hamarosan az eszmék és a költészet világában is megmutatkozott.

A létbizonytalanság nyugtalanító élményének legmagasabb művészi színvonalon a Balassi-tanítvány Rimay János adott hangot, legjellegzetesebben alighanem „*Ez világ, mint egy kert*” című versében. Tépelődéseinek filozófiai töltésére már a vers előtti argumentum olvasásakor felfigyelhetünk: „Ha az időnek igen viszálgató felháborodott állapotja miatt kedvünk szerint való életet nem viselhetünk is, mindazáltal szívünk keservével ne bágyasszuk az

elménket, s ne hajtsuk is bánattal meg az lelkünket, arra tanítatunk, és tanácsoltatunk ez énekben.”² A dialektikus célzatú intelemnél azonban sokkal gazdagabb a vers tartalma, olyan hűrok is megzendülnek benne, amelyeket csak a figyelmes elemzés tehet hallhatóvá:

1. Ez világ mint egy kert, kit kőeső elvert,
napról napra veszten vész,
Vagy mint senyvedt zsindel, kit ó házról széllyel
tétova hány nagy szélvész.
Ő mint romlandó ház, elveszendő szállás,
jóktúl üresült rekesz.
2. Mindenütt való hel, rakva sok veszéllyel,
nyugta nincs embereknek.
Kit-kit bánat sebhít, but öröm nem enyhít,
vége nincs keservének;
árad sok veszélyek, sér mind szívek fejek,
s halál vége ezeknek.
3. Felbomlott békesség, ki miatt sok épség
álgyük súllyával romol,
Nagy roppant seregek egymással ütköznek,
hol sok ember s vér omol,
Vitézül nyert szépség, s karddal lelt nyereség
vitézek közt eloszol.
4. Táborban hideg szél az nap melegével
hol hidegít s hol hevít,
Éhséggel szomjúság s nagy nyughatatlanság
mindentől kedvetlenít,
Mégis az vitézség az harcra buzdul s ég,
ha kit az tisztesség szít.
5. Katona szerszámban jó lovaknak hátán
vitéz ifjak forgódnak,
Az jó hírért névért és az tisztességért
jó kedvvel vagdalkoznak,
Arra ami nehéz s az szép böcsület néz,
szívek szakadva futnak.
6. Nem gondol halállal, sebbel fájdalommal,
mikor vív ellenséggel;

Bátran vagdalkozik, vitézül forgódik,
 piros vérrel ugyan él,
 Ha mit kardjával nyér s haza haszonnal tér,
 iszik nagy szeretettel.

7. Asztalnál vitézek víg örömmel esznek
 s nagy szeretettel laknak,
 Köszönt pohár mellett sok jó szerencséket
 ők egymásnak kívánnak,
 Jó kedvet mutatván s kedvesen lakozván,
 egymást ajándékozzák.

8. Vérrel felkölt napra hadakozó óra
 sokaknak vesztére tér,
 Akármely jó hópénz, kit az hadban felvész,
 mind megérdemletted bér,
 Sőt az halálos sold mint rosszul szántott hold,
 ha sok is, keveset ér.

9. Eloszlott sok rendek, mindenféle népek
 most más karban állanak,
 Elváltozott idők, háborgó esztendők
 különbségeket hoznak,
 Kinek bút, kárt, gondot, kinek viszont hasznot,
 szerencsés napot adnak.

10. Okosan kell azért ez rossz időben ért
 állapotunkot élni,
 Szívünknek keservét, kit Nap ránk heven vét,
 hogy le tudjuk metélni;
 Az az jó kormányos, ki ha az víz habos,
 nem tudja Tengert félni.

11. Mint habzó Tengerben mi is ez életben
 evezőnket forgassuk;
 Kinnal mi lelkünket, sok gonddal fejünket
 igen ne nyomorgassuk;
 Isten sok jókot ad, csak szelinknek zúgtát
 csendesz szívvel hallgassuk.

A verset alkotó művészi tényezők közül első pillantásra is szem-
 beszökő a szerkezet meghatározó jellege. Annyira kézenfekvő a
 hangulatilag elütő részekre tagolódás, hogy a verssel foglalkozó –

egyébként igen gyér – szakirodalom minden tétele először a szerkezetre vonatkozóan tett megjegyzéseket. Eckhardt Sándor kritikai kiadása a 4–7. versszakokat emelte ki, mint erősen Balassi hatása alatt állókat.³ Kézikönyvünk szerint a versnek mintegy fele Balassi-átköltés, ennek ellenére Rimay „legsajátabb” műveinek egyike.⁴ Tüzetesen mindössze Kovács Sándor Iván szólt róla: a reneszánsz verskompozíció felbomlásának egyik példjaként említette, strófáit 3–5–3 csoportosításban látta elrendezhetőnek, végeredményben centrális és alárendelő struktúraként jellemezte.⁵ Mindezekkel a megjegyzésekkel jórészt egyetértve is úgy véljük azonban, hogy a megkezdett csapáson érdemes és szükséges továbbhaladnunk, mert eddigi ismereteinket bővíteni, árnyalni és pontosítani lehet, nemcsak a vers szerkezetét, hanem élményvilágát és mondanivalóját illetően is.

Már az indító hasonlat határozottan elkülöníti Rimay világát a Balassietől. A nagy költőelőd számára a lóval benyargalható „széles föld”, a szép ligetekkel tarkított „sik mező” az evidens létezési hely, az ember legnemesebb tevékenységének, a vitézi erények gyakorlásának tere. Miként Julow Viktor írja: „A mező a végbeli katona természeti környezete, működési tere és mint harcmező: sorsának, s a haza sorsának eldöntője egyszersmind.”⁶ Ezzel szemben a 17. századi költészet közkedvelt képe a kert, az udvari barokk költők közül különösen Gyöngyösi allegorikus alakokkal benépesített, pompás kert-ábrázolásai tűnnek ki. De Rimay kertjének képe lehangoló: jégeső (korabeli szóhasználattal: köeső) által sújtott, kopár kert ez, s ilyennek láttatja az indító hasonlat a világot. A következő sor fokozza ezt a hatást: a régi házról leszakadt, szélvész dobálta, senyvedt (korhadtt, rothadt) zsindegy a pusztulás képe, amely mozgalmasságával hoz új színt a vigasztalan romlás előbbi, statikus ábrázolásába. Az első strofa utolsó hosszú sorában pedig végképp meggyorsul a tempó, a három ízület mindegyike önálló kép, s valamennyi a költőt övező világ sivárságát, romlottságát, az összetartó abroncsok széthullását, az emberi környezet elemeinek bomlását és pusztulását sugallja.

Mi más is várhatna az emberre egy ilyen világban, mint sok veszély, nyugtalanság, keserv, sírás és halál? A második strófának ezek a kulcsszavai teljes egyértelműséggel jelölik ki az ember helyét a sarkaiból kifogatott univerzumban, az „igen viszálkodó, felhá-

borodott állapotú” korban, az összetartó erőket nélkülöző világban. A fokozás szándéka egyértelmű: a kulcsszavak gondos kiszámítotttsággal súlyosbodnak a nehéz helyzet (veszély) jelzésétől az ember reagálásán (sírás) át a halál felidézéséig. Ha lehet, még az előző versszakoknál is pontosabb itt a szerkesztés, a szavak egymáshoz válogatása a mondanivaló súlyosságának fokozása érdekében.

A világ vigasztalanságának és a benne élő ember rossz közérzetének konkrét okait a harmadik strófa fejti ki: felbomlott a béke, pusztul az élet, vérüket ontják az emberek. Datáló értékük is van ezeknek a soroknak, hisz a tizenöt éves háború első szakaszában, a magyar győzelmek bizakodó hangulatában ekkora mértékű kiábrándultság eléggé indokolatlan és valószínűtlen lett volna. Évek során át felhalmozódott kiábrándultság és háborútól való megcsömörlés kellett az ilyen sorok megszületéséhez, az a fásultság és hitvesztés hangzik ki belőlük, amely a tizenöt éves háború második szakaszának hangulatára jellemző. Azokra az évekre, amelyeket Magyarai István sárvári prédikátor, Nádasdy Ferenc katonák közt forgó tábori lelkésze így jellemezett: „Az vitézlő nép nem a szép örvendetes szabadságnak, hanem a nyereségnek és prédának örvendez, kóborol, dúl, és minden latorságot cselekszik: akárki nyerje, csak ő ragad mánnal telhessék meg, azzal ő keveset gondol; az tisztviselők nem az közönséges jóra, hanem magok hasznokra viselnek gondot”.⁷

A kortársaknak szinte valamennyi megnyilatkozásából ugyanez a pesszimizmus érződik. Vég nélkül ömlik a panasz, a keserűség és vád a 17. század első éveinek magánleveleiből, prédikációiból, vitairataiból és verseiből egyaránt; nem véletlen, hogy Bocskai hívó szava erős visszhangra talál majd az elkeseredettek között. A versnek ez a szakasza utal a vitézi életben bekövetkezett változásra is: „nagy roppant seregek” állnak most egymással szemben, az egyéni dicsőség háttérbe szorul, s a „karddal lelt nyereség”, a zsákmányserzés lett a háború legfontosabb kísérőjelensége, sőt majdhogynem célja is.

Az első három strófa könnyörtelen és kilátástalan helyzetet érzékeltető képei még a negyediknek az első két sorában is folytatódnak. A tábori viszontagságok – hideg, hőség, éhség, szomjúság, nyugtalanság – felsorolásából hiányzik az ellenükre is

megmutatkozó, velük szembeszegülő emberi hősiesség, a csapások pedig nem magasztos célért folyó küzdelem velejárói, hanem „kedvetlenítő”, lehangoló tényezők. Balassi Katonaénekében pontosan az ellenkezőt olvassuk:

Az utaknak lese, kemény harcok helye tanuló oskolájok,
Csatán való éhség, szomjúság, nagy hévség s fáradság
múltságok.

A nagy költőelőd „éles szabályokban örvendező” katonatársai számára az éhség, szomjúság, fáradság és a hadiélet más viszonyosságai a heroizmus elemeit jelentették, a csapások elviselése a vitézi élet büszkén vállalt tartozéka volt. Rimay ugyanezt kiábrándultsággal szemléli, fásult egykedvűséggel sorolja fel. De csak a negyedik strófa harmadik soráig tart ez a hangulat! Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a harmadik sor első szava („mégis”) élesen hasítja ketté a vigasztalanság borongós hangulatát és fordulatot jelent az egész költemény szerkezetében.

Az eddig elmondottakkal szemben a „mégis” kötőszó ellentétet exponáló sarkpontján visszajára fordul a gondolatmenet, s innentől kezdve három strófán át mintha Balassit hallanók. Annyira, hogy a szakirodalom néhol plágiumot emleget vagy legalábbis Balassi-emlékképről beszél, többnyire elmarasztaló hangsúllyal. Pedig nem másról van itt szó, mint a reneszánsz esztétika egyik jelentős kategóriájának, az *imitation*nak az alkalmazásáról, a nagy példakép e korban erénynek számító követéséről. Ismeretes, hogy a modern értelemben vett eredetiség programját a romantika dolgozta ki, a 17. század előtt az írói alkotás – mint Bán Imre tanulmányában olvassuk – „ha a szerző legsajátabb érzésvilágát kívánta is kifejezni (pl. Ronsard vagy Balassi), kötelezőnek tartotta, hogy ezt egy szinte két évezredes hagyomány sodrában tegye, nagy minták példaadása nyomán, ezeket imitálva, nagyjából egészében az antik retorika és műfajelmélet szabályainak szem előtt tartásával”.⁵ Janus Pannónius sem tett mást, mint saját élményeit az antik írói hagyományhoz kapcsolva imitált, csak ezt természetesen a lángelme erejével tette. Balassinak már újkori, reneszánsz hagyomány is rendelkezésére állott Petrarca és az olasz reneszánsz irodalom révén, Rimay pedig még tovább mehetett a művészi példa modernizálása terén: ő az

első magyar költő, aki példaszerű hazai hagyományt láthatott maga előtt. Ékes bizonyítéka ennek a Balassi-epicedium, de ide kell sorolnunk a most elemzett vers 4–6. strófáit is.

Az egyezés néhol szinte szó szerinti, a „virtus et humanitas” eszménye – jó hír, név, tisztesség, szép becsület – teljes mértékben Balassi visszhangja. A magasztosnak, az emberi méltóságnak a szférájába kerül itt seb, fájdalom, halál, vérhullatás és zsákmányszerzés egyaránt (6. versszak), mindezt pedig a győzelem feletti öröm derűs hangulata követi, a bajtársiasság szelleme lengi át: a vitézek isznak „nagy szeretettel”, vígan lakmároznak az asztaloknál, pohárköszöntőikben pedig egymást éltetik és ajándékozzák (7. versszak).

De egy pillanat alatt szertefoszlik az álom, eltűnik a csodás színekkel festett kép: a tudós költő eleget tett az imitatio követelményének, megidézte mesterének emlékét és stílusát, visszazuhanhat most már a sötét színű jelenbe.

Még a hadi életről szól ugyan, de már gyorsan elkomoruló hangon, a nyolcadik strófa. A véres nap, a „hadakozó óra” veszedelmet és halált hozó árnya nyomul előtérbe. A zsold, a pénz, a zsákmány egyaránt értékét veszti, még ha sokat ér is, mint a rosszul szántott föld, haszontalanná válik, hisz mindennek az értelmetlen halál a vége. Nem úgy, mint Balassi versében, ahol a „vitézül holt testek” érdemei nem enyésznek el, jó hír-név, áldás és dicséret az elesettek osztályrésze, a harc nem bizonyul hiábavalónak.” Itt viszont ez a perspektíva fel sem merül, a strófa utolsó szavai által kimondott ítélet („... keveset ér” a minimálisra redukálja a vitézi értékeket, s így a strófa végére visszájára fordul a Balassit imitáló betétnek minden gondolata. Fordulópont ez a strófa is, de míg a harmadik a kedvetlenséget változtatta ódai szárnyalású dicséretté, addig ez a katonahősök magasztalását szünteti meg, az ő világuk értékeit devalválja.

Az utolsó három strófa már nem kapcsolódik a katonaelethez, hanem attól elszakadva vonja le az általános konzekvenciákat. Először is a korszakváltás embereket – rendeket és népeket – próbára tevő „elváltozott idejére”, „háborgó esztendeire” utal, amelyek a társadalmat átrendezték, a szokásokat és erkölcsöket a megszokott keretek közül kiforgatták, s létbizonytalanságot eredményeztek. Nagy szerepet kap így a *fortuna*, jóval nagyobb,

mint az előző században, a reneszánsz virágkorában. Akkor a „homo politicus” a virtus és fortuna segítségével önállóan alakíthatta helyzetét, de a fortuna nem volt több, mint a virtus gyakorlásának lehetősége.¹⁰ Rimay világában viszont az ember – a virtustól teljesen függetlenül is – a fortuna játékszere, egyeseknek „bút, kárt, gondot” hoz, másoknak hasznot és szerencsét. Nem a virtusok szövetségese többé, hanem az ember által át nem látható és befolyásolhatatlan erők függvénye.

Igazolja mindezt a következő versszak. Mert mi kell a fortunához, a jó sorshoz? Nem a Machiavelli és az ő nyomán Zrínyi által is hangoztatott bátorság, ügyesség, serénység, jámborság, igazságosság és számos más erény, hanem egyedül az okosság, mégpedig a passzív bölcsesség, a megértő rezignáció, a vágyak és keservek „lemetélése”, a kontemplatív magatartás. Az ősi költői toposz, a viharos tenger képe Rimay legsajátabb mondanivalója szolgálatába áll így: a habzó vizen, a „felháborodott”, „vizálgató” és „elváltozott” idők hullámain félelem és részvétel nélkül kell végigtekinteni, a környezet viszontagságaitól függetlenül kell az egyéni egzisztencia sajkáját kormányozni.

Az utolsó szakasz tovább részletezi és magyarázza a tenger-képet, s levonja a kissé didaktikus végső következtetést: kinnal és gondal nem törődve, azoktól magunkat függetlenítvé „szelinknek zúgát csendes szívvvel hallgassuk”. Nem kétséges, hogy a korban divatos lipsiusi neosztoicizmus constantia-fogalma kapott itt költői megfogalmazást, a magyar lírában minden bizonnyal első ízben.

Közismert az a kapcsolat, amely Rimayt és Justus Lipsiust összefűzte: a fiatal magyar poéta nemcsak ismerte a németalföldi tudós főművét, a *De Constantia* (Leyden 1584) című értekezést, hanem levelezést is folytatott a sztoa tanainak Európa-hírű felelevenítőjével. Levele ifjúi rajongással magasztalta „a tudósok legfinomabbikét”, s elragadtatással szólt stílusáról. Művedet – írja – „örzöm, olvasom, szeretem, dicsérem, s ha stílusát méltányolni akarnám, azt kell mondanom, hogy tiszta méz, csupa édesség van benne, fény, nap, melynek ragyogó sugárával a régiek dicsőségének fényét erősen elhomályosítottad, ha az érzést nézem, eleven emberiség ragyog benne.”¹¹

Még az antikvitás „régí mestereit” is elhomályosítja tehát Rimay szemében Lipsius, nem csoda, ha korai verseit az ő gondolatai

táplálták. Annál is inkább, mivel Magyarországon és Németalföldön ekkoriban egyaránt a háború viharai söpörtek végig, s mindkét államban a létbizonytalanság tette fogékonnyá az embereket a neosztoicizmus iránt. A lipsiusi *constantia* fogalmát később Laskai János így adta vissza magyarul: „Az Elmének Egyenes és meg-Mozdulhatatlan erejét, mely a külső jó szerencsékkel fel nem fuvalkodik, avagy a szerencsétlenségek miatt magát el nem hadgya”, állhatatosságnak nevezzük.¹² Lelki nyugalmat, belső egyensúlyt jelentett ez a szemléletmód abban a korban, amikor a „trombiták harsogási és a fegyver zörgés”, „a vitézlő nép és az ember-öldöklők” miatt erre kevés lehetőség kínálkozott, másrészt azonban a „csendes szívvel” történő szemlélődés passzivitása a társadalmi rend változatlanul maradását is elősegítette. Rimay verszáró szavai mindenesetre tökéletesen egybecsengenek a korban mind népszerűbbé váló lipsiusi tanításokkal.

A költemény szerkezetének és főbb gondolatainak szemügyre vétele után úgy látjuk, hogy a struktúra feszesebb, mint azt eddig gondoltuk: a 4. és a 8. strófa kulcsszerepet játszik, mindkettő fordulópontot jelent a gondolatmenetben. A közéjük eső 3 x 3 szakasz önmagában egységes hangvételi részlet, viszonyuk a mondandó kifejtésének fontos eszköze: az első egység a sivár jelen képe, a második az eszményi múlt felvillantása, a harmadik pedig az előbbieket ellentétéből adódó etikai konklúzió, a helyes – neosztoikus – magatartás propagálása. A gondolatmenet tehát logikusan 3–1–3–1–3 elosztásban csoportosítja a strófákat, s ez a felépítés közel áll Balassi Katonaénekének 1–3–1–3–1 arányú struktúrájához.¹³ A hárompillérűségnek megfordított, lazább változata ez, így itt inkább a reneszánsz kompozíció fellazulásáról, variálódásáról beszélhetünk, mintsem felbomlásának példájáról. Igaz viszont, hogy ezen az úton továbbhaladva a verskompozíció a manierista dekomponáltság felé halad Rimay költészetében is. Itt azonban egyelőre még gondos kiszámítottság rendez el a szavakat, hasonlatokat és képeket, racionálisan épülnek fel a fokozások, érvényesül a reneszánsz imitatio elve, szimmetriája és hierarchikus szerkesztésmódja, artistikusan kialakított belső formája. Természetesen Balassi költői lángelméje, elemi erejű érzelmi áradása nélkül. Úgy látjuk, ez a Rimay-vers a magyar kései reneszánsz költészet sajátosságait gyűjtőlencseként foglalja magába, feszes

szerkezete és gondolatmenete révén pedig szorosan kapcsolódik Balassi poétai örökségéhez.

De vajon stílusában jelentkeznek-e a kései reneszánsz manierizmusának körébe sorolható jegyek? Közismert, hogy a szakirodalom Rimayt joggal tartja számon a manieristák között, hisz életműve szervesen illeszkedik a stílus európai vonulatába. Természetesen azonban az is, hogy a stílusjegyek egyetlen költői életműben sem jelentkeznek minden versben egyenlő erővel, azonos művészi szinten. Rimay e versében kétségkívül felmutatható néhány keresett szókép, manieristának minősíthető hasonlat (főként az első strófában), de a stílus bonyolult ornamentikája, bravúros mondat-szövése (amely például leveleiben oly gyakori) hiányzik belőle. Mégsem hisszük, hogy ellentétet kellene látnunk mondanivaló és forma között, mert mindkettő mögött ugyanaz a magatartás és ízlés, filozófiai illetve poétikai alapvetés, ugyanaz az elméleti tétel húzódik meg.

A Lipsiushoz íródott fenti levél idézett szavaiból, a Prágay-féle Guevara-fordítás I. Rákóczi Györgynek szóló híres és sokat idézett dicsérő soraiból, valamint a szakirodalom eredményeiből egyértelműen kiviláglik, hogy Rimay írói munkájában a mesterségjellegnek, a bölcsességnek és a tudós megalapozottságnak nyújtja a pálmát, a humanista erudícióval átítatott bölcs magatartásnak ad legtöbb elismerést.¹⁴ Értékrendjében minden mást megelőz az okosság, a tudás. Az erdélyi fejedelemnek azt írja, hogy minden hadi dicsőségnél nagyobb hírt szerez neki a tudomány és irodalom támogatása, Guevara művének lefordíttatása és kinyomtatattása által „neve emlékezeteinek terjedtebb kezd sokkal is ágasodni dicsősége, hogynem ágazhatnék Táboros nagy hadi ellenségén való diadalmas szép győzelméből”.¹⁵ Saját magát ugyancsak azért érzi többnek „ez világi alávaló gazz embereknek s népeknek társaságánál”, mert ő a „Philosophia követője”. Büszkén vallja, hogy „az philosophiának usussához, és nem az felőle való csacsogáshoz szabván életemet, Seneccával, Petrarchával, Ciceróval és Epictetussal beszélgetek többet, hogy nem egyéb emberekkel”.¹⁶ Balassiban ugyancsak a poeta doctust ünnepelte, azt, hogy nyelvünket „retorikai mézzel itatta át”, literatúránkat a Parnassus hegyére vezette, művészete ezért „szép pirossággal gyönyörködtető, tudomány ékességivel elvegyített, teljes magyarságú megért édes

cseresznye”. Mind Balassi értékelésében, mind a szerelmi költészet védelmében a későhumanista poétika intellektualizmusa vezeti Rimayt, innen van, hogy nem a nagy költő mélyen áradó lírája, hanem a szerelmes versekben is megnyilvánuló „bölcssége” a fontos.

Rimay poétikájának sarkpontja, kulcspozícióban lévő kategóriája, értékrendjének mércéje tehát a bölcsség, az okosság, amelynek az élet minden területén primátust biztosít. Így van ez a filozófiában is, ez viszi közel világát a neosztoicizmushoz; ennek megfelelően az ész, az okosság vezércsillagát tartja követendőnek Mars isten és a fegyverek világa helyett a gyakorlati életben s a morális szférában is. A tizedik strófa első szavát szinte az egész versen átsugárzó vezérmotívumnak tartjuk: „okosan kell azért ... élni” – tanítja, s levelezésének bizonyága szerint a költő élete valóban a bölcsség tisztelete, a humanista műveltséggel rendelkező tudósok és közéleti személyek megbecsülése, a velük kialakított kapcsolat jegyében telt el.

Eckhardt Sándor kritikai kiadása ezt a verset a Bocskai táborában keletkezettek közt az első helyre, a legkorábbiak közé helyezi, s a Balassi-betét, valamint az „elváltozott idők” kifejezés miatt azt tételezi fel, hogy a szabadságharc alatt íródott. Ezzel szemben viszont tudjuk, hogy a költő őszinte híve volt a fejedelemnek, ajtónállója, titkára, diplomáciai leveleinek fogalmazójaként végig – 1605 áprilisától 1606 december végéig – kitartott mellette, a mozgalomnak szinte propagandistája volt.¹⁷ Ha pedig ez így van, akkor alig hihető, hogy ez a műve Bocskai táborában íródott. A vers hangulata és mondanivalója azt sugallja, hogy még a hajdúk mozgalmának és kezdeti sikereinek kibontakozása előtt keletkezhetett, mert nincs benne nyoma a fejedelem környezetében szükségképpen felpeszdlő harciasságnak, a kibontakozó mozgalom lendületes optimizmusának, az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű vers kurucos hangütésének. Az okos és óvatos életvitel, az emberfeletti erőkkal való szembenézés, a rezignáció és nosztalgia verse ez, amely nem egy fellendülőben lévő mozgalom kezdeti szakaszába, hanem azokba az évekre illik, amelyekről a kort kiválóan ismerő történész így vélekedik: „Vallásüldözés, létbizonytalanság, törökellenesség sziklái között hányódott a magyar hadinép a századforduló éveiben. Joggal úgy láthatta,

önfeláldozása, vérvesztései dacára is egyre kevesebb reményt fűzhet a Habsburg uralkodóhoz.”¹⁸ A közhangulatnak ez a kiábrándultsága és elkeseredettsége épp a Bocskai-felkelést megelőző évekre volt jellemző, ezért tűnik számunkra valószínűnek, hogy a vers 1604 áprilisa előtt keletkezett. Gondolatvilága mindenesetre ezekben az években gyökerezik, formája pedig még minden ízében a reneszánszhoz kötődik, noha a Balassi strófákban íródott vers a stílus kései, manierista szakaszának egyes jegyeit is magán hordozza.

Pöngését koboznak...

1. Pöngését koboznak gyakran ha te hallod,
Minden vígságodat elmúlatni látod,
Gyönyörűségedet szomorúságra fordítod,
Szép száraz szemedet könyvezésre hozod.

2. Nem korcsmához való koboznak pöngése,
Sem tánchoz nem való gyönyörű zengése,
Mert hozatik tőle elme gyötrődése,
Bujdosó elmének gondban törődése.

3. Hárfa, lant zengése gyönyörűséget hoz,
Hegedűnek hangja lakodalom házhoz
Síp szónak az szava, jó az ser korcsmához;
De koboz pengése elme törődést hoz.

4. Regal és orgona, díszes templomokban
Mikoron dicsérik istent ének szókban,
Puzan és hortista az éneklő karban:
Koboz igen illik katonák karjaiban.

Első olvasásra megkapó a vers szépsége: a soraiból áradó hangulati egység, a zeneszerszámok hangjainak és az érzelmi hullámoknak együttrezgése, összehangoltsága. Ezekre az értékekre már többször utalt irodalomtörténet-írásunk,¹ a vers egészének esztétikai szempontú elemzése azonban mindmáig nem történt meg. A régi magyar irodalomban egyöbiként is kevés az ilyen igényű elemzési kísérlet, ennek a költeménynek az interpretálásától pedig minden bizonnyal a verset övező ismeretlen adatok is visszariasztották a kutatókat. A kelétkezési körülmények tisztázatlansága azonban korántsem csökkenti a művészi értékeket, sokkal inkább elemzésre ösztönző tényező, amely a régi literatúránk e szép darabjában rejlő értékek feltárására késztet.

A szerző

Vajon ki lehet a vers szerzője?

Ez az első vitás, mindmáig megoldatlan kérdés, mely a Rimay–Madách-kódex (1629-38) II. kötetéből előkerült írások e legjobb darabjával kapcsolatban felmerül.² Radvánszky Béla a kötet többi szövegével együtt Rimay János szerzeményeként adta ki, mert a kézírást neki tulajdonította, s a vers régebbi egyetemi szöveggyűjteményünkben is Rimay neve alatt szerepelt.³ Ezzel szemben Esze Tamás és munkatársai ismeretlen költő alkotásaként vették fel antológiájukba.⁴ Eckhardt Sándor mutatta ki, hogy a kódex Madách Gáspár kézírása, s a benne található írások egy részének is ő a szerzője. A Pöngését koboznak... c. versről így nyilatkozott: „Madách Gáspár legsikerültebb verse – ha ugyan tőle való...”⁵ A Madách-féle szerzőséggel szembeni gyanúját nyilván az ébresztette fel, hogy a vers sokkal magasabb esztétikai szinten áll, mint más, tőle származó művek. E jogos gyanút a további kutatások csak erősítették, míg végül Varga Imre a jelenleg is elfogadott álláspontot így fogalmazta meg: „Ajánlatosabbnak tartjuk ezt a költeményt a Wessclényihez írttal együtt a Rimay–Madách-kódex ismeretlen szerzőjétől származó írásának elkönyvelni.”⁶ A szerző tehát ismeretlen. Mindenesetre figyelemre méltó tény, hogy a verset megőrző kódex összesen 231 lapján – eddigi tudásunk szerint – csakis Rimay János és Madách Gáspár írásai szerepelnek.

A keletkezés pontos dátuma ugyancsak ismeretlen. Tekintve azonban, hogy a kódex minden szövege 1638 előtt, többségében az 1620-as évek második felében íródott, így minden bizonnyal ez a vers is a 17. század harmadik vagy negyedik évtizedének terméke.

A megírás kora

A végvári élet a 16. század végére nagy változáson ment át. A török hódoltság állandósulása és lassú terjeszkedése, valamint az átütő erejű felszabadító hadjáratra képtelen Habsburg-hatalom között évről évre hangosabbak a végváriak panaszai. A „vitózló oskolák” falai düledeznek, romlanak, a katonák egyre hiányosabban kapnak

zsoldot, felszerelésükről, megélhetésükről senki nem gondoskodik. A tizenöt éves háború alatti állapotukat így jellemzi Illésházy István: „Ez időben a magyaroknak a császártól semmi fizetésök és szolgálatjok nem vala. Sőt a végházakban is inkább mind németeket tartottak s igen kevés magyart; azoknak sem fizettek; nagy éhséggel s koplalással az végházakat tartották.”⁷⁷ |

A válság mindinkább mélyült, a harmincéves háború elejére állandóvá vált, s egész magyarországi végvárrendszerre kiterjedt. Szentgyörgyvölgyi Balázs Sándor keszthelyi kapitány 1620-ban arról panaszkodott, hogy 11 éve nem kaptak zsoldot, s Keszthelytől Veszprémig húsz lovas sincs a várakban. Hagymássy Miklós szentgróti kapitány 1621-ben így festi le a végbeliek nyomorát: „Az gyalog 3 lövés port avagy ónot sem tudna puskájához venni. Az lovasnak annyi embersége nincs, hogy egyszer meg tudná a lovát patkoltatni vagy magának lábabelit vehetne.” Roskoványi László Szendrőből írja: „Csak egy kasunk sincsen jó; sehol semmi jó állás nincsen sem az felső, sem az alsó várban. Csak egy lövést sem fogunk tehetni emberségesen.” Esterházy Miklós nádor számtalan levélben említi, hogy váraink pusztulófélben vannak, az éhség és lerongyolódás miatt az őrségek seregestül hagyják el a 16. században oly sok hősiességgel védett erősségeket. |

A helyzet súlyosbodása a 17. század elejére a végvári életforma és szervezet szétzúllásához, széteséséhez vezetett.

Ez a társadalmi folyamat a magyar közköltészetre sem maradt hatás nélkül. A heroikus végvári harcok dicsérete a Balassi utáni énekekben már nem ragyog úgy, mint a „magyar Amphion” lírájában. Halála után nemcsak a szerelmi költészet, de a vitézi líra is hanyatlásnak indult. Ha születtek is ilyen tárgyú versek, azok nem közvetlen élményen alapultak, hanem csupán retorikus-humanista költői közhelyek kombinatív együttesei lettek. A líra legfőbb témájává a vallás vált, de a vallásos költészet is többnyire az elkoptatott sablonok variációja, nem pedig az individuális megnyilatkozások tere. A Balassi halála utáni évek énekszerzőitől nagyrészt ilyen énekeket ismerünk, s még világi tárgyú művekben is nagy szerepe van a vallásos frazeológiának.

Az egzisztenciális bizonytalanság, a végvári szervezet „megrokkánása” jó táptalajul szolgált az Európa-szerte terjedő sztoicizmusnak, s mind gyakoribbá vált az emberi magány, szoron-

gásérzet, diszharmónia-élmény kifejezése. Ebbe az élménykörbe tartoznak Illésházy István és Ecsedi Báthory István fennmaradt lírai művei. Joggal mutat rá kézikönyvünk: „... a 15 éves háborút átélő nemzedék alapvető életérzése... a szorongás, a bizonytalanság volt, amely a korábbi hedonisztikus életforma bizonyos revíziójára, komorabb, szigorúbb morális követelmények felállítására kényszerített.”⁸

Ebben a sztoikus-manierista költői környezetben, a harmincéves háború pusztító lángjaival a háttérben, kell keresnünk a vers élményalapját, keletkezésének indítékait.

Élményvilág

A főmotívum már a legelső sorokban felhangzik: a koboz pengő hangja bánatot, „vígság elmúlást”, könnyezést okoz. Modern líraelméleti kategóriát alkalmazva: az első strófa első sora a lírai helyzet kijelölése, a többi három sor a helyzet által indukált válasz. Az érzelem tárgya (kobozhang) egy puszta nyelvtani 2. személlyel (te) kerül kapcsolatban, „akinek nincs is más tulajdonsága, mint hogy szólni lehet hozzá, olyan nyíltsággal és közvetlenséggel, ahogy önmagához szólna az ember”.⁹ Így nem a megszólított személy, hanem a megszólítás ténye marad meg, válik fontossá a versben, s épp az általánosuló 2. személy révén fog a vers is mindenkire szólni, így lesz egyetemcs érvényű líra közvetítőjévé.

A lírai helyzet még pontosabbá válik az időtényező bekapcsolásával; a *gyakran* szó az időpont lényegtelenégére, az élmény nem egyszeri, hanem ismétlődő, általános jellegére utal. Az idősík mellett a térbeliségre utaló tényező is felismerhető: a gyakoriság térben is érvényes, hisz nem egyetlen hangszerről, hanem a gyakran, azaz több helyen felcsendülő pöngésről van szó.

A kobozhang, az egyetemessé táguló második személy s az élmény térbeli és időbeli gyakorisága-folyamatossága: mindez egyetlen verssorba sűrítve az indítás rendkívüli tömörségét eredményezi.

A lírai helyzetre adott válasz három ellentétpár kibomlásával áll előttünk. A koboz pengése, a vígságnak elmúlását, az öröme (gyönyörűség) szomorúságba átcsapását, a „szép, száraz szemnek” könnyezését okozza. Az ellentétek egymással párhuzamos tagmon-

datokon belül jelentkeznek, a népi epika szerkesztésmódjára emlékeztető parallelizmusok keretébe rendeződnek. Az utolsó sor külön is felhívja magára a figyelmet hármass alliterációjával: az sz-ek tompa (zöngétlen) sziszegése rezignált hangulatot, valódi szomorúságot sugall.

Az ellentétpárok az érzelmi skála három különböző húrján játszva adnak feleletet az első sor által exponált kérdésre: milyen érzelmi-gondolati asszociációkat kelt a kobozpengés a 17. század eleji magyar lírikusban, a késő reneszánsz kor kontemplatív hajlamú emberében?

A vers mondanivalójának magva már itt előlegeződik: a koboz által felidézett hangulat komorsága olyan érzelmi fókusz, mely magába sűríti a mű többi belső összefüggését, „olyan húr, amelynek megpendítésére az egész mű visszhangzik”.¹⁰ S ez a hangulati csomópont már itt, a vers legelején, minden mellékszövege nélkül, egyetlen felesleges szótól sem terhelve, természetes erővel, ellentétpárok logikai keretébe zártan, de a fogalmak kristálytisztá nyelvi megsejlesztése révén bomlik ki.

A következő versszakok elmélyítik, kiteljesítik az alapélményt, s a korabeli élet különböző mozzanatainak bevonásával dúsítják a verskezdő szöveget. A kocsmai mulatozás felszínes jókedve, létkérdéseken nem tépelődő vidámsága villan fel először, mint a szemlélődő-filozofáló hajlam ellentéte, majd az életörömet idéző tánc motívuma kerül szembe a koboz „gyönyörű zengésével”. Új stilisztikai elem itt a találó hangutánzó szó, amelyhez a továbbiakban még több hasonló zárkózik majd fel. A kocsma és a tánc világos színeire a 7. és 8. sor sötét tónusú ellenpontozása következik: az „elme gyötrődése” és „gondban törődése”, valamint a bujdosás képének felidézése.

A bujdosás a magyar kései reneszánsz líra gyakori motívuma, a tizenöt éves, majd a harmincéves háború viharai gyakran kényszerítették az embereket otthonuk elhagyására. E 17. század eleji üldözöttségérzet lírai megjelenésének egyik szép példája Illésházy István: *Ferendum et sperandum* c. verse (1604), melyben ugyancsak felcsendül a bujdosás magányának fájdalma:

Mindentül megváltam,
egyedül maradtam,

barátim elhadtanak,
Iszszonyú kő-sziklák,
erdők, széles puszták
fejemet leppangattyák,
Idegen emberek
engem elkerülnek,
magok hozzám sem adgyák.¹¹

A vers hangvétele a 37. és a Kecskeméti Vég Mihály által fordított 55. zsoltárra emlékeztet, ezeknek szerzője ugyancsak a testi és lelki elhagyatottságról, az emberekbe vetett bizalmának megrendüléséről énekel. A lírai szituáció hasonlósága okozza a párhuzamot; mindhárom esetben az ember teljes kiszolgáltatottsága, egyedülléte, s szorongásérzete miatt sír fel a panasz, s ez az „omnia contra omnes” állapotát idézi, az emberek közti kapcsolatnak, a barátság értékének tagadását jelenti. Illésházy versében a természet is embertől idegen, eilenséges jelenséggé vált, szemben Balassi vitézeinek természetközelségével, akiknek még „erdő-mező sétáló palotájok”, „kedvenc lakóhelyek” volt. Igaz, Balassi is csak ritkán tud a természetben feloldódni, de pompás tájfestései részei a harmóniakeresésnek, míg Illésházy alapvető szorongásérzete, magányélménye kifejezésének motívumai közé építi be a természetet. A hazátlanná válás, s az ebből fakadó egyéni szenvedés és nyomorúság, az ellenség gyűlölete és a barátokban való csalódás szólamai csendülnek fel a kecskeméti főbíró versében is, s ez a tónus erősödik fel a századfordulóra. A végvárak pusztulási folyamata, a magyar reneszánsz fénykorában oly sok hősiességgel helytálló végbeli katonarend szétzilálódásának keserű élménye csak felerősíti ezt a motívumot, s a névtelen katonaénekesek megsejtik a bujdosó harcosok alakjai mögött az egész haza elveszésének veszélyét.

De nemcsak a bujdosásmotívum tartozik a közkedvelt késő-reneszánsz témák közé.

A reneszánsz ember számára az „elme gyötrődés” ugyancsak idegen fogalom. Balassi gyötrődését mindig valamilyen külső tényező okozta: törökök, Júlia vagy éppen a vétkeiért büntető Isten, de sohasem saját „elméje”. Ő mindig határozottan tudta, mit kell tennie, vagy legalábbis mit szeretne tenni. Ezzel szemben a késő-reneszánsz idején megnyilatkozó szorongásérzet éppen abból fakad,

hogy az egyén talajvesztetté vált, hite megrendült, elvesztek a társadalom egésze által elfogadott eszmények, felbomlottak a katonáknak egzisztenciát biztosító végvári szervezet keretei. A vitézi erények nem kapnak többé elismerést, ezért a „gondban törődés” és „elme gyötrődés”, azaz: a kor alapvető dilemmáinak, sorskérdéseinek átgondolása-átérezése. S ezt épp a koboz hangjai inspirálják, mert a Magyarországon oly népszerű hangszer komolyságot, ünnepélyességet árasztó zengéséből a kortárs saját útvesztésének fájdalmas hangjait vélte kihallani.

A harmadik strófában a különböző hangszerek a korabeli magyar élet egyes eseményeit felidézve kerülnek szembe végül is a koboz tragikus komorságával. A zeneszerszámok pusztá felsorolása is élénkséget, sokszínűséget, sajátos derűjével változatosságot kölcsönöz a szakasznak, hisz az olvasó szinte hallani véli a hárfa és lant zengését, amely a nemesi udvarházak lakóinak szórakoztatását szolgálta, hallgatóinak „gyönyörűséget hozott”. A korabeli lakodalmakban hegedűszóra táncoltak, a 17. század elejére pedig – főleg a Felvidéken – az egyre nagyobb számban megnyíló serkocsmákban¹² az előbbieknél jóval egyszerűbb hangszer, a síp örvendett közkedveltségnek. Szembeszökő a zeneszerszámok nevének és a hangukat jelölő kifejezéseknek összesimulása. Az n-hangon pendülő, egy szótagú lant zeng, a hegedűnek hangja van, amit hármas h-alliteráció érzékeltet, a sípot pedig a sziszegő hangok sora utalja a serkocsmába: „Síp szónak az szava jó az ser korcsmához”.

Ahány hangszer, annyi hanghatás, annyiféle emóció felkeltése. Mindezek, mint a gondtalan mulatozás jelképei, ellentétet alkotnak a szinte refrénszerűen visszatérő, monoton makacssággal ismétlődő gondolattal: „... koboz pengése elme törődést hoz”. A versszak, az előbbihez hasonlóan, ismét egy világosabb és egy sötétebb tónusú részre bomlik: a vidámságot árasztó hangszerek tarka sokasága alkotja az előbbit, s egyedül a koboz elmét kínzó, érzelmeket felkavaró magányossága az utóbbit.

A negyedik strófa szerkezete a harmadikéhoz hasonló. Folytatódik a hangszerek seregszemléje, hogy majd az utolsó sor váratlan fordulattal helyezze mindegyik fölé, s mindegyikkel szembe a kobozt. Csakhogy míg a harmadik versszak a mulatozás és vigasság zeneszerszámait idézte, addig itt a vallási élet képe villan fel. A templom magasztosságát és pompáját egyaránt érzékelteti a

jelzőhasználat (díszes), az ige (dicsér) és a hangszerek: az orgona és a regal (kis orgona, melyben csak nyelvsípköböl álló változatok vannak) ünnepélyessége, r-hangokon tovaremegő erőteljes fensége. Ezután az „éneklő kar” fúvósai következnek: a különböző kürt-fajták megszólaltatása (vö. Pápai-Páriz Szótár: kürt = die Posaune; a hortista nyilván a der Hornist = kürtös szó alakváltozata).¹³

S innen, az orgonazúgás és a fúvósok ünnepi koncertjéből váratlanul, a strófa békés hangulatát megtörve hangzik fel ismét a vers főmotívuma, a koboz tűnődésre, töprengésre indító hangja. A fájdalmas-tragikus pengés itt kap magyarázatot: a katonák hangszere ez, hisz a katonaélet jelen állapota idézi elő a melankóliát, a rezignációt, az csak könnyeket a „szép száraz szemekbe”. A múlt dicsőségének emléke még él ebben a katonaéletben, de jelenleg bujdosás az egykori vitézek osztályrésze, s az ebből adódó önkínzó vívódás, önmarcangoló gyötrődés. Az első strófa által megpendített húr végigrezeg a vers egészén, s az utolsó sor csattanósan zárja a futamot: az élet legkülönbözőbb terenumain felzendülő akkordok sokaságából messze kihallatszik a kínzó gondokat, tépelődést idéző kobozmuzsika. Kemény k-alliterációk kopogják le a keserű igazságot: „Koboz igen illik katonák karjaiban.”

A gond, a tűnődés, a magányos elme töprengése lett a kóborló vitézzé züllött katonák sorsa. Az egzisztenciális alap elveszéséből adódó hangulati komorság filozofikus távlatot is felvillant: a rezignáció a sztoicizmus irányába hajlítja a magányosan szemlélődő egyéniséget. Nem könyvekből és filozófusoktól átvett divatos szólamok adják itt a sztoa nyugalmát, hanem a nagyon is tisztán látó, de tehetetlen énekes melankóliája hajlik át a kor divatos filozófiai áramlatába. Csak az életét naponta kockára tévő vitéz érezhette át ilyen intenzitással, hogy a végvári élet alkonya az egész haza megsemmisülését is magában hordozza. S ha ez így van, akkor mit ér az élet? Akkor csak pengjen a koboz, s pengjen hangjaiban egy közösség sorsának fájdalma, a magyarság egészét védelmező végváriak pusztulásának keserve.

A magyar történelmi helyzetből eredő primér élmény és egy divatos európai eszmeáramlat találkozásának vagyunk itt tanúi, s ez egyben arra is int: az európai stílus- és eszmeáramlatok nem mindig csupán külső hatásként bukkannak fel irodalmunkban,

hanem gyakran belső fejlődés eredményeképp. Innen: a megszenvedett magyar élményeknek és az európai szintű eszmeáramlatoknak találkozásából születnek líránk legjobb alkotásai.

Szerkezet

A vers szerkezete áttetsző: az első strófában felcsendülő motívumra az utolsó felel, s így ezek keretként fogják közre a másik kettőt. S struktúra alapeleme a népköltészeti szerkezetekre emlékeztető felsorolás, mely mindvégig a zeneszerszámokból áradó hangulatokra szorítkozik. A szerző így következetes marad, erről a – tisztán lírai – síkról nem mozdul el, az első sortól az utolsóig a hangszerek perspektívájában érez, ez okozza a hangulati homogenitást, a vers többször emlegetett egységét. Több szál – de mind azonos fogantatású – visz az egyetlen érzelem kifejezéséhez: a 17. század eleji katonasors láttán érzett fájdalomhoz, bánatos nosztalgiához, tűnődő rezignációhoz.

Az alapvető egyöntetűségen belül, ugyanazon síkba helyezetten sorakoznak fel az ellentétes hatású hangszerek, az egymással szemben álló érzelmek. Ezt több helyütt magas-mély magánhangzók akusztikája is érzékelteti, egyúttal hangulatfestő funkciót is betöltve. Az ellentétes fogalmakat egybefogó verssorok ugyanis hangszín tekintetében megoszlanak. Az első strófában a rímző magánhangzói mélyek, az első félsorok többnyire magasak. Különösen egyértelmű ez a 3. sor (gyönyörűség – szomorúság) magas és mély hangrendű ellentétes fogalmainak szembeállításában.

A második strófában fordított a helyzet: a kobozt jellemző rímzavak magassága az első félsoroknak zömében mély hangrendű szavaival felel. A továbbiakra is érvényes ez, bár a 3. és 4. strófában már nem annyira a metszetek, mint inkább az egymás melletti szavak érvényesítik a hangtani ellentétek által nyújtott változatoságot.

A hangakusztikai vizsgálódás során feltűnik még az elme szó magas hangú, tiszta csengése, mely minden szinonimánál pontosabban illeszkedik a vers hangulatához: az érzelm tisztaságát, a vívódás fennköltségét sugallja.

A koboz titka

De vajon miért indította meg a fent vázolt érzelmi folyamatot a koboz hangja a kortársakban? Mi okozta e hangszer különös varázsát? Mi ragadta meg s inspirálta versírásra az ismeretlen szerzőt?

Szepsi Csombor Márton, a minden szépre fogékony, eleven érdeklődésű fiatal Európa-utazó érdekesen vall azokról az érzelmekről, melyeket benne a kobozhangok keltettek. 1616–18 között végigutazta a késő reneszánsz kori Európa országait, s benyomásairól sajátos egyéni stílusban, „néhol kicsit érzelmes, másutt humoros, csevegő hangnemben”¹⁴ számol be. Az ókori Catalaunumnál, Atilla egykori csatájának színhelyén történt vele a következő eset:

„Midőn pedig az vacsorához ültem volna, igen keserves kobzolás hallék, mely engem nem tudom ha meg vigasztala vagy inkább megkeserite. Nem hallottam volt Danczkátul fogván minden utaimban kobzot ez hely kívül, kérdém azért az gazda Asszonyt ha fizetésünkre ez kobzos eljöne-é szállásunkra? Az Asszony szolgálait bocsátván, az hegedűsökkel egyetemben az kobzost elhivatá, én midőn ez szokatlan Musikán csudalkoznám, az kobzos kérdé, ha láttam volnae valaha oly vigasztaló szerszámot, kinek én felelvén mondék: Nem az koboznak csudálom formáját és hangját, hanem azon csudalkozom, hogy noha immar sok Országokon és tartományokon áltajöttem, mindazonáltal sohul ez városon kívül ily Musikát nem láthattam, hazámban pedig még csak az gyermekek is azt pengetik.”¹⁵

Ezután megkérdezte Szepsi, hogy miért „Galliának is csak szintén ez egy városaban vagyon ususa” a koboznak? A felelet így hangzott: „... midőn amaz fene ellenség az Atilla, kiről az az Historikusok írnak, ez városnak mezcin / kinek most is vitézinek testéből rakott halominak helyét mutogattyák / meg veretett volna, sok számtalan kobzosokat / mert táborában bőségesen voltak / öszve állatott és nagy keservessen siratta meg az megholtaknak keserves állapattyokat”.

Íme a kobozhoz fűződő hagyomány!

A kortársak szemében – tudatosan vagy öntudatlanul is? – történelmet idéző szimbólum is volt ez az ősi keleti eredetű hang-

szer, s – mint Szepsi Csombor sorai mutatják – a 17. század elején tipikus magyar zeneszerszámmá vált. A minden apróságot – különösen pedig a hazai vonatkozásokat – éberén figyelő magyar utazó egész Európában nem hallotta a Magyarországon annyira közkedvelt hangszer, s amikor pengése váratlanul mégis megütötte fülét, a vigasztalódás és elkeseredés érzése egyszerre tört rá. A jól ismert hazai hang vigasztalta volna, az általa felidézett érzelmek azonban annál kevésbé. A koboz hangja a 17. század eleji magyarság számára sorskérdéseket, múltat, történelmet idézett, s ezekkel együtt a jelen sajnó fájalmát is megszólaltatta. S nemcsak a katonákét, hanem az egész magyarságét. Hisz ha a katonák harca értelmetlen, fölösleges, ha a harcosok bujdosó kobzosokká vedlettek, akkor milyen az ország helyzete? Ez a kérdés kimondatlanul is benne rejlik a szövegben, s ezt a hangulatot sűríti az ismeretlen énekes egy mindössze néhány soros lírai remekműbe.

Atila hun vitézeinek temetésekor a koboz az elesett harcosokat gyászolta-siratta, a 17. század elején viszont a magyar végek katonai szervezetének egésze hullik és zilálódik szét. Temetés ez is: egy életforma temetése, mely életformának benső értékei és erényei még fájdalmasan visszasírnak a koboz húrjain.

Szepsi Csombor Mártont vigasztalta is az idegen földön meghallott hazai hang, de keserítette is a magyarországi állapotok felidézése. A magyar múlt emléke s a jelen helyzet keserve együttrezgett a kobozhangokban, de míg az előbbi csak árnyalta azt, addig az utóbbi az alaphangot jelentette: a fájdalom csak nőhetett az emlékezéssel.

Verselés

A verselés négyütemű tizenkettes, 3/3 vagy 4/2 osztású sorokkal. A 16 sorból 3 a szótagszámot illetően problematikus: a 3., a 6. és a 16. Az utóbbi sor –ai– hangkapcsolatát (karjaiban) azonban diftongusként foghatjuk fel, ez a kor költői gyakorlatában szokásos. A 6. sorból nyilván kimaradt egy szótag, lehet, hogy a másoló Madách Gáspár hibájából. Esze Tamás és munkatársai kiegészítették a sort („Sem víg tánchoz való...”),¹⁶ ezzel szemben úgy véljük, indokoltabb a tagadószóval történő kiegészítés („Sem

tánchoz nem való...”), mert így a mondat lényege, a tagadás kap nagyobb súlyt, nem pedig a fölöslegesen beiktatott jelző. A 3. sor két szótaggal több, feltehető, hogy e hiba oka a recitáló előadásmód, ugyanúgy, mint Tinódi egyes soraiban.¹⁷ Ha a verset dallammal – talán épp kobozkísérettel? – adta elő a szerző, a szótagszámhibát a melódia ellensúlyozhatta.

A metszetek az összetartozó szólamok szerint tagolják a sorokat. A felezés mindig pontos (kivételt jelentenek természetesen az említett szótagszámhibás sorok). Előfordul egy szólamban birtokos („Pöngését koboznak...”; „Hárfa, lant zengése...”), jelzős („Szép száraz szemedet...”; „Bujdosó elmének...”), tárgyas („Gyönyörűséget hoz...”) és határozós („... gondban törődése”) szerkezet, de van alany-állítmány kapcsolat is („Koboz igen illik...”). Két különböző szólamba tartozó szó nem találkozik egy ütemen belül, a vers így eleget tesz a relatív szólamtagolás törvényének, melyben Vargyas Lajos a magyar vers egy alapvető sajátosságát látja.¹⁸

A sorvégeken többnyire a korban szokásos ragrímeket találjuk, melyek általában 2-3 szótagnyi mélységig terjednek. Kivételt jelentenek a 3. strófa főnév-ige rímpárjai, melyek a szerző költői érzékéről, tehetségéről tanúskodnak. A Rimayra jellemző mesterkelt manierista rímeknek itt nyomát sem találni. Az ismeretlen versíró láthatóan nem a csengő-bongó rímek vagy egyéb manierista formai elemek felsorakoztatására törekedett, hanem egyedül a költői mondanivaló sallagmentes, érzelmeket megmozgató, de ugyanakkor mindenütt világos kifejezésére. Versünk bizonyítja, hogy a magyar kései reneszánsz kor nemcsak manierista formai bravúrokkal, hanem az érzelmi árnyalatok iránti fokozottabb fogékonysággal is gazdagította líránkat.

Összegzés

A költemény értékei (nyelvi árnyaltság, érzelmi gazdagság, gondolati mélység stb.) nem hagynak kétséget afelől, hogy tehetséges szerző alkotásával van dolgunk. Semmiképp nem látszik valószínűnek, hogy ez Madách Gáspár lett volna, hisz műveinek futólagos átolvasása is egészen más világot s más színvonalat mutat, mint e miniatűr remekmű. Madáchtól idegen a szerkesztés ilyen fokú

művészsége, az árnyalatok ilyen (alliterációk, hangutánzás, hangakusztikai fogások stb.) szerepeltetése.

Balassitól, ha a vers színvonala nem is, de alapérzése s reflexív magatartása nagyon távol áll. Balassi alapélménye: a végvári harcok heroizmusa, mely számára egy minden másnál szebb, külön világot jelentett. Himnikus szárnyalású katonaelege a végvárak – s egyben a magyar reneszánsz – fénykorát idézi, tehát mintegy fél évszázaddal korábbi élményeket, mint a koboz pengő hangjai mellett tépelődő-tűnődő költő. Elemzésünk tanúsága szerint semmiképp sem gondolhatunk arra, hogy a vers Balassié lenne, bár méltó a nagy lírikus hagyományához.

Rímaj művei sokkal mesterkétebbek, a manierista „tudós poézis” jóval kevesebb teret engedett valós élmények áradásának, mintsemhogy a költeményt okkal az ő szerzeményének tarthatnánk. Ha mégis ő lenne a szerző, úgy itt önmagát múlta felül, s esztétikai szempontból egyik legjobb alkotásával állunk szemben. Amíg azonban a kutatás e kérdésben nem hoz felszínre bizonyító erejű adatokat, a magyar késő reneszánsz líra e gyöngyszemét ismeretlen szerző művének kell elkönyvelnünk.

A vers a magyar líra első vonalába tartozik, s manierista költészetünknek azt az ágát jelenti, amely közvetlen élményből fakadt, s nem formai elemeit, hanem a szerző szemléletét és hangnemét tekintve illeszkedik a kései reneszánsz korba. A hangulati szubtilitás látszólag szemben áll itt a mondanivaló súlyosságával, a zenszerszámok hangjából áradó emocionális finomság ellentmondani látszik a kobozmuzsika által felidézett helyzet komor valóságának. De épp ennek az ellentmondásnak áthidalása, a zenci hangok szubtilis árnyalatainak, s a filozófiába hajló mondanivalónak egyesítése adja a vers különösségét, ez biztosítja egyedi remekművé emelkedését.

Bethlen Gábor és a magyar művelődés

A 17. századi erdélyi memoáriródalom egyik reprezentánsa, Kemény János – a későbbi hadvezér és fejedelem – a szemtanú hitelességével s a kitűnő stilisztai nyelvi választékosságával mutatta be Önéletírásában Bethlen Gábor személyiségét. Mindmáig leghitelesebb Bethlen-portréink egyikét neki köszönhetjük. A korabeli Erdélyt jellemezve többek között azt írja, hogy Bethlen fejedelemsége idején „terjedett vala híre-neve az magyar nemzetnek és birodalma is Erdélynek, kezdett vala tárházok lenni az erdélyi fejedelmeknek, épültek várak, városok, kastélyok, udvarházak, templomok, szaporodott sok jó vitézlő rend és bővölködtek tudós tanító és professzorok”. Majd hozzáteszi, hogy Bethlen „igen csinos és királyi pompás, módos magaviseelő fejedelem lévén, ahhoz képest udvart is csinost tart vala”.

Kemény János Bethlen udvarában nevelkedett, első diplomáciai feladatát is tőle kapta, amikor 1623-ban tagja lett a brandenburgi választófejedelemhez leánykérőbe induló küldöttségnek. Aligha tételezhető fel, hogy három évtizeddel a „nagy fejedelem” halála után az önéletírónak érdekében állt volna a valóság megszőpítése, így Bethlenről adott képe reálisnak mondható, annál is inkább, mert az általa elbeszélte többi esemény is megfelel a történeti tényeknek.

Régi századok uralkodóinak nagyságát, tekintélyét a kortársak közül is csak a felszínesebb szemléletűek mérték elsősorban az általuk vezetett háborúk sikerével, a hódítások méreteivel, a csatateren szerzett babérokkal. Kemény János nem az ilyenek közé tartozott, hanem – más erdélyi írókkal együtt – Bethlen nagyságának fokmérőjévé az országépítő munkát, a gazdasági és szellemi erő fejlesztését, nem utolsósorban a kulturális gyarapodást tette meg. Igaz, hogy a fejedelem nem kis büszkeséggel s nem kevés önérzettel emlegette katonai sikereit, máig ható példaképpé mégsem elsősorban ezek magasztosítják alakját, sokkal inkább országa belső rendjének és békéjének megteremtése, a 17. századi Erdély oly sok háborúskodást szenvedő földjén a konszolidált viszonyok, a kulturális fejlődés létfeltételeinek biztosítása. Sok jelentős had-

vezért tart számon a történelem, de közülük csak kevesen voltak egy személyben nagy építetők, művészetpártoló mecénások és szellemi életet szervező egyénségek. Márpedig Bethlen Gábor személyiségében mindez együttesen volt jelen: míg ugyanis egyfelől – mint Kemény megjegyzi – „nagy gyönyörűsége volt hadainak mustrálásában, rendelésiben, az jó vitélő emberekben, sok szép lövő szerszámokat öntetett, erősségeket építtetett”, addig másfelől alig volt „Erdélynek oly szurdékja, melyet tudós emberekkel meg nem rakott volna”. Noha Milotai Nyilas Istvánnak, a fejedelem egyik udvari papjának ez utóbbi megállapítása túloz, annyi mégis kétségtelen, hogy a kortársak legalább annyira magasztalták Bethlent a művelődés ügyének fellendítéséért, mint hadászati sikereiért.

A források egybehangzó véleménye szerint a híres „kék gyalogok” hadiszemléje, az újonnan öntött ágyúk csöveinek csillogása vagy a frissen rakott bástyafalak szilárdsága ugyanúgy gyönyörködtette, mint a szépen kötött, arannyal díszített könyv, a logikusan szerkesztett szónoklat, a gazdag pohárszék és ezüstnemű, a gyöngyházzal kirakott kard, az újonnan emelt templom és iskola. Ezen a téren legtöbbet Hunyadi Mátyástól tanult, akit tudatosan vallott nagy elődjének, s mind hadászati és gazdaságpolitikai, mind pedig kulturális törekvéseiben kitapintható példájának hatása. A négy-száz éve született Bethlen Gábort ünnepelve a Habsburgok ellen csatamezőn is helytálló, diplomáciai téren is eredményeket kiharcoló hadvezér mellé a kultúrateremtő, a szellemi értékeknek megbecsülést szerző mecénás uralkodót is oda kell állítanunk, így magasodhat elének valós nagyságú alakja, ez a kettősség rajzolja ki egyéniségének igazi kontúrjait.

A fejedelmi trónt elfoglaló Bethlen köré nemcsak a hajdúk, végvári katonák és más fegyveres elemek sereglettek nagy számban, hanem a „pennával harcoló”, legkülönbélebb szellemi szolgálatot teljesítő értelmiségiek is. Aligha volt magyar uralkodó, akinek több követe, diplomatája, megbízottja járta volna Európa országújtait; Konstantinápolytól Stockholmig, Moszkvától Amszterdamig húzódtak diplomáciai hálózatának szálai, s ezek közül a fejedelem mindig tudta, melyiket kell feszíteni, melyiket milyen mértékben lehet lazábbra eresztetni. A sikeres diplomácia azonban csakis jól képzett, idegen nyelveken is ékesen szónokló, jól érvelő, széles

látókörű értelmiségi réteg kinevelése révén valósulhatott meg, ezért a fejedelem nagy gondot fordított az erdélyi tehetséges ifjak külföldi iskoláztatására. A protestáns értelmiség szellemi központja ekkor már nem az egyre konzervatívabb irányba forduló Wittenberg, hanem a pfalzi választófejedelemség székhelye, Heidelberg. A Neckar folyó partján elterülő festői kisváros egyetemén David Pareus volt ekkor a legnevesebb professzor, jórészt az ő keze alól került ki az a református értelmiségi réteg, amely a fejedelmi politika egyik legfontosabb ideológiai támaszává lett. Jobbágyfiúk előtt is nyitva állott ekkor a magasabb műveltség megszerzésének lehetősége, a fejedelem egycenesen megtiltotta a nemeseknek a jobbágyfiúk tanulásának akadályozását. Egyik udvari történetíróját, a Bojt községi jobbágycsaládból származó Veres Gáspárt például nemesség adományozásával jutalmazta pennával szerzett érdemeiért, de a későbbi erdélyi püspök, Geleji Katona István is szegény családból emelkedett fel. Végül az egész prédikatori réteget egy közös nemeslevéllel a „valóságos, született és kétségtelen nemesek” jogaival ruházta fel uralkodása utolsó évében hozott rendeletével. Nem rajta múlt, hogy e rendelet szelleme a század második felében már nem jutott következetesen érvényre, s a feudális konvenciókkal szemben álló erdélyi értelmiség legjobbjainak – köztük Tótfalusi Kis Miklósnak – tragikusan alakult a sorsa. Ilyen tragédia Bethlen idejében nem játszódhatott volna le, hiszen ő még más felekezethez tartozó, „catholica és unitária religión lévő” embereit is megbecsülte, ha tudásukat az ország javára kamatoztatták.

Noha a fejedelem sok rátermett fiatal taníttatott külföldön, a hazai felsőoktatási intézmény hiányának káros hatásait mégis pontosan fel tudta mérni. Látta, hogy az előbbi oktatási forma számos előnyével együtt sem pótolhatja az utóbbit, ezért hazai akadémia létrehozását tervezte. A hadjáratok közötti – meglehetősen rövid – békés időszakokban szinte lázas kultúrpolitikai szervező munkát végzett, s ennek egyik eredményeként nyitotta meg kapuit a gyulafehérvári főiskola. Neves külföldi professzorokat hívott meg előadóknak, így az 1622/23-as tanévre Martin Opitzot, a jeles német költőt és tudóst, majd 1629-ben három herborni tudóst – Alstedius, Bisterfeldet és Piscatort –, s az ő működésük nyomán

a Collegium Academicum oktatási színvonala közel került a hasonló jellegű nyugati intézményekéhez.

Jól tudta Bethlen azt is, hogy a főiskola létfeltételei közé tartozik a tanítást szolgáló könyvtár biztosítása. A fejedelem könyvszeretetről már a kortársak is legendákat regéltek, többek között azt is lejegyezték, hogy a hadjáratok alkalmával, mezei táborban felütött díszes sátrából sohasem hiányoztak a könyvek. Bibliotékáját szüntelenül gyarapította, a kortársak nem véletlenül hasonlították gyűjteményét Mátyás király Corvinájához. A párhuzamot ő maga is erősítette azzal, hogy – miként Szalárdi János megjegyzi – „megkísértette vala Portán, hogy a Mátyás király híres-neves Bibliotékáját Budáról kiszerezhetné volna, arra nagy summát is ígérvén, de az babonás nemzettől nem obtineálhatta, meg nem nyerhette volt”.

A díszkötéses, gazdagon dekorált kötetekből álló fejedelmi könyvtárat Bethlen 1622-ben megnyitotta a főiskola számára, ezzel is jelezve, hogy az akadémia működését saját ügyének tartja. A gyulafehérvári könyvtár tehát kettős funkciót töltött be: fejedelmi és kollégiumi gyűjtemény volt egyszerre, így Bethlen nem kevés áldozattal létrehozott könyvtára – mint azt Jakó Zsigmond kutatásai igazolták – „az ország első iskolájának való szolgálat formájában nyerte el hozzá méltó szerepkörét Erdély művelődési életében”. Pótolhatatlan veszteség művelődéstörténetünk számára, hogy az egykor feltehetően 4–5000 kötetet is kitevő pompás könyvtárnak ma már mindössze néhány darabját ismerjük cím szerint, az 1658. szeptember 5-én bekövetkezett török-tatár pusztítást kevés kötet élte túl. Az aranyos nyomású és metszésű, színezett bőrrel borított könyvekből ezen a napon a törökök máglyát raktak, s a „könyvtartóház” közepére hordott halmokat „úgy gyűjtják és égeték meg rettenetes és becsülhetetlen kárral”. A könyvek csekély hányada mégis megmenekült, s a Nagyenyeden újrászerveződő Bethlen-kollégium diákjai néhány év múltán ismét csak a „nagy fejedelem” szellemi örökségéből merítettek erőt a szűkebb pátria kultúrájának fellendítéséhez.

Bethlen művelődéspolitikájához szervesen hozzátartozott a gyulafehérvári nyomda megalapítása is. A nyomdászat szerepét igen nagyra becsülte, 1620-ban például azt fejtette ki levelében, hogy

„az typographiák nem csak ékességére, hanem kiváltképpen szükségére szolgálnak akármely respublikának”, s ezért arra intette a nagyszombati városi tanácsot, hogy ne zárkózzon el „az romanocatholica valláson kívül más religiön való iratok és könyvek” kinyomattatásától, hiszen a nyomda nem „privátumra csak, hanem minden publicus ususra való”. A nagyszombati könyvsajtó felszerelését hamarosan Kassára vitette, majd onnan fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvárra telepítette át 1622-ben, éppen abban az évben, amikor az akadémia megnyitotta kapuit. A következő tavasztól kezdve a nyomda egyrészt a főiskola igényeit clégítette ki, másrészt – közel fél évszázadig – itt készültek az erdélyi országgyűlési artikulusok, így állott Bethlen akarata szerint valóban a közügyek szolgálatába mind politikai, mind kulturális téren.

A három alapvető fontosságú művelődési intézmény – az akadémia, a könyvtár és a nyomda – révén a fejedelem azt szeretete volna elérni, hogy székhelye „keleti Heidelbergává” válhasson, szellemi energiákat magába sűrítő és szétsugárzó műveltségi centrummá épüljön ki. Környezetének egyre erőteljesebb kulturális gyarapodása írók, tudósok és művészek számára egyaránt hathatós vonzóerőt jelentett. Bethlen nemcsak az általa iskoláztatott, egykori alumnusokat állította szolgálatába, hanem a királyi országrész neves literátorait és művelődési programadóit is igyekezett megnyerni. Így lett a Balassi-tanítvány Rimay János az ő diplomatája, konstantinápolyi követe, majd Szenci Molnár Alberttel vette fel a kapcsolatot már uralkodásának kezdetén, 1615-ben. A neves zoltárfordító és grammatikaszerző ekkor még visszatért Németországba, 1624-ben azonban Bethlennek sikerült őt Kassán letelepítenie. Egyes jelek alapján feltételezhető, hogy Szenci a német városokban diplomáciai feladatokat is megoldott, erről azonban forrásaink semmi közelebbit nem árulnak el. Bethlen mindenesetre nagyra becsülte a protestáns kultúra s egyben a magyar irodalom e jeles munkását, s művelődési terveiben támaszkodni kívánt szolgálataira.

Egyik legjellemzőbb vonása a fejedelmi kultúrpolitikának, hogy a szellemi és politikai élet számos színárnyalata között kitűnő érzékkel tudta felismerni a számára is használhatót, az ellenféllel igyekezett mindig ésszerű és reális alapokon nyugvó kompromisszumot kötni, kölcsönösen előnyös megoldásokat találni. Val-

lási és politikai ellenfelét, Pázmány Pétert például mindig szívélyes hangú levélben köszönti, s józan, racionális érvekkel kísérli meg saját elképzeléseit igazolni és elfogadtatni. Különösen a béketárgyalások idején sűrűsödött levelezésük, hiszen a béke ilyenkor a szemben álló felek közös érdeke volt, az ütközési pontokat ezért gondosan kerülték ekkortájt íródott levelei. Ugyanez a fejedelmi magatartás fedezhető fel egyébként a jezsuita Biblia-fordítóival, Káldi Györggyel való találkozásokor is. Káldi szemrehányásait, a hadjáratait s a velük járó vérontást elítélő szavait meghallgatta, majd száz aranyat ajándékozott a szókimondó szerzetesnek a magyar Biblia kiadására, és Bécsbe küldte őt, hogy ott a királyi tanácsadókat előnyös békefeltételek elfogadására ösztönözze.

Ezek a példák azt jelzik, hogy Bethlennek soha nem az ellenfél megsemmisítése, hanem sokkal inkább megnyerése volt a célja. Jól tudta, hogy országépítő céljai megvalósításához minden erőt egyesítenie kell, csak úgy remélhet eredményt. Nem rajta, hanem a körülmények – főként a külpolitika – kedvezőtlen alakulásán múlt, hogy céljai csak részben valósulhattak meg.

Miként a vallás terén, úgy a nemzeti és anyanyelvi kérdésben is az erők megosztása helyett azok összefogása volt az eszménye. Ennek jegyében fáradozott az erdélyi románság református hitre térítése érdekében is, de ezt soha nem a hatalom pozíciójából tette. Egyik levelében Cyrill Lukaris konstantinápolyi pátriárkának kifejtette, hogy igen nagy politikai előny lenne Erdély számára a románság áttérésével megerősödő vallási egység. A pátriárka ugyan ezt elutasította, de Bethlen ennek ellenére sok gondot fordított a román egyházkerületek ügyeinek rendezésére, s ugyanakkor a teljes Bibliát is lefordíttatta román nyelvre. Halála megakadályozta a mű kiadását, a kézirat pedig később elkallódott, utolsó híradásunk róla 1680-ból származik. Bethlennek ez a törekvése mégsem volt hiábavaló, mert utódai új fordítást készítettek, s a Rákócziak korában ennek megjelenése révén nagyot lépett előre a román nyelvű írásbeliség.

Közismert tény, hogy az erdélyi fejedelmi trónon Bethlent követő I. Rákóczi György elődjénél sokkal konzervatívabb szemléletű volt, új művelődési tervekét nem kovácsolt, kevés volt benne a kulturális kezdeményezőkézség. Az eredményeket azonban ő még megtartotta, az önálló állami lét tartópillérei majd 1658–60 között hullanak

szét, s a század második felében a megcsonkult és meggyengült ország már kül- és belpolitikai téren egyaránt halálos sebekkel küzd. Mégis, ezek a Bethlen utáni évtizedek – a konzervatív légkörű Rákóczi-udvar, majd a töröktől végigrabolt és német guberniummá süllyesztett Erdély évtizedei – adnak olyan szellemi impulzusokat az egész magyar kultúrának, mint amilyeneket Apáczai Csere János és Tótfalusi Kis Miklós, Bethlen Miklós és Pápai Páriz Ferenc, az erdélyi epikus deákköltészet és a memoárirodalom kivirágzása jelentett. Kézenfekvő a kérdés: honnan volt a nagyhatalmak malomkövei között őrlődő, szétzilált kis országnak ennyi szellemi energiája, hogyan teremthetett a tudomány fája oly édes gyümölcsöket, ha a termőföld nem adott többé elegendő táplálékot?

A magyarázat minden bizonnyal Bethlen kultúraszervező tevékenységében keresendő. Mert igaz ugyan, hogy könyvtárának nagy része a lángok martalékává lett, gyulafehértári építkezései is romokba dőltek, a szellem ereje azonban nem válhatott semmivé, a tudás iránti igény többé nem szállhatott el, mint a máglyán égő könyvek füstje. A katasztrófát túlélők újrakezdték az elmék pallérozásának áldozatos munkáját, s a jóval nehezebb és kedvetlenebb körülmények között is számottevő eredményeket tudtak felmutatni. A Bethlen Gábor teremtette szellemi örökség az anyagi javak pusztulása ellenére tovább élt, s a magyar művelődés arculatán többé már le nem törölhető jelet hagyott.

II. A BAROKK JEGYÉBEN

Katolikus megújulás és barokk műveltség

A 16. század közepéig a római katolikus egyház képtelen volt útját állni a reformáció gyors terjedésének, s a hitújítás újabb és újabb hullámai mind több területet szakítottak ki Róma egyházi fennhatósága alól. Európa-szerte csökkent a pápához hű egyházmegyék száma, mind több szerzetes hagyta el a rendházakat, a megmaradt kolostorokban pedig mélypontra süllyedt az évszázados hagyományokkal rendelkező monasztikus rendek szellemi és erkölcsi életének színvonala. A kontinens régióiban eltérő intenzitással ment ugyan végbé ez a folyamat, a tendencia azonban szinte mindenütt azonosnak mutatkozott.

A közép-európai államok a század második felére protestáns többségűvé váltak, a *Német Birodalom*, *Svájc*, *Magyarország* és *Lengyelország* egyaránt a reformáció egy-egy bástyája lett. A német fejedelemségekben érthető módon a lutheranizmus vált általánossá, bár *Pfalz* ura, III. Frigyes választófejedelem épp ekkoriban, a 60-as évek elején csatlakozott a helvét irányhoz. *Magyarországon* ugyancsak a Zwingli-Kálvin-féle irányzat erős előretörése zajlott le. *Skandináviában* szinte teljes volt a lutheranizmus diadala. III. Keresztély dán király nemcsak saját országában, hanem az uralma alá vont *Norvégiában* és *Izlandon* is államvallássá tette a lutheranizmust. Hasonlóképp járt el I. (Wasa) Gustav svéd király, aki mind Svédországban, mind *Finnországban* keresztülvitte a Confessio Augustana elfogadását, s uralkodásának végére (1560) kizárólagossá tette az evangélikus egyház legalitását az általa uralt területeken. *Angliában* 1560-ban az edinburghi béke biztosította

a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, három évvel később pedig végérvényesen győzött a Rómától független anglikán államegyház eszméje, s megkezdődött a katolikusok üldözése. *Skóciában* John Knox vezetésével létrejött a kálvinista presbiteri egyház (1560), s ezzel itt is megszűnt a helyi egyházi szervezet pápától való függősége. *Franciaországban* ádáz harc folyt a hugenották és a katolikus párt között, a kálvinisták párizsi zsinata (1559) kimondta a Rómától való elszakadást. *Németalföldön* a lutheranizmus, kálvinizmus és a különféle anabaptista irányzatok egyaránt elterjedtek, a spanyolellenesség és a katolikusellenesség pedig csak erősítette egymást. Flandria és Brabant a középkor óta egyébként is az eretnekségek klasszikus szülőhazájának számított, ahol a vallási társulatok, vándorprédikátorok, zarándokok és fanatikus vallásújítók tarka csoportjai tűntek fel, a népi devóciónak különleges formái jelentkeztek, mind erősebben hangsúlyozva a vallási élet zavarait. Az ekkorra erősen meggazdagodó polgárság természetesen magáévá tette az „olcsó egyház” eszméjét, s a spanyol vezetésű inkvizíció szigora sem tartóztatta fel a változásokat. Az 1560-as évek elején egyre szaporodó felkelések jelezték, hogy küszöbön állnak itt is a vallási színezetű konfliktusok.

Kivételt csak *Itália*, *Spanyolország* és *Portugália* jelentett, ahol a középkor óta működő inkvizíció erőteljesen fellépett mindennemű heterodoxia ellen, s így Dél-Európában nem tudott gyökeret verni egyik protestáns felekezet sem. Ez azonban csak igen csekély mértékben ellensúlyozta az Európa-szerte hódító reformációt s Róma politikai és kulturális befolyásának csökkentését.

Ebben a helyzetben a pápai udvarnak radikális lépésekre kellett elszánnia magát, ha nem akarta végérvényesen elveszíteni egyetemes jellegét, és nem akarta feladni azokat a pozícióit, amelyeket az európai politikai és szellemi életben betöltött.

A Tridenti Zsinat lezárása és eredményei

1560 körül már elég világosan látszott, hogy a Trentóban nagy megszakításokkal üléselő zsinat nem hozhatja meg az európai keresztény egyházak újraegyesítését. Már csak azért sem, mert nem vettek részt rajta a német protestánsok küldöttei, még V. Károly

császárnak sem sikerült őket erre rábírnia. Nyilvánvalóan kételkedtek az álláspontok egyeztetetőségének esélyében, meg személyes biztonságukat sem látták kielégítőnek. Ezen túl azonban sok nehézséget okozott a katolikus uralkodók egymás közti viszálykodása és háborúskodása is, különösen a spanyol-francia ellentét, amely a zsinati munkára is kihatott.

A tanácskozások első és második szakaszán az is nyilvánvalóvá vált, hogy dogmatikai kérdésekben a konzervatív álláspont érvényesül, minden ponton nagy szerepet kaptak a régi egyházi tradíciók (a Vulgata elfogadása, az apostoli hagyományok respektálása, a valóságos praesentia elismerése az Oltáriszentségben, az érdemszerzés lehetősége az üdvözülés folyamatában, stb.). Noha a szervezeti élet megújítása és az egyházfegyelem megszilárdítása terén sok új és radikális határozat született, ez mégsem tűnt elegendőnek arra, hogy a katolicizmus számára kedvezőtlen európai folyamatokat visszafordítsa.

Ilyen előzmények után 1562-ben az új pápa, IV. Pius szólította fel a klérus vezetőit a megkezdett munka folytatására. IV. Pius (Giovanni Angelo de' Medici) az első olyan egyházfő, aki valóban reformpárti volt. Felismerte, hogy a megújulás elodázhatatlan, a visszaélések megszüntetése pedig a katolikus egyháznak létérdeke.

Ennek a felismerésnek a jegyében először is a nepotizmust szüntette meg, elődjének rokonait kitette a kúriai hivatalokból, ahová helyükre reformbarát főpapokat helyezett. A zsinat elnökévé Giovanni Morone kardinálist tette meg, államtitkárrá pedig Carlo Borromeo milánói érseket nevezte ki, mindketten az egyház szervezeti reformjának elkötelezett hívei közé tartoztak. E belső felkészülést a kúria külkapcsolatainak rendezése követte. Az egyházfő az alapkérdésekben a világi uralkodókkal is igyekezett egyezsége jutni, a tervezetekhez megszerezte I. Ferdinánd német-római császár, II. Fülöp spanyol király és a francia udvar jóváhagyását. Csak ezek után kezdett hozzá a zsinat harmadik szakasza (1562. január 18–1563. december 4.) a tanácskozásokhoz, amelyeken főként gyakorlati és szervezeti kérdések kerültek előtérbe.

Először is megerősítést nyert a főpapok rezidencia-kötelezettsége, amelyről már a zsinat első szakaszán is szó volt. Ennek értelmében az érsekeknek és püspököknek székhelyükön kell tartózkodniuk, azt csak alapos indokkal és rövid időre hagyhatják el, s minden

idejüket és erejüket egyházmegyéjük vallásos életének fellendítésére kell szentelniük. A főpapi prédikálásról szóló dekrétum kimondta, hogy az egyházi beszédnek a katolikus tradíciót kell követnie, a hitzónok ne tudását fitogtassa, hanem erkölcsi építésre törekedjen. Nyomatékkal szegezte le a dekrétum azt is, hogy a papok műveltségi színvonalát emelni kell, a tudatlan és erkölcstelen életű, anyagi javakat halmozó klerikusokat el kell bocsátani. A püspökök kötelességeként írta elő, hogy minden egyházmegyében létesítsenek szemináriumokat, gondoskodjanak a papi utánpótlásról, annak korszerű kiképzéséről. Az egyház meglehetősen kusza pénzügyleteit is rendezte a zsinat: megtiltotta az indokolatlan alamiznagyűjtést, a búcsúcédulák árusítását, az egyházi méltóságok adásvételét. Rendelkezett az alapítványokról, végrendeletekről, püspöki egyházlátogatásokról, az egyházmegyei zsinatok rendszeres megtartásáról, a szerzetesi szegénység fogadalmának betartásáról, s az egyházi fegyelemnek a korábbiaknál jóval szigorúbb értelmezéséről.

E reformhatározatok mellett ugyanezekben az üléseken (sessio 21–25.) dogmatikai állásfoglalások is születtek, főként a szentségek értelmezéséről. A protestáns tételek egyik legfontosabbika a két szín alatti áldozás bevezetése volt, ezt a zsinat elvetette. A mise és a keresztdozat lényegi összetartozását viszont megerősítette, szembeszállva az ezt szétválasztó lutheri állásponttal. A papszentelés, a házasság, a Purgatórium, a szentek és ereklyék tisztelete s a búcsúhirdetés terén ugyancsak a hagyományos álláspontot rögzítették a dekrétumok, s ezzel véglegessé tették a protestáns dogmaértelmezéstől való elkülönülést.

1563. december 4-én a zsinat záróülése az összes határozatokat elfogadta, a következő év elején pedig pápai bulla erősítette meg őket, s ezzel törvényerőre emelkedtek. A sokáig halogatott, kétszer is megszakított, sok vizállyal kísért tanácskozássorozat végül is kiemelkedő jelentőségűnek bizonyult nemcsak az európai kereszténység története, hanem az európai civilizáció alakulása szempontjából is.

Eredményei közt első helyen említhető, hogy a hittételek római-katolikus értelmezése végképp megszilárdult, világos és egyértelmű, a korábnál árnyaltabb megfogalmazást kapott. Választ adott a sokat vitatott kérdésekre, de ezzel végleg el is határolódott a protestantizmustól. Határozott szembefordulást is jelentett ez a

modernebb dogmaértelmezés minden fajtájával, s ezzel elszállt a keresztény egység helyreállításának reménye.

Kétségtelen eredmény továbbá az is, hogy megerősödött az egyház szervezeti egysége és hierarchiája, megerősödött a pápaság tekintélye, amelyet a reformáció erősen megingatott. A belső viszályok és külső támadások keresztttüzében álló katolikus egyház azonban csak részben tudott alkalmazkodni a reneszánsz kor új igényeihez és követelményeihez, a hívek szélesebb rétegeinek továbbra sem engedett beleszólást vagy aktív részvételt az egyházi élet irányításába. A liturgia nyelve továbbra is a latin maradt, az anyanyelvűség csak lassan és fokozatosan hódított tért a katolikus egyházi irodalomban.

A zsinat a leglátványosabb eredményeket az egyházi fegyelem megszilárdítása terén érte el. Túlnyomórészt megszüntette a visszaéléseket, felszámolta a klérus erkölcsi züllöttségét, eltávolította a plébániákról és a kolostorokból a botránys életű papokat, s megrajzolta az új követelményeknek eleget tevő papok eszményképét. Az egyházmegyei szemináriumok felállításával, az egyetemi teológiai karok újjászervezésével, a katolikus tudományosság felkarolásával a zsinat biztosította egyházának jövőjét. Több vonatkozásban megvalósult tehát a katolicizmus belső reformja, újjászervezése és újraerősödése. Mindebben azonban benne rejtett a protestantizmus elleni későbbi erőszakos fellépés esélye is, főként a zsinaton teret nyert dogmatikai merevség miatt.

Végeredményben a zsinat tevékenysége révén létrejött az új tekintélyelvű eszmerendszer és intézményhálózat, amely a század utolsó harmadának Európájában fontos szerephez jutott társadalomban, politikában és kultúrában egyaránt.

Indexek és inkvizítorok

A zsinat tevékenysége nyomán megszilárdult római katolikus dogmarendszer védelmének egyik legfontosabb eszközét a tiltott könyvek jegyzékének ellenreformációs szellemű összeállítása jelentette. Maga a könyvtiltás természetesen nem új jelenség, az egyházi vagy világi hatalom az ókortól kezdve mindig is üldözött vagy tiltott bizonyos szellemi termékeket. Új helyzet állt elő azonban a könyv-

nyomtatás elterjedésével, ugyanis a különféle kiadványok tömeges megjelenése után az olvasás csakis úgy volt szabályozható, ha nyomtatott indexre lehet hivatkozni. Néhány neves egyetem teológiai fakultása már a század közepén kiadta indexeit (a párizsi Sorbonne 1544–1556 között hatszor, a lőweni egyetem 1546–1558 közt háromszor), s ugyanígy járt el a spanyol és a portugál inkvizíció is: az előbbi öt, az utóbbi hét átdolgozott kiadását jelentette meg indexeinek a 16. század második felében.

A tiltott művek pápai listáját *Index librorum prohibitorum* címmel első ízben 1559-ben IV. Pál bocsátotta ki, ezt a zsinat után, annak szellemében kibővítették, s 1561. március 21-én IV. Pius pápa bullája elrendelte érvényességét. Ez az ún. „Tridenti Index” egyrészt közreadta a könyvek tiltására vonatkozó általános szabályokat, majd betűrendben felsorolta az érintett szerzőket. Ezek között természetesen ott vannak a reformáció vezető teológusai (Luther, Kálvin, Zwingli, Bullinger stb.), de ott vannak a század kiemelkedő humanistáinak (Erasmus, Rabelais, Machiavelli stb.) művei is. Ez az index tilt minden olyan könyvet, amely a katolikus dogmarendszerrel vagy egyházzal a legkisebb mértékben is ellenkezik, s végeredményben az „ecclesia militans” szellemét tükrözi, a reformáció elleni határozott ideológiai fellépés jegyében fogant. Ezt a listát 1571-ben V. Pius, egy évvel később XIII. Gergely kibővítve adatta ki, s ezek az indexek hosszú időre meghatározták a katolikus álláspontot a rajtuk feltüntetett szerzőkkel kapcsolatban. A továbbiakban egy bíborosokból álló testület, a *Congregazione dell'Indice* volt hívatva arra, hogy a listát állandóan ellenőrizze, s az újonnan megjelenő könyvekről eldöntse, szükséges-e pótlólagos felvételük az indexre.

A tiltott könyvek íróival, az eretnekké nyilvánított protestáns teológusokkal, a szabadgondolkodókkal és radikális hitújítókkal szemben a század közepétől egyre erőteljesebben lépett fel az újjászerveződő inkvizíció. A középkori eretnekmozgalmak visszaszorításában nagy szerepet játszó intézmény a reformáció elleni küzdelemben ismét nagy feladatot kapott. III. Pál 1542-ben létrehozta a *Sacra Romana et Universalis inquisitio* elnevezésű bíborosi kongregációt, amelyet később csak *Sanctum Officium* néven emlegettek, s amelynek feladata volt a heterodoxia minden formájának üldözése. A Szent Hivatal különösen hírhedtté vált a

fanatikus IV. Pál pápasága alatt (1555–1559), amikor Itália-szerte gyakran lobbantak fel a máglyák. Az ő halála után némileg mérséklődött az inkvizíció aktivitása, 1566-tól a század végéig Rómában mintegy félszáz autodafé zajlott le. A leghírhedtebb kivégzés a Giordano Brunóé volt: miután 8 évig raboskodott, 1600. február 27-én a római Campo dei Fiorin szenvedett máglyahalált a kor legeredetibb filozófusa, természettudósa, szabadgondolkodója.

Itálián kívül az inkvizíció legkíméletlenebb és egyben leglátványosabb módon Spanyolországban működött. A Sevillában és Valladolidban szerveződött kisebb lutheránus csoportok tagjait letartóztatták, máglyahalálra ítélték, s a következő idősakra megtiltották spanyol alattvalók számára a külföldi egyetemek látogatását. Egy-egy autodafé valóságos népünnepélynek számított, napokkal korábban már tömegek vonultak a látványos ceremónia színhelyére, ahol olykor 200 000 néző is tanúja lehetett a 15–20 vádlott megégetésének. Az 1562-ben és 1565-ben rendezett sevillai autodafén azonban már többnyire csak részegen elfogott angol matrózokat és idegbeteg személyeket végeztek ki, ami azt jelzi, hogy az országban végképp megsemmisült a lutheranizmus. Jóval több teendője akadt viszont az inkvizíciónak a spanyol uralom alatt álló Németalföldön, ahol a protestánsok és a különféle vallási szekták tagjai közül több ezer személyt helyeztek vád alá, sokukat ki is végezték. Európa egyéb területein az inkvizíció a tradicionális formában nem működött, ami azonban nem jelenti azt, hogy az egyes országokban az államvallással szembeszálló teológusokat nem ítélték volna el: Angliában és a Skandináv országokban számos katolikus papot gyilkoltak meg, a radikális vallásújítókat pedig a protestáns régiókban is halálbüntetéssel sújtották.

A zsinat utáni pápák és az „ecclesia militans” barokk eszménye

A Tridentinum megteremtette az egyház dogmatikai egységét s ezzel az elvi alapot arra, hogy a katolicizmus visszahódítsa elvesztett pozícióit. Kérdéses volt azonban, hogy a *Confessio Tridentina* szelleme mennyire lesz átültethető a gyakorlatba. A választ elsősorban a zsinat utáni pápák tevékenységének kellett megadnia.

A zsinatot lezáró IV. Pius halála (1566) után a Szentszék érdeke olyan pápát kívánt, aki a trienti dekrétumokat következetesen értelmezi és életével, egész mentalitásával példát tud adni a megújult szellemű katolikus klérus számára. Ezt az igényt messzemenően kielégítette *Antonio Michele Ghislieri* bíboros, aki dominikánus szerzetesből lett a Sanctum Officium vezetője, s akit most a reformszellemű Carlo Borromeo kardinális javaslatára V. Pius néven választottak pápává. Az új egyházfő kérlelhetetlen szigorral számolta fel a nepotizmust, egyszerűsítette a kúriai adminisztrációt, csökkentette a költségvetést, s személyes példájával járt elől az aszkézisben. A körmeneteken mezítláb hordozta körül az Oltáriszentséget, önmegtartóztatásainak híre messze elterjedt, s mindezzel sokak előtt ismét elismerést váltott ki s vonzóvá vált a katolicizmus. Nem véletlen, hogy halála után szentté avatták, így három évszázad múltán Róma ismét szentéletű pápára hivatkozva demonstrálhatta a katolikus egyház és szellem diadalát.

V. Pius legfőbb törekvése volt, hogy a zsinat egyházszervezeti reformjai a gyakorlatban meggyökeresedjenek. Ezt szolgálta az általa létesített *Congregatio Sancti Concilii*, amely a dekrétumok helyes értelmezését volt hivatva ellenőrizni. Már pontifikátusa első évében kiadatta a római katekizmust, majd 2 év múlva az új római breviáriumot, hogy a papság hitbeli egysége megszilárduljon. Ezt követte 1570-ben a római miserítust tartalmazó misekönyv (*Missale romanum*) kötelező használatának előírása, ami a szertartások uniformizálását jelentette. Ezzel pont került a liturgikus nyelvhasználatot illető viták végére: a latin egyértelmű diadalt aratott a nemzeti nyelvek felett, s szerepe több évszázadra konzerválódott a katolikus egyházi kultúrában.

Míg a belső reformok megvalósításában V. Pius sikereket ért el, addig külpolitikáját merevség és intolerancia jellemezte. Egyértelmű spanyolbarát orientációja miatt véglegessé vált az anglikán egyház elszakadása Rómától, Erzsébet királynő exkommunikációjával pedig csak azt érte el, hogy az angol katolikusok helyzete kritikussá vált. Harcias ellenreformációs nézetei miatt Franciaországban és Németalföldön is sokan fordultak szembe a római egyházzal. Viszont igen eredményes volt keleti politikájában: az általa szövetségbe kovácsolt keresztény hajóhad 1571-ben Lepan-

tónál döntő győzelmet aratott a törökök földközi-tengeri flottája felett, így az európai kereszténységet délkeletről fenyegető veszély elhárult.

Utóda, XIII. Gergely ismét más eszközökkel igyekezett előmozdítani Európa katolikus restaurációját. Ezt szolgálta az állandó pápai nunciaturák hálózatának kiépítése, amelynek révén a pápai centralizmus az eddiginél hatásosabban érvényesülhetett. Az újonnan szervezett nunciaturák (Luzern, Graz, Köln) a kibővített és átszervezett régiekkel (Nápoly, Milano, Velence, Torino, Madrid, Párizs, Lisszabon, Bécs, Varsó, Brüsszel) együtt átfogták a kontinens legnagyobb részét, így közvetlen és állandó kapcsolat alakult ki a pápai kúria és az érintett területek között. XIII. Gergely rendeletére hajtották végre a naptárreformot is, amely szinkronba hozta a nagy keresztény ünnepek (karácsony, húsvét) időpontjait a csillagászati dátumokkal, így kiküszöbölte az egyre zavaróbb időpontvitákat.

XIII. Gergely valamennyi intézkedése közül legfontosabb volt azonban széleskörű oktatási reformja, amely a katolikus teológusképzést minden eddiginél magasabb szintre emelte. A jezsuiták központi tanintézetét, a Collegio Romanot adományokkal és privilégiumokkal látta el, s *Pontificia Universitas Gregoriana* néven újjászervezte a katolikus tudományosság fellelegvárává tette. Az egyetemre érkező külföldi papnövendékek számára nemzeti kollégiumokat létesített, amelyek speciális spirituális neveléssel készítették fel alumnusaikat arra, hogy majdan sikerrel vegyék fel a szellemi küzdelmet protestáns honfitársaikkal. A már korábban létesített *Collegium Germanicumot* 1573-ban újr alapította, s benne évente száz növendék teológiai stúdiumainak anyagi fedezetét biztosította. Azoknak viszont vállalniuk kellett, hogy végzésük után német nyelvterületen fogják elősegíteni a rekatolizáció ügyét. 1578-ban létrejött a *Collegium Hungaricum* is, azt azonban másfél év múlva a pápa egyesítette a német kollégiummal, amely azután *Collegium Germanicum Hungaricum* néven igen eredményesen szolgálta a közép-európai katolikus restauráció és ellenreformáció céljait. Sorra alakultak meg a többi nemzeti kollégiumok is. 1577-ben létesült a *Collegium Anglicanum*, melynek növendékei közül később sokan haltak mártírhalált angliai missziójuk során. Végül 1584-ben jött létre a *Collegium Maroni-*

tarum, amelynek az volt a feladata, hogy a Földközi-tenger keleti partjain élő katolikusok számára képezzen ki Róma-hú papokat. Mindez azt eredményezte, hogy XIII. Gergely tevékenysége nyomán Róma a legmagasabb szintű katolikus főiskolák városa, a nemzetközi teológusképzés első számú színtere lett az 1580-as évek elejére. Ugyanakkor Carlo Borromeo Milánóban és Páviában alapított szemináriumokat, s ezt a példát sok főpap követte Itálián kívül is.

A pápaság szellemi befolyásának és politikai súlyának további növelését sikerült megvalósítania V. Sixtusnak és VIII. Kelemennek. Mindkettőjük pontifikátusa alatt megszilárdult a kúriai centralizmus, nőtt az egyházfő abszolút hatalma. V. Sixtus rendezte a pápai állam zilált pénzügyeit, javította a közbiztonságot, a bíborosi testület hatalmi súlyát csökkentette, ehelyett tanácsadó funkcióját erősítette. Monumentális építkezései Rómát világvárossá, a barokk művészet európai mintaképévé tették. Széles utak, parkokkal és fontánákkal ékesített terek, pompás villák és új templomok sora illusztrálta a pápai városépítészeti tervek nagyvonalúságát és újszerűségét. Az II. Gesú barokk fényei, a Szent Péter bazilika grandiózus arányai, a Róma-szerzte felállított egyiptomi obelisz-keken elhelyezett keresztek egyaránt az „*ecclesia triumphans*” eszméjét hirdették. Az új egyházi építményeket látványos, mozgalmas barokk ünnepségek keretében avatták fel. A tér mellett az idő dimenziója is szerepet kapott az egyházi tekintélyen alapuló eszmevilágban: ekkoriban fedezték fel a katakombákat, így az ókeresztény mártírok kultusza, a „*historia ecclesiae*” időbeli mélysége is alátámasztotta az újjászervezett katolicizmus diadaléretét, elősegítette hatalmi reprezentációját. Míg a század első felében a reneszánsz nagy művészei irányt szabtak a pápai mecenatúrának, addig most fordított lett a helyzet, s az egyházi reprezentáció állította szolgálatába a művészetek minden eredményét.

A Jézustársaság térhódítása

A tridenti zsinat szellemének legkövetkezetesebb és legharcosabb képviselője a század utolsó harmadában a Jézustársaság lett. Loyola Ignác alapítása rendkívüli gyorsasággal terjedt és gyarapodott. Míg

a rendalapító szent halálakor mintegy ezer tagja volt, addig a század végére ez a szám több mint tízszeresére emelkedett. Európában szinte minden országában létesültek kisebb vagy nagyobb jezsuita missziók, ahol legálisan nem lehetett, ott titokban dolgoztak. A Társaság belső szabályzatának kidolgozása Borgia Szent Ferenc és Everard Mercurian rendi generálisok idejében tovább folyt, majd Claudio Acquaviva három és fél évtizedes vezetése alatt (1581–1615) fejeződött be. Több átdolgozás után 1599-ben nyerte el végleges szövegét a *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, amely hosszú időre meghatározta a jezsuita oktatás szisztémáját és módusát.

Noha a rend a lelkigondozás minden területén vállalt munkát, s tagjai a szegényháztól a királyi udvarokig mindenütt tevékenykedtek, aktivitásuk súlypontját mégis az oktatás jelentette. „Pietas et scientia”, „doctrina et mores christiani”: ezek voltak a jezsuita iskolák jelmondatai. Az áhítatot és tudást együtt kívánták tanulóikban meggyökereztetni, a fizikai és metafizikai szférát egységben kívánták láttatni, a szilárd elméleti tudás mellé a gyakorlati életvitelre is adtak útmutatást, sikereik egyik titka alighanem e kettősségben rejtett. Kezdetben a jezsuita gimnáziumok a rend utánpótlását kívánták kinevelni, később azonban a világi (főként nemesi) ifjúság oktatását is céljukká tették. A század második harmadában az Ibériai-félszigeten és Itáliában a jezsuita iskolák egész hálózata alakult ki a centralizált, egységes irányítás pedig lehetővé tette a tapasztalatok folyamatos átadását, a tanárok cseréjét, az oktatás színvonalának állandó ellenőrzését. A jezsuiták a nevelés, a meggyőzés révén kívánták a rekatolizációt megvalósítani. Ennek érdekében 1570-től iskolahálózatukat a kontinens északi és keleti területeire is igyekeztek kiterjeszteni. *Giovanni Delfino* pápai nuncius 1574-ben Bécsben, majd Prágában és Grazban alapított pápai szemináriumnak vezetését a Jézustársaságra bízta. Munkáját *Antonio Possevino* jezsuita tudós és diplomata folytatta, aki észak-európai missziója során a svéd királyi udvar rekatolizációját szerette volna elérni. Noha III. János királyt rá tudta bírni a katolizálásra, terve a lutheranizmus ereje miatt mégsem sikerült, s *Lars Nielsennel*, az első norvég jezsuitával együtt távoznia kellett Svédországból. Ezután viszont egész sor jezsuita kollégium alapítása jelzi, hogy küldetése nem volt ered-

ménytelen. 1597-ben Braunsberg (ma: Braniewo) és Olmütz (ma: Olomouc), 1583-ban Wilna (ma: Vilnius) és Kolozsvár (ma: Cluj-Napoca), 1585-ben Dorpat (ma: Tartu) kollégiuma kezdte meg működését, s ezeknek igen fontos szerepük volt abban, hogy a katolikus kultúra Közép-Európa keleti felében fennmaradt. Ezzel szemben Skandináviából, Angliából, Hollandiából és a Német Impérium északi részeiből gyakorlatilag kiszorult Loyola rendje, s így e területeken a rekatolizációs törekvések sem érvényesülhettek. Az itt missziót vállaló, a szigorú állami tilalmakkal dacoló katolikus papok közül igen sokat kivégeztek. Erre a sorsra jutott *Edmund Campion* angol jezsuita (1581), 19 katolikus pap a hollandiai Gorkumban (1572), a svéd fogságba került finn pap, *Johannes Jussoila* (1580), és még sokan, akik a protestáns országokban a Róma iránti hűséget propagálták.

Devóció és pasztoráció

A zsinat szelleme lassan, fokozatosan ment át a gyakorlatba, s ahová elért a hatása, ott a vallásos élet és áhitat formái megújultak. A pápai udvar igen nagy erőfeszítést tett a liturgia külsőségeinek uniformizálására s a szertartások vonzóvá, látványossá tételére. Az Eucharisztia kultusza különösképp növekedett, az oltárok tabernákulumait gazdag dekorációval övezték, az imádásra kihelyezett Oltáriszentség fölé bársony baldachint vontak, egyre terjedt az ún. 40 órás szentségimádás és a zsinat által is ajánlott Úrnapi körmenet, amely főként Itáliában és Spanyolországban valóságos népi fiestává változott. A Collegium Romanumban 1563-ban jött létre a Mária-kongregáció, amely az Istenanya kultuszát főként az ifjúság körében sikerrel népszerűsítette. Ezen kívül is megsokasodtak a vallásos társulatok, a búcsújárások, a zarándoklatok a legkülönfélébb kegyhelyekre. Kialakult a rózsafüzér-ima máig érvényes formája, valamint a különböző esti ájtatosságok, litániák egész rendszere.

A szentek tisztelete ugyancsak megújult a zsinati szellem terjedése nyomán. Az II. Gesú mintájára épült barokk templomok mellékoltárait szinte mindenütt szentek képeivel díszítették, ismét megnőtt az ereklyék becsülete. A korabeli katolicizmus kiemelkedő

egyéniségeit – noha kanonizációjuk csak későbbi korokban történik majd meg – gyakran életükben is szentnek kijáró tisztelettel öveztek. Ezek közt voltak vértanúk, akik a vallásháborúk és felekezeti konfliktusok viharában hitükért haltak meg (Edmund Campion), mások tengerentúli missziókban vesztették életüket (Xavéri Ferenc), ismét mások a pestisjárványok alatt tanúsított hősieis önfeláldozásukkal vívták ki a kortársak és az utókor elismerését (Gonzaga Alajos). A nagy rendalapítókat (Loyola Ignác, Avilai Teréz) és a zsinati szellemre saját életükkel példát statuáló főpapokat (V. Pius, Peter Canisius, Carlo Borromeo) ugyancsak különleges tisztelet vette körül. A legkülönösebb, s egyben legújsherűbb 16. századi szent az oratoriánus rend alapítója, *Filippo Neri volt, akit Goethe igen találóan „humorista szent”-nek nevezett. Különös lelkigyakorlatainak híre rohamosan terjedt. Nagy gyermekesapatoktól övezve, lenyűgöző előadásokat tartott, a szegényeknek mindenét szétosztotta, a bűnözőkkel is hosszasan beszélgetett, kutatta a katakombákat, énekelt, zenélt, kirándult híveivel. A bíborosi méltóságot nem fogadta el, összes írásait elégette, így juttatta kifejezésre a római nép „Pippo buono”-ja, hogy a vallás a szegényké is. Személyében a népi devóció misztikus-aszketikus tendenciája testesült meg, az általa képviselt mentalitás a korai barokk vallásosság egyik tipikus formája volt.*

Missziók Európán kívül

A pápaság Európában elvesztett pozícióit a hitterjesztés tengerentúli eredményeivel igyekezett ellensúlyozni. Az amerikai földrészen a konkvizistádorok nyomában már a század elejétől megjelentek a misszionáriusok, akik szívós munkával az 1560-as évek elejére több egyházmegyét szerveztek Közép-Amerikában (Haiti, Puerto Rico, Panama, Kuba, Mexikó). Dél-Amerika katolizálása az 1560-as évektől vett nagyobb lendületet. A limai érsekség után a chilei Santiago (1561) és Imperial (1563) püspöksége alakult meg, majd Kolumbia 4 egyházmegyéje jött létre, élén a bogotai érsekséggel. Míg Közép-Amerika és Dél-Amerika nyugati részein főként a ferencesek, domonkosok és Ágoston-rendiek térítettek, addig Brazília és Paraguay a jezsuiták szellemi befolyása alá került.

Ebben *Manuel de Nóbrega*, az első braziliai püspökség (1551) szervezője és *José d'Anchieta*, „Brazília apostola” játszott vezető szerepet, a partvidéktől a kontinens belseje felé haladva egyre több indiánt térítették meg. Paraguayban 1585-től kezdődött meg a misszió, itt a jezsuiták a nomád indiánok telepítését, kolóniák kialakítását kezdték meg.

Ázsiában a Fülöp-szigeteken ért el legtöbb eredményt a hit-terjesztés, mivel az 1560-as évek közepétől itt megkezdődött a spanyol uralom kiépülése. Rövidesen létrejött a manilai érsekség, s a század végére egymillió volt a keresztények száma. Az „India és Japán apostola”-nak nevezett *Xavéri Szent Ferenc*, *Francisco da Jassu y Javier* e két országban térített különösen eredményesen, Kínába azonban nem tudott behatolni, 1552-ben Hongkong mellett sárgaláz oltotta ki életét. Kezdeményezéseit utódai folytatták: Goában érsekséget szerveztek, majd 1563-tól újraindult a japán misszió. Ez utóbbi azonban három évtizedes fejlődés után elakadt, mivel a spanyol ferencesek és portugál jezsuiták között konfliktus támadt, s ezt a császár kancellárja, Hideyoshi Toyotomi arra használta fel, hogy a Japánba behatoló kereszténységet megsemmisítse. 1567-ben Nagasakiban a spanyol hittérítőket (3 japán jezsuitával együtt) kivégeztette, 1601-ben pedig minden misszionáriust kiutasítottak az országból. Kínába csak a század végén (1583) jutott el két olasz jezsuita, *Matteo Ricci* és *Michele Ruggieri*, akik a kínai nyelv és a buddhizmus alapos ismeretével fogtak munkájukhoz, de így is csak 80–100 katolizálást sikerült elérniük a század végéig.

A missziók munkájának hatásosságát belső (részint nemzeti, részint szerzetek közötti) villongások is gyengítették, hamarosan pedig megjelentek a rivális – angol és holland – protestáns egyházak képviselői is a távoli kontinenseken. A katolikus missziók e korai eredményei így sem jelentéktelenek: Európán kívül már három földrészen terjesztették el a keresztény kultúrát, egyes helyeken pedig új katolikus államok jöttek létre (Dél-Amerika, Mexikó, Fülöp-szigetek).

A katolikus tudományosság megújulása

A zsinat után újjászerveződő katolicizmusnak szükségképpen új tudományos szintéziseket is létre kellett hoznia, ha eszmei téren versenyben akart maradni a protestantizmussal. A középkori tomista spekulatív teológiát – némi modernizálással, új kommentárokkal – a jezsuita oktatás is alapul vette, de ezt ki kellett egészítenie most már a kontroverz teológiával, amely a reformáció által vitatott dogmáknak a korábbinál árnyaltabb értelmezését kellett hogy adja. Ezt a feladatot a Collegium Romanum professzora, *Roberto Bellarmino* oldotta meg *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos* (Ingolstadt, 1586–93) c. háromkötetes szintézisével. Az ellenreformáció polemikus irodalmának e legnagyobb teljesítménye további vitáknak kiindulópontját jelentette. A Jézustársaságon belül is folyt vita a mű egyes téziseiről, végül azonban a katolikus hitvédelem egyértelműen a „bellarminizmus” talaján épült ki. Ezzel szemben a protestáns egyetemeken speciális antibellarminista tanszékeket hoztak létre, s a 17. század elején a *Disputationes* álláspontját támadó és védő írások egész sora jelent meg, ami magával hozta a hitvitázó irodalom újabb virágkorát.

Míg Bellarmino a polemikus teológiában, addig a spanyol domonkosok és jezsuiták az elméleti dogmatikában jártak élen. Egyes részletkérdések tisztázása éles vitákat váltott ki. Különösen nagy érdeklődés kísérte az ún. kegyelemtani vitát, mely a domonkosrendi *Dominicius Banez* és a jezsuita *Louis de Molina* között zajlott le. A tomisták és a molinisták eltérő módon értelmezték az akarat-szabadság és a praedestinatio összefüggését, valamint az isteni kegyelem érvényesülésének módját, s ezért egymást kölcsönösen eretnekséggel vádolták. 1597-től speciális pápai kongregáció foglalkozott a témával, míg végül VIII. Kelemen 1607-ben levette a kérdést a napirendről, s mindkét nézet hirdetését engedélyezte. Ettől függetlenül a későbbiekben még számos traktátus foglalkozott e kérdéskörrel, a katolikus teológiának szinte külön ágává vált a kegyelemtan.

A történeti (vagy pozitív) teológia művelése ugyancsak fellendült a zsinat hatására. Megélénkült a Biblia-kiadási tevékenység, egymás után jelentek meg a polyglott Szentírás-edíciók, majd a revidiált

textus, az ún. *Vulgata Sixto-Clementina* (1592), amely korrigálta a Hieronymus-fordítás egyes hibáit. Nagy számban jelentek meg részletes exegetikai munkák (Juan de Maldonado, Sixtus Sienensis), megújult az érdeklődés a partisztika iránt is. A görög patológia legkiemelkedőbb katolikus művelője, *Guglielmo Sirleto* a vatikáni könyvtár görög-héber-kaldeus kézíratait katalogizálta, s a korszerű kutatás számára hozzáférhetővé tette. Az ő szaktanácsai nyomán valósult meg a XIII. Gergely-féle naptárreform is. A kor másik kiemelkedő exegetája és orientalistája volt *Gilbert Genebrard*, a Sorbonne bencés professzora, aki a héber rabbinikus irodalom eszmevilágával ismertette meg a katolikus tudományosságot (*Isagoga rabbinica*, 1563). Ugyancsak a Sorbonne tanára, *Marguerin de la Bigne* tette közzé a *Bibliotheca Sanctorum Patrum* c. 9 kötetes antológiát, amely az idáig kevésbé ismert kisebb egyházatyák („patres scriptoresque minores”) mintegy 200 írását tartalmazta, s amely a későbbi patológiai gyűjtemények alapját megvetette.

A triumfáló, megújult egyház tudományos arzenáljából természetesen nem hiányozhatott az egyháztörténet-írás sem. A „pater historiae ecclesiasticae” néven emlegetett *Cesare Baronio*, a Vatikáni Könyvtár prefektusa két művével alapozta meg e tudomány barokk kori fejlődését. Hagiográfiai munkája (*Martyrologium romanum restitutum*, 1586) igen népszerű lett, számos kiadása révén az újra felvirágzó szentkultusz egyik forrásművévé vált. Egyháztörténeti kronológiájának 12 kötete (*Annales ecclesiastici*, 1588–1607) inkább adattár, mint koncepciózus áttekintés, mégis korszakalkotó, mivel a vatikáni forrásanyagot elsőként aknáztta ki.

A historiográfia mellett a geográfia is nagyot fejlődött a katolikus restauráció légkörében. A missziók révén távoli földrészek térképei készültek el (pl. az első Kína-térkép Matteo Ricci munkája), szaporodtak az országleírások és útibeszámolók is. *Possevino* pl. a pápai udvar számára „Oroszország felfedezője”-nek számított, mivel baltikumi küldetése során tapasztalatait könyvbe foglalta (*Moscovia*, 1586). Az ilyen leírásoknak már csak azért is tárgyilagosnak kellett lenniük, mivel a szerzők célja volt, hogy utódaik misszióját előkészítsék. Possevino később egy vaskos enciklopédiában összegyűjtötte a különféle tudományágak korabeli

eredményeit (*Bibliotheca selecta*, 1593), s ezzel mintát adott a barokk korban olyannyira kedvelt ismerettárnak, kuriózumgyűjtemények műfajának további formálódásához.

Miként a tudománytól, úgy a művészettől is azt vára el az egyház, hogy az ő céljainak megvalósítását vállalja. Jól példázza ezt *Gabriele Paleotti* kardinális képzőművészeti tárgyú műve (*Discorso intorno alle imagini sacre e profane*, 1582), amely kizárólag dogmatikai szempontok szerint ítélezett esztétikai kérdésekben, s minden olyan művészi megoldást tilalom alá helyezett, ami ellenkezni látszott vagy éppen szemben állt a hittételekkel és a valláserkölcssel.

Az *ars* és *scientia* egyaránt a *dogma* és a *pietas* szolgálatára hivatott: ez volt a tridenti zsinat utáni évtizedek egyházi felfogása, ezt szolgálta a korabeli egyházi tudomány és kultúra minden eredményével és hiányosságával együtt. Ez a felfogás vált a barokk műveltség alapjává, ez ösztönözte újabb és újabb teljesítményekre a 17. századi európai barokk műveltség reprezentánsait.

Stílusváltás

Nyéki Vörös Mátyás költészetében

Az első magyar barokk költőként számon tartott győri kanonok költői stílusának kifejező erejére, nyelvi eszközeinek hatásosságára már a múlt század végén felfigyeltek a kutatók: 1878-ban Fülöp Endre, nem sokkal később Imre Lajos utalt a Tintinnabulum, illetve más versek esztétikai értékeire.¹ Egész 1962-ig hiányzott azonban a kutatás alapfeltétele, az összes Nyéki-művet magába foglaló kritikai kiadás. Zsoltárfordításainak és Mária-antifonáinak szerzősége körül évtizedeken át folyt a vita, Kőműves Nándor Kolos disszertációja is túlnyomórészt szerzőségi (és életrajzi) kérdésekkel foglalkozott.² Végül az Eckhardt-féle Balassi-kiadás (1951) és a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának második kötete (1962) lehetővé tette a teljes életmű áttekintését, e két kritikai kiadás választotta szét végérvényesen Balassi és Nyéki vallásos verseit.

Költészetének barokk elemeit hamar számba vette a szakirodalom,³ 1620 előtti verseinek késő-renaisszánsz fogantatására, háttározott manierista jellegére viszont csak 1960-ban történt utalás, amikor Klaniczay Tibor megvetette a modern Nyéki-értékelés alapját. Megállapítása szerint „egy késő-renaisszánsz és egy barokk periódust nemcsak életében, hanem költői műveiben is világosan megkülönböztethetünk”,⁴ s ezt a különbözőséget tanulmányának további része, valamint a hatkötetes kézikönyv idevágó fejezete meggyőzően érzékelteti. Nyéki munkásságának e két szakaszra tagolását a művek elemzése messzemenően igazolja, ugyanakkor azonban nem téveszthetjük szem elől az erőteljesen kitapintható eltérések mellett a két periódus szoros összetartozását, szerves kapcsolatát, a másodiknak az elsőből fejlődését sem. Egy rövid cikkben már felvetettük a Nyéki költészetében meglévő manierista és barokk elemek kapcsolatának kérdését,⁵ de a stílusváltás folyamatának megnyugtató bemutatásához az 1620 előtti versek barokk felé fejlődő elemeinek teljesebb számbavétele, s a költői képincs feltérképezése szükséges.

Az alábbiakban a két periódus közti kapcsolatokat, egyezések feltárására törekszünk, s ezeknek bemutatásával kíséreljük meg a Nyéki stílusáról kialakított kép árnyalását, gazdagítását.

Naturalisztikus képek

Nyéki képkincsének kétségkívül egyik legerősebben érezhető vonulatát a naturalisztikus stíluselemek alkotják, melyek már legkorábbi költeményeiben, a zsoltárfordításokban is megjelennek. Jenei Ferenc megállapítása szerint Nyéki a Vulgata szövegét költötte át,⁶ így csak ezzel összevetve vonhatók le következtetések fordításainak stílusát illetően.

A lefordított bűnbánati zsoltárok Vulgata-szövegének futólagos elolvasása is meggyőz arról, hogy a latin szöveg jóval kevesebb és szolidabb szókinccsel használ a bűnök festésére, azoknak testi sebek és betegségek formájában való megjelenítésére, mint a fordító. A 6. zsoltár elcjen például ezt olvassuk:

De könyörülj rajtam,
Mert megnyomorodtam
M megbűzhöt sebeimben.

A Vulgata megfelelő sorai:

Miserere mei Domine quoniam infirmus sum
sana me Domine quoniam conturbata sunt ossa mea.⁷

Az eredetiben tehát nem „megbűzhödt sebekről”, hanem „elgyötört csontok”-ról van szó, a két kifejezés közül pedig a magyar szavak expresszív ereje az erősebb, a naturalisztikus jellegük is nyilvánvaló. De akkor válik még szembevetőbbé a különbség, ha más nyelvű fordításokkal is összevetjük az idézett helyet. A Marot és Béza francia szövegéből dolgozó Lobwasser német fordítása például így szól: „Meine gebein sind sehre Erschrocken matt und schwach”.⁸ Ez szó szerint egyezik a Vulgatával, tehát naturalisztikus stílustöbbletet csak a Nyéki szövege mutat.

Az általa átültetett hat zsoltár közül a 37. tartalmaz a latin alapszövegben legnyersebb kifejezéseket, ez a legalkalmasabb tehát további összevetésre.

Vulgata (37,6-9):

putruerunt et corruptae sunt cicatrices meae
a facie insipientiae meae
miser factus sum et curvatus sum usque ad finem
tota die contristatus ingrediebar
quoniam lumbi mei impleti sunt inlusionibus
et non est sanitas in carne mea
adflactus sum et humiliatus sum nimis
rugiebam a gemitu cordis mei

Nyéki fordítása:

3. Meg nyilatkoztattak, Ismét megújultak, Beforradott sebeim, Ugyan ki rodhattak, És kifakadoztak, Ész nélkül nyert fekélyim, Fejemet lesütvén, Kiért gyászban ülvén, Könnyüben úsznak szemeim,	4. Ágyékom genyetség, Testem sok betegség, Kinnyaival, úgy megtölt, Hogy vad Oroszlánykint, Ordít, s ez nagy kint, Viselvén csak meg nem holt Szemeid jól láttyák Szivemet mint rágják, Nincs testemben egy ép folt.

A szövegek egybevetésével megállapítható a fordítás nyújtotta stilisztikai többlet. A latinban mindössze a *putresco* (megrohad, megromlik) ige és a *corruptus* (megrontott) melléknév utal konkrétan a testi szenvedésre, s három szónak van kimondottan testi vonatkozása (*caro*, *lumbus*, *cicatrix*), a többi a lelki megtört-ség kifejezője (*adflactus sum*, *miser factus sum*, *curvatus sum*). Nagyjából ez az arány a németben is: naturalisztikus árnyalata két szónak van (*stincken*, *eiters*), kimondottan testi vonatkozású további négy (*wunden*, *hüfften*, *schmerz*, *fleisch*).⁹ Mindkét szövegben jelentősen túllép viszont Nyéki a testiség és a korporális szenvedés ecsetelésében; „*seb*”-et és „*fekély*-t említ, ezek állapotát pedig négy ige festi (megnyilatkoztattak, megújultak, kirothadtak,

kifakadoztak), s ebben az igesorban a hatás fokozására irányuló törekvés érződik. A latin és német szöveghez képest új elem a könnyező szem, a betegség, a „vad oroszláncént ordító” test és a „szivet rágó” kín. További statisztikai adatok felsorakoztatása nélkül is nyilvánvaló, hogy a naturalisztikus képkincs jelenléte Nyéki fordításaiban a legerősebb, s ahol ennek alkalmazására nincs lehetőség, ott a magyar szöveg semmi stilisztikai újdonságot nem ad a Vulgatóhoz képest. Nem nehéz rámutatnunk arra sem, hol kereshető a képréteg genezise: nyilván a magyar hagyományban, amely a Balassi halálos ágyán írt zsoltárfordítással veszi kezdetét, s Rimay költészetében bontakozik ki teljes gazdagságában. Rimay sztoikus-moralizáló műveiben ez a képréteg jeleníti meg érzékletes formában az erénnyel szembehelyezett bűnököt; Nyéki barokkvallásos világképébe beépülve azonban funkciójuk fokozatosan megváltozik: az egyre festőibb pokol-ábrázolások művészi eszközei lesznek, s a Dialógus és Tintinnabulum vízióiban már a barokklátomás elmaradhatatlan kellékei. A képalkotás természetesen tökéletesedik: az alvilági borzalmak festésére már az összes érzék szimultán és egyirányú hatása fog össze a Tintinnabulumban:

meg-poshatt kén-köves Test-bűz szaglaltatik;
Epével, s örömmel étked trágyáztatik;
Ördögi látással szemed kízzattatik;
Káromlásra szájad ottan fel-nyittatik.

(216. versszak)

Méreg s epe szádat, orrodát bűdösség,
Füled átkozódás, s szived keserűség,
Minden-féle tagod sokágú Ördögség,
Mint a víz spongyiát, által-jár, s epeség.

(255. versszak)

Az ilyen leírások stilisztikai fegyvertára igen gazdag, az ördögök, bűnök, halál, szenvedés és kín megrajzolása sok nyelvi leleménnyel és ötlettel történik. A kifejezőeszközöknek ez a készlete Nyéki manierista szakaszában kezd felhalmozódni, a zsoltárártünetések jól mutatják erős vonzódását a sötét tónusú, szenvedést és borzalmat megjelenítő képekhez. A jezsuita neveltetésű Nyéki kezében

mindez a barokk agitatív célok eszközévé válik, annak a barokknak elemévé, amelynek egyik legfőbb ideológiai fegyvere a túlvilági büntetés minél hatásosabb bemutatása. Feltehető, hogy Nyéki a Vulgata mellett, esetleg az eléggé elterjedt többnyelvű kiadások valamelyikéből, más nyelvű (pl. görög vagy héber) szöveget is tanulmányozott, ebben a kérdésben azonban csak további kutatások dönthetnek.

A misztika képei

Nyéki képkincsének másik jelentős rétegével, a misztika stílselemeivel Alexa Károly tanulmánya foglalkozott, s több példával illusztrálta azt a folyamatot, amelynek során a középkori misztika stílszkészletét a barokk katolicizmus újította fel és fejlesztette tovább.¹⁰ Manfréd Windfuhr ugyancsak a német barokk költészet egyik jelentős vonulataként tartja számon a misztikát, amely a gótika és petrarkizmus formakincsét itatta át vallásos tartalommal, s a német nyelvterületen főként Böhme, Silesius és Kuhlmann poézisében jelent meg.¹¹ Itt most csupán arra utalunk, hogy ez a vallásos-ellenreformációs barokk mondanivalót hordozó stílsréteg már a Nyéki munkásságának első szakaszában írott Mária-himnuszokban erősen jelen van.

A túlesorduló érzelmek, a túlfűtött rajongás egy díszítőjelzőkben és metaforákban burjánzó lírai formanyelvet vitt át, mentett át a barokkba. Ennek egyik korai megnyilatkozása, hogy Máriát a természet legszebb jelenségeivel dicsőíti a költő: „szűzeknek virága”, „ékes csillagokkal, nappal és az holddal”, „szép liliomszál... kinek drága kerte, önte világszerte drága illatot”, „mennysország útja, paradicsom kútja”, „szép hajnalcsillag” (73. vers). A lorettoi litániának szinte teljes képanyaga felvonul már a Tintinnabulum előtti versekben, s ez a Mária-kultuszt hordozó, petrarkizmusban és gótikában gyökerező stílsréteg a barokk szerves részévé válik.

Ugyanezt mondhatjuk el az Alexa által említett barokk stílsvegyítésről is: nemcsak a Tintinnabulumban találunk rá példát, hanem már jóval előbb, a legkorábbi Mária-versekben is. A 71. sz. költemény emelkedett hangvételű első két sorához a második két sorban naturalista kép társul:

Mi drága váltságunk titkos szekrénye,
Tiztasagos kegyelemnek edénye,
Tekincs reám hogy bűn ínséges szennye,
Meg ne emészen dögös kelevénye.

Ebben a mindössze négysoros Mária-dicséretben Nyéki lírájának két legerősebb képrétege ötvöződik egységgé: a magasztos hangvételi Mária-imádat miszticizmusa és a naturalisztikus kép. Ez utóbbinak erős szemléleti alapja is lehetett, genezise a középkorban gyakori pestisjárványokban kereshető (a „dög” a középkori szóhasználatban jórészt pestist jelentett). A korabeli hallgató és olvasó esztétikai érzékét feltehetően nem bántották az ilyen kifejezések, hisz a legtöbb Mária-dicséretben megtalálhatók. Funkciójuk: a Máriát magasztaló misztikus képkincs ellenpólusának, a bűnöknek ábrázolása, s ezáltal a vers barokk feszültségének megteremtése. Így fonódik össze a misztikus és naturalisztikus képkincs, s együtt alkotja az ellentétekre építő barokk struktúrát, a feszültségeket és antipólusokat felsorakoztató, de azokon úrrá váló barokk műalkotást.

„Mennyei nagy Felség”

Minden vallásos költészetben kulcsfontosságú, jellegmeghatározó tényező a költő *Isten-szemlélete*. Balassi Istene a reneszánsz ember ízlése szerint kialakított, mintegy antropomorf lény, akivel ugyanúgy lehet alkudozni, vitatkozni, mint bármely földi nagyúrral. Számára az Isten nem több, mint egy nálánál nagyobb hatalommal rendelkező világi potentát, aki racionális indokkal, csereajánlatokkal és kérésekkel meggyőzhető és megnyerhető. A költő Istenhez szóló hangjának közvetlenségét jelzőhasználat demonstrálja: a Balassi-versekben vagy nincs jelző az Isten neve előtt, vagy ha van, akkor az mindig a *kegyelmes, irgalmas, kegyes*, ritkábban a *felséges, dicsőséges*. Balassi Istene „kegyes Úristen”, „én édes Istenem”, „Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten”, „Velem jóltevő Istenem”, „nagy hatalmú Isten”, „én kegyelmes Istenem”. A birtokos névmás és birtokos személyrag használata még inkább emeli a hang közvetlenségét, s ennek révén Balassi mintegy a saját

maga által kialakított, evilági történelmi-társadalmi valóság keretei között mozgó, reneszánsz világmépbe hasonítja, építi bele a földivé transzformált földöntúli lény fogalmát. Szigeti József találó megállapítása szerint vallásos verseinek profán hangvétele „az Istenről új módon gondolkozó lélekből tört elő... Az Isten és ember közötti viszony e felfogásában a polgárságra jellemző jogi szemlélet nyilatkozik meg; joga az Istennek a büntetés, de kötelessége a segítség, ha a bűnös megtért.”¹²

Ettől a szemlélettől gyökeresen különbözik a Nyéki Vörösesé, s nemcsak kései nagy verseiből, hanem már költészetének korai szakaszából is egészen más Isten-kép bontakozik ki. Egyik korai fohászának tipikus hangvétele:

Mennyei nagy Felség, kit retteg föld s mind ég,
Hatalmas rémüléssel,
Féli haragodat lelkem, mert sok jódat,
Vette fertelmes kézzel,
Jótéteményidért, sem böcsült sem dicsért
Hálaadó hívséggel.

A továbbiak hangütése is hasonló: „irgalmazz nekem”, „haragod rettegem”, a bűnösök „bosszú állást, végtelen kín vallást Te tőled érdemlenek”. Ez a hang Nyéki első, manierista korszakától kezdve egyre erőteljesebben jelentkezik. A *Penitenciára való könyörgés és kegyelem kérés* című versének alaphangját ugyancsak a bosszúálló, rettegett, félelmes, valóban túlvilági isteni lény képe határozza meg. A korai barokk istenszemlélet jellegzetes megfogalmazását találjuk az alábbi sorokban:

Tisztellek tégedet, ki lakol dicsőségben,
Az Sion hegyének tetején fényes ködben,
Mindent föllyül múltván, s azon uralkodván,
Az mélységeket nézvén.

Középkorias és biblikus szellemű istenkép ez, az egek, felhők, viharok és villámok szféráján felül lakozó, örök trónusán fenséggel ülő, félelmetes Jahve képe, amely a zsoltároskönyv világszemlélete alapján bontakozik ki. Nem a Balassi-féle reneszánsz Isten-fogalom

épül tehát be a barokkba, hanem épp annak megkerülésével alakul ki Nyéki második költői szakaszának vizionárius barokk istenképe. Ennek gyökerei azonban a manierista szakaszba nyúlnak vissza, s a 76. sz. verstől kezdve egyre gyakrabban és nagyobb nyelvi kifejező erővel rajzolódik ki az értelmünkkel fel nem fogható, érzékeinken kívül eső, transzcendentális lény képe.

Ennek az ábrázolásmódnak a Tintinnabulum II. éneke jelenti csúcspontra jutását, kiteljesedését, ahol az utolsó ítéletkor „haragos Bira”-ként jelenik meg az Isten, s bűnöst és bűnre csábítót egyforma szigorral ítél pokolra:

Kikkel gerjesztetted Isten haragjának
Olthatatlan tüzét, fel-emelt karjának
Büntető ostorát választván magadnak:
Ugyan azok lesznek vádlói orczádnak.
(136. versszak)

Az így kibontakozó Isten-felfogás Nyéki költészetének kezdettől fogva sajátja, s első írói szakaszát is a barokk világmépéhez hozza közel, a Balassi–Rimay-féle manierizmusnak csak formai elemeit veszi át, szemlélete a kibontakozó barokké.

Drágakő-metaforák

Míg a pokol ábrázolásában a már említett naturalisztikus képek dominálnak, addig a boldogságról szóló részben a misztika mellett a *dekorativitás stíluselemei* viszik a vezető szerepet. Különösen kiemelkedik a drágakővel és nemesfémekkel kapcsolatos szókincs gazdagsága. A mennyei birodalom városfala „drága fényes kőből építettett”, kapuja „gyöngyből kimetszetett” (Tintinn. 296. versszak), utcája „tisztá aranyból áll, tündöklök és villog, mi-ként a szép Kristál” (297. versszak), s „mindenütt előtted gyémánt s Arany leveg” (363. versszak). A mennyei városban:

Mindenütt fénlenek a drága *Gyémántok*,
Kedvessen villognak a szép *Amethystok*,

Égnek és ragyagnak fényes *Hyacintok*,
S csillag-módon fénlő szép veres *Rubintok*.
(300. versszak)

Az ékszer-hasonlat szép példája:

Mert, mint a hat-szegű kastélyi gyűrűknek
Négy-szegű Gyémánt-tal bé nem tölthetnek;
Aként hézagsági Emberi sziveknek
Istennél egyébbel bé nem tölthetnek.
(328. versszak)

A többnyire csodálatos tulajdonságokkal felruházott nemesfémek, drágakövek és gyöngyök hatóereje vagy szépsége az ókortól kezdve gyakori költői téma. A hozzájuk fűzött jelképes értelmezések, allegorikus-szimbolikus (középkori terminológiával: misztikus-teológiai) magyarázatok a középkori-gótikus irodalomban egész rendszerre fejlődnek,¹³ s többnyire – Physiológus nyomán – a magyar irodalomban is megtalálhatók. Eckhardt Sándor utal a *gyémánthoz* kapcsolódó hiedelmeknek régi literatúránkban történő előfordulására (Temesvári Pelbárt, Balassi, Pécseli Király Imre),¹⁴ de nem ritka a *gyöngy* és *arany* képi megjelenítése sem (Ének László királyról, Mária-himnuszok stb.). De használja a drágakő-metaforikát a protestáns költészet is, így többek között Bornemisza Péter: *Isten városáról...* (1567) című éneke, amely szerint a mennyei birodalomnak „tizenkétféle drága kövekből az kőfalja vagyon.”¹⁵ Mivel ezeket fel is sorolja, így megállapítható, hogy a protestáns prédikátor pontosan az Apokalipszis (20,21) mennyország-leírását követi; Nyéki is ezt teszi, de kevésbé pontosan, több költői leleménnyel élve. Ezt a bibliából eredő, középkorban virágzó, reneszánszban is továbbélő, misztikus-teológiai jelentést hordozó drágakő-metaforikát újítja fel és terjeszti ki Nyéki barokk-misztikus szellemben, s ez válik a mennyei pompa vizuális érzékeltetésének egyik legfőbb eszközévé.

Stilusának dekorativitása ezenkívül az udvari életből vett képekben, rangok, méltóságok felsorolásában mutatkozik. A „Mennyei Király Országában”, „minden rendek vigadoznak; zászlónként

szebbnél szebb seregek villognak”, isten trónusát „Udvarnépe”, „kísérő serege” veszi körül, az üdvözült lélek „megkoronáztatik”, hintón „vitetik”, majd „asztalhoz ültetik” (Tintinn. 333–356. versszak). Nem hiányoznak a 16–17. századi udvari élet más kellékei sem: a citra-zengés, a lakomák, az aranyos ruhák és a díszes felvonulások. Míg a Dialogus ennek földi megvalósulását, a reneszánsz pompát és hedonizmust ítélte el és küldte pokolra, addig a Tintinnabulum ugyanennek a mennyei szférába transzponált változatát állítja be az emberi élet céljául. Az e világi értékekhez kötődő reneszánsz életemelv Nyéki költői világában visszájára fordult, s a barokk túlvilágkultuszának adta át helyét, a reneszánsz e világi orientációját és emberközpontúságát egy más értékrend váltotta fel.

Szerepet kap még a mennyei pompa és boldogság érzékeltetésében az égitesteket és fényeket felvonultató szókészlet. A mennyország „belső része fényesebb a Napnál” (297. versszak), a teremtő „csillagit s Napját feltámasztja” (332. versszak), az örök világosság és fény országa pedig így néz ki:

Egyik fal másikra fényét ki-futtattya,
A másik ellenben meg vissza csaptattya;
Egyik a másiknak szépségét árasztja,
És nagy villogással színli, s csudáltattya.

Mind ennyi fényesség egybe-torlásából,
Melly nagy öröm lehet, s ezek látásából,
Ítélni Ember ért okosságából,
És a természetnek szokott folyásából.

(301–302. versszak)

Az ilyen képek erős vizualitása a barokk propagandisztikus célokat szolgálja, s hatásuk az érzékek megmozgatásában rejlik. Míg azonban a pokol borzalmainak festéséhez több érzékre tett egyidejű hatás járul hozzá, addig a boldogság festése vizuális eszközökre korlátozódik, s hangok, ízek vagy illatok ritkán fokozzák ennek hatását. Képkincséből hiányoznak a növények és állatok is, a virágszimbolika csupán a Mária-énekekben szerepel, de többnyire

szűk szókincsre korlátozódik (rózsa, jácint, liliom). Az ilyen képek majd csak a barokk egy későbbi szakaszában, a női szépség festésekor, Gyöngyösi műveiben gazdagodnak és teljesednek ki egész pompájukban.

Barokk „realizmus”

A magyar reneszánsz költészet vitézi-katonai szókészlete és képkincse (Balassi) a manierizmusban (Rimay) vallásos mondanivalót, többnyire a test és lélek küzdelmét eleveníti meg. Rimay a végvári harcok, a katonaelet képeit „vitézi fohászaiba” építi be,¹⁶ költészetében az ilyen elemek csupán a vallásos versek sztereotip elemeivé válnak. Nyéki *Dialógusában* ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg; az alábbi versszakokban a katonai életből merített képek sora szinte allegóriává terebélyesedik:

Az Test Lélek nélkül olly mint *föl vont sátor*,
Avagy hadnagy nélkül *ki terjedet tábor*.
Mert önnön magától semmire sem *bátor*,
Az Lélek gyulaszto: *Test föl lobbano por*.
(86. versszak)

Itt kivántatik hát az *serény ör állás*,
Ebben az Léleknek szükség az *vigyázás*.
Mert ha az Test lészen ellene az *sztrásás*.
Nem csuda házában ha lészen *támadás*.
(88. versszak)

A katonai életből vett hasonlatok és metaforák a lélek benső vívódását, a bűnök elleni barokk-vallásos küzdelmet adják vissza képi megfogalmazásban. Nyéki esetében nyilván nincs élményi háttérük, legfeljebb szemléleti alapjuk, genezisük pedig a Balassi-Rimay-féle hagyományban kereshető. Míg azonban Balassi a valós élet szférájában mozgó vitézekről, táborokról, támadásról és örállásról szól, addig Rimay a sztoikus etika értéknormáit, Nyéki pedig egy barokk vallásos pszichikum belső mozgását önti érzékletes formába a vitézi képkincsel.

Ugyancsak pszichikai folyamatoknak konkrét képi szférába transzponálását jelentik a *gazdasági és népi életből* merített stíluselemek. Ezeknek közvetlen élményi hátterük lehetett, hisz Nyéki tekintélyes földbirtok ura lévén, sokat foglalkozott gazdasági és birtokügyekkel. A fukarság, fősvénység elítélése ebből az élménykörből vett indokokkal történik:

De az mi mind nagyobb hogy *takarmányidat*,
hamarébb tölthessed még szakatt *sákodat*,
Jobbágyidra hántad *sisikes gabnádat*,
S reájok méretted *rossz bűdös borodat*.

(Dial. 110. versszak)

Ugyanez a funkciója a mezei életet idéző hasonlatnak:

Mint az sűrű tövis bokor alatt gyakran,
Undok utálatos rút béka, s kígyó van,
Így az bűnre vivő kevély gazdagságban
Csalárdság, hamisság találtatik nyilván.

(Dial. 311. versszak)

A népies szólásmondásoknak, fordulatoknak valóságos tárháza a Dialógus és a Tintinnabulum. Igaz, akadnak köztük mindenütt fellelhető toposzok is, de ezeket jórészt sajátos, új kontextusban találjuk; más közmondásai viszont egyéb forrásokból nem ismeretesek. A Tintinnabulum I. részének 5. versszaka így bizonygatja a költő igazmondását:

Nem szoktam kovácstól pénzen szemet venni;
Sem délben lámpásnál léppel madarászni;
A dolog amint lőtt, úgy szoktam beszélni;
Soha macskát zsákban nem tudtam árulni.

A versszak három közmondása közül csak az utolsó számít közhelynek, az első kettő a költő concetto iránti hajlamát mutatja. Három versszakkal később a népies stílusfordulatokra találunk példákat:

Csalárd vagy, az Úrtól mióta elszöktél,
S szekere farkára az Ördögnek ültél:
Mert, ha ki nyelvére egy kis mézet kentél,
Míg bényclte, addig hátára is póktél.

Az ilyen concetto-szerű mondások, antik vagy népi eredetű bölcsességek, frappáns szentenciák a barokk kedvelt stíluslemelei, s Pázmány írásművészetében is jelentős szerepet játszanak.

Nem hiányzik természetesen Nyéki stilisztikai fegyvertárából az antik mitológia és történelem sem. A világi hatalom mulandóságát monumentális felsorolással érzékelteti: öt versszakon át zúdítja olvasóira a hatalmukat vesztett királyok és uralkodók neveit (Tintinnabulum 70–75. versszak). A 62 görög és római név mellett azonban mindössze öt magyar szerepel, s ez hű képe a barokk műveltségének, antik-kultuszának is. Az ilyen felsorolások célja az olvasó lenyűgözése, megdöbbenése, s nem utolsó sorban a barokk időélménynek, a mulandóság kínzó, nyugtalanító érzésének kifejezése. Ez az élmény Nyéki költészetének kései szakaszában egyre mélyebbről, s egyre kínzóbb kérdések formájában tör fel, és – mint arra Klaniczay Tibor elemzése utalt – kettős forrásból ered: részint a reneszánsz életszemlélet hanyatlása vezet a halál- és örökkévalóság kérdéseinek újabb előtérbe kerüléséhez, részint pedig a jezsuita szellem előretörése hozza magával a „végső dolgok” iránti fokozottabb érdeklődést. Nyéki kései verseinek is egyik legkínzóbb dilemmája a mulandóság; az életet „estvéli árnyékhoz”, „vizi buborékhoz”, „...téli verőfényhez”, „kristály üveghez”, „szalmatűz lángjához” (Tintinnabulum 93. versszak) hasonlítja, az „Aethernitas” felfoghatatlansága, megérthetlensége pedig elemi erejű kérdésekkel, felkiáltásokkal és szóismétlésekkel jut kifejezésre (98. verse; Aethernitas). Ezzel a barokk világkép egyik alapvető kérdését exponálja, s fejezi ki csiszolt, európai színvonalon is fejlettnek mondható formai eszközökkel.

Befejezve Nyéki Vörös Mátyás stílusrétegeinek áttekintését, úgy látjuk, hogy költészetének első szakaszában is, a manierista stílusjegyek mögött a kibontakozóban lévő barokk világkép öszszetevői fedezhetők fel. Zsoltárparafrázisaiban az eredetihez képest a dekorativitás és a nyelvi kifejező erő jelentős mértékű fokozására

törekszik, csakúgy, mint nagy szerb-horvát kortársa, Ivan Gundulić.¹⁹ A bűnbánati zsoltárokban megjelenő naturalisztikus képi fordulatok ellenreformációs indíttatású propaganda eszközei lesznek, s barokk eszmeiség hordozóiként funkcionálnak. Korai Mária-antifonáinak kezdetlegesebb formái fokozatosan a barokk Mária-himnuszokban teljesebben ki, a manierizmus ebben a műfajban is többnyire csak formailag van jelen. Nem véletlen, hogy a környezetéből felé áradó sztoicizmus – Jenei Ferenc megállapítása szerint – „különösen könyvjegyzeteiben”²⁰ lelhető fel; verseiben, ha ennek van is nyoma, sokkal mélyebb az ellenreformációs szellem, s ezt már a Dialógus előtti műveiről is elmondhatjuk. Nem ért-
hetünk tehát egyet Angyal Endre véleményével, amely a Nyéki költészetében kétségkívül meglévő manierista elemek szerepét túlhangsúlyozza, az általa manieristának vélt pokolábrázolások pedig jórészt barokk jellegűek.²¹

A misztika stíluselmei ugyancsak egy fokozatosan erősödő, de költészetén már kezdettől áthúzódó vonalat alkotnak, s a barokk mennyország-ábrázolás és istenanya-kultusz részeivé lesznek. A virág-, drágakő- és ékszermetaforika pompája a pokolvízió borzalmaival, vaskos, nyers képeivel szemben állva feszültséget teremt, s e feszültségeknek, ellentétes pólusoknak, büntetésnek és jutalomnak, pokolnak és mennyi boldogságnak szintézisbe rendezése adja meg Nyéki költészetének barokk jellegét.

Világképét – az öt ifjúkorában ért sztoikus-manierista hatások ellenére – kezdettől fogva az ellenreformáció gondolatvilága határozta meg: önvád bűneiért, komor színekkel festett túlvilág, az ember gyarlóságának, tehetetlenségének, teljes kiszolgáltatottságának hangsúlyozása. 1620 előtti verseiben ez a szemlélet manierista formakincs révén jutott kifejezésre, az egyre több síkon felhalmozódó, a képkincsnek egyre több rétegében jelentkező barokk elemek végül a Dialógusban szintetizálódtak, létrehozva ezzel a magyar barokk költészet első nagyszabású alkotását.

Lépes Bálint *és az olasz „Seicento” stílus*

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája Lépes Bálintot önálló címszóként nem jegyzi, az „egyes szerzők” rovatában sem szerepel, sőt neve a névmutatóban is csak egyetlen tételnél, Jenei Ferenc nyúlfarknyi adaléka kapcsán fordul elő.¹ Mivel a bibliográfia megjelenése után sem készült róla igényesebb tanulmány, kimondható, hogy a magyar barokk próza egyik kezdeményezőjéről, korai reprezentánsáról, Pázmány e jelentékeny kortársáról mindmáig nincsen önálló szakirodalom, még senki sem szentelt nagyobb értekezést Lépes írói munkásságának. Az is igaz viszont, hogy egyetlen szintézisből sem hiányzik a neve, a magyar korai barokkról szóló dolgozatok és kézikönyvek mindig is említették és számon tartották műveit.² Nem volt ő „elfeledett alakja” a kutatásnak, de részletező vizsgálat híján árnyalt kép nem alakulhatott ki róla, mindössze néhány vonással jellemezte őt és stílusát valamennyi eddigi méltatója. Úgy hisszük, mindez kellő indok arra, hogy figyelmünket ezúttal a nyitrai püspök műveire irányítsuk, s megkíséreljük bemutatni azoknak európai kapcsolatait.

A 17. század első felének magyarországi irodalmi, művelődési és politikai viszonyairól már legkorábbi monográfiáink sem szólhattak úgy, hogy Lépes nevét meg ne említették volna. Fraknoi Vilmos szerint „a nyitrai püspök és királyi kancellár egyike ugyan a szorgalmasabb katolikus íróknak, de a politikai téren gyenge, határozatlan férfiúnak és a nádor uszályvivőjének tartották. Sőt kifogáson fölül még erkölcsi tekintetben sem állott.”³ Ennek a véleménynek az alapja a bécsi nuncius egy jelentése, amely 1614-ben Lépes botrányos életmódjáról („vita scandalosa”) adott hírt, hasonlóképp vélekedett Melchior Khlesl bécsi érsek is, így érthető, hogy a Forgách Ferenc halálakor megüresedett esztergomi érseki székek kapcsolatban a nyitrai püspök személye szóba sem jöhetett. Mindezt figyelembe véve megkockáztathatónak látszik a kérdés: vajon nem éppen az 1610-es években elterjedt kétes hírének eloszlátása, írói érdemekkel történő ellensúlyozása vezette-e arra

a gondolatra, hogy egy korszerű spirituális művet magyarra fordítson és kiadjon? Ez adatszerűen nem bizonyítható, az viszont tény, hogy sem korábban, sem később nem fejtett ki jelentős írói tevékenységet, csak éppen akkoriban, amikor az életvitele elleni kifogások megfogalmazódtak.

Lépes írói teljesítményéről érdemben először Koltay-Kastner Jenő értekezett.⁴ Mint kifejtette, a magyar barokk próza „déli”, neolatin hatás alatt állott, különösen az „olasz eredetű” művek közvetlen vagy közvetett befolyása és recepciója szembeötlő. A Spanyolországból származó, de Itáliában is igen elterjedt, Tesaurus nevével fémjelzett *seicento* stílusnak, a víziókra épülő, monumentális képeket kedvelő írásmódnak első magyarországi képviselőjeként jelölte meg Lépes Bálintot, s a „conchetto predicabile” reprezentánsaként jellemezte. Megfigyeléseit Bán Imre is elfogadta, némileg ki is egészítette őket, de nyomatékosan figyelmeztetett arra is, hogy „Lépesnek eredetijéhez való viszonya nincs tisztázva”.⁵

A kétszeres fordítás után létrejött Lépes Bálint-féle szövegnek az eredeti olasszal és a latinnal történő összevetése valóban elengedhetetlenül szükséges, ezt az összehasonlítást egy korábbi tanulmányunkban már megkezdjük.⁶ Akkor a részletezésre nem nyílt mód, most viszont néhány terjedelmesebb szemelvény egymás mellé állításával az olasz, a latin és a magyar változat együttes vizsgálatára van lehetőségünk.

Lépes, Dulcken, Inchino

Mint köztudott, Forgách Ferenc esztergomi érsekké történő ki-nevezésekor, 1608-ban került Lépes Bálint a királyi kancellária élére, s mint kancellárnak szinte állandóan az uralkodó mellett kellett tartózkodnia. Így került sor arra, hogy 1612 májusában II. Mátyás német-római császárrá koronázására vele együtt elutazzon. Mint újabban kiadott levelezéséből kitűnik, május 15-én Nürnbergben volt, innen utazott Frankfurtba, a koronázás helyszínére.⁷ Három nappal a nagy pompával lezajlott ceremónia után, június 16-án írta patrónusának, Thurzó György nádornak, hogy innen „Mogunciá”-ba (Mainzba), majd „Coloniában való menetelre va-

gyon” szándéka.⁸ Itt, Kölnben, 1612 júniusának végén került kezébe Anton Dulcken műve. Mint később, fordításának előszavában írja, Kölnben akadt „egy tudós szerzetes fő prédikátornak, Inchino Gábornak egy olyan könyvére”, amely a négy végső dologról szól. Azt is megemlíti, hogy az olasz szerző e témáról először „olaszul prédikált” Nápolyban, Cremában (Milánó mellett) és Ravenában, majd pedig kinyomatta művét Velencében. Ezt a könyvet azután Anton Dulcken kölni karthauzi szerzetes latin átültetéséből fordította le, „hogy így az mi nemzetünknek is kezében juthatna ez a dicséretes, hasznos és szükséges munka”.⁹

Maga a fordítás 1612 nyara és 1616 tavasza között készült, mert a könyvet 1616. április 24-én adta nyomdába Prágában. Másnap írja Thurzó Györgynek, hogy két héten belül még nem indulhat haza, „mert valami kis munkámnak nyomtatásában vagyok foglalatos, az Typographus késedelmes volta halasztatja utamat is, mert ha jelen nem érez lenni, annál lassabban fog a dologhoz”.¹⁰

Úgy látszik, hatásos volt a Sessius-nyomdával tartott személyes kapcsolata, mert még ebben az évben megjelent a mű első kötete *Az halandó és ítéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre* (Prága, 1616) címmel, egy év múlva pedig a második kötet is elhagyta a sajtót *Pokoltól és mennyei bódogságra édesgető tüköre* (uo., 1617) címmel.¹¹

Anton Dulcken 1570 körül Kölnben született, 1624-ben Freiburgban halt meg.¹² Igen kiterjedt fordítói tevékenységet folytatott, főként olasz és spanyol aszketikus műveket, meditációkat, morálteológiai munkákat jelentetett meg latinul.¹³ Gabriele Inchino több munkáját is átültette latinra, így például a *Scala coeli* (Köln, 1609) című prédikációgyűjteményt. Ez a korban divatos „lelki kalauz”, amely a mennyei boldogsághoz vezető öt lépcsőfokot öt nagy fejezetben, egyenként négy-négy alfejezetre tagolva mutatja be. Eszerint a tiszta szívről (*De cordis munditia*), a jótettekről (*De bonis operibus*), a bűn előli menekülésről (*De fuga et detestationis peccati*), a bűnbánatról (*De poenitentia*) és a bűnök megvallásáról (*De confessione*) értekezik, ezeket tartja a mennyekbe vezető lépcsőfokoknak.

Nincs nyoma, hogy Dulcken e műveket németre is lefordította volna, sőt a négy végső dologról német nyelvű katolikus beszéd-

gyűjteményt az e műfajt számon tartó szakkatalógus egyáltalán nem regisztrál.¹⁴ Majd csak jóval később, 1666-ban jelenik meg Prokop von Templin kapucinus szerzetes tollából a *Lignum Vitae* (München) című prédikációskötet, amely a négy végső dologgal is foglalkozik.

Ez a korai barokk idején elburjánzó, erkölcsnevelő, erősen a túlvilági létre koncentráló irodalom főként abban különbözött a középkori aszketikus devóció termékeitől, hogy az „átneveléssel” együtt gyönyörködtetni is akart, s az elocutio legrafináltabb eszközeit is bevetette, hogy hatását növelje. A Szent Ignác-i víziók, a bűn és pokol borzalmainak festése, a mennyei boldogság érzéletes leírása egyaránt hozzátartozott ehhez az irodalomhoz, amely a prédikációkon kívül elmélkedések, imák, meditációk, emblematisz ábrázolások széles választékát vonultatta fel. Peter Burke kifejezését használva: a Farsang és a Böjt küzdelmének része ez, ennek folyamatába illeszthető a Tridentinum utáni katolikus egyház harca a késő középkor és a korai reneszánsz profán népi kultúrája, apokrif vallásos szokásai, e világi értékekre és élvezetekre koncentráló mentalitása ellen.¹⁵ Az egyházak – katolikus és protestáns oldalon egyaránt – az életmód „megregulázása” és vallásos szemlélettel történő átítatása érdekében fejtették ki a 16. század közepe óta megélénkült tevékenységüket, s szinte valamenyny egyházi nyomtatvány az „erkölcsök jobbítását” említi céljaként.

Lépes is azt vallja, hogy a híveknek „lelki dolgokban való gyarapodásokra” szánta írását, hogy „nálunk is legyen ez a tükör, lássa meg a Nömös Magyarság is magát benne”. Szerinte „sok aranyat, ezüstöt, gyöngyöt és drágakövet talál az keresztyén olvasó ebben a kis írásban”, de e mellett a lelki épülés mellett azért ékesszólására is büszke. Az 1617-ben megjelent kötet ajánlásában – amely Pázmány érseknek szól – ezt olvassuk: „Anno praecedenti, cum opusculum de Morte et Extremo iudicio, vestrae Reverendissimae Celsitudini consecrassem, sponponderam hoc quoque volumen meum; et non meum; Meum, dispositione, elocutione et compendio; non meum, primordio, sub Reverendissime et Illustrissime C. V. editum a me Auspicio, sacro eiusdem Nomini humiliter daturum, reverenter dicaturum, perenniterque consecraturum.”¹⁶ Egyfelől

tehát Pázmány ösztönző hatása állott a mű keletkezésének háttérében, másfelől Lépes maga is igényelte, hogy írói talentumát a katolikus erkölcsjobbító törekvések szolgálatába állítsa. „Elocutio” a „pietas” szolgálatában: tipikus vonása ez a korai barokk irodalomnak, amelyhez az Inchino-Dulcken-Lépes íróhármass műve tartozik.

Lépes saját stílusa

Ha a nyitrai püspököt nem mint fordítót, hanem mint önálló szerzőt kívánjuk jellemezni, akkor egyrészt levelezését, másrészt az Inchino-fordítás elé illesztett terjedelmes „előljáró levelét” vizsgálhatjuk meg.

Jenei Ferenc gyűjtéséből Jankovics József Lépesnek hatvankilenc misszilis levelét adta ki, ezeknek azonban egyszerű átolvasása is azt mutatja, hogy bennük hiába is keresnénk az ékesszólásra törekvés jegyeit. A túlnyomórészt Thurzó Györgynek és Batthyány Ferencnek szóló misszilik információkat továbbító, hivatali ügyeket tárgyaló írásművek, legfeljebb a személyes benyomásairól beszámoló részletek mutatnak itt-ott némi stilisztikai többletet. Kancelláriai teendők, politikai hírek, aggodalmak, pletykák, kérdések fogalmazódnak meg bennük; nem több ez, mint a korabeli nemesi köznyelv, amely megegyezik a Pázmány, Rimay János és más kortársak által használt modorral.

Ha azonban Lépes nem napi ügyeiről, hanem a négy végső dologról szól, írásában azonnal megjelennek a „fentebb stíl” ismérvei. Előljáró levelében – amely nem fordítás – így ír művének témájáról:

„Nyomoru, félelmes, sanyaru helek lészen az gonosztevőknek, nagy homályban, sok forgószél vész közzé esnek, éhséget, szomjúságot, hevet, hideget szörnyet szenvednek, semmi jó rendtartásban, hanem zurzavarban tagulatlan rettegésben lészenek; ott az megolthatatlan tűz, meg nem halható féreg, szenvedhetetlen dühösség, korosként rontó, faggató vas pörölyök, sivás, rivás és fogaknak csikorgatása lészen. Viszontak, ha szentségben, igazságban, életnek ártatlanságában szolgáltak az Hivek az ő Urokat Isteneket, az mennyei paradicsomban, az boldog és dücsőséges országban, aki

teli gyönyörűséggel, malaszttal, édességgel, örömmel, behelyezteti őket. Egyéb ott nem leszen teljes örömnél, minden jókkal való bévelkedésnél, Hárfa, Lant, Hegedű, Citara, orgona zöngésnél; az szent Patriarkákkal, prófétákkal, apostolokkal, martyrokkal, confessorokkal, szűzekkel és tiszta özvegyekkel való diszes társaságnál; ott bátorságos, minden veszély, nyavalya és háburutul üresült boldog élet leszen.¹⁷

Mind a pokolbeli kínok, mind a mennyei gyönyörűségek felsorakoztatásában megcsillan itt a vizualitás, az érzéki hatáskeltés, a dekorativitás, ekkor még természetesen csak csírájában. Nem kétséges azonban, hogy e téren Lépes tanítómestere az olaszra visszavezethető latin szöveg volt, magyar kifejezései az általa lefordított textus „latin iskolájában” érlelődtek meg. E folyamatot néhány szövegillusztrációval kíséreljük meg bemutatni a következőkben.

A kettős fordítás

Gabriello Inchino a négy végső dologról szóló beszédgyűjteményt háromszoros ajánlással látta el. Először is minden hívő számára hasznosnak mondja. „Utilissime á tutti quelli, che vogliono vivere christianamente”; majd a prédikátorok, plébánosok, lelkipásztorok figyelmét hívja fel rá, végül pedig Marco Cornaro padovai püspöknek dedikálja munkáját. Patrónusát, aki művének kiadását támogatta, superlatívuszokban magasztalja, nemcsak személyében, hanem ősi családját és a Cornaro família városát, Velencét is.¹⁸

Ezután kezdődik a halálról szóló prédikáció (Predica della Morte), amely eredetileg a nápolyi Santo Spirito-templomban hangzott el 1579-ben, a pünkösöd utáni 15. vasárnapon. Nagy lendülettel, kérdések valóságos zuhatagával indul a beszéd: „Dunque e veró, che siamo tutti mortali? Dunque si scioglierá questo nodo, si dividerá questa compagnia, e si scompagnerá quest'amicitia dell'anima, e del corpo? Dunque si sconcerterá questa mia voce, s'ammutirá questa lingua, e non parlerá piu questa bocca? Dunque anderá sotterra questa mole del corpo, sará cibo de' vermi questa carne, e resteranno ignude, e scoperte di pelle, e di carne quest'ossa?

Aunque tutti gli huomini, e tutte le donne, che vivono, moriranno? perderanno il moto, e'l senso?"

Anton Dulcken latin fordítása szó szerint követi az olasz eredetit: „Ergone verum est omnes Homines esse mortales? Ergone dissolvetur hic nodus, dirimetur haec societas, et dissociabitur haec amicitia corporis et animae? Ergone vox haec deficiet? Lingua obmutescet? os ultrano loquetur? Ergone moles haec corporis terra mandabitur? caro a vermibus depascetur? ossa pelle et carnibus nudabuntur? Ergone omnes homines quibus vita suppetit dissolventur, interibunt, motuque et sensu prinabuntur?”¹⁹

Lépes magyarításában: „Minden ember halandó tehát? Meg oldatik hát ez a csomó? el rontatik ez az társaság? egymástól elválasztatik-e a testnek és léleknek szövetsége? Ez tehát az szózat megreked? ez az nyelv megnémul? Ez a test földben birik-e? A férgek emésztik-e meg a tagokat? a tetemekről le hull-e a bőr és a hus? Tahát minden élő emberek meghalnak, érzékenségektől megfosztatnak? Nincs különben is.”²⁰

A három szöveg egybevetésével megállapítható, hogy a latin pontos fordítása az olasznak, csupán egy-két szó hiányzik belőle (pl. cibo, donna), de a mondandó visszaadása teljes értékű. Lépes ugyancsak pontosan fordít. Néhol tömörít, például a „motus et sensus” kifejezést egy szóval („érezkenség”) adja vissza. A kérdés-sor utáni rövid választ („Nincs különben is.”) viszont eléggé fölöslegesen – nyilván didaktikus céllal – iktatta be, a szónoki kérdések ezt nem igényelték. Mind tartalmi, mind formai szempontból a két átültetés olyan hűséges, hogy a latin kihagyásával az olasz és a magyar szöveg is közvetlenül megfeleltethető egymásnak. Ezt most idézett szemelvényünkön kívül a mű további részleteivel is bőven lehet illusztrálni.

A továbbiakban a halál hatalmának és kérlelhetetlenségének sokféle aspektusból történő lefestése következik. Először Nabukodonozor álomlátását, a bálványkép pusztulását villantja fel a szerző, majd egy elmélkedő rész következik arról, miként lehet az ember halhatatlan, miként védi őt az isteni malaszt az elmúlástól. Hosszú hasonlatsorok illusztrálják ezt; miként a kezét a karvas, a hajót a horgony védelmezi meg a csapásoktól, illetve a hullámoktól, úgy az isteni kegyelem biztosíthatja a testi halál utáni létet. A testi elmúlás példái nyomatékosítják az elmondottakat, ókori személyek

neveinek valóságos zuhataga illusztrálja, hogy mindenki halandó.²¹ Ezt követi „az képírók” halálábrázolásának elemzése: az ábrákon nincs szeme, füle, orra a halálnak, meztelen, és sarló van a kezében. Mindennek természetesen mélyebb jelentést tulajdonít a szerző. Ebből a részből való következő szemelvényünk.

Inchino szövege szerint a halál „vien dipinta senza nasi: perche ó donna vana, ó giovane lascivo, non si cura de'tuoi suavi odori, de'zibetti, de'tuoi profumi, de'tuoi vestiti odoriferi. Essa ti viene a trovar, quando vuole, e ti fá intendere quello, che ti dice Esaiá. *Erit tibi pro suavi odore factor, et pro crispanti crine calvitium*. I tuoi suavi odori non ponno, nó, tirarla a portarti rispetto alcuno: ma del tuo corpo fetido, e puzzolente nel sepolcro si diletta, e compiace. A che dunque tanti tuoi muschi, tante tue acque lambicate?”²²

Duleken latin fordításában: „Pingutur sive nasibus: quia non curat, o vana mulier, o lascive juvenis, suavia tua odoramenta, ex zibetto, mosco, et ambra, quae tecum circumfers. Non magni aestimat aquas tuas suaveolentes: un guenta tua summa et acerrima suavitate condita: vestes tuas gratissimo odore imbutus. Inveniet te, cum voluerit, et adimplebit in te, illud Esaiáe Prophetae. Erit tibi (...) Suavia tua odoramenta non poterunt eam permovere, ut aliquem tui respectum habeat, sed de corpore tuo foetido, purulento et vermibus scatente in sepulchro, oblectationem suam capiet. Quem igitur in finem tibi sunt tot odoramina, tot aquae distillatae?”²³

Lépes magyarítása szerint: „nem írnak orrot az halálnak, mert nem gondol, oh te czifrán öltözködő asszonyállat, oh te fajtalan iffju az te pésmáddal, az veled hordozó, patikából való jó illatu szaggal. Semmire böcsüllí az te sok drága vizeidet, keneteidet, kedvessen illatozó ruháidat. Megtalál tégedet az mikor akarja, és beteljesétti benned amaz Isaiás próféta mondását: Erit (...) Az jó szag helett bűdösséged leszen és az megfodoréttatott hajadért megkopaszolásod történik. Az te jó illatid arra ötet nem birhatják, hogy valami tekéntete legyen rád, hanem az te meg evesedet, senyvedet, rothadot és férgekkel posgó dög testedben gyönyörködik. Mire valók tahát az te sokban készölt drága keneteid? meczesz az szántalan jószagú vizekkel?”²⁴

E kissé hosszúra nyúlt idézetsorunknak – reméljük – ismét csak sikerült illusztrálnia, hogy az olasz eredetit mind a latin, mind a

magyar szöveg igen hűségesen adja vissza. A jelzőket viszont Lépes nagy kedvvel szaporítja, különösen a markáns, erős érzelmi hatásúakat. A fenti idézet utolsó előtti mondatában így lesz a két latin jelző (*foetidus*, *purulentus*) helyén három magyar (*meg-
evesedett*, *senyvedett*, *rothadott*), a *sepulcrum* szó helyett pedig a *dög* szó áll. A mondandó lényegileg ugyanaz, a mondatok értelmét híven tolmácsolta, a kifejező erőt azonban növelte, ahol erre lehetőség kínálkozott. A latin fordításról viszont ez utóbbi nem mondható el, az többnyire szó szerinti átültetés, minden többlet nélkül. Ez érthető is, ha figyelembe vesszük az olasz és a latin nyelv grammatikai, olykor pedig szókincsbeli hasonlóságát. Lépesnek sokkal nehezebb dolga volt, mint a latin fordítónak, hiszen a merőben más szerkezetű magyarra fordítás állandó dilemmája volt a szó szerinti hűség, illetve az értelem szerinti, szabadabb fordítási elv kettőssége, nemritkán szembenállása.

Mint idézetünk mutatja, Lépes egy olyan mondatot is beiktat, amelynek az olaszban nincs megfelelője. Isaiás szavait fordítja úgy, hogy „megfodoréttatott hajadért megkopaszolásod történik”, ezzel is gyarapodott a magyar szöveg stílusértéke, hiszen a latin idézet is megmaradt, s a magyar fordítás is mellé került.

A „képírók” halálábrázolásának részletes magyarázata után továbbfolytatóik a rettegett „vadász” alakjának, a „négy végső dolog” legelsőjének bemutatása. Monumentális képeket fest a szerző a hívek elé, hogy a halál hatalmát illusztrálja. Mindkét „*conchetto predicabile*” a nápolyiak előtt jól ismert életszférából meríti anyagát. Az egyik a kalóz (Lépesnél „tengeri tolvaj”) viselkedését részletezi: sosem támad meg üres hajót, megvárja, amíg azt gazdag zsákmánnyal rakják meg, tulajdonosa épp busás nyereségén gondolkodik, s akkor üt rajta. Így a megszemélyesített, nagybetűs Halál is megvárja, amíg sok bűnt halmoz fel egy ember, s akkor csap le rá, a legváratlanabb pillanatban, nem sejtett órában.

A másik kép az embert ostromlott várhoz hasonlítja, ahol az ostromló seregek vezére a Halál. A legválogatottabb ostromlási módszerek leírása következik ezután: a „Fő kapitány” (il Capitano generale) váltogatja a támadás irányát, „eczer a kő falait, mászor tornyát, hol keréttésit, hol kapuit, hol sánc árkait, s egyéb erősségit lőteti, rontatja álgyuival” (hora a i baloardi, hora alle torri, hora

alle cortine, hora alle porti, hora alle rivellini, hora alle gole, hora alle rocca). Aztán „föld alatt való ásások” következnek s „fölvetteti a várost” (da il fuoco a mine), majd minden hadával „reá tódul”, a vitézek pedig a romboláson kívül még ki is fosztják a várost (le togliano tutto il buono), és senkinek sem kegyelmeznek meg.

E hosszadalmas leírást követi a megfeleltetés: a városfal maga a test, „palánk karója” a válla és háta, tornyai a végtagok, a kőfal „tetei az ujak”, bástyái az oldalak és a has, kapuja a száj, „fő bástyája pedig ennek az keretet városnak az fő”. Az olasz szöveg sokkal tömörebb: „la rocca il capo”. A *rocca* (szikla, sziklavár, fellegvár) szót hiába adta volna vissza Lépes szó szerint, magyarul érthetetlen lett volna, mert itt nem minden vár épült sziklára, a „fő bástya” kifejezés sokkal egyértelműbb.

A kép felvázolása és a megfeleltetések felsorolása után következik a *conchetto predicabile* legfontosabb része, a konkrét és az absztrakt elemek egymásra vetített előadása. A nápolyi prédikátor előadásában ez így hangzik:

„Ma la morte capitano nimico, che ad ogni modo la vuol prendere, l'assedio con un grosso essercito di tante infermitá, e di vermi, che stanno apparecchiati a'danni suoi. Pure molte volte non da cosi subito l'assalto generale: ma da la batteria hora ad una parte, hora all'altra. Hora battei baloardi con siatiche, sloatura, catari; hora le torri, e morli con podagre, chiragie, e dolori artetici: hora le cortine con male tormini, dolori colici, humori: freddi hora fianchi con pietre, renelle, infiammationi: hora i revellini con scarancie, scrosole: hora le porte con posteme, parodite, flussi di sangue, gangrene, spasimi, dolori di denti: hora da la batteria alla rocca con apoplisie, deliri, migranc. Con questi particolari assalti molte volte non puó vincere questa Cittá, non la puó soggiogare. Má però ad ogni modo la vuol'acquistare. E che fá?

Dá l'assalto generale, la batte d'ogni banda, tormenta tutto il corpo con humori maligni; altera e corrompe tutto il sangue, perturba tutti li spiriti, offosca tutti i sensi, dá il fuoco alle mine, che sono le feбри ardenti; smantela questa sfortunata Cittá, fá cadere a basso le mura, atterra, e sotterra tutte le membra, tutto il corpo, ni entra dentro con uno essercito infinito di vermi: ó che soldati immondi; metteno a saccomano ogni cosa, depredano il tutto,

divorano le carni, le inceneriscono, ni lasciano a pena l'ossa. O crudele capitano, ó piu crudeli soldati, devoratori, e consumatori del tutto.¹⁹²⁵

A latin fordítás szinte szó szerint az olaszt követi, idézését ezúttal elhagyhatónak látjuk. Lépes fordítása is pontosan vissza tudja adni az eredetit, noha Dulckennél jóval szabadabban bánik a szöveggel:

„Ezt az szép várast, az fő kapitány, az halál, teljességgel el akarván rontani és megvenni, az betegségeknek és az ő megemésztését szomjuhozó férgeknek dondárjával szállja környül; mindazáltal nem mindenkor teljes erejével rohanik reá, hanem mast egy részét, az után meg másikat ustromlja meg. Kő falait, ugymint a testet Schiaticával, kimenyöléssel, náthával. Tornyait és az faloknak orozatait köszvénnnyel, izeknek szörnyü fájdalomival, bástyáit nehéz hasrágásokkal, colicával, hideg nedvességekkel, kővel, calculussal, fővennyel; kapuit kelevényekkel, kelésekkel, tüzes dagadásokkal, fültő mirigyekkel, vércsurgással, fenével, vadhussal, görccsel, fogfájással; fő bástyáját pedig, az fejet gutaütéssel, eszelősséggel, zugással tökétti el. És midőn látja, hogy mind ennyi fegyverivel nem árthat annyit az várasnak, hogy ötet birtoka alá hódultassa, elmegyen osztán, és végtére egész hadát ellene támasztja, mindenfelől álgyuit neki szegezi, az egész testet gonosz nedvességekkel betölti, az vért megrothasztja, a lélegzetet megfertegeti, az érzékenységeket meghomályosítja és tompítja: tüzet vet, az föld alatt való ásásokban, erős gyujtovány hidegleléseket, nagy forróságokat támaszt az váras ellen, ugy veszi meg, földig lerontván minden kőfalait, bástyáit, palánkit, az várast ekképpen porrá teszi és szántalan rut férgeknek seregével maga is belé száll.

Oh undok és tisztátalan vitézek, sűrűségessen pozsgó és mászó férgek, kik mindent elrontotok, elpraedáltok: kik az embernek, ennek az várasnak eleszitek, lerágiátok minden husát, porrá, hamuvá teszitek, elannyira, hogy még a tetemit sem hadgyatok épen, azokat is szagatjátok, ássátok, vésitek. Kegyetlen vagy te fő hadnagy Halál, kegyetlenbek majd náladnál is az te vitézeid, az mi tésztünknek megemésztői, porrá, hamuá őrloi.¹⁹²⁶

E nagy részletességgel festett körkép és terjedelmes betegség-lajstrom bemutatása lehetőséget ad néhány megfigyelésre Lépes stílusát illetően. Először is azt láthatjuk, hogy semmivel sem ad kevesebbet érzéki hatás, dckorativitás és retorikus megszer-

kesztettség tekintetében, mint az olasz (és latin) eredeti szöveg. Itt-ott előfordul ugyan, hogy forrásainál bőbeszédűbb, egyes szavak körülírására kényszerül, de semmi lényeges nem veszik el tolla alatt, a magyar stílus nem szegényebb az olasz seicento barokkos áradású írásmódjánál. Az is megállapítható továbbá, hogy Lépes nem akarta valamely új felfogás jegyében átalakítani a művet, nem hajtott végre tendenciózus változtatásokat, miként 16. századi íróink esetében ez elég gyakori jelenség volt. Ellenkezőleg: ő a mondandó és a stílus hű visszaadására törekedett, de ezt nem szolgálai módon tette, hanem elismerésre méltó nyelvi invencióval s meglehetősen gazdag szókincs birtokában. Szókincsét is, stilisztikai kifejező erejét is hatékonyan gyarapította azonban a forrásként használt szöveg, amelynek révén az olasz egyházi barokk stílus a magyarnak mintájává, imitációra érdemes mesterévé vált.

Epilógus Egerben

A magyar barokk próza változatait vizsgáló tanulmányában Bán Imre arra a következtetésre jutott, hogy „az egyházi prózában sem Pázmány, sem Lépes kezdeménye nem talál közvetlen folytatásra”.²⁷ Hadd tegyük hozzá ehhez a kissé talán túl szigorú ítélethez, hogy ha közvetlenül nem mutatkozik is meg barokk prózánk e két kezdeményező egyéniségének hatása, azért a kései barokk idején több jelle van annak, hogy újból feljűk fordult a figyelem, s műveik hatottak. Nemrég Kelemen Didákról mutatták ki, hogy erősen Pázmány hatása alatt állt,²⁸ s a 18. századi prédikációgyűjtemények alapos vizsgálata még feltehetően több eredményt is hozna. Most csak arra utalunk: Lépes könyvét éppen a felvilágosodás előestéjén – s talán épp az aufklárizmus ellensúlyozására?! – 1771–1772-ben újra kiadták Egerben, Eszterházy Károly „nagyméltóságu püspök urunknak parancsolatjából”.²⁹

A kiadó Borbás Vince egri minorita szerzetes szerint Lépes műve „most pedig számtalan sok fogyatkozásoktól kitisztított, jobb rendbe vétetett és világosabban kimagyarázott”. E kijelentését a könyv átnézése mindenben igazolja. Lényeges tartalmi változtatást nem hajtott végre, de a központosítást egységesítette, helyenként szórendi, stilisztikai javításokat végzett, a latin idézeteket pedig

magyarrá tette. A Lépes-mű címlapjának verzóján lévő latin szöveg és verset magyarrá fordította. Lépesnél még ezt olvastuk:

O esca vermium, o massa pulveris,
O res, o vanitas, cur sic extolleris?
Ignoras penitus utrum cras vixeris,
Fac bonum omnibus, quamdiu poteris.

Borbás Vince fordítása:

Óh férgek élelme! Óh gyarló föld pora!
Óh harmat! Óh hivság! mért ülsz oly magasra?
nem tudod bizonytal, ha jutsz-e holnapra,
Tégy jót hát mindennek, míg van időd arra.

E sorok az egész könyv mottóját jelentik. Úgy látszik, a felvilágosodásnak – a katolikus apologetika számára fenyegető – közeledése ismét aktuálisra tette a Lépes-féle négy végső dolog emlegetését. Csakhogy itt már nem a kései reneszánsz profán világával, egyfelől népi, másfelől nemesi hedonizmusával szemben kellett a túlvilági létre irányítani a figyelmet, hanem a racionalizmussal kellett szembeszögezni a Halál, az Ítélet, a Pokol és a mennyei boldogság képzetét.

E jelenség alaposabb megvilágítása azonban már egy másik tanulmány tárgya lehet, további kutatást igényel. Itt és most csak a figyelmet igyekeztünk ráirányítani a magyar barokk próza vizsgálatának egy területére. Olyan területére, amelynek feltárását Klaniczay Tibor kezdte el, s amelyen a modern magyar tudomány neki köszönheti az alapvetést.³⁰ További kutatások e téren – hitünk szerint – még számos eredményt ígérnek, s bizonyára magukkal hozzák majd szellemi múltunk történetének gazdagodását és árnyalását.

Pázmány grazi vitairatai

Kiemelkedő történelmi személyiségek születési és halálozási évfordulói mindig alkalmat szolgáltattak arra, hogy életművükkel szembenézzon az utókor, a rájuk vonatkozó adatokat, új kutatási eredményeket rendszerezze, gyarapítsa, átfogó képet kíséreljen meg belőlük kialakítani. Pázmány Péter születésének 400. évfordulóján, 1970-ben úgy tűnt, a szórványos megemlékezéseken túl nem sok új mondandója van a „magyar próza atyjának” tevékenységéről a történelem, az irodalomtudomány, a művelődéstörténet szakembereinek. Ma már tudjuk, nem így volt. Noha szám szerint valóban kevés írás méltatta az évfordulót, mégis akadt közöttük kettő, amelyik – egészen eltérő módon ugyan – jelentősen hozzájárult az újabb kutatások szárba szökkenéséhez. Elsősorban Óry Miklósnak Pázmány tanulmányi éveiről szóló monográfiája mutatta meg, mennyi új adat gyűjthető még össze a különféle (főként jezsuita rendi) levéltárakban, de könyve azt is példázta, hogy a Sik Sándor rajzolta portré sok tekintetben megérett a kiegészítésre, pontosításra, árnyalásra.¹ A jubileumi év másik figyelemre méltó tanulmányát Kolozsvári Grandpierre Emil írta, aki új adatokat ugyan nem adott közre, szépírói invencióval és nagy beleérző képességgel készült tanulmánya azonban új szempontokat, új kérdéseket vetett fel, nem egy ponton ellentmondásra ingerelve, vitára serkentve a szakembereket, így válhatott az ő cikke is motorjává, ösztönzőjévé a további kutatásnak.² Néhány év múlva monográfia jelent meg Pázmány prédikációiról,³ az érsek kiterjedt levelezése ugyancsak vizsgálat tárgyává lett,⁴ politikai pályafutásáról, nézeteinek alakulásáról szintén megjelent néhány fontos tanulmány,⁵ de még teológiai elveinek új szempontú feldolgozása is megkezdődött.⁶ Ezt követően több ilyen latin nyelvű filozófiai és teológiai „liber gradualis” és előadásrészlet is előkerült, amelyről bebizonyosodott, hogy Pázmány írta őket, így még korai írói munkásságának arányai is módosultak, méretei növekedtek.⁷

Mіндеzt végiggondolva úgy tűnik, legkevesebbet éppen hitvitázó irataival foglalkozott a megélénkült kutatás; talán azért is, mert napjainkban nagyobb érdeklődést tudnak kelteni az életmű etikai

és politikai vonatkozásai, mint a vallási polémiák, meg talán azért is, mert Sík Sándor könyve bőven foglalkozott a „harcoló írások” irodalmi értékeivel és stílusával.

Az újonnan felhalmozódott kutatási eredmények azonban mindinkább tarthatatlanná teszik ezt a tartózkodó álláspontot s egyre sürgetőbben követelik a vitairatok modern szempontú vizsgálatát is. A pályakezdő Pázmány filozófiai, teológiai nézeteinek pontosabb megismerése, életrajzának újabban megvilágított mozzanatai, politikai pályakezdésének feldolgozása egyaránt megkívánja, hogy első vitairói korszakáról most már ezeknek az ismereteknek a birtokában szóljunk s a korai Pázmány-művek keletkezésének magyarázatában mindezt kamatoztassuk. „A gráci hét év igen fontos volt szellemi érésében” – állapítja meg a legújabb Pázmány-válogatás bevezető tanulmánya is.⁸ Ezzel teljes egyetértésben teszünk kísérletet az alábbiakban arra, hogy a grazi évekről áttekintést adjunk, ezeknek jelentőségét, az életmű egészére gyakorolt hatását bemutassuk és méltassuk.

Alma Mater Carolina

„Híd Róma és Magyarország között” – így jellemzi Johann Andritsch, a barokk kori Graz művelődéstörténetének kutatója a város szerepét a 16–17. századi Közép-Európa szellemi életében.⁹ Magyar szemszögből nézve mindenképp találó ez a megállapítás, s korántsem csupán földrajzi értelemben. Noha a 16. század közepére a reformáció Steiermarkban is erősen elterjedt, a buzgó katolikus Károly főherceg – I. Ferdinánd császár három fia közül a legifjabb – mégis megszilárdította a katolicizmus pozícióit Grazban. Az ő támogatásával alapíthattak itt kollégiumot a jezsuiták 1571-ben, majd másfél évtizeddel később megnyithatták egyetemüket is, amely patrónusuk neve után „Alma Mater Carolina Graecensis” néven szerepelt a korabeli szóhasználatban. Míg Bécsben az egyetem és a jezsuita kollégium rivalizálása osztotta meg az erőket, addig Graz az alpesi és Duna-vidéki katolicizmus egyenletesen gyarapodó és erősödő szellemi központja lett, s ez a német, magyar és horvát nyelvterület határán, Itália közelében kiépülő kulturális

hídfőállás a királyi Magyarországra is jelentékeny vonzóerőt gyakorolt.¹⁰

Az osztrák tartományokon kívül Horvátországból és a Magyar Királyságból is egyre nagyobb számban küldték a nemesi családok fiaikat a háborúktól és nagyobb politikai megrázkódtatásoktól mentes város tanintézetébe, ahol többek között a Zichy, Erdődy, Nádasdy, majd később a Zrínyi család fiai végezték tanulmányaikat. A város Szent Egidiusról elnevezett főtemploma 1577-től ugyancsak a jezsuitáké lett; ebben a pompás gótikus oltárokkal díszített épületben zajlottak le az ünnepélyes misék, szertartások, disputációk. Az egyetem kezdetől fogva filozófiai és teológiai fakultással működött, amelyeken a Ratio Studiorum által előírt valamennyi tantárgyat előadták, kiegészítve még a görög és héber nyelv oktatásával. Nemcsak az egyetemnek nyújtott jelentős segítséget, de a város szellemi kisugárzását is meghatározta Georg Widmanstetter nyomdájának működése, amely különösen fontos volt Magyarország számára, mivel némi ellensúlyt jelenthetett a debreceni, kolozsvári és más protestáns nyomdák kiadványaival szemben.

Pázmány 1597 nyarának legvégén hét társával együtt haladt a stájer főváros felé, hogy szeptember elsején megérkezzen annak jezsuita kollégiumába. Péter Viller, a rektor fogadta itt a jövevényeket. Alber ausztriai provinciális döntése értelmében Pázmány ott is maradt, hogy a hölcséleti karon megkezdje tanári tevékenységét. Miután október 26-án megtörtént filozófiai doktorrá avatása, elkezdte előadásait logikából. Ez egyben írói működésének nyitányát is jelentette, hiszen – miként azt az újabb kutatások hangsúlyozzák – a jezsuita egyetemeken a tanárnak kellett összeállítania a disputációs libellusokat, amelyeket a jelölt az ünnepélyes vita során megvédett.¹¹

A magyar irodalomtörténet-írásban mindmáig követett hagyomány, hogy Pázmány írói tevékenységének tárgyalásakor a latin és a magyar művek egymástól elválasztva, külön csoportban szerepelnek, a csoportokon belül pedig a könyvek megjelenésének kronológiai rendje volt az irányadó Sík Sándor monográfiájában csakúgy, mint a hatkötetes akadémiai irodalomtörténetben.¹² Ezzel szemben viszont ma már egyre inkább úgy látszik, hogy ez az egyébként logikus és didaktikus tárgyalásmód nem alkalmas arra,

hogyan az írói műhelybe bepillantást nyújtson, egyrészt mivel a művek megjelenési és megírási sorrendje különbözik egymástól, másrészt pedig a latin és magyar művek szorosabb szálakkal függenek össze, mint azt idáig gondolni lehetett. Mindez kellően indokolja, hogy – a korábbi Pázmány-portréktól eltérően – ezúttal a művek *keletkezésének* sorrendjében haladva, a magyar és latin írásokat együttesen, egységes keretben tekintsük át, függetlenül a nyelvi és műfaji hovatarozástól, valamint a megjelenés évétől. Ennek érdekében a *grazi korszakot* – 1597. szeptember 1-től 1607 augusztusának végéig – *egy periódusnak tekintjük*, a közbeeső magyarországi tartózkodás – 1600 októberétől 1603 szeptemberéig – írói szempontból ugyanis szoros szálakkal kapcsolódik a grazi tevékenységhez, külön egységnek tekintése semmiképp nem lenne szerencsés, mert folyamatos írói munka egyes mozzanatait választaná széjjel. Célunk pedig ezúttal épp az ellenkező: az egyes műveket összefogó és átszövő gondolati erezetet, hálózatrendszer szeretnénk megközelíteni, azt a gondolatkinccset, amelynek minden egyes Pázmány-írás csak bizonyos aspektusú megjelenési formája, egyetlen szegmentuma.

Diatriba theologica

Az 1597/98-as tanévben a fiatal magyar jezsuita a dialektikát adta elő *grazi tanítványainak*, természetesen Arisztotelész könyvei alapján, a coimbrai és salamancai rendi teológusok (Pedro Fonseca, Francisco Suarez, Francisco de Toledo és mások) kommentárjainak felhasználásával. A tanév végén, 1598 augusztusában két grazi hallgató ünnepélyes záróvizsgán szerezte meg a magiszteri (filozófiai doktori) címet, közülük a horvátországi *Antonius a Zara* Ferdinánd főhercegnek, Johannes Ludeckius pedig Martin Brenner seckauai püspöknek, a stájerországi ellenreformáció vezéralakjának ajánlotta vizsgatételeit. Mivel ezeket a vizsgán elnöklő Pázmány állította össze, így az ő legelső, nyomtatásban megjelent munkáiként tarthatjuk számon őket.¹³

A két füzet összeállítására nagyon hasonló, mindkettő 50–50 tézist tartalmaz s felöleli a bölcelet minden ágát, a logikát, fizikát, metafizikát, matematikát és etikát egyaránt. A vizsgatételek

pusztán gyakorlati céllal íródtak, a jelölt tudásának felmérését, ellenőrzését szolgálták, így eredeti alkotásnak csak korlátozott mértékben foghatók fel. Annyi mindenesetre így is kiténik belőlük, hogy összeállítójuk körültekintően járt el, nem csupán sablonokat ismételtetett diákjaival. A teljesen megegyező szerkezet ellenére is különböző ugyanis a tartalom: az etikában például a Ludeckius-féle tézisek az egyéni lélek erényeiről elmélkednek, a Zara-féle libellusban viszont az egyénről, mint állampolgárról esik szó, az állam és polgárainak viszonya áll a tárgyalás középpontjában. E két növendék egyébként még nem lehetett saját tanítványa a mindössze egy éve tanító Pázmánynak, aki nyilván csak a vizsgaelnök szerepét töltötte be disputájukon.

Saját tanítványai voltak viszont azok a hallgatók, akik két évvel később, 1600 nyarának végén védték meg Pázmány elnöklete alatt filozófiai doktorátusukat. A sziléziai Neisse városából származó *Henricus Scultetus* Brenner püspöknek, a trentói *Romedius Benedetto* a trentói püspöknek, *Carolus Madrutius*nak, a magyar *Scholtz Ferenc* és a porosz *Martin Havenzweig* pedig *Georg Stobaeus* lavanti püspöknek ajánlotta libellusát.¹⁴ Ők már végighallgathatták Pázmány teljes, három éves filozófiai kurzusát, a dialektika (logika) és a fizika (*philosophia naturalis*) területéről származó tételeik tükrözik tanárunk idevágó nézeteit.¹⁵ Sajnos, az 1599/1600-as tanévben általa tartott metafizikai előadások szövege mindmáig nem került elő; feltehető, hogy a *Romedius Benedetto*-féle téziszfüzet bőséges metafizikai anyaga tükrözi ezt leghívebben. A további vizsgálódás elősegítése végett célszerű lenne ezeket az olomouci egyetemi könyvtárban található téziszfüzeteket modern kiadásban közzétenni, nem csupán mert ezek a legkorábbi Pázmány-írások, hanem azért is, mert e tézisek a kor eklektikus kozmoszképét, neoskolasztikus kozmogóniai álláspontját, krisztianizált arisztotelizmusát tükrözik, így a természettudományos ismeretek ekkori színvonalát is illusztrálják.

Úgy tűnik, Pázmányt távolról sem elégítette ki a meglehetősen szoros sémákba szorított bölceleti oktatás, mert már 1599 óta folyamatosan dolgozott nagyobb szabású polemikus művén, a *Diatriba theologica* című vitairaton, amellyel 1601-re el is készült. Keletkezésének körülményeit Óry Miklós tisztázta. Tanulmánya szerint két fő tényező is közrejátszott abban, hogy éppen William

Whitaker cambridge-i anglikán teológust választotta vitapartneréül.¹⁶ Egyrészt az angol szerző *Praelectiones de Ecclesia contra Bellarminum* címmel 1599-ben megjelent antibellarminista írása sarkallta őt ellenirat készítésére, másrészt Pázmány angol kapcsolatai is közismertek: a bécsi filozófiai kurzuson William Wright volt a tanára, Rómában a Collegium Anglicanum repetitora volt, a szigetországi katolicizmus pedig ugyanúgy visszaszorulóban, defenzióban kényszerült működni, mint a magyarországi. Egyébként is annak, aki ekkortájt az európai hitviták küzdőterére lépett, szükségképpen a Bellarmino körül fellángoló tollharcokba kellett bekapcsolódnia, hiszen az olasz jezsuita hatalmas hitvédelmi szintézise állott a századforduló disputáinak gyűjtőpontjában.

Pázmány tehát alapkérdéshez nyúlt ebben az első vitáiratóban, olyan témához, amelyhez egész későbbi munkásságában még számos esetben visszatért. Azt boncolgatta, melyek a Krisztus tanítását hamisítatlanul közvetítő, egyedül üdvözítő egyház valódi ismérvei. Miként Whitaker, ő is hat fejezetre osztotta munkáját. Alaptételei a mű legelején (*Antiloquium ad lectorem*) megtalálhatók: „Unus Deus, una Fide, una Ecclesia est”, majd „Extra Ecclesiam non est salus”. Ezután – állandóan idézve és támadva Whitakert – azt vizsgálja, kik tartoznak az igaz egyházhoz, s az eklézsia láthatóságát bizonyítja („Christi Ecclesiam visibilem esse”), nyitottságát, mindenki számára megismerhetőségét hangsúlyozza.

A 3. rész kulcsfejezet; eszerint az igaz egyház örök, folyamatos, fogyatkozhatatlan: „Maneat igitur, super Petram fundatam esse domum Dei, non super terram, quae cuniculis patet, aut super arenam incostantem et mobilem, ut eam, nec fraudes daemonum, nec furores tyrannorum, nec haeresum fallaciae superarent, quae rubo Mosaico simillima, inflammari persecutionibus potest, sed quia Dominus in ea loquitur, absumi non potest, nullis machinis everti, nullis fraudibus corrumpi, nullis viribus superari potest...”¹⁷ Ugyanezt a gondolatot magyarul a *Feleletben* így fejezte ki: „... az Anyaszentegyház soha meg nem győzethetett, soha az véka alá nem rejtethetett, soha nem eshetett, mindenkor nyilván volt és fénllett mindenkoron mint az hegyen éppétett váras, mint égő gyertya; mindenkor Doctori és tanítói voltanak, kik az tévelgésre nem bocsátták az Christus juhait és az igasságot oltalmazták az farkasok

ellen; mindenkor az szentségek és az Isten igéje igazán szolgáltatott őbenne”¹⁸

A 4. és 5. fejezet részletesen taglalja az igaz egyház ismérveit („una, sancta, catholica, apostolica”); eszerint ezek a jelek az „új tanokban” nincsenek meg, csak a tradicionálisban, amely tévedhetetlen. A 6. fejezet utal arra, hogy a „római gyülekezet”-en nem Róma városának lakóit kell érteni, hanem mindenkit, aki a római pápához hű. Szenvedélyes kérdéssort állít össze a lutheranizmus előzményeire, elődeire vonatkozóan: „Quam Provinciam, quorum hominum, quorum gentium, quorum temporum nominabunt? Quo isti loco vel Episcopos ac Parochos delegerunt, quibus docendi munus demandarunt? Vel ad orandum, Psallendum, Sacramenta ministranda convenerunt? Quos tinxerunt, quibus Evangelium annunciarunt, quae pro Ecclesia certamina obierunt, quas haereses represserunt, quae martyria subierunt?”¹⁹ Majd Luther – s a többi vezető protestáns teológus – tanítói hivatalának illetékességét vitatja: „Mitto, quod nemini succedentes a seipsis ordinati, de se nati, non missi, venerint Novatores; Si enim Luther initio SOLUS fuit, a quo tandem mitti potuit? Cui legitime succedere?”²⁰ Ugyanezek a kérdések a későbbi magyar nyelvű vitairatokban is állandóan visszatértek. Óry Miklós tanulmánya ugyancsak számos gondolati és kifejezésbeli egyezésre hívta fel a figyelmet a *Diatriba* és a magyar vitairatok között. Első latin nyelvű vitairatát maga Pázmány így mutatta be később: „Megmondám azért abba a könyvbe, hogy a római gyölekezeten nem csak a Róma kőfala közt lakozó híveket értjük... Ennek fölötté megmutatám, hogy Christus igaz Anyaszentegyházának ollynak kellett lenni, mely minden tévelygések ellen győzödelmet vevén, örökké megmaradott, sem a poklok ereje tévelygésbe nem vihette ezt és eretnokségbe nem ejthette. Ennek fölötté mindenkor nyitva volt az ő kapuja mindennek valaki üdvözülni akart... Megmondám azt is, mely hamis módot és jelt aggyanak az Atyafiak ennek esméretire és minemű jelekből ismerhesse meg minden ember az Igaz Anyaszentegyházat. Végezetre megbizonyítám, hogy ezek a jelek nem illenek sem a Calvinus, sem a Luther aklához, hanem csak a régi keresztyén Anyaszentegyházhoz”²¹

Kiindulópont, egy hosszú vitaírói munkásság alapköve tehát a *Diatriba*, e polemikus értekezés nélkül későbbi kontroverzteológiai

munkáinak keletkezése aligha lenne kielégítően megmagyarázható. A mű tömörsége és idézetgazdagsága egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a későbbi vitairatok reá épülhessenek, egyes ágaiból és hajtásaiból önálló fává lombosodhassanak. Az itt még csak tömören fogalmazott tételek a grazi korszak többi írásaiban, majd a *Kalauzban* nyertek bővebb kifejtést; idézetanyaga is javarészt együtt volt már ekkor: egyfelől Bellarmino, Stapleton, Suarez, másfelől Whitaker, Hunnius, Kálvin és Luther írásai, könyvei szolgáltattak számára a későbbiekben kimeríthetetlen forrásanyagot, bármikor harcba vethető argumentumrendszert.

Tíz bizonyság

A *Diatriba* után megszületett Pázmány első magyar nyelvű vitairata is, de ez – a korábbi vélekedéssel ellentétben – nem a *Felelet*, hanem a *Tíz bizonyság* volt. A legújabbban megjelent Pázmány-válogatás előszavának függelékében Öry Miklós és Szabó Ferenc hét érvet sorakoztat fel annak bizonyítására, hogy a *Tíz bizonyság* 1601 végén, 1602 elején íródhatott.²² Noha az érvek némelyike semmiképp nem tekinthető perdöntőnek (pl. ifjúkori és tanulmányi éveire 1605-ben ugyanúgy hivatkozhatott, mint 3 évvel korábban, s grazi olvasmányanyagát is használhatta a későbbi időpontban is), a végeredményt mégis egyértelműen elfogadhatónak tarthatjuk, mégpedig elsősorban Pázmány *Felelet*beli hivatkozásai alapján. Magyar-ellenes könyvében ezt olvassuk: „Az mostani új tudományok felől pedig megmutatom bővségessen, hogy szabadságot ad minden gonosságra. Ennekfölötte Chrysostomus, Theodoretus és Vincentius Lirinensis, de még ti közületek is Withakerus azt mondgya, hogy az az gyümölcs, melyből megismérjük az farkasokat, nem egyéb az Szent Irásnak hamis magyarázatjánál, mint bővebben megmutatom másutt”²³.

Ez a *másutt* nem lehet a *Diatriba*, csakis a *Tíz bizonyság*, hiszen ez utóbbiban foglalkozik külön fejezet azzal, hogy az „Új Tudományok minden tévelygésre szabadságot adnak” (PÖM I. 436), meg azzal is, hogy „az új hitfaragók” a „Szent Irást megmarcongják és fertőztetik”, „tépik, szaggatják, elrontják... minden erejét” (uo. 512–513). Whitakerre és a többi említett szerzőre a *Tíz bizonyság*

gyakran hivatkozik; kis túlzással talán azt is elmondhatnánk, magyarul történő folytatása az a *Diatriba* témájának, az ott kezdett vitának. Ezt a *Tíz bizonyosság* „sommájában” meg is mondja: „Ezekről más könyvecskébe bőségesen emlékeztem és megmutattam, hogy csak az Római gyülekezetbe találatnak ezek a Jelek, az mostan támtt Uj gyülekezetekben pedig sem jele, sem nyomdoka nincs az Krisztus nyájának és szinte úgy illenek hozzájuk az Igaz Anyaszentegyház jelei és tulajdonsági, mint a bot az tegezhez”. Ez a könyv a *Diatriba* volt, „ez mostani írás” pedig a teológiai síkon bizonyított tételeket „ugyan kézzel is megtapasztalható”-nak állítja, azaz gyakorlati következtetéseket von le a korábbi, elméleti vitából, a Bcllarmino–Whitaker konfrontációból, a *Diatribából*.

Ugyanitt, a „somma” végén Pázmány tertvszerúsége is megnyilvánul, amikor az igazság megismertetésének kétféle módszerét vázolja fel. Az első szerint a „hamis tudomány... minden részit és cikkelit fundamentumából meghányván, meghamisítjuk”. Csak-hogy ez „véghetetlen munka”, azonkívül „alkalmatlan az együgyük tanuságára, kik teljes életekben sem gázolhatnának által minden cikkelyén...” A másik módszer: „ha rövid és értelmes beszéddel közönséges jelcít és bélyegeit előszámlálván az hamis tudománynak, győzhetetlen bizonyosságokkal megmutatjuk, hogy ezeket feltaláljuk az új vallásokban. Kit, Isten segítsége velem lévén, bőségesen megmutatok e könyvecskében”.

Pázmány tehát állandóan, pályája kezdetétől fogva két síkban gondolkodott. Egyfelől a teológia „fundamentumát”, alapkérdéseinek rendszeres tudományos áttekintését tartotta szem előtt; minden jel szerint egy nagy szintézis tervét érlelgette már grazi éveiben is. Másfelől viszont azt is látta, hogy a teológiailag képzetlen olvasók számára könnyen áttekinthető, a lényegét röviden előadó, az aktuális vitapontokhoz kapcsolódó, a mindennapi életben akkortájt gyakran felmerülő kérdésekre válaszoló írásokra van szükség, csakis ezek hathatnak szélesebb körben. A gyökereikig hatolás tudományos követelményét, valamint az alkalomszerűség, a gyors reagálás, az olvasmányos forma élő igényét egyidejűleg tartotta szeme előtt, s mindig olyan műfajú, hangvételű és terjedelmű írással lépett elő, amilyet a körülmények éppen megkívántak. Ez tette lehetővé a válasziratok bámulatosan gyors közreadását, hiszen többnyire kész anyagból meríthetett, a szintézis számára

felhalmozódó érvek gazdag tárházából mindig azt választhatta ki, ami az adott helyzetben a leghatásosabbnak, legcélravezetőbbnek bizonyult. Alkalmoszerűség a művek megjelentetésében, kinyomatásában, de ugyanakkor logikus átgondoltság és tervszerűség az írói munkában: ezt a kettősséget mindenképpen szem előtt kell tartanunk, ha a grazi korszak vitáinak keletkezési körülményeit szemügyre vesszük, összefüggéseiket vizsgáljuk.

Felelet

Több kutató is némi csodálkozással tette fel a kérdést: hogyan tudta Pázmány 1602 nyarán olyan rendkívüli gyorsasággal, mindössze néhány hónap alatt megírni Magyar elleni vitáitát, a *Felelet-et*? A kérdés még inkább jogos, ha figyelembe vesszük, hogy az így is kétszáz lapos mű hosszabb volt; maga a szerző utal rá, hogy írásának egy részét terjedelmi okokból nem adhatta nyomdába. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a megírás színhelyén, Forgách Ferenc radosnyai nyári lakában a számtalan idézett könyv aligha lehetett együtt, még inkább erősödhet a megírás módszerére irányuló kérdés jogossága.

A fent elmondottak után viszont minderre könnyebb válaszolni, csak figyelembe kell venni, hogy ekkorra már két műve volt készen, ezeknek anyagából meríthetett, az ott idézett forrásokat itt is használhatta, s vitáirói módszerei is két polemikus íráson csiszolódhattak ki ekkorra.

A 17. század nyitányán Pázmány és Magyar között lezajló írásbeli hitvitáról már többször értekezett a szakirodalom,²⁴ úgy hisszük azonban, egy aspektus – noha említetlenül nem maradt – mégsem kapott megfelelő hangsúlyt. Az elemzők többnyire egyik vagy másik fél szempontjából vették szemügyre a műveket, s a köztük feszülő ellentétekre irányították a figyelmet elsősorban. Mi azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy Magyarország helyzetét, a „romlásokat” egyformán látták ők, egyképpen fájlalták, *a diagnózist hasonló módon állapították meg*, s ez nem elhanyagolható, nem lebecsülendő közös vonás a két teológus között. Más kérdés azután, hogy az okokat és – ebből adódóan – az eszközöket különbözőképpen ítélték meg, különféle „gyógymódokat” javasoltak a beteg ország

talpra állítására. S ez a mindkét félben egyaránt meglévő felelősségteljes gondolkodás, a haza sorsa feletti töprengés, jövőt fürkésző cselekvésvágy mindenképp első helyre kívánkozik, ha a Pázmány–Magyari-vitáról esik szó.

A sárvári prédikátor közismerten hosszú lajstromba szedve sorolja fel a „pávizmus” bűneit, a fölöslegesnek ítélt egyházi ceremóniákat, a visszaéléseket, a szokásokban mutatkozó túlzásokat, a túlhajtott áhítatosság megnyilvánulási formáit. Mindez együttesen „bálványozás”, s az ország romlásának fő előidézője, ezért tudott a török Magyarországból oly nagy területeket meghódítani.

Ennek a vádnak az elhárítása természetesen a katolikus egyház létérdekévé vált, s azt is jól látta Forgách Ferenc, hogy méltó válaszra ekkor csakis Pázmány tollából lehet számítani. Talán ismerte is már a *Diatribát* és a *Tíz bizonyágot*? Egyelőre ez nem bizonyítható, de joggal feltételezhető, hiszen mindkettő készen állott már; s alighanem látnia kellett valamilyen Pázmány-írást a fontos megbízatás odaítélése előtt, ennek ismeretében dönthetett így.

A *Felelet* egyébként gyakran hivatkozik a *Diatribára*, s témájában is szorosan kapcsolódik a latin nyelvű egyháztani értekezéshez. Így például ott, ahol arról szól, hogy „az Christus egyháza soha le nem nyomathatott” vagy ahol azt mutatja meg, „Eszterház Tamás mely mód nélkül akarja a Luther hitet az régiek tollába öltöztetni”. Eszterházi Tamás Hunnius-fordítása (s annak „igen hosszú és éktelen előljáró beszéde”) már a *Felelet* nyomtatása közben „akadott kezébe” s természetesen ennek cáfolatát is beépítette művébe.²⁵ A gyors reagálás lehetőségét megintcsak a *Diatriba* biztosította, hiszen Hunnius ugyancsak erről a témáról, az „igaz Ecclesiáról” értekezett, így Pázmány saját, készen lévő anyagából meríthetett, csupán érveit kellett némileg átcsoportosítania. Minden bizonnyal ez is hozzájárulhatott a derús fölény, a magabiztosság kialakulásához, amely ellenfeleit gyakran felháborította. A teológusnak felcsapott ifjú nemest például ezekkel a szavakkal oktatja ki: „És ez elég légyen jó Eszterház uram az te előljáró beszédedre, mellyet Hunniusból vöttél... Te reád nem panaszolokodom, hogy efféle mód nélkül való dolgokat ily nagy elrejtett bölcseségnek ítélsz, mert ifjú legény vagy, többet értesz az nyúlászáshoz és az pohár emelgetéshez, hogyses az Szent Atyák írásihoz, kiknek olvasására nem is érkezhettél még eddig. De hogy

amaz Rabbi Salamonok, az Luther székeinek töredelmes gyámoli jobban meg nem gondolják, mit írjanak, azon igen csudálkozom”.²⁶

A teológiai alaposág mellett a *Felelet* másik erőssége az a történelmi tájékozottság, amely mindig tud adni újabb érveket Pázmány tolla alá, ha ilyenekre van szükség. Magyarország és Róma kapcsolatáról például egész kis értekezést kerekít: felsorolja az Árpád- és Anjou-ház Rómához kötődésének tényeit, Janus Pannoniust nem költőként, hanem Mátyás király római követeként említi, Hunyadi János nándorfehérvári győzelmében pedig Kapisztrán János szerepét hangsúlyozza, így illusztrálja a Luther előtti kereszténység törökellenes küzdelmeinek sikerességét.²⁷ Ellenpéldaként természetesen a Luther fellépése utáni magyar seregek vereségeit s a török hódításokat kell felsorakoztatnia ahhoz, hogy világos legyen: a hitújítás a Félhold előnyomulásának, a kereszténység veszedelmének előidézője.

Míg a teológiai és történeti érvek felsorakoztatása, taktikus csoportosítása révén Pázmány gondolatmenete vált koherensebbé, meggyőzőbbé, addig viszont Magyar jóval gyakorlatiasabban értekezett az aktuális politikai és katonai tennivalókról, sürgette a „hadakozásnak jó módját”, olyan katonák fogadását, akiknek „járjon bizonyos fizetések”, vagyis az ekkorra már Európa-szerte egyedül modernnek számító zsoldosereg felállítását szorgalmazta. Ezzel természetesen Pázmány is egyetértett, de a hitbeli egység fontosságát ezúttal is hangsúlyozta, mivel „az eretnekség oly szűféreg, mely megessi minden erejét az hadakozó embernek”.

Mindkét fél egyformán fájlalta „romlásunkat, magunktól, külső nemzetségtől, ellenségtől szerzett sok inségünket... az Erdélyi iszonyú rettenetes pusztítást, rablást, gyaláztatot... éhséget, dög-halált, hadat, baromnak veszedelmét...”; mindkettőjüktől hosszan lehetne még idézni erre vonatkozó párhuzamos gondolatokat. Nem túlzás hát, ha azt mondjuk: ez a két vitairat ki is egészítette egymást, a szembefeszülő gondolatépitményekben az ellentétek mellett az egyezések sem elhanyagolhatóak, hiszen mindketten a válságos helyzetből kivezető utat keresték, az erkölcsök javulását és az egységes, régi erejében mutatkozó ország álmát dédelgették. Az ország sorsán tépelődő, jövődjét fürkésző írásaik hiteles helyzet-jelentések a korról, az egyházi és politikai eszmélkedés kínzó dilemmáiról s a tolerancia gondolatának hiányában feloldhatatlan

ideológiai ellentéteiről. Nyers szókimondásuk szenvedélyes igazságkeresésből fakadt, de épp ezáltal válhatott a Pázmány–Magyari-összecsapás a 17. századi felekezeti és politikai viták méltó nyitányává, pezsdítő erejű eseményévé.

Rövid tanulság

Mire 1605-ben a grazi nyomdában a *Diatriba*, majd a *Tíz bizonyosság* megjelent, Pázmány már újabb művével is elkészült. Egy év múlva azután kikerült a sajtó alól *Keresztyéni imádságoskönyve*, amelyet a Grazban járt Hethesi Pethe Lászlóné Kapi Anna kérésére írt meg, látván, „mely szükön és ritkán találhatnék a mi nemzetünk közt keresztyén imádságos könyvecske”. A Biblia és a patrisztika íróinak nyelvi fordulatait sok nyelvi leleménnyel alkalmazó, szép magyarsággal megírt könyörgések más hangot ütöttek meg, mint a vitairatok. „Itt nem a mi vallásunkat oltalmazzuk, hanem az híveknek ájtatóságát isteni szolgálatra akarjuk gerjeszteni” – írta saját munkájáról nagy műfaji tudatossággal.

Az imádságoskönyv részletesebb bemutatása ezúttal nem tartozik céljaink közé, annál inkább számba kell vennünk azonban a mű függelékeként közzétett *Rövid tanúságot*, amely a vitairatok sorába szervesen illeszkedik. Ezt az illeszkedést mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Pázmány lépten-nyomon hivatkozik benne a *Tíz bizonyosságra*, az „új tudományok hamisságáról írt könyv” egyes részeire, néhol pedig még a *Diatribára* is. Igaza van Öry Miklósnak, amikor „eddig meglehetősen elhanyagolt kis írás”-nak nevezi ezt a művet,²⁸ hiszen Fraknói is, Sík Sándor is csak igen röviden foglalkozott vele, mások szinte a puszta megemlítésen túl nem is mentek.

A kis könyv valódi jelentőségét annak figyelembevételére adja meg, hogy a szerző épp a hitről szóló, egy éves előadássorozattal kezdte meg grazi tanárságának második korszakát, tehát 1603/1604 telén épp a hit fogalmának tisztázása állott érdeklődésének középpontjában. *De Fide* című, 256 lapos traktátusa a legrészletesebb, legelmélyültebb fejezete *Theologia scholastica*-jának, a tanév másik két témája (de spe et de caritate) együttesen sem tesz ki ennyit.²⁹ Egyes részletkérdésekben tanártársával, a flamand Johann Deckerrel vitába is keveredett, ennek tanulságait a római cenzúra

utasítására be kellett szőnie az épp kiadás előtt álló *Diatribába*. Ez az eset is arra sarkallhatta, hogy a magyar nyelvű, „együgyű híveknek” világosan megfogalmazza „az igaz hit” alapkérdéseit, ehhez a szándékhoz pedig még inkább ösztönzést jelenthettek számára a magyarországi tapasztalatok.

Pázmány abból indul ki, hogy a „hit dolgairul való versengés” korántsem maradhat a „papok dolga”, hiszen miként más szájával sem ehet az ember, úgy saját üdvözüléséért is mindenkinek magának kell megküzdenie. Fokról fokra, lépésről lépésre vezet azután az olvasó gondolatait. Először a passzív, szemlélődő magatartást nyilvánítja elégtelennek, a barokk korban jellemző aktivitás fontosságát hangoztatja a hit megszerzésében is. Azután felsorolja a közös keresztény álláspont vitathatatlan tételeit: a hit az isteni kinyilatkoztatáson alapul, amely a Bibliában nyert megfogalmazást, ezért annak igaz értelmét kell megtalálni és követni.

De vajon tartozik-e a „keresztény ember oly dolgokat is hinni, melyek az írásban nincsenek?” – veti fel a sarkalatos kérdést a továbbiakban, s itt már elérkezett a „visszavonás okaihoz”. Válasza természetesen igenlő, s a tradíciókra utal, mondván, hogy már maga az is hagyomány, hogy a Biblia Isten szava. Ha pedig e helyütt a Szentírásen kívüli tradíció helytálló, akkor ilyeneket szerinte másutt is el kell fogadni. Hagyomány például a karácsony és a húsvét ünneppé nyilvánítása is, a monogám házasság, a szentségekhez járulás elfogadott szokásrendszere és számos olyan norma és hiedelem, amely nincs ugyan szó szerint a Bibliában, mégis általánosan elfogadott, vitán felül álló közös keresztény motívum. Aligha vitatható, hogy Pázmány ezen a ponton nem volt különösebben nehéz helyzetben, hiszen egyedül a másfélezer éves Biblia szövegéből mind kevésbé lehetett a modern kor sokasodó kérdéseire kielégítő válaszokat adni, míg ezzel szemben a tradíciók bekapcsolása bőséges anyagot adott a különféle etikai normák és szokások magyarázatához.

Másik indoka: a Biblia szövege nem mindenütt egyértelmű, több esetben homályos, ezért a szövegen kívüli adatok és magyarázatok elkerülhetetlenek. „Krisztusnak ama rövid mondásáról: Ez az én testem, kétszáz különböző magyarázatot olvastam az atyafiak írásaiban... Az Írásban pedig nyilván nincs megírva, melyik értelem és magyarázat legyen bizonyos” – jelenti ki, s ezen a ponton lát-

ványosan tudta ütköztetni az egymástól eltérő felekezeti álláspontokat.

Egyedül üdvözítőnek – miként ellenfelei – ő is csupán saját egyházát tartotta: „Ha a római gyülekezet nem igaz Anyaszentegyház és az ő tudománya tévelység, nyilván következik, hogy az apostolok halála után, egész 1517-ik esztendeig nem volt e világon igaz hit és igaz Anyaszentegyház és így mindnyájan a szent mártirok, doktorok és keresztyének az Anyaszentegyház kívül levén, elkárhoztak, a pokol kapui hatalmat vöttek az igaz Anyaszentegyházon. Ezek pedig nyilván ellenkeznek az Isten ígéletével és atyai gondviselésével. Lehetetlen tehát, hogy a római gyülekezeten kívül más igaz anyaszentegyház legyen”.³⁰

Mint láncszemek, úgy kapcsolódnak egymáshoz e kis írás gondolatai, nem csoda, ha a korábbi nehézkes és terjedelmes katolikus vitairatokkal szemben a grazi jezsuita írásai rendkívül népszerűek lettek s hatásuk rövidesen érezhető volt, elsősorban a nyugati országrész főrangú olvasóinak körében.

Még ugyanebben az évben, 1606-ban egy rövid latin értekezése is megjelent *De ecclesiastica libertate* címmel.³¹ Ez kettős célt szolgált. Egyrészt kiegészítette ekkleziológiai munkásságát az egyházi és világi hatalom viszonyának elemzésével, az egyháziakra vonatkozó állami törvények és különleges jogok hangsúlyozásával, a világi hatalom egyházi ügyeket érintő, korlátozott jogkörének tárgyalásával. Másrészt igencsak aktuális kérdéshez szolt hozzá: 1605–1606-ban ugyanis a pápa és a Velencei Köztársaság között éppen ilyen hatalmi kérdésben robbant ki ellentét, a pápa kiközösítéssel fenyegette meg Velencét, ha nem érvényesíti a Tridentinum határozatait.³² Pázmány természetesen a pápai álláspontot támogatta. Hozzátehetjük: a világi uralkodó és az egyház viszonyának elemzése a Bocskai-féle mozgalom idején magyar szempontból is aktuálissá vált, a fejedelmi hatalom alá került katolikusok dilemmáira választ adhatott e kis könyv, ezért is fontosnak tarthatta megjelentetését Pázmány épp ekkor.

Keresztyéni felelet

Pázmány igazi korszakának legutolsó irodalmi terméke a *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről, értünk való könyörgésekről és segítségül hívásokról* című vitairat, amellyel valószínűleg 1607 nyarának végére készült el. Augusztus végén visszaindult Magyarországra, mire munkája a grazi nyomdából az év végére kikerült, ő már nem volt a katedrán többé, hanem Forgách Ferenc érsek munkatársa, kísérelője a pozsonyi országgyűlésen.

Ennek az írásnak a keletkezési körülményei közismertek, maga a szerző számol be róluk. Még 1589-ben Monoszlai András veszprémi püspök könyvet bocsátott közre a „szentek segítségül hívásukról és imádtatásukról”, s ebben a katolikus álláspont kifejtésével igyekezett a „bálványimádás” vádját elhárítani. Feleletül Gyarmathi Miklós helmeci prédikátor, egykori wittenbergi diák 1598-ban alaposan „turkálja és marcongja... Monoszlai uramnak egynéhány bizonyoságit”, s mivel a veszprémi püspök időközben meghalt, válasz nélkül maradt az ellene írott könyv. Márpedig a szentek tisztelete, az őket ábrázoló képek és szobrok templomi elhelyezése a felekezeti nézeteltérések gyújtópontjában állott, e kérdésben a katolikus fél nem hagyhatta szó nélkül a támadást.

A *Keresztyéni felelet* szerves folytatása az eddig megjelent magyar vitairatok témájának, lépten-nyomon utal is Pázmány a korábbi munkáira, hozzájuk utasítja olvasóit („vide contra Magyarit”, „megmutatám Magyarit ellen”, „nyilván megmutatám az új tudományok hamisságáról írt könyvbe” stb.). A tradíciókkal kapcsolatban *Imádságos könyvére* és a *Rövid tanúságra* is hivatkozik, imáit is említi annak bizonyítására, hogy a római egyház a szentekhez csak közbenjárásért könyörög, isteni imádatot korántsem tulajdonít nekik.³³ Elsősorban arra irányul erőfeszítése, hogy a katolicizmus transzcendentális világképében árnyaltan kidolgozott hierarchiát megmutassa: „mikor azon kérjük a szenteket, hogy értünk könyörögvén, segítsenek: nem csak isteni méltóságot nem tulajdonítunk nekik, de sőt inkább ugyan ezen kéréssel bizonyos vallást tészünk, hogy ők nem Istenek, hanem szűkölködő szolgák. Mert aki másnak könyörög, szükség, hogy annak fölöttelevalója és előljárója legyen, kinek segítsége nélkül szűkölködjük és akitől várja azt, amire nem elég ő maga”.³⁴

A protestáns prédikátorokat épp azért kárhoztatja, mert ezt az alá- és fölérendeltségi viszonyt nem veszik tudomásul. Tipikus példája ez a vitairat annak, hogy a szemben álló felek erősen sarkították egymás álláspontját, gyakran döngettek nyitott kapukat. Mint mikor két bajvívó pengéje állandóan egymás mellett, csak a levegőt találva suhan el, úgy siklottak el egymás mellett e kérdésben a szemben álló felek érvei. Már Magyarai István is megfogalmazta, Gyarmati még részletesebben kifejtette, hogy az ereklyék, képek, szobrok csókolgatása, a búcsújáró helyek üzleti szellemmel telítődése vált ki ellenszenvet s e szokások olykor még komikussá is váltak, eltorzultak. A felszínen mutatkozó, tagadhatatlanul túlzó, sőt gyakran a hivatalos római állásponttal is ellenkező jelenségekkel együtt viszont a protestáns fél a szentek tiszteletének minden megnyilvánulását egy kalap alá vette s egyértelműen elvetette.

Ezzel szemben a katolikus hitvédelem nem a felszínen mutatkozó túlhajtott, a mindennapos gyakorlat során eltorzuló jelenségekről írt, hanem a szentek tiszteletéről szóló dogma árnyalt megfogalmazásával felelt. Ezt pedig sikerrel tehetette, pontosan azért, mert ellenfele elmulasztotta az elmélet és a gyakorlat között meglévő különbség regisztrálását, nem határolta el egymástól a hivatalos egyházi álláspont, illetve az azon olykor igencsak túlszaladó gyakorlat különbségeit.

Mivel e két szempontot Gyarmati sem különböztette meg, Pázmánynak nem kellett mást tennie, mint tiltakoznia ellene: „sok szép bizonyosságokkal megmutatja Gyarmati, hogy Krisztus Urunkhoz teljességgel hasonló nem lehet sem angyal, sem egyéb teremtett állat. De a jámbor ezen bár ne fáradott volna, mert ez oly nyilvánvaló dolog, hogy még a gyermekek is tudják, és akár mint káromkodják lelkiismereti ellen Gyarmati, de ő maga is tudja, hogy csak eszébe sem jutott Monoszlói uramnak vagy a római eklézsiának, hogy a szenteket egyenlőképpen való méltóságba helyeztetné Krisztus Urunkkal”.

Emiatt az összemérés miatt írja Pázmány, hogy ellenfele „crőtlen, sőt oktalan csavargások, palástolások, színlelések, pókhálólások, szemfényvesztések” révén érvel, s nem akarja megérteni a katolikus álláspontot. Emiatt a könyv további részeiben sor kerül annak tisztázására, hogy a római eklézsia „semminemű isteni tiszteletet

nem tulajdonít” sem a szenteknek, sem a pápának, az irántuk megnyilvánuló megbecsülés nem isteni jellegű s a segítségül hívás nem azonos az imádással. Ez utóbbival kapcsolatban az elvont tételt nagyon is evilági példa magyarázza: „Mert ha az élő emberek az ő tagokra, fiokra, polgártársokra gondot viselnek, ha ama kárhozott gazdag gondot viselt az ő atyjafiaira, miért nem viselnének tehát gondot mireánk a mi megdicsőült atyánkfiaink? Miért feledkeznek el a mi anyánk mirőlünk?”

Az ilyenféle képszerű, árnyalt, józan észre támaszkodó érvelések már kifejezetten a magyar híveknek szóltak, s nem is maradtak hatás nélkül az elkövetkező években. E vitairatok alapját, aranyfedezetét a grazi teológiai előadások teremtették meg, élükön a *De Fide* című értekezéssel, a rendkívül tömör és idézetgazdag *Diatriba* pedig a módszertani fogások kidolgozásához járult hozzá. Ezt követően átgondolt tervszerűséggel jelentek meg sorra a vitairatok, melyek alkalmakhoz, egyes ellenfelekhez vagy eseményekhez is kötődtek, de ugyanakkor szerves részeivé is váltak a kezdettől fogva szem előtt tartott, nagy szintézis tervének.

A grazi vitairatokhoz fűzött e néhány reflexiónkkal azt szerettük volna hangsúlyozni, hogy az életmű egyes darabjai igen szoros szálakkal kapcsolódnak egymáshoz, az egyes művek át- meg átfedik egymást, egyes részleteikben meg is egyeznek. Ha ezt a jövőben kellő mértékben szem előtt tartja a kutatás, a *Kalauz* „véghetetlen munkájának”, monumentális szerkezetének interpretációja is autentikusabb lesz, ismereteink jelentősen gyarapodhatnak majd Pázmány e főművének keletkezéséről.

Pázmány Péter Korán-cáfolata

Pázmány hitvitázó tevékenységének alighanem egyik legkülönlegesebb mozzanata „A Mahomet vallása hamisságáról” szóló Korán-ellenes írása, amelyet a *Tíz bizonyosság* függelékeként jelentetett meg 1605-ben, majd pedig átdolgozott változatát a Kalauz V. könyvének végéhez csatolta, mintegy második kiadásként.¹ A kiterjedt Pázmány-szakirodalomban mindaddig ezt a művet senki nem elemezte részletesen. Sík Sándor mindössze annyit jegyzett meg, hogy a *Tíz bizonyosság* fejtegetéseinél „még érdekesebb” ez az appendix, de néhány ismertető mondatnál többet ő sem szentelt neki.² Hatkötetes irodalomtörténetünk csupán mint a Kalauz részét említi, s a legutolsó Pázmány-kismonográfia is csak futólag szól róla.³ Bizonyos mértékig érthető, hogy az összefoglaló munkákban ez a viszonylag kis terjedelmű írás nem – vagy alig – kapott helyet, végül is a monumentális írói munkásságnak egyetlen láncszeméről van itt szó. Az viszont már kevésbé érthető, hogy Szántó István: *Confutatio Alcorani* című latin művének sajtó alá rendezője szerint Szántó munkája „az egyetlen magyar szerző által írt részletes Korán-cáfolat”, s Pázmány nevét e témakörrel kapcsolatban meg sem említi, noha az kronológiai rendben is korábbi, arról nem is beszélve, hogy magyar nyelve miatt jelentősége vitathatatlanul nagyobb.⁴ Mindez azt jelzi, hogy a *Tíz bizonyosság* függelékeként kiadott mű még a szakmai köztudatban sem ismert eléggé, szélesebb körben pedig már csak azért sem lehet ismert, mert egyetlen újabb Pázmány-válogatásba se került bele. Indokolt tehát, hogy figyelmünket ezúttal erre az elfeledett magyar nyelvű Korán-cáfolatra fordítsuk, annál is inkább, mivel belőle a kor politikai, vallási és szellemi életének fontos mozzanatai ismerhetők meg, Pázmány hitvitázó stílusának pedig másutt nem mutatkozó színeit villantja fel. Vizsgálódásunkat a Korán új, tudományos igényű magyar fordításának megjelenése is időszerűvé teszi, s jelentékeny mértékben elősegíti.⁵

Protestánsok és muzulmánok

A *Tíz bizonyosság* Pázmány első magyar nyelvű vitairata, amely még a *Felelet* (1603) előtt készült el, noha később jelent meg, mint a Magyarai-ellenes disputa. Arról már másutt is szóltunk, hogy ebben a korai polemikus írásban Pázmány tanújelét adta annak a rendkívüli tudatosságnak, amely egész életművének kulcsát jelenti.⁵ Saját terveiről és módszereiről ezt írta: „... kétképpen ismerhetjük meg az hamis tudományt. Először: ha ennek minden részit és cikkeit fundamentomából meghányván, meghamisítjuk. De ez véghetetlen munka, és alkalmatlan az együgyűk tanúságára, kik teljes életekben sem gázolhatnának által minden cikkelyén ez új tudományoknak. Másodsor: ha rövid és értelmes beszéddel közönséges jeleit és bélyegit előszámlálván az hamis tudománynak, győzhetetlen bizonyságokkal megmutatjuk, hogy ezeket feltaláljuk az új vallásokban. Kit, Isten segítsége velem lévén, bőségesen megmutatok e könyvecskében”.⁶

Kezdetől fogva két síkon futottak tehát Pázmány gondolatai és törekvései. Egyfelől a teológia „fundamentomát”, alapkérdéseinek rendszeres tudományos áttekintését tartotta szem előtt, minden jel szerint a későbbi nagy szintézis tervét érlelgette már első, gráci korszakában is. Másfelől viszont azt is tapasztalhatta, hogy az „együgyűek”, a teológiailag képzetlen olvasók számára könnyen áttekinthető, a lényegét tömörítő, az aktuális vitapontokhoz kapcsolódó írásokra van szükség, szélesebb körben csakis ezek révén érhető el eredmény. A gyökerekig hatolás tudományos követelményét és az alkalomszerűség, gyors reagálás, olvasmányos forma élő igényét egyidejűleg tartotta szem előtt, s mindig olyan műfajú írással lépett elő, amelyet a helyzet megkívánt.

A *Tíz bizonyosság* az egyes protestáns felekezetek tanításainak tömör áfólata, amely azonban nem lehetett volna teljes, ha a szerző nem fejti ki a protestantizmus és az iszlám tanainak összefüggéseit, azokat, amelyeket a katolikus apológia Európa-szerte érvként használt. A nemzetközi polemikus irodalomnak ezt az argumentumát fogalmazta meg Pázmány magyarul, amikor így írt: „... ahon fészket vertek az Új Tudományok, lassan arra jutnak az emberek, hogy semmit nem hisznek és vagy atheusokká vagy

törökökké léznek lassan”. Szerinte a „hit dolgaiban való visszavonások” az okai az iszlám terjedésének, a „viszállás végre is a Mahomet vallására viszi Európát, mint Ásiát és Africát hasonló okok arra vivék”. Még tömörebben, valódi pázmányi stílusban fogalmazva: „az Arianismus, Calvinismus, Mahometismus atyafiak és azon posztóbul külön formára szabott nadrágok”.⁷

Ezért fordult tehát Pázmány már e legelső polemikus írásában is az iszlám felé, e logika szerint valamennyi hitrendszert vizsgáltnia kellett, ha a „római religió” egyedül üdvözítő voltát bizonyítani kívánta. A különböző protestáns felekezetek és az iszlám között szoros összefüggést vélt megállapíthatónak. Szerinte „az Újítóknak föltötte nagy szövetségek vagyon a Törökökkel, úgy annyira, hogy a Lutheristák ugyan Törökkel békleteknek nevezik a Calvinistákat, és az írják, hogy első grádics a Mahometismusra a Calvinisták Schólája, melyből sokan a tanítók közzül is Törökökké löttek... Ez okon hadakozni sem akarának sokáig a Török ellen az Atyafiak. És szemünkkel láttyuk, hogy szinte oly könnyen és oly szeretettel élhetnek a Törökökkel, mint a keresztyénekkal”.⁸

Ismeretes, hogy Luther korai műveiben elítélte a törökök elleni küzdelmet, s az ő nyomán még Szkhárosi Horvát András is a törökök és a pápaság elleni egyidejű harc gondolatát propagálva írta: „oltalmaz Isten ez nagy foltos hittül... Oltalmaz pápátul és az törököktül”.⁹ Közismert az is, hogy a protestáns prédikátorok álláspontja korántsem volt egyértelmű a törökök elleni fellépés kérdésében, Kecskeméti Alexis János például arra utalt, hogy „Isten az Pogányok által tartóztattya... az Német Nemzetség... gonosz szándékát”, tehát a muzulmánok magyarországi jelenlétét illetően taktikusan nyilatkozott, a hódoltsági állapotnak előnyös oldalát is említette.¹⁰

Ezzel szemben Pázmány felfogása egyértelműen elutasító, az iszlámnak tanrendszerét és politikáját egyaránt elítéli, s még a muzulmánokkal taktikai okok miatt szövetkező protestánsok számára sem ad semmiféle mentséget. Vitairatának célja, „hogy azért jól megércsék, minemű vallás légyen a Törököké, elolvasván az Alcoránt és a töb könyveit a Törököknek, rövideden és igazán megmutatom az ő tudományok éktelen hamisságát”.¹¹

E cél érdekében először magáról Mohamed prófétáról szól, utána a Török Birodalom történetét ismerteti, majd vitairatának har-

madik, legfontosabb részében „A mahomet tudománya hamiságának tíz nyilvánvaló bizonyosági”-t veszi sorra. Ilyenformán írása kerek egész, s a kérdéskör valamennyi összefüggéséről megadja azt a tájékoztatást, amelyet hívei számára szükségesnek vélt a török hódoltság árnyékában.

„Magamtul semmit nem mondok”

Pázmány iszlám-ismeretének forrásait számba véve főként saját megjegyzéseire támaszkodhatunk. Miként minden írásában, úgy itt is bőven sorakoznak a lapszéli utalások, a Korán-cáfolat második, kibővített kiadásában (a Kalauz V. könyvének appendixében) pedig külön is megtaláljuk a felhasznált irodalom felsorolását. Kijelenti, hogy nem magától találta ki a leírtakat. A Korán szövegét Theodor Bibliander (Buchmann), zürichi teológus, orientalista professzor kiadásában ismerte meg. A Zwingli utódaként az egyetem ótestamentumi tanszékén előadó szerző (1504–1564) a Tridenti Zsinat nagy ellenzője volt,¹² ez azonban nem akadályozta meg Pázmányt a kiadvány használatában. A szöveget eredetileg Péter clunyi apát fordíttatta le Robertus Retenensis spanyol teológussal, pamplonai főesperessel latinra 1143-ban, Bibliander ezt adta közre s a Koránra vonatkozó cáfoló, támadó, térítő írások egész sorát csatolta hozzá. Ebből a *De Mahumetis vita et moribus* (első kiadása: Basel, 1543) c. háromkötetes gyűjteményből idézte Pázmány a „Mahomet születéséről írt könyvet és a szaracénusok krónikáját”.

A kolligátum a kor antiturcica irodalmának reprezentatív korpusza, természetesen a középkor keresztény iszlám-ismeretének minden egyoldalúságával, „védekező riadalmával” egyetemben.¹³ Szerepel benne Melanchthon, Volaterranus, Savonarola, Ludovicus Vives, Nicolaus Cusanus, Paulus Jovius, Felix Petantius, Jacopus Sadoletus, Cristophoro Richieri, Aeneas Sylvius Piccolomini, Johannes Cantacuzenus, valamennyiüktől egy vagy több török témájú írás mond véleményt az iszlámról. Minden fontos művével szerepel Bartholomaeus Georgievits, az egykori török fogoly, a kor egyik legolvasottabb turcica-szakértője, aki a török eredetéről és szokásairól, a keresztény foglyokkal való bánásmódjukról, jövőndöléseikről és hiedelmeikről egyaránt szolt s egy törökellenes

röpiratot is kiadott.¹⁴ E gyűjteményes kötet megtalálható volt a besztercebányai Derscham-könyvtárban is, onnan került 1570-ben a bécsi császári udvari bibliotékába.¹⁵ Még az sem lehetetlen, hogy Pázmány éppen ezt a példányt vette kézbe.

További fontos ismeretforrása Pázmánynak a bizánci történetírás. A 11–12. századi kronográfikus historikusok közül sűrűn idézi Cedrenus (Georgiosz Kedrénosz), Zonaras (Joannész Zónárász) és Nicetas Choniates kancellár (Nikétász Khoniatész Logotheta) nevét, a modernebbek közül pedig Niceforus Gregoras (Niképhorosz Grégorász) és Laonicus Chalcocondyles (Laonikosz Khalkokondülész) műveire hivatkozik, tőlük ismeri Bizánc és a török birodalom háborúinak eseményeit.¹⁶ Mint arra már másutt utaltunk, a bizánci forrásokra történő hivatkozások a prédikációkban is viszonylag gyakoriak, ennek oka az elmondottak fényében nyilvánvaló. A Korán-cáfolat megírásához a török történelem tanulmányozása elengedhetetlen volt, s a Félhold terjeszkedéséről tudósító bizánci historikusok színes történeteit Pázmány később egyeb írásaiban is kamatoztatta.¹⁷

Az egyetemes egyháztörténetre vonatkozóan természetesen Cesare Baronio közismert összefoglalásának (*Annales ecclesiastici*, 1588–1607) korai köteteire, a magyar történelmet illetően pedig Bonfini művére támaszkodik, a tőlük vett adatokkal egészíti ki a török birodalom múltjának ismertetését, a török-magyar háborúk bemutatását. Ezen túl megemlíti, hogy „általforgatta” azokat az „egyéb nevezetes historikusokat, kik az török birodalomról emlékeznek”. Ilyen volt pl. Jacobus Boissardus (Jean Jacques Boissard, 1528–1602) francia humanista archeológus, wittenbergi evangélikus történetírónak, Melanchthon tanítványának rézmetszetes történelemkönyve, amelyet csak „in iconibus” elnevezéssel idéz, s amely a török társadalmi és egyházi hierarchia élén álló személyeket mutatja be biográfiával és képpel egyaránt.¹⁸ Több adatának forrása „Belleforestus”, azaz Francois de Belleforest (1530–1583) francia történész *Cosmographia universalis* c. könyve, amely Sebastian Münster híres munkájának átdolgozása, s többek között Kis-Ázsia geográfiájáról és kultúrájáról is tudósít.¹⁹

A muzulmánok vallási életéről szólva a marginális jegyzet egy magyarországi rabnak a visszaemlékezéseire is utal, a Sebesi Névtelen könyvére, amelynek első kiadása 1480-ban jelent meg

Rómában, majd számos kiadása és fordítása látott napvilágot Európa-szerte.²⁰ Pázmány „Septemcastrensis” néven említi, a kor illette még Trasyvanus Sebesiensis vagy „captivus quidam Septemcastrensis” megjelöléssel is a szerzőt, a modern kutatások derítették csak ki, hogy frater Georgius de Hungaria, azaz Magyarországi György barát személyéről van itt szó. A fiatalon fogságba esett és 21 évig raboskodó domonkos rendi szerzetes főként arról a lelkiismereti válságról írt, amelybe a muzulmánok közé kényszerült keresztény rabok kerültek, s Pázmány a dervisek „ördögi mesterseégeinek, babonás varázslásainak” szemtanújaként idézi őt.²¹

A török birodalom 16. századi eseményeiről, a szultáni udvartartásról két könyvet publikáló Honninger (azaz Nicolaus Hoeniger) neve ugyancsak szerepel a hivatkozások között.²²

A források külön csoportjaként jelöli meg Pázmány azokat a könyveket, amelyek az iszlám tanainak támadásával foglalkoznak. „Végre azokat is megtekintettem – írja – kik a török vallás hamisságáról írást hadtak; ugymint Ludovicus Vivest, *Censura de Mahomete et Alcorano*; Nicolaus de Cusát, cardinális, *Cribratione Alcorani*: hogy semmit ne emlékezzem Cuspianusról, Postellusról, Munsterusról, Crusiusról, Lonicerusról, Lazarus Soranciusról. De mind ezek közül alig olvastam a Mahomet dolgaiban tudósbat egy Joannes Andreanál, aki spanyol nyelven írt ilyen könyvet: *Confusio Sectae Mahometanae*. Ez annakelőtte a Maurusok Alfacqui-ja, azután keresztényen pap volt”.

A humanizmus korának kiemelkedő tudósai találhatók meg ebben a névsorban, csakúgy, mint Szántó István művének megfelelő helyén.²³ Ő még több nevet említ, Pázmány viszont csak a legnevesebb szerzőket sorolja fel. Mindketten egyaránt nagyra becsülik Joannes Andreas (Juan Andres) mór származású spanyol pap Korán-cáfolatát, amely 1515-ben jelent meg Valenciában, majd számos nyelvre lefordították s 1597-ben Velencében olaszul is kiadták (*Confusione della setta Macomettana*).²⁴

Ha még az egy-egy esetben idézett műveket is figyelembe vesszük (Rescius Stanislaw: *Calvino-Turcismus*, Köln, 1603), elmondható, hogy Pázmány igen kiterjedt forrásanyagra támaszkodott Korán-cáfolata megírásakor. Szem előtt kell tartanunk azonban a modern Korán-szakirodalom intését, mely szerint az egész középkori keresztény Korán-irodalom az iszlámot a kereszténység valamiféle

eltorzult szektájának tartotta, a Korán gondolkodásmódját nem tudta megérteni, Mohamedet pedig csupán „hazug és kéjvágyó imposztornak tekintette”, s ez egészen a 17. század végéig nem változott.²⁵ Pázmány csakis ezt a tradíciót ismerhette, felfogása ennek tudatában értékelhető kellő árnyaltsággal.

Az igen széleskörű forráshasználat alapján felvethető a kérdés: mennyire adhatott Pázmány autentikus képet vitairatának tárgyáról, a prófétáról, a Koránról, a török birodalom múltjáról és jelenéről, hitrendszeréről, vallási életéről?

Legenda és biográfia „Mahometrűl”

Elsőként a vallásalapító személyéről mondottakra irányítva figyelmünket, utalnunk kell arra a sokszínűségre, eklekticizmusra, amely a róla szóló irodalomban fennmaradt, mind a muzulmán, mind pedig a keresztény forrásokban, történeti művekben és szépirodalomban egyaránt. Mint Simon Róbert írja: „A Korán szövege a próféta idején... nem volt olyan sacrosanctus, mint azt később szerették volna”.²⁶ A nemzetközi Korán-szakirodalomban közismert tétel, hogy költészet és valóság, mítosz és história szinte elválaszthatatlanul összefonódott a vele kapcsolatos tradíciókban, a meszeszerű, legendás elemek erősen átszövik Mohamednek a köztudatban élő életrajzát.²⁷

Ezt Pázmány is tudta, igyekezett is megkülönböztetni a kétféle hagyományt. A próféta születéséről ő is előadja a legendát, amely szerint Mohamed apja „egy Emina nevű asszont vőn feleségül, mely pénteken fogadá méhébe Mahometet: hétfőn szülé e világra, de úgy, hogy sem szülésébe, sem hordozásába semmi terhet nem érez az anyja. Abba pedig az esztendőbe sem ember, sem Ördög nem szült, hogy böcsülletestb lenne a Mahomet születése: és e világ bálványi, minden királyi székekkel egyetembe, ledőlének azon órán, mihent születék Mahomet”.²⁸

Születésén kívül gyermekkoráról sincsenek a történettudománynak hiteles adatai, ezeket itt is a legenda helyettesíti, amit Pázmány így ad elő: „Sokat vetekedének pedig a madarak, a szél, a fölhő és az Angyalok, mellyik nevelé fel ezek közül Mahometet: de végre egy Halima nevű asszonyra bízák az ő szoptatását. Gyermekek

korába pedig három eszméretlen ember hozzá menván, kivövék az ő bélit és hóba megmosák, szivét meghasítván, egy fekete magot vönck ki belőlle és ismét meggyógyíták. Mikor megöregbedett volna, Gábrriel Angyal ötet Hierusalembé, s innen az égbe vivé...” Innen szállt azután alá a próféta, hogy társaival térítő tevékenységét folytassa „prédikállással és fegyverrel (mivelhogy a szablya hatalmasb az okosságnál)”.

Eddig a legenda, s ezt Pázmány is jól tudja, mert így folytatja: „Efféle beszédekét költnek róla, maga bizony egy tevépásztor volt Mohamed először...” A „költött beszéd” után a történetileg hiteles biográfia következik, s itt már Pázmány előadása – a színező motívumokat leszámítva – megfelel a korabeli történetírók álláspontjának. A prófétává válás folyamatát így magyarázza: „Ördögi mesterséggel egy gazdag özvegy asszont szerelmére indítván, ezzel sok gazdagságot vón és mivelhogy kórságos vala, azt költé, hogy az angyal jó vala hozzá és attul való féltébe dől vala fel, kit az asszony elhívén, a szomszédssággal is elhitete. És mikor egy Sergius nevű szökött eretnek barát akatt vala hozzá, ennek csalárdságából szerzé az ő tudományát”. Ennek az elbeszélésnek a lényeges elemei történetileg hitelesek: Mohamed első felesége, Khadidsa (Hadiga), negyvenéves gazdag özvegy volt, így vált a szegény pásztorfiú önálló, vagyonos kereskedővé. Később látomásai lettek, révületbe esett, hangokat vélt hallani, megszállottnak tartották, mivel azonban híveinek száma egyre nőtt, kialakult prófétai öntudata, kijelentéseit pedig titkárai isteni sugallatként jegyezték le.

Pázmány mindezt, s a próféta halála utáni eseményeket is, a korabeli történetírás szintjén adja elő, forrásaira mindenütt gondosan hivatkozik, az általa olvasott hosszabb történeteket viszont tömöríti, gyakran ki is színezi, tanulságokkal egészíti ki. Alkotó módon használja olvasmányait, a szertergázó antiturcica irodalmat aktualizálva, a 17. század eleji magyar helyzetre alkalmazva adja elő, a hangsúlyt az áttekinthetőségre, világos logikára helyezve. Az iszlám vallási intézményeket az érthetőbb magyarázat érdekében párhuzamba állítja a keresztény egyház szervezeti egységeivel. Az egyházi hierarciáról pl. ezt írja: „Az egyházi gondviselést ami illeti, legfő a tanítók közt a Califa, azután a Serif, Mufti, Cadilescher, Cadi, Hogya, Talismani, kik olyanok önálló, mint nállunk a Pápa, az ő holta után való helytartója, a Patriárcha, Érsek,

Püspök, Pap, Diaconus”. Noha az ilyen összevetések nem fedik minden vonatkozásban a valóságot, arra elegendőnek bizonyultak, hogy tájékoztatást adjanak a keresztény olvasónak az iszlámról. A vitairat második változatában már egészen leegyszerűsítve az összevetést, azt írja Pázmány, hogy a muzulmánoknál „az egyházi gondviselést ami illeti... mint a majmok, ábrázni akarják a keresztényen szertartást”.²⁹

Történeti adat és egyéni vélekedés, história és legenda szövődik tehát egybe Pázmány gondolatmenetében, ő azonban a különböző motívumokat logikusan elrendezve, megszűrve és kiegészítve, a kortárs magyar olvasó érdeklődéséhez igazítva adja elő, így állítja össze Mohamed életrajzát s a muzulmán egyházi élet tömör jellemzését. Ezt követően tér rá annak ismertetésére, hogy „a mahometánusok birodalma sokfelé szakadozott volna”, s kialakult maga a török birodalom, amely gyors terjeszkedéssel hatolt be Európába, s ott „nagy rablásokat tén a keresztényiségben”.

„Törökök krónikája”

A török hódítások történetét kronológiai rendben, adatszerűen adja elő ezek után Pázmány, kezdve Constantinus Porphyrogenitus császár idejétől, amit ő tévesen az 1010 körüli évekre tesz. Saját koráig halad az események áttekintésével, a mű első kiadásában 1595, Amurat (III. Murad) szultán halála az utolsó évszám, a Kalauz második kiadásakor, 1623-ig beszélte el az eseményeket, megemlíti Eger 1596-os elesetét, Bocskai felkelését, Oszmán szultán megölését 1622-ben, s végül Oszmán öccsének, Amuratnak 1623. szeptember 10-én kezdődő regnálását (IV. Murad, 1609–1640). E fejezet első részében sűrűn hivatkozik a bizánci történetírókra, majd Belleforestusra, Boissardusra, azonban az 1520-as évektől kezdve megszűnnek a lapszéli utalások, legfeljebb dátumokat tüntet fel, innentől ugyanis a magyar történelmet mondja fel. Főként tömör kommentárjai érdemelnek figyelmet, belőlük Pázmány történelemszemlélete jól rekonstruálható. Többnyire a második, átdolgozott változat szövegét érdemes követnünk, a jelentékeny bővítések ezt indokolják.

Szulejmán 1520-as trónra lépésének említésével kezdődik ez a rész, róla Pázmány megjegyzi: „Legelőször Nándor-Fehér-várat megvévé 1521. esztendőben és egyik ágát letöré a magyar koronának ily erős végháznak megvételeivel”. Felitalalat ez a megállapítás, modern történetírásunk is a mohácsi katasztrófa egyik okaként jelöli meg a déli végvári lánc áttörését.³⁰

Mohácsról már vitathatóbb Pázmány értékelése. „1526 esztendőben Mohácsnál... midőn a tanácsurak akarattya ellen a közlegények vakmerősége csaknem erővel reá doblotta és kényszerítette volna a királyt, hogy huszonötezred magával háromszázezer emberrel szembe víjna, mind királyunk, mind országunk egy harcon vesze, és a nemesség színe farkas-kaszára vettetek. Így indullyanak el az urak a kevésre néző és csak az egy vakmerőségre vetemedett tudatlan katonák szaván és biztatásán”.³¹

Ebben az elbeszélésben a török sereg létszámának említése erős túlzás, de ez a kortársaktól származik. Azt viszont Pázmány ismét jól látja, hogy a történetírók közül azoknak van igazuk, akik a meggondolatlanságot, sietséget elítélték, s a csatavesztést ennek számlájára írták elsősorban. Modern történetírásunk szerint is az volt a kudarc oka, hogy „reményittas tömeg a csata vállalására szorítja azt a néhány főurat, főpapot is, aki óvatosságot, meghát-rálást javasol”.³²

A józan mértéktartás, a meggondoltság irányítja Pázmány ítéleteit a továbbiakban is, amikor a török-magyar harcok fordulópontjait pásztázza végig kritikus szemmel. Elítéli a trónon viszálykodó Szapolyait és Ferdinándot, azt meg különösen, hogy János király török segítséggel vélte oltalmazhatónak Budát a Habsburgok ellen, mert ezzel „farkasra bízák a bárányt”. Ennek eredménye lett aztán, hogy Szulejmán „a király fiát és a főurakat kibeszéllé táborába”, s ő meg beszállt Budába. „Így vesztők – fűzi hozzá Pázmány – mintha fapénz lett volna, nagy mód nélkül szép országunkat”.

A továbbiakban a végvári harcok eseményeit sorolja fel. Külön kiemeli, hogy Temesvár és Szolnok eleste után a török Egert is ostrom alá vette, „de a vitéz Dobó István ezt emberül megtartá”. Tokaj, Szatmár és Gyula bevételét említi, majd Szigetvárról emlékezik meg bővebben.

A mű első változatában a következőket írja: „Solyman Szigetet

megszállá; de mikor a vitéz Zrínyi Miklós erőssen oltalmazná a helt és 25 ezer Töröknél többet vesztett volna el, 4. Septemb. bánattyába meghala Solyman. 7. Sept. megvövék Szigetet is, mert senki meg nem segíté”.

A második változat ugyanezt sokkal csiszoltabban fogalmazza meg: „1566... esztendőben Szoliman Szigetet megszállá; és mikor a vitéz Zrínyi Miklós a régi igaz hitért és szép hazájaért emberül vitézkednék, bosszúban megfortyana és megdermede Szoliman, látván, hogy megcsökönt szerencséje; mindazonáltal halála után harmad nappal megvévék az erős házat a törökök”.

A szüksézávú, tömör előadás mögött szilárd tényismeret s határozott véleményalkotás húzódik meg. Áttekintésének céljáról a fejezet zárómondatában így vall Pázmány: „Ezekből könnyen megérti, akinek nem tök az agya, mint és mi miatt nevedett ennyre a török birodalom a keresztyén országokon”.

„Balgatagságok és marcona kábaságok”

A történeti áttekintést a vitairat fő része követi, ebben veszi sorra Pázmány a „balgatagságok és marcona kábaságok” „tíz jelenségét”, amely „Mahomet tanításában” található. Fő forrása maga a Korán szövege, annak szúráit (azoáráit) idézve adja elő polemikus megjegyzéseit.

Elsőként a mennyei boldogság muszlim felfogásának kritikáját fogalmazza meg. Főként azért bírálja a Koránt, mert a túlvilági boldogságot is „a testi gyönyörűségekbe helyhezteti”. Mohamed szerint ugyanis „a mennyei boldogságba szép kertek és folyó vizek lesznek: pésma szagú jó borokat idogálván, pihés ágyba, bárson paplanok közt hevernek: ő magok pedig bárson ruhába járván szép leányokkal sétálnak, kiknek nagy öreg fekete szemek leszen és jó ízű gyümölcsökkel akaratok szerént lakoznak. Bársonyos ágyakon hevervén, a napfény nem árthat nékik, mert a szép fák árnyékot adnak és lehajolván, jó gyümölcsöket adnak. Szép arany láncos gyermekkek is lesznek, mint a gyöngyök, kik üveg és ezüst pohárokba a Zelzebil kútfőből oly gyönyörűséges italt adnak, mint a gyömbér. Ezek pedig az ifiak gyümölcsöket és madárhúst is bővön adnak paradicsomba, és oly italt, melytől sem meg nem részegszünk, sem

fejünk nem fáj; emellett nagy öreg fekete szemű szép asszonyok lesznek, kik olyanok mint a gyöngy és hyacintus és szép kised csecsecskéjek leszén, az ő szemek pedig, mint egy tyúkmony oly nagy leszén.”³³

Pázmány a Korán paradicsom-leírását a különböző szúrákból összevontan idézi (44 : 51-57, 52: 17-23, 55 : 46-76, 56: 10-24). Leginkább az utóbbi, az 56: 10-24 felel meg a Pázmány-idézetnek. Modern fordításban így hangzik:

AZ ÉLENJÁRÓK

ők azok, akik közel állnak (Allahhoz)
a gyönyörűség kertjeiben;
csapatostól a hajdanvoltak közül,
ám a későbbiek közül (csak) kevesen.
(Arannyal és drágakővel) átszótt pamlagokon
hevernek kényelmesen egymással szemben,
és örökifjú fiúk járnak körbe közöttük
kelyhekkal, kancsókkal és forrásvízzel telt kupákkal,
nem fáj tőle a fejük és nem részegednek meg;
és gyümölcsökkel, amit csak választanak,
és szárnyasok húásával, amit csak megkívánnak,
és nagyszemű húsok lesznek,
akik jól elrejtett gyöngyökhöz hasonlatosak –
(mindez) fizetségül azért, amit tettek.³⁴

Az „élenjárók” (azaz: hitben buzgólkodók) paradicsombeli boldogságát festi ez a részlet, Pázmány ezt úgy magyarázza, hogy „bordélt akar mennyországból csinálni” Mohamed, akinek elképzelései „nyilván ellenkeznek az emberi okossággal”. A részlet vizuális stílusát, költőiségét Pázmány fordítása fokozza, magyarul feltehetően elsőként szólaltatva meg Allah prófétájának szavait.

Ha a továbbiakban szemügyre vesszük azokat a „bizonyosságokat” avagy „jelenségeket”, amelyekkel Pázmány a Koránt cáfolja, láthatjuk, hogy nem a protestánsellenes vitairatokéhoz hasonló, dogmákat analizáló polémiáról van itt szó, hanem inkább olyan intő jelek felsorakoztatásáról, amelyek a Korán tanaitól való

elriasztást szolgálják. Többnyire logikai érvek ezek, részben a Korán-textushoz, részben az iszlám helyzetéhez kapcsolódóak.

Mindjárt a második bizonyság a Korán textusában ellentmondásokra utal, Pázmány interpretációjában számtalanszor ellentmond Mahomet ömagának". Egyik állítása szerint pl. „kiki mind üdvözülhet az ő hitibe”, másutt azt írja, „elvész, valaki őtet nem hallgattya”, annak „meg nem kegyelmez Isten”; a bűnbocsánat, a kegyelem, a másokért való könyörgés kérdésében ugyancsak egymásnak ellentmondó tételeket fejére olvas a Korán szerzőjének Pázmány; következtetése természetesen az, hogy az „egymással ellenkező dolgok” nem származhatnak Istentől.

A harmadik bizonyság már „nyilvánvaló hazugságok”-ról beszél. Közülük a legnagyobbnak Pázmány azt tartja, hogy Mohamed szerint Krisztust a zsidók nem is feszítették meg, hanem őt „az Isten magához vette”, majd pedig maga Krisztus jövendőlte, hogy elkövetkezik a nagy prófétának, Mahometnek az eljövetele. Mint ismeretes, Mohamed nem tagadta a nálánál korábban élt igehirdetők, Mózes és Jézus prófétai küldetését, de magát tartotta Isten utolsó nagy küldöttének, a „próféták pecsétjének” (khatim al-anbija).³⁵ Pázmány viszont összeegyeztethetetlennek tartja a Bibliát és a Koránt, ezért az utóbbinak tanításait teljes mértékben elveti.

A negyedik bizonyság szerint „az Alcoránba oly csúfos beszédek vannak, hogy sem Acsopus, sem Markalf szebbeket nem álmodhatott volna”. Ezek a „csúfságok”, „álmok” a Korán költői elemei, a próféta gazdag képzeletvilágának termékei, Pázmány logikai töltésű kritikája többnyire komikussá teszi őket. Az egyik helyen pl. Mohamed leírja, hogy „a hold leesék a földre és a nagy esetben kétfelé törék. Kapám ezt hamarsággal és szépen öszveforrasztván, feltém helyére”. Pázmány kommentárja e helyhez a következő: „Kár, hogy meg nem írja Mahomet, minémű... kovács műhelyben forrasztotta ily hamar egybe a holdat; és hol vette a lajtorját, mellyen felhágott az égbe; talám ezután is lenne szükségünk erre a mesterségre, ha újonan alá esnék a hold”.

A gúny, az éles ironia egyre nagyobb szerepet kap a fejtegetések előrehaladtával. Jó céltáblát jelentenek a Korán szemléltető hasonlatai, víziói. Így pl. az az elképzelés, amely szerint „egy nagy pennát is termpte az Isten, melynek 80 orra vagyon, oly hosszú, hogy 50 esztendeig kellene járnai, aki hosszát megmérné és ez a

penna mind feljegyzí, valami történik e világon". Másutt arról szól a próféta, hogy egyes angyaloknak kettő, másoknak három vagy négy szárnyuk is van, Pázmány meg is jegyzi, „csoda, hogy egy szálat ki nem szakasztott Mahomet az ő szárnyakból, mikor az égbe volt". Szó esik a továbbiakban a borítal és disznóhús tilalmának történetéről, különféle égi jelenségek magyarázatáról, az ószövetségi históriák Mohamed által történt összekeveréséről és a próféta egyéb „álmai"-ról, melyeket Pázmány szerint még előszámlálni is lehetetlen.

Az ötödik bizonyság szerint „a Christus tudományával ellenkező Alcoran ördögi tudomány". Itt az evangélisták tanúságát szegczi szembe Pázmány az iszlám állításaival. A hatodik bizonyság azon az alapon vonja kétségbe Mohamed isteni küldetését, hogy „vérszomjúhozó, haragus, ragadozó ember volt, mint megtetezik az ő életének históriájából, az ő méltatlan rablásiból", márpedig ilyen ember nem lehet az isteni igazság letéteményese.

A hetedik bizonyság azt fejtí ki, hogy egy vallási tanrendszer igazságát az Isten csodatételekkel is meg szokta erősíteni, s ezt Jézus esetében Mohamed is elismerte. A próféta viszont – s itt ismét Pázmány metsző iróniáját, fölényes humorát érhetjük tetten – „egyéb csudát soha nem tött, hanem egy fehér galambot úgy tanított vala, hogy vállára szállván a füléből ennék, mellyet jól megéheztete egyszer, és szinte mikor a sokaságnak szól vala, a vállára szállván, a füléből evék. Mahomet pedig elhiteté, hogy az a Szentlélek, kí ötét taníttya".

Egyfelől Mohamed nevétségessé tétele, másfelől csodatévő képességének kétségbevonása révén kívánja itt Pázmány jelezni az iszlám téves útját. Szövegének második változatában azt is hozzáteszi, hogy „vak paraszt, tudatlan, goromba nemzetség" között sikerült csak az iszlám tanait terjeszteni, bezzeg ha a görögök vagy rómaiak közt, „ahol sok fő tudós emberek voltak", kísérelte volna meg ezt Mohamed, akkor pórul járt volna. A neoskolasztikus disputációkon iskolázott logika fegyverét használja itt Pázmány, s mivel víziók, „álmok", költői megfogalmazások ellen alkalmazza, fölénye e műfajban nem kétségés.

A további három bizonyság is a logika oldaláról támadja a Koránt. A nyolcadik azt kifogásolja, hogy Mohamed tiltotta a hitvitákat, azt ajánlotta híveinek, hogy „ne értekezzenek, hanem mindjárt

fegyverrel felellyenek” ellenfeleiknek. Az „erőszakkal, hatalommal, kardos kézzel” történő térítést ítéli el itt Pázmány. A kilencedik paragrafus az iszlám eklekticizmusát kritizálja, „eretnekek moslékának” nevezi, melybe a Talmud, a manicheizmus és más korai szekták tanai keveredtek egybe „a keresztyéni tudománnak némely jó intésivel”. Végül a tizedik bizonyság azt kárhoztatja, hogy az iszlám semmit nem tud a jócselekedetekről, ugyanakkor eluralkodott Mohamed követői között a kegyetlenség, a rabok kínzása, a fogadások megszegése és a „természet ellen való vétkek” egész sora. Mivel a „Mahomet találmányinak követőiben közönségesen minden oktalan gonoszság zászlót emelt és országol”, így az igaz tan nem lehet az, amelyet a Korán közvetít. Befejezésül Pázmány azt a kívánságot fejezi ki, s azért könyörög, hogy Isten a keresztyényeket ne a „pogány által” büntesse, hanem „önnön maga” által, mert az előbbi a legnagyobb csapás a keresztyényeken.

Pázmány érveinek, fejtegetéseinek áttekintése végeredményben azt mutatja, hogy Korán-cáfolata hitvitázó írásainak sorába szervesen illeszkedik, s a szakirodalom meglehetősen indokolatlanul hagyta háttérben oly sokáig ezt a művét. A protestantizmus és az iszlám terjedése között Pázmány összefüggést látott, illetve azt igyekezett láttatni. A keresztyénység belső egyenetlenségei és a fegyverrel is terjesztett iszlám megjelenési formái számára egyaránt veszélyeseknek tűntek, közöttük igyekezett a „római religió” állásait megvédeni. Magyarországon élő valóság volt az iszlám jelenléte, ezt nem hagyhatta figyelmen kívül, ha hívcinek teljes körű eligazítást kívánt nyújtani a hit és lelkiismeret kérdéseiben. Úgy vélte, hogy „tágas utat irtottak és nagy törést készítettek a calvinista vélekedések az Alcorannak”.³⁶ Ez a nézet szinte kötelező erejűvé tette számára a Korán-cáfolat elkészítését.

Appendix a mérlegen

Mint láttuk, a Korán-cáfolat minden esetben egy nagyobb mű (Tíz Bizonyosság, Kalauz) függelékeként jelent meg, s talán ezért sem kapott eddig kellő figyelmet. Nézetünk szerint viszont éppen a Kalauzba történő beiktatása jelzi, hogy Pázmány nagyon fontos szerepet szánt neki, s az 1623-as kiadásban foganosított át-

alakítások is erre vallanak. A nagy teológiai szintézis hiányos lett volna enélkül, már csak azért is, mert a Koránra és Mohamedre elszórtan egyéb vitairatok is utalnak, indokoltnak mutatkozott tehát egy helyen összefoglalni az idevonatkozó polemikus megjegyzéseket.

A mű jelentőségét mérlegelve érdemes arra is utalnunk, hogy Pázmány itt több önállóságot mutat, mint tisztán teológiai tételeken vitázó írásaiban. Ezekben ugyanis járt utakon haladhatott, megbízható jezsuita forrásokra támaszkodhatott, kontroverzteológiai ismereteit kamatoztathatta, a Collegium Romanumban végzett studiumait vezérfonalul használhatta. A Koránnal polemizáló jezsuita irodalmi minták azonban ekkor még csak csekély mértékben álltak rendelkezésére, ezért bizánci, középkori és 16. századi – nem ritkán éppen protestáns – forrásokat kellett használnia. Műve – témáját és formáját tekintve – az ekkoriban kibontakozó európai jezsuita iszlámellenes irodalom áramába illeszkedik,³⁷ lényegében az első magyar nyelvű reflexióvá vált a Korán tanait illetően. Ha polemikusan éllel is, de először értelmezte (és fordította) magyarul Allah prófétájának tantételeit.

Az elmondottakból kiviláglik: az írás különlegességét az okozza, hogy a protestantizmus az iszlámhoz vezető egyenes útként tűnik fel benne, a Korán-ellenesség leple mögött a kereszténység, a „római religió” egységének védelme húzódik meg. A „kálvinizmus = Alkorán” azonosítás tendenciája azonban nem elsősorban az iszlám hódítását, mint inkább a protestantizmus terjedését kívánta meggátolni, ez utóbbinak közismerten jóval több realitása volt a korabeli Magyarországon. Aki ugyanis a vitairat „grádics-elméletét” elfogadta, annak mindenképpen őrizkednie kellett az iszlámhoz vezető út első lépcsőfokától, a protestantizmustól is. Formáját tekintve Korán-cáfolat, valójában ezzel egyidejűleg antiprotestáns disputa is a Mahomet-ellenes írás, amely így kettős funkciót vállalt: igyekezett elriasztani olvasóját az iszlámtól, de a kálvinizmustól is, amely – a vitairat belső logikája szerint – efelé mutatott. Stílusában a metsző gúny, derűs irónia és a humor különféle árnyalatai vegyültek össze a neoskolasztika gondolkodási fegyelmével, hit tudósi racionalizmusával. Így vált ez a műve is a magyar nyelvű korai barokk hitvitázó irodalom szerves részévé, egzotikus témája révén pedig egyedi darabjává, sajátos színfoltjává.

Bethlen, Pázmány és a Káldi-biblia

Aligha vonható kétségbe, hogy a 17. század második és harmadik évtizedében a magyar politikai és szellemi élet két legnagyobb hatású egyénisége Bethlen Gábor és Pázmány Péter volt. Harmadiknak legfeljebb Esterházy Miklós nádort állíthatjuk melléjük, mint ahogy ezt tette a kortárs is, Kemény János, aki Önéletírásában így vélekedett: „Egy időben élének ez három nagy magyarok: 1. Bethlen Gábor, 2. Pázmány Péter, 3. Esterházy Miklós, kiknek esmeretekben voltam, köztök nagy dolgokban nevelkedtem.”¹ A sorrendet sem tekinthetjük véletlennek: Bethlent, a fejedelmet és választott magyar királyt teszi Kemény első helyre, mögötte viszont – a nádort megelőzve – Pázmányt említi, aki nemcsak érsek, hanem Magyarország főkancellárja és a birodalmi tanács egyik legbefolyásosabb tagja is volt. A diplomáciai iratok tanúsága szerint a bécsi udvarban Pázmány véleményét és javaslatait többre tartották, mint a lobbanékony természetű, kardesőrtető gesztusokat is megengedő Esterházyét.

A kor politikai és ideológiai szövevényének szálait bontogató szakirodalom eddig is nemegyszer foglalkozott Bethlen és Pázmány viszonyával, kapcsolatukban ugyanis nem csupán személyes motívumok játszottak szerepet, hanem a két országrész viszonya tükröződött. Noha már Fraknói sok adatot hozott fel kapcsolatuk elemzésére, az eddigi tanulmányírók közül csupán Bíró Vencel foglalkozott e témával tüzetesen.² Ő állapította meg, hogy Bethlen és Pázmány viszonya „nem baráti, de barátságos”, vagyis a fejedelem és az érsek olyan ellenfelek voltak, akik egymást kölcsönösen tisztelték, de viszonyuk mindenkor a hadi és politikai helyzettől függött. Bíró nyomán Sík Sándor monográfiája haladt tovább, amely e kapcsolattal külön fejezetben foglalkozott. Sík Sándor Bírónál jóval erősebben hangsúlyozta a személyes motívumok szerepét, amikor a kettőjük között feszülő „kiirthatatlan és mélységes bizalmatlanságról és ellenszenvről” beszélt, s ezt azzal magyarázta, hogy az erdélyi hadak elől Pázmánynak menekülnie kellett, megalázó helyzetbe került, tehetetlenül kellett Bécsben Bethlen katonai sikereit szemlélnie, az önérzetes főpap pedig soha nem tudta

ezt elfeledni és megbocsátani a fejedelemnek. Azzal zárja fejtegetését, hogy „a két nagy ember, akinek egymással ellenkező koncepciója volt a magyarság jövőjéről, majd két évtizeden át harcolt egymás ellen, elszántan és meggyőződéssel, mindegyik a maga módján, de a legkeményebb küzdelem közepett is, talán be sem vallottan, a távolból tisztelték egymást: imponáltak egymásnak”.³

Bíró Vencelnek és Sik Sándornak ezek a megállapításai a Bethlen–Pázmány levelezés *fontosabb* darabjainak elemzésén alapulnak, úgy véljük azonban, 17. század eleji történelmünk e két kiemelkedő személyiségének kapcsolata csakis akkor tisztázható megnyugtató módon, ha levelezésüknek jelenleg ismert *teljes* korpuszát vesszük figyelembe. Már a leveleknek pusztán statisztikai számbavétele is fontos – eddig nem említett – tanulságok levonására ad alkalmat. Jelenleg ugyanis Pázmánynak 13 Bethlenhez szóló levelét ismerjük, amelyeknek adatai természetesen kiegészíthetők az egyéb levelek Bethlenről szóló részleteivel. Ezzel szemben viszont Bethlen levelezésében 33 Pázmánynak címzett darabot találunk, s arra is érdemes utalnunk, hogy Péchi Simon kancellártól is fennmaradt négy levél, amelynek az esztergomi érsek a címzettje.⁴ Pázmánytól egyetlen Péchinek szóló levelet sem ismerünk.

Aligha hihető, hogy a fejedelem leveleinek kétharmad részére Pázmány ne válaszolt volna, ezért fel kell tételeznünk, hogy Bethlenhez szóló leveleinek legalább kétharmada elveszett vagy lappang, ugyanúgy Péchinek írott válaszai is. Valószínű, hogy sok levél megsemmisült Gyulafehérvár 1658. szeptember 5-ei leégésekor, így tényként kell elfogadnunk, hogy a Bethlen–Pázmány levelezésnek jelenleg csak egy töredékes része áll rendelkezésünkre. A ránk maradt darabokból azonban sok esetben rekonstruálhatók az elveszett levelek dátumai, sőt nem egy esetben témáik is. Az itt mellékelten összeállított kronológiai áttekintésünk⁵ lehetőséget ad a levelek egymáshoz illesztésére, s ennek révén kitűnik, hogy 1617–19 között legalább 5, 1624–25-ből mintegy 10–12, 1626-ból kettő, 1628-ból pedig ugyancsak 2 elveszett Pázmány-levéllel kell számolnunk. E kikövetkeztetett darabok egykori létét a Bethlen-levelek utalásai megerősítik, s ez fordítva is érvényes: az érsek válaszirataiból több elveszett Bethlen-levél is rekonstruálható.

A Bethlen–Pázmány levélváltás általunk ismert első darabja 1617.

június 19-én keletkezett. „Ennekelőtte is megírtuk vala kegyelmednek, hogy a minemű difficultások Császár urunk ő felsége és mi közöttünk voltak, azoknak complanálására reménységünk kívül újabb tractatusunknak kellek lenni” – kezdi e levelét Bethlen,⁶ s ebből világosan látszik, hogy már korábban is írt az érseknek. Most azt kéri tőle, hogy „maga keresztyéni jó indulatját, becsületes állapotját, jó hírét nevét szeme előtt viselvén”, minden erejével igyekezzék „a mostani tractatus” szerencsés véghezvitelét elősegíteni. Már itt felhangzik tehát a Pázmányhoz szóló levelek fő motívuma: a fejedelem a legtöbb esetben béketárgyalásokhoz, kompromisszumokhoz, kölcsönösen előnyös – vagy legalábbis kölcsönösen elfogadható – szerződések megkötéséhez kéri az esztergomi érsek segítségét. Jól tudja, hogy Pázmány a keresztyén országok közötti béke híve, nem azért természetesen, mintha a református fejedelem politikájával egyetértene, hanem mert politikai elképzeléseinek középpontjában az európai keresztyén hatalmak törökellenes összefogásának és Magyarország felszabadításának mielőbbi megvalósítása állott. Mindabban, ami ehhez visz közelebb, remélhető volt Pázmány segítése, ezért Bethlen ilyen tárgyú levelei többnyire nem is maradtak eredménytelenek. Így történt ez most is: az 1616. évi fegyveres összecsapások után 1617 nyarán megszületett a második nagyszombati egyezmény, amely elismerte az erdélyi fejedelemség önállóságát.

Még ugyanennek az évnck a végén (december 17.) Bethlen a szultán haláláról tájékoztatta Pázmányt, s arról biztosította, hogy a jövőben is „igaz atyafiúi szeretettel” fog neki kedveskedni. 1618. február 21-én Pázmány újévi jókívánságait köszöni meg a fejedelem, s a nagyszombati egyezés megerősítésének szükségességéről ír, május 25-én pedig e megerősítés elmaradásáról panaszkodik. Péchi Simon 4 levele is ekkortájt keletkezett (1617. szeptember 12., 1618. február 15., február 23. és május 26.), bennük több utalás található az érsek válaszleveleire, amelyek azóta elvesztek vagy lappanganak. A kancellár ugyancsak arra kéri Pázmányt, hogy „csak onnat őrizze Nagyságtok jól ez lábadozó békességet”, s egyben köszönetet mond a nagyszombati pompás vendéglátásért. Péchi és Pázmány jó kapcsolatát az is jelzi, hogy a kancellár lovakat szerez be Erdélyben az érsek számára, s nem is akármilyeneket: „négye ezeknek igaz török lovak, ketteje erdélyi vastag lovak, harmadik rendbelit ő

nagysága (Bethlen) ajándékon indítottatott vala Nagyságod számára”.⁷ Közvetve – egy Rhédei Ferenchez szóló levélből – azt is tudjuk, hogy Bethlen egy Gálfi János által expediált levéllel Pázmányt meghívta Rhédei Pál lakodalmára.⁸

Mindezekből egyértelműen leszűrhető, hogy a fejedelem és kancellárja ez idő tájt igen jó viszonyban állottak Pázmánnyal, a levelek hangja bizakodó, a két fél kölcsönösen a békés megoldások útjait keresi.

Bethlen első hadjáratának 3 éve alatt (1619–21) szünetel a levelezés, csupán 1619. november 15-én kísérli meg a fejedelem Pázmány meghívását a pozsonyi országgyűlésre, *salvus conductus*-át azonban az érsek nem fogadta el, mert személyes biztonságát a háborús viszonyok között még így sem látta megfelelőnek.⁹ Csiki István erdélyi püspök is szította a bizalmatlanságot, az érseknek írt levelében a fejedelmet „alattomban praktikáló” embernek festi, akinek szavában nem lehet megbízni.¹⁰ A háborús időben minden forrás a kölcsönös vádaskodásról vall, Bethlen még elfogatóparancsot is adatott ki Pázmány ellen, Thurzó Szaniszlónak meghagyta: „abban laboráljon, hogy megfogathassa” az érseket, és „küldje ide alá Kassára”.¹¹

Még meg sem szárad azonban a nikolsburgi békeokmányon a tinta, s Pázmány máris (1622. január 10.) leveleket ír Bethlennek – egyet még Nikolsburgból, egyet pedig két nap múlva Bécsből –, s örömét fejezi ki a béke helyreállítása felett. Erre Bethlen azonnal válaszol (január 14.) ugyanilyen szívélyes hangnemben, s ezt követően 4 levelet váltanak az egyezmény végrehajtásának részleteiről. 1622–23-ban levelezésük fő témája mindig a béke erősítése, kölcsönösen arra kéri egymást, hogy ennek érdekében minden lehetőt kövessen el a másik fél is. A mellékelt kronológiai összeállításunkban szereplő, Bíró és Sik által is elemzett leveleken kívül még számon tarthatunk ebből az időből egy szöveg szerint ma már nem ismert Bethlen-levelet, amely Pázmány válaszából rekonstruálható.¹² A fejedelem 1622. december 3-án Segesvárról keltezett levelét Gávay Péter vitte Pázmányhoz, aki azonban csak egy hónapos késéssel, január 4-én kapta azt kézhez, majd válaszul az egy hónapig nála időző küldönccel két levelet is küldött (január 5. és február 10-i dátummal). Az ekkortájt váltott levelekben különböző ügyek – 3 vallon fogoly kiváltása, a lizskai dézsmának

az érsek részéről történő követelése – körüli alkudozások kapnak nagy helyet, a bizalmatlanság azonban szemlélatomást ismét növekedik a háborús előkészületek miatt.

Bethlen második hadjárata idején nem szakad meg a levelezés, sőt Pázmány 1623. november 14-i levele határozottan sürgeti a béketárgyalásokat. Bethlen válaszában (november 29.) szintén békevágyát juttatja kifejezésre: „nagy kéntelenségből kellett vala az fegyverhez nyúlnom, kin mennyit búsultam és kesergettem magamban, arról sem szükség írnom, mert tudom el sem hinné senki” – írja Pázmánynak.¹³ Az érsek örömmel üdvözli a béke iránti hajlandóságot, noha Bethlen érvelése korántsem győzte meg. Nem akar azonban a múltrol vitatkozni, hanem inkább a megegyezésre buzdítja a fejedelmet: „... szegény hazánknek és Nemzetünknek romlott állapotját nézvén, semmit e világi dologban inkább nem kívánok, mint hogy teljességgel fogyását ne lássam ez fogyatéék Magyarországnak, mely bizony sokáig nem tart, ha idején felséged a jó békeségrül nem gondoskodik” – írja,¹⁴ s hogy a béke érdekében ismét hasznosan járt közben, azt Bethlen válasza jelzik.

A következő két évből Bethlen 11 levelét ismerjük, mivel azonban Pázmány válasza elveszték, a kapcsolat alakulására vonatkozó adataink egyoldalúak. A fejedelem levelei mindenesetre tele vannak Pázmány iránti tisztelet kifejezéseivel és békés hajlamainak hangoztatásával, sűrűn panaszkodik viszont amiatt, hogy az érsek és a király nem hisz neki. Különösen 1625 nyarán írott két levelében hangsúlyozza, hogy 14 hónapja még csak nem is látott kétezer emberénél többet együtt, sőt még a szokásos katonai „mustrát” is elhanyagolta, így a hadikészülődéseiről szállongó hírek valótlanok, ő sokkal inkább foglalkozik házassági, mint katonai tervekkel. Ez egyébként ekkor valóban igaz volt, hiszen a következő év tavaszán került sor esküvőjére, s csak ezt követően – már a brandenburgi választófejedelem vejeként, erős európai szövetségi rendszerben – kezdte meg harmadik hadjáratát.

A két jeles politikus legemlékezetesebb levélváltása e harmadik hadjárat idején zajlik le. Az érsek minden korábbit meghaladó pátossal kéri számon Bethlenen 200 000 magyar pusztulását, a haza romlását, a vérontást. A fejedelem e vádra – mint Bíró Vencel megjegyzi – rendkívüli önmérséklettel felel; mi inkább az érzelmekre apelláló, barokk dinamizmussal és pátossal szembehelyezett

józan, számító racionalizmust jelölnék meg a fejedelmi válasz alaphangjául. „Ha connumerálnánk az egész országot is az Fátrától innét, feleségestől, gyerekestől is nem találnánk 200 000 magyar lelket parasztot – írja válaszában.¹⁵ A hadjárataiban elesett magyarok száma szerinte a négyezret sem éri el, a vele szövethető törökök pedig nem foghattak el magyarokat, mert az ilyen eseteket „az arra rendelt vigyázók” azonnal jelentették, s a rabok „elvéstettek tülök”, a rabszedők pedig megbűnhődtek. Érveit előszámálva, rendkívüli nyelvi simulékonysággal siklik ki a nekiszégeződő vádak ostromgyűrűjéből. „Azért uram minden intés nélkül is az szent békességnek ő felségével tökéletesen való elvégzésére, ennek szentül való megtartására mi igen készek vagyunk” – szögezi le a végeredményt, s ezzel Pázmány intelmeit elhárította, de nem is sértette meg ellenfelét. Az érseknek e levélre adott válasza sajnos ismeretlen, Bethlen két decemberi leveléből tudjuk azonban, hogy bennük a pozsonyi békeszerződés egyes részleteiről – amnesztia, birtokadományok megtartása stb. – folyt az eszmecsere.

A levelezés záróakkordjai ismét derűsebb hangulatot árasztanak. 1627. augusztus 27-én a fejedelem Pázmány pártfogását kéri unokaöccse, Bethlen Péter számára, két nappal később pedig a török készülődéséről közöl híreket. 1627 végén a fejedelem újévi jókívánásait Kemény János viszi Pázmányhoz, aki ugyancsak őáltala küldi válaszat Gyulafehérvárra. Ekkor zajlott le az a Kemény Önéletírásában megörökített híres beszélgetés, amelynek során Pázmány Erdély önállóságának fontosságát hangoztatta. E közismert és sokat vitatott vélemény már csak azért is hiteles lehet, mert egybecseng az 1627. december 28-i levél gondolataival. Erdély kettős szerepét hangsúlyozza itt Pázmány: „a szegény romlott Magyarorságnak szánakozására és a hódoltság könnyebbitésére” szolgálhat a fejedelemség léte, s fellebbenti itt a távolabbi célt is, „egy generális békesség” létrejöttét és Európa megszabadítását a török uralomtól. Ehhez kéri és reméli Bethlen támogatását.

Az egyetértést azonban ismét kószá hírek zavarják meg. 1628. június 2-i levelében Bethlen csodálkozását fejezi ki afelett, hogy Pázmány elhitte a hadikészülődéséről elterjedt szóbeszédet: „Kegyelmednek száz módjai vadnak és lehetnek mindenkor az mi állapotunk felől bizonyosan magokat informáltathatni, valamikor akarják; mert egy országban lakunk, szomszédok vagyunk, Ke-

gyelmetek emberit országunkban való szabad járástól senki nem tiltja, jezsuiták lagnak közöttünk, birodalmunknak nagy része római valláson vagyon, s hogyhogy titkoltathatnék akármi kicsin igényeketünk is el Kegyelmetektől?”¹⁶

Utolsó, 1629-es levélváltásukban kölcsönösen betegségekre panaszkodnak, s egymást a béke megtartására buzdítják. Pázmány szeptember 14-én kelt leveléből kitűnik, hogy a nyár folyamán is válthattak leveleket, ezeket azonban ma már nem ismerjük. Kéri ekkor Bethlent, „rántsa meg ott is a zabolát azok szájában, akik a békességet nem kedvelik”. Erre azonban már nem jött válasz, csak a fejedelem november 15-én bekövetkezett halálának híre, amelyről Pázmány november 25-én tájékoztatta a királyt.

A Bethlen–Pázmány-levelezés történetének e vázlatos áttekintése azt mutatja, hogy mindkét politikus őszintén, teljes meggyőződéssel a magyarság megmaradását kívánta szolgálni, de mindketten úgy hitték, csakis saját útjuk – a török, illetve Habsburg szövetség – járható, csakis az lehet célravezető. A célban egyetértettek ők, csak az eszközökben nem, ez utóbbiak megválasztását azonban a földrajzi tényezők eleve meghatározták: amennyire lehetetlen lett volna Erdélyben a török ellen fordulni, ugyanolyan illuzórikus lett volna a nyugati ország harmadból huzamosan Bécs-ellenes politikát folytatni. A kornak ezt a dilemmáját, feloldhatatlan ellentmondását tükrözi a Bethlen–Pázmány levelezés egymásnak feszülő érvrendszere, amelynek mindegyike önmagában logikus, koherens gondolat sor, a magyar politikai gondolkodás fejlődésének értékes fejezete.

Az elmondottakat aligha illusztrálhatnánk kézenfekvőbb példával, mint ha a Bethlen és Pázmány által egyaránt támogatott Káldi-Biblia fordításának ügyére utalunk. Tudjuk, hogy a magyar kultúra támogatása és ápolása mindkettőjüknek egyaránt fontos volt, mégis felmerül a kérdés: miért támogatta Bethlen anyagilag is a jezsuita bibliafordítót? Úgy hisszük, a magyarázat többért. Kétségtelen, hogy a fejedelem sokkal rugalmasabb valláspolitikát folytatott, mint elődei és utódai, s ő maga is hangoztatja, hogy „főember szolgálí” között sok „romano-catholica és unitaria religión lévő” is van, Bíró Vencel tanulmánya számos adattal illusztrálja ezt.¹⁷ Káldi támogatását mégsem csupán a tolerancia magyarázza, hanem – úgy látjuk – politikai tényezők is.

1621. július 30-án, amikor Nagyszombat megnyitotta kapuit az erdélyi sereg előtt, Káldi néhány jezsuita társa kíséretében a fejedelem elé került. Így emlékezik erre egyik prédikációjában: „Tudgya a világ, mint bánt velünk Bethlen Gábor is, az Erdélyi fejedelem, ki ha valami vétkünket tudta volna, minthogy elég fondorlók forgódtak körülé ellenünk, soha bizony sem aranyos szekérbe nem vött volna bennünket egész serege szeme láttára, sem egyéb böchülettel és jóakarattal nem lött volna hozzánk, melyet ugyan orroltak is nem kevés ellenzőink.”¹⁸

Mielőtt azonban Bethlen Káldit és társait a Bécs felé induló szekéren elhelyeztette, részletesen kifejtette előttük békefeltételeit, s – mint azt a firenzei udvar bécsi követe megjegyezte – a katolikus bibliafordítót megbízta követeléseinek Bécsben történő tolmácsolásával, s azt a kívánságát is kifejezte, hogy Káldi választ hozzon számára a császárvárosból. Káldi ezt meg is tette, noha rendi előjárói nem helyeselték ilyenét politikai tevékenységét.¹⁹

Két év múlva ismét hasonló helyzetben találkozott Káldi a fejedelemmel. 1623. december 18-án – a nagyszombati országgyűlésről Kassa felé vonulás közben – Besztercebányán táboroztak Bethlen hadai, itt zajlott le ezúttal Káldival folytatott megbeszélése. Ennek eredményeképp a fejedelem ismét Bécsbe küldte a jezsuitát, aki ott arról igyekezett meggyőzni az udvari tanácsosokat, hogy „a fejedelem őszintén és szívből óhajt kibékülni és szoros egyezsége lépni a királlyal”.²⁰ Ez a bécsi békéhez vezető tárgyalások kezdete, ezen túl pedig a Cecília Renátával tervezett házasságról is folyt ekkor megbeszélés. Néhány nap múlva azonban Káldi és társai visszaküldettek Bethlenhez, hogy „öt szerényebb föltételek előterjesztésére buzdítsák.” Mint tudjuk, a béke létrejött, a házasság viszont csak terv maradt, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a fejedelem a Káldi-Biblia kiadását a jezsuita fordító diplomáciai szolgálataiért is támogatta száz arannyal. Káldi mindenestre hálás volt a fejedelemnek, hiszen a firenzei követ 1624. január 13-i jelentésében arról számol be, hogy Káldi Bécsben Bethlent magasztalta.²¹

A fejedelemnek Pázmánnyal és Káldival fennálló kapcsolatai végeredményben politikájának rendkívüli rugalmasságát illusztrálják, azt jelzik, hogy soha nem az eszmei ellenfél megsemmisítése, hanem sokkal inkább megnyerése volt a célja.²² Jól tudta, hogy

országépítő céljai megvalósításához minden erőt egyesítenie kell, csakis úgy remélhet eredményt. Nem rajta, hanem a körülmények kedvezőtlen alakulásán múlott, hogy tervei csak részben valósulhattak meg. Amit alkotott, így is maradandó – s ez érvényes a hasonlóképpen magyar érdekekért, de vele ellentétes ideológiai és politikai eszközökkel harcoló ellenfeleivel kialakított kapcsolataira is.

Esterházy Miklós, a hitvitázó nádor

„Vajha, édes Nádasdi uram, a kegyelmed hitin való embereknek szemétét felrázogatná kegyelmed, bizonyára sok homlokkomorító, fülháborgató, gyomorémelítő és irtóztató, hitván gazságok és ocsmányságok ütközének a kegyelmed szemében” – írta Esterházy Miklós nádor 1642-ben, *Értekező levél* című polemikus fejtegetésében Nádasdy Ferencnek, jövődöbéli vejének, abban a reményben, hogy az evangélikus főúr katolizálását ezzel elősegítheti.¹

A meglehetősen familiáris tónusban kifejezett óhaj nem volt éppen újdonság a magyar hitvitázó irodalom stilisztikai fegyvertárában, viszont Pázmány tollán – Alvinczi Péter ellen – az ilyen fordulat mindig az irónia szolgálatában állt, s csupán az éles, nyers hangvételt tette változatosabbá, élénkebbé. A 17. század gazdagon burjánzó polemikus irodalmában szokatlan, kuriózumnak számító jelenség, hogy a vitázó felek nem ellenségként állnak egymással szemben, hanem már-már családtagként, majdnem baráti hangot szólnak meg egymást, s így folytatják az eszmecsereket, noha mégis szilárdan ragaszkodnak felekezeti álláspontjukhoz. Már csak ezért is különös figyelemmel fordulhatunk a század egyik legjelentékenyebb magyar politikusának – tisztehez és képzettségéhez éppen nem túlzottan illeszkedő – írásműve felé.

Míg a nádor sokoldalú egyéniségéről, politikai szerepéről, művészetpártoló tevékenységéről viszonylag sok szó esett a szakirodalomban, addig hitvitázó művéről szinte minden esetben csak futólagos említést tettek a kutatók. Akadémiai szintézisünk csak egy sort szentelt e munkának, s Csapodi Csaba monográfiája is röviden szólt róla.² Némi részletességgel csupán Péter Katalin jellemezte, ő észrevételezte, hogy a közvetlen hangú értekezés a katolikus templomi misztika igézetében íródott s a bibliai exegézis eszközeit mozgósította, ennek segítségével igyekezett gyakorlati, térítő célját elérni.³ Helytállónak látszik továbbá az a feltételezés is, amely szerint „a hitvitákkal kapcsolatos szövegértelmezés és a templomi misztika talán azért kap Esterházy térítő írásaiban olyan nagy hangsúlyt, mert a katolizálását ezen a két ponton szerzett élmények mozgatták”.

Ha viszont ez így van, akkor ebből az is látszik, hogy a hitvitázó irat elemzése nem csupán a 17. századi magyar próza történetének, stílusváltozatainak megismeréséhez járul hozzá, hanem ezen túl a szerzőről, a nádor eszmevilágáról, emberi tulajdonságairól, valláspolitikájáról, protestánsokhoz való viszonyáról is új ismereteket nyújthat, hasznosan egészítheti ki a róla kialakult képet.

Írói szándék és téma

Az *Értekező levél* megírásának előzményeit és indokait maga a szerző foglalta össze a mű elé írt bevezető soraiban. Eszerint a fiatal Nádasdy Ferenc, itáliai peregrinációra indulva, a nádornál időzött Heflányban, s akkor alakult ki közöttük a vita arról, hogy „mivel a tévelygés és eretnokség az szentírásban nem volna, hanem annak alkalmatlanul való értelmében”, kit kell követnie annak, aki nem akar eretnokségbe esni. Mivel Nádasdy nézete szerint Augustinus és más egyházatyák állításai megegyeznek Luther tanításaival, s ezt „nem kicsin munkával” le is írta, így leendő apósa „ex affectu tanquam paterno” késztetve érezte magát a válaszadásra. Egyfelől szabadkozik ugyan: „noha nekem is nem hivatalomban járnak ezeknek az írásmagyarázó szent doktoroknak nagy bőv írásainak olvasási”, mégis „hogy el ne tévelyedjünk és ne hányattassunk az hamis tudományoknak szelítől”, nekifog a cáfolat elkészítésének. E legfontosabb indok mellett módszertanilag is kifogásolja vitapartner eljárását: „igen homályos és megcsonkított citatiók által hozván elő kegyelmed némely doctorok írásit, igen laboriosum volt felkeresni a kegyelmedtől citált helyeket”.

Mind a teológia alaptételeiben, mind pedig a polemizálás módjában szemben állt tehát a nádor leendő vejének nézeteivel. Arról sajnos nincsen közvetlen adatunk, hogy a Sienából hazaérkező Nádasdy hogyan vélekedett az *Értekező levél*-ről, az viszont tény, hogy a következő évben, 1643 őszén katolizált, s e fölött Esterházy nagy örömét fejezte ki. Vajon sor került volna erre a nádor hitvitázó írása nélkül is? Vajon a traktátus sikerének köszönhető a gyors áttérés?

Pontos választ ezekre a kérdésekre már csak azért is nehéz lenne adni, mivel a magyar arisztokrácia katolizálásának folyamata

ekkoriban felgyorsult, s főként politikai okokkal magyarázható.⁴ Könnyen lehet azonban, hogy a teológiai ismeretekkel bőségesen rendelkező fiatal Nádasdyra mégsem csak a gazdasági, politikai és magánéletbeli indokok hatottak religiováltoztatása pillanatában, hanem leendő apósának igen logikusan, higgadtan előadott gondolatai, áttekinthetően csoportosított érvei is erre készítették. Akár több, akár kevesebb volt azonban a része a vitairatnak az események alakításában, kétségkívül a magyar barokk próza egyik különleges teljesítményével állunk itt szemben. Még Makkai László – szerintünk túl szigorú – minősítése szerint is a nádor írása „meghaladja a kor magyar teológiai irodalmának átlagszínvonalát”,⁵ érdemes tehát megkísérelnünk értékes vonásainak számbavételét.

Először is talán átfogó jellegét említhetjük, azt a szembetűnő törekvést, hogy valamennyi vitatott kérdést érintsen, mindazokat a tételeket sorra vegye, amelyek az evangélikus-katolikus polémiaiban előtérben álltak. Noha a szövegben nincsenek számozott fejezetek, s így tudatosan felépített szerkezetről aligha beszélhetünk, az előadás menete mégis igen logikus, az érintett tételek szinte egymásból következnek.

A kiindulópont Nádasdy alaptételének cáfolata, vagyis annak bizonyítása, hogy a patrisztika irodalma nem támasztja alá a lutheránus felfogást és hitértelmezést.⁶ Itt számos példával, Augustinus és Hieronymus írásaiból vett idézetekkel bizonyítja, hogy azokból nem vezethető le a lutheri álláspont. „Annyéra különböz a fényes nap a setét éjszakátul” – fogalmazza meg képszerűen is alap gondolatát. Szerinte Luther „semminemű credentialissal meg nem bizonyította... reformációra való hatalmát”, így az „nem reformált, hanem igen deformált vallás”. Az összes további téma ebből következik. Szól a kanonikus könyvekről, a Biblia és az egyház viszonyáról, a laikusok Biblia-olvasásának módjáról, a Szentírás világosságáról és interpretálásának szabályairól, a hitviták eldöntésének lehetőségeiről, a zsinatok és a Biblia viszonyáról, a tradíciók figyelembe vételéről, Krisztus emberi és isteni természetéről, egyháztani alapkérdésekről, a szabad akaratról, penitenciáról, fülbegyónásról, az üdvözülésről, a böjtölésről, a szentségek katolikus értelmezéséről, a szentek imádásának, közbenjárói szerepének megítéléséről s a purgatóriumról. Minden esetben latin alcím vezet be a tárgyalást, majd idézetek világítják meg az

ellentétes álláspontokat. A vita során Esterházy legfőbb fegyvere a logika, gyakran él azonban szemléletes szóképekkel, vagy mint ő mondja, „paraszt példákkal” is.

Teológiai műveltség és vitamódszer

A vitairat két forráscsoportot mozgósít és ütköztet egymással. Az egyiket a patrisztika legismertebb képviselői jelentik, elsősorban Augustinus, Tertullianus, Chrysostomus és Cyrillus Alexandrinus, de a többi „rég doktorok” számos tételét is idézi (Irenaeus, Basilius Magnus, Lactantius, Ambrosius, Hilarius, Theophylactus, Eusebius, Damascenus, Cyprianus és Hieronymus művei szerepelnek gyakrabban).⁷ Velük szemben elsősorban Luthernek – néha követőinek – írásaiból idéz, kimutatva mindenütt az „ellenkező értelmet”. Többször hivatkozik a *Confessio Augustana* tétéleire, a többi „lutheránus doktorok” közül pedig Andreas Musculus kassai német prédikátornak, valamint Jacobus Andreae tübingeni teológusnak, Melancthon-tanítványnak, a *Formula Concordiae* kezdeményezőjének írására.⁸

Luther műveiről lesújtó véleményt mond. Az *Asztali beszélgetések*-ről pl. így nyilatkozik: „olly mosdatlan, istállóban való, bokorszőkő, hitván kajtor csőcselék szájában való tréfák, hogy minden szemérmetségyszerető böcsületes személyeknek méltán felemeléné gyomrát: mellyeket ha szintén halála után írtak is mások, mivel olyak írták, akik őtet követték, böcsülték és prófétának tartották, nem vélhetjük azt, hogy hamissan írták, mivel nem igyekeztek gyalázatjára, hanem böcsületire”.⁹ Nem sokkal jobb a véleménye a wittenbergi reformátor egyéb műveiről sem, azokat már csak stílusuk miatt sem tartja „az anyaszentegyháznak reformációja” ügyéhez méltónak.

Gyakran a reformáció két fő ágának ellentéteire hivatkozik, miként azt korábban Pázmány is gyakran tette. A bibliai helyek ellentétes értelmezéséről írja: „Csudálkozom felette igen azon, hogy még kegyelmetek az calvinista atyafiakkal nem tudott az hit ágazatiban megalkodni, noha ők is kegyelmetekkel ugyanazon szentírást bírálják meg... Ha kegyelmed azt mondja, hogy ők nem jól értik a szentírást, ők is azt mondják, hogy kegyelmed nem jól

érti, és így kinek kelletik kegyelmek közül hinnünk? Látja azért kegyelmed, édes Nádasi uram, minemő galibássan perlekedik, pörinek soha véget nem szakaszthatván, aki olly bírót választ magának, kinek szintén olly homályos és olly sokfelé hajtható az ő sententiája, amely homályos az ügy, amellyben perlekedik”¹⁰

A vita középpontjában természetesen a Biblia, s annak helyes interpretációja áll. A szöveg arról tanúskodik, hogy a nádor rendkívül alaposan ismerte a Szentírást, gyakran idézi, s tekintélyét mindenk fölé helyezi. Különös hangsúlyt helyez a polémia módszereinek, szabályainak tisztázására. Elveti az érzelmektől fűtött, szenvedélyektől vezérelt vitát, szerinte „letéve minden passiót” kell érvelni, azt kéri vitapartnerétől, hogy „fontolja meg igen jól... a szép okossággal” álláspontját, s az észre, józan belátásra és logikára alapozza véleményét. Határozott vitamódszert javasol: „Mindeneknek előtte pengig kívánom hogy kegyelmed némelly regulákat eszében vegyen, mellyekkel szükséges hogy éljen minden, aki a paterok írásit hasznosan akarja olvasni”.¹¹

Regulái a következők. Meg kell vizsgálni, hogy mikor írta a szerző a könyvét, nem mindegy, hogy „az a pater orthodoxus-e avagy nem”, életének melyik szakaszából való a vélekedése. Továbbá figyelembe kell venni, hogy milyen céllal készült a mű, alkalmi írás-e vagy „eltekélt szándékkal” készült, citátumokat pedig kontextusból kiragadva nem szabad előhozni, azok csak az írói szándéknak megfelelően használhatók fel. A harmadik szabályt a görbe fa példájával világítja meg: ha azt ki akarják egyenesíteni, „ugyan meggörbítik másfelé”, tehát az egyensúly érdekében létrejövő túlzásokat mindenképp figyelembe veendőnek tartja. A korabeli körülményektől ugyancsak nem tekinthet el, aki bizonyítéknak használja fel az egyházatyák egykor leírt szavait. Végül nem egyik citátum a döntő, hanem a „szent atyáknak egyenlő értelme”, ez a római religió alapja. Csakis e regulák megfontolása után érdemes a textusok értelmezéséhez látni, ezt a módszert ajánlja a nádor a vita lefolytatásához. A közismert vitatételek újfajta megközelítéséről, egyéni felfogásáról nincs tehát szó e vitairatban, annál inkább a logika fegyverének alkalmazásáról, a két fél érrendszerének ütköztetéséről, a két álláspont mérlegeléséről. Olyan szellemi viadal ez, amely konkrét gyakorlati célt szolgált, s ehhez a stílus ékesítésére is nagy gondot fordított.

A polémia stílusrétegei

Az érvelés dekorativitásának eszközeit a nádor igen céltudatosan alkalmazza. Leginkább szembetűnő az a barátságos, csevegő, familiáris tónus, amely szinte egyedülálló a 17. század magyar hitvitázó irodalmában. Az állandó megszólítás („édes Nádasdi uram”) mellett gyakran figyelmezteti írásának címzettjét arra, hol és hogyan olvassa szavait. Így például:

„Ebben a cikkelyben, édes Nádasdi uram, kegyelmedtől egy kiváltképpen való fegyelmetességet kívánok...” (69. h.)

„Ezekhez, édes Nádasdi uram, nem kívántatik sem ocular, sem szövőtnék, nyilván megismerheti az igazságot minden igazság-szerető ember...” (110. h.).

„Vesse már egyben kegyelmed, édes Nádasdi uram, ezeknek írásit szent Ágoston írásával...” (133. h.).

„... Adott az Úristen kegyelmednek olly elmét és okosságot, hogy ha azt valami erős passziónak füstitül nem engedi meghomályosíttatni, igen könnyen és gyönyörűségesen általérti, minémű törökben keverik az keresztyn lélkeket az kegyelmed vallásán lévő doktorok...” (140. h.).

Az ilyen mondatokban a csevegő hangnemen túl szembetűnő a józan megfontolásnak, az okosságnak, az elme szerepének hangsúlyozása. „Figyelmetességet” kíván, „nyilván megismerhető” evidenciákra utal, az „összevetés”, a mérlegelés a legfontosabb eljárás számára. A „dialektikus” gondolkodás hiányát nyíltan vitapartnerre szemére veti:

„Nem jól tanult volt az dialecticához, aki elsőben is ebből a szent Ágoston helyeiből akarta kihozni az catholica vallás ellen, hogy nincsen purgatórium. Mivel abból semminemő erővel ki nem solthatja egy igaz okossággal élő ember is az kegyelmedtől feltett propositiót” (185. h.).

A megigazulásról folyó vitában is tisztán logikai úton érvel: „mire való volna az poenitentiatartás, ha már megvolna az igazulás, és nyilván való dolog az minden okossággal bíró embernél, hogy az a dolog, amelly oka más dolognak, előbbi magában annál a dolognál, amellynek oka” (117. h.).

A józan, racionális megfontolásokra történő hivatkozások mellett nem ritkán érzékletes szóképek, vizuális betétek, „paraszt példák” tarkítják az argumentációt. Egyes augustinusi locosok lutheránus átfestéséről így vélekedik:

„Ezeknek az igéknek mind ujjá s mind galléra vagyon, azért szintén olly szépen magukra vehetik az kegyelmed vallásán való tanítók is, mintha ugyan hozzájok szabták volna” (63. h.).

Az „igaz eklézsia” tengeren hánykódó hajójának régi toposzát sok egyéni leleménnyel részletezi:

„Ezeknek a sok hitván foltos hajócskáknek hajós mesteri ez világnak tengerében az eretnekségnek dagályos habjaitól veszedelmessen hanyattatván, mind az római anyaszentegyháznak és annak látható fejének erős kőszála ellen igazgatták kormányokat, aztot a sok undok káromkodásoknak, hazugságoknak, szitkoknak, rágalmazásoknak sűrű golyóbisival lövöldözték, de végezetre nagy sebességgel hozzáütköztvén, mind attul rontattanak el, és az hajós mesteri az őket követőkkel együtt az tengernek mélységében merültenek” (35. h.).

Az ilyen – retorikai szempontból is jól felépített és kidolgozott – képsorok a szerző nyelvi műveltségét, leleményességét dicsérik. Pedig, mint egyhelyütt elárulja, ő is küzdött a magyar filozófiai-teológiai nyelv hiányosságaival, nehézkességével. Emiatt így mentegetőzik: „Hogyha egy kevésbé homályosabbnak látszik kegyelmednek ez az okoskodás, az magyar nyelv mivoltának tulajdonítsa kegyelmed, amelly nem magyarázhat ki olly világossan mindenemő iskolában forgó terminusokat, azmint kívántatnék” (119. h.).

Szembetűnő, hogy mindössze hét évvel Pázmány halála után a „magyar bíboros Ciceró”-nak még a neve sem fordul elő egyszer sem a nádor írásában, holott ugyanazon témákról ír, amelyekről Pázmány vitairatai is szólnak. Ehelyett Bellarmino, Baronius és a Tridenti zsinat dekrétumai a hivatkozások, bár ezek sem gyakran. Másra aligha gondolhatunk, mint hogy a közismert érsek-nádor rivalizálás, a két legnagyobb magyarországi közjogi méltóság politikai torzskodása akadályozta meg Esterházyt abban, hogy Pázmányra hivatkozzon.

Végeredményben a nádori hitvitázó irat stílusának legfőbb jellegzetességeit a következőkben lehet összegezni: baráti-familiáris

hangütés, igen erős logikai hajlam, a katolikus dogmaértelmezés racionális magyarázatára törekvés, képszerűség, a különböző stílus eszközök célirányos ötvözése.

Kérdés mindezek után: vajon az elszánt hitvitázó, a római religió rendíthetetlen híve, a meggyőződéses katolikus palatinus hogyan viszonyult a protestánsokhoz, milyen álláspontot érvényesített a többi felekezet vallásszabadságának kérdésében, hogyan jutott érvényre politikájában saját felekezeti nézőpontja?

Esterházy és a protestáns vallásszabadság

Az *Értekező levél* vizsgálata után talán meglepőnek hat annak a ténynek az említése, hogy a protestáns politikusok nagy többsége egyáltalán nem volt rossz véleménnyel a nádorról, sőt gyakran megbecsüléssel emlegették személyét. Közismert nyilatkozat a Kemény Jánosé, aki Bethlen Gábor és Pázmány Péter után kora harmadik legnagyobb embereként említette Esterházyt, aki szerinte „igen eszes, módos, autoritativus jó magyar vala”. Benne is, Pázmányban is csupán egyetlen elítélendő vonást talált: „Ez kettőben csak az vala káros, hogy az evangélica religiónak mindenik nagy üldözője, egyébiránt nemzeteket és annak szabadságát szerető hasznos emberek valának... igen szomjúhozzák vala az magyar nemzetnek szabadságát és magyar nemből állatandó királyságot, hogy restituálhatnák az régi mohácsmezei magyarok végezésék szerint; erről volt elég traktájok is, de az religió dolga nem jutathatta soha az megegyezhetésnek perfectiójára őket”.¹²

Kemény János véleményéhez érdemes azt is hozzátennünk, hogy Esterházy baráti környezetében közismerten sok protestáns arisztokrata is akadt, így például ifjúkori pártfogói, Illésházy István és Mágóchy Ferenc. A nádornak, tisztségéből következően, egyébként is összekötő kapocsnak kellett lennie a katolikus király és a többségükben protestáns magyarországi rendek között, az egyházügyi vitákban semleges semmiképp nem maradhatott, gyakran kényszerült kényes kérdésekben nyílt állásfoglalásra. Ilyen irányú tevékenységéről már Csapodi Csaba megállapította, hogy a palatinus „abban a korban egészen szokatlan megértést tanúsított a protestánsok követeléseivel szemben. A vallási vitatkozásokat ki

akarta kapcsolni a politikai élethöz, megadni minden, törvényben biztosított szabadságot a protestánsoknak, hogy így egyesíteni lehessen a nemzet egész ercjét”.¹³

De vajon a nádori tisztségből következő egyensúlyozó szerep elegendő magyarázat-e az ellentmondásokra? Hogyan lehetséges, hogy az uralkodó és a klérus az *Értekező levél* eltökélt szellemi bajvivójában a protestáns vallásszabadság szószólóját látta? A hithű katolikus nádor hogyan kerülhetett a protestánsokkal való öszszefogás gyanújába olyannyira, hogy Pázmány Péternek kellett a magyar főpapok nevében igen határozott hangú „atyai és főpásztori” dorgáló-számonkérő levelet küldenie számára?

Az 1633 decemberében Jakusith György prépost által kézbesített levélben ugyanis ez a vád olvasható: „Palatinus uram az egyházi embereket mind privatim, mind publice sok és mind gyalázatos mind gyűlölséges szókkal illeti naponként, körüle valókkal egyetemben, és kiváltképpen a más religión való emberek előtt”. Ezért folytatódik így az intés: „Ókegyelmét paterne intjük, sőt sub denunciatione aeternae damnationis kényszerítjük, ne terhelje az ilyen igyekezettel lelkét”.¹⁴

Válaszként a nádor csak szóbeli üzenetet küldött, viszont Jakusith pár nap múlva újabb levéllel jelentkezett. Ebben már egyenesen a protestánsokkal való szövetkezés a vád ellene. Eszerint „ókegyelme az más hiten való emberekkel tractál arrul, hogy az jövő országgyűlésébe a Clerus ellen egyetértsenek ókegyelmével. És ezzel akar ókegyelme kedvet keresni nállok... Miolta ókegyelmét palatinussá választók, minden occasione sok és nagy praejudiciumot tett a Clerusnak, soha pedig csak legkisebb dologba sem mutatta favorát hozzájok; emellett eszembe jutván az is, amit Palatinus uram szájából hallottam egy dologrul, amellyet Syncretismusnak hínak; úgy tetszik, adtam valami hitelt a dolognak”.

Indokoltan tehető fel ezek olvastán a kérdés: vajon rászolgált-e az ilyen vádakra Esterházy? Volt-e alapja a gyanúnak, s ha igen, miért és meddig mehetett el a protestánsokkal való egyetértésben?

A válasz keresésében, a nádor és a magyar klérus ellentétének vizsgálatakor ma már nem elégedhetünk meg olyan magyarázattal, amilyen a Márki Sándoré volt, s amely szerint a nádor „törzsökös magyar ember volt, fel-felforrt a vére”, s általában lobbanékony természete sodorta őt saját politikai és felekezeti táborán belül is

állandó konfliktusokba.¹⁵ Úgy hisszük, akkor járunk szilárdabb talajon, ha a kétségkívül meglévő egyéni indulatosság, a heves temperamentum emlegetésén túl az ellentétek okait a korabeli magyar társadalmi és politikai helyzetben keressük.

Ha a nádor országgyűlési ténykedésének dokumentumait tekintjük, akkor eléggé szembeötlő, hogy számára mindig a királyi Magyarország területi integritásának és a rendi állam alkotmányos működésének közjogi biztosítása volt a legfontosabb szempont, minden más – így a vallásügy is – csak ezután következett eszmei értékrendjében.¹⁶ A rendi alkotmányosság és magyar tradíciók tisztelete: erre a két alappillérre épült egész vilásképe. A katolikusok mellett is főképp azért tört lándzsát, mert szerinte azok „az régi szent királyoktól reájok maradt hiteket el nem akarták hadni”, de más tekintetben is a Mohács előtti egységes magyar rendi monarchia az eszményképe.¹⁷ Szerinte egyedül az országgyűlés által létrehozott és a király által szentesített alkotmánynak, az abban rögzített törvényeknek maradéktalan betartása lehet csak alapja a szilárd állami létnek, az ettől való eltérés okozza a bajokat. Úgy véljük, innen magyarázható meg a protestantizmushoz való viszonya is.

Még nádorrá választása előtt, Zólyom vármegye főispánjaként, 1619. május 23-án jóváhagyta megyéje küldötteinek azt az utasítását, amelyben azok az 1608-as törvények értelmében a két protestáns felekezet szabad vallásgyakorlatának sértetlenül hagyását követelték. Sőt, e követutasítás a szuperintendensek hatáskörének sérthetetlenségét is tartalmazta, valamint azt, hogy a „a főurak... ne legyenek felhatalmazva... a plébánosokat és lelkészeket kivetni, vagy bármi sérelemmel illetni vagy némi jövedelmeiket akármily szín alatt megnyesni és lefoglalni”.¹⁸ Valószínű, hogy az ilyesféle sérelmek a királyi országrészben túlnyomórészt – noha nem kizárólag – a protestáns lelkészeket sújtották, így a zólyomi követutasítás jóváhagyása mindenképp az ő védelmüknek számít.

Később, nádorként két évtizeden át hasonló volt Esterházy álláspontja a vallásügy terén. Az 1630-as országgyűlés a rendek tiltakozása ellenére, az uralkodó kívánságára elhalasztotta ugyan a vallási sérelmek tárgyalását, s a nádor sem tudta a honvédelem megszervezésére irányuló nagyszabású memorandumát betervezni, a következő országgyűlést viszont Esterházy és a rendek

hosszas vallásügyi tárgyalásai előzték meg. Nem csoda, hogy épp ekkoriban, 1633 decemberében érte őt a klérus részéről a protestánsokkal való összefogás fent említett vádja. Mint Hajnal István megállapította, a nádor itt két malomkö között őrlődött: a rendek szenvedélyesen követelték sérelmeik orvoslásának napirendre tűzését, az uralkodó viszont a nehéz pénzügyi és külpolitikai helyzetre hivatkozva nem kívánt ilyen kényes kérdéshez nyúlni. A nádor a protestáns követeléseket minden erejével korlátozni igyekezett, az uralkodóhoz betérjesztett memorandumban viszont nagyon határozottan fejtette ki, hogy az ország belső békéje nem biztosítható a vallásügy rendezése, a bécsi béke pontjainak betartása nélkül. Utal arra is, hogy az alkotmányban rögzített vallásgyakorlat szabadságának figyelmen kívül hagyása megrendítheti a nemesek bizalmát az uralkodóban, s ez Erdéllyel és a Portával történő szövetkezéshez, majd fegyveres felkeléshez vezethet. Helytelennek és Magyarországon kivihetetlennek tartja az ausztriai ellenreformáció módszereit, amelyek itt a rendi alkotmány semmibe vételének minősülnének. Ilyen megfontolások alapján javasolja az uralkodónak a vallási sérelmek orvoslását, a felekezeti viták végérvényes, mindkét felet megnyugtató rendezését.

Az 1637/38-as országgyűlésen még tovább éleződött a helyzet. Esterháznak két irányban kellett hadakoznia. Hajnal István szavaival: „Felfelé és lefelé egyaránt osztja csapásait”.¹⁹ A rendeket kéréssel, fenyegetéssel, nem egyszer színpadias jelenetek provokálásával igyekezett rábírní, hogy mérsékeljék követeléseiket, lássák be, hogy az uralkodó nem lesz hajlandó újabb engedményekre, a jelenlegi jogok védelmét viszont megígérte nekik. Ígéretét betartva, egy közvetítő javaslatot terjesztett az udvari tanács elé, amely 1638. január 27-én és 28-án heves vita kíséretében tárgyalta az ügyet. A javaslat legfontosabb pontja szerint az uralkodó az összes eddigi vallásügyi törvény érvényben maradását és megtartását szavatolná.

Csak akkor méltányolhatjuk e pont különös jelentőségét, ha figyelembe vesszük az udvar álláspontját a bécsi békében biztosított és 1608-ban részletesen kidolgozott vallási törvényekkel kapcsolatban. Eszerint ugyanis különbséget kell tenni az önként adott, illetve a fegyveres erő révén kikényszerített engedmények között, s ez utóbbiakat nem köteles az uralkodó megtartani. E megkülönböztetés jogosságát nem ismerte el Esterházy, aki a rendi

alkotmányt mindennél – még a katolicizmus terjesztésénél is – fontosabbnak tartotta. Így állott elő az a helyzet, hogy rendek kevesellték, az uralkodó és a klérus viszont állandóan sokallta azt, amit a nádor a protestáns vallásszabadság terén javasolt.

Az egymást követő sikertelen, a megoldást mindig távolabbra halogató országgyűlések egyre inkább kiérlelték, árnyaltabbá tették Esterházy álláspontját a protestáns vallásszabadság kérdésében. Nézeteinek egyik legjellemzőbb, igen körültekintően indokolt összefoglalását 1643. január 14-i „opinió”-ja tartalmazza, amelyet a bécsi udvari tanács kérésére terjesztett be a magyarországi helyzet rendezésének reményében.

A „religió dolgáról” így nyilatkozott ekkor:

„Ha véget akarunk vetni a magunk közt való sok gyűlölségnek és veszekedéseknek, nagy és jó igazsággal azt jóvállanám, hogy hirdetne egy derekas tanácsot Őfölsége Posonban... Mert mivel a magyarok az mit most pretendálnak, fegyverrel, vérrel és az törökök társaságával is vitetnék végben... Lássuk meg azért, mi van megengedve nekik in negotio religionis, s mi nem, s azt is, mit efectuálhat egyéb ígérétében is Őfölsége nekik. S azt az mi már egyszer meg vagyon engedve nekik, cum indiscreto zelo, ennyi félelem és számlálhatatlan distractiói között Őfölségének, miért köll most cum tanto periculo Ecclesiarum Dei ac regnorum in dubium hozni, én nem látom, holott tíz annyi difficultásokban vagyunk most, hogy sem mikor ezek megengettetenek nekik, kiknek megtartásokra erős ígérési is vannak Őfölségének... Itt sokan azt ítélik talám, hogy én valami új concessiókról elmélkedem etiam in ipso negotio religionis, de nincs ollyan gondolkodásom..., csak azt akarnám és kívánnám, hogy kegyelmesen megértené Őfölsége, micsoda terminusban vagyon ez az religióról való kérdés, és az egyéb dolgok is, az kik miatt ennyi molestiái vannak Őfölségének, és ennyi kárai és félelmei is, s magunk közt is ennyi veszekedés, gyűlölség és egyenetlenség, ki miatt ím ezennel utolsó veszedelemben esünk...”²⁰

Esterházy pontosan látta a vallási kérdés politikai súlyát, sürgette a rendezést, az összefogást, s tiltakozott azon vád ellen, amely szerint ő újabb engedményeket igyekszik kicsikarni a protestánsok számára. A régebben kialakult jogok betartását viszont szorgalmazta, a törvényeket az uralkodóval és a klérussal is be kívánta

tartatni. Ismerte a hazai protestantizmus erejét, tudta, hogy ellenállásuk megbéníthatja az országgyűlés munkáját, ez pedig politikai válsághoz vezethet: egyfelől az uralkodó abszolutisztikus törekvései erősödhetnek, másfelől a rendeket fogja Erdély és a Porta felé fordítani.

Ezzel szemben a Pázmány által kezdeményezett, s a magyar klérus részéről továbbra is képviselt álláspont sokallotta a protestánsoknak tett engedményeket. Noha 1608-ban még Pázmány is a vallásszabadság biztosítása mellett voksolt,²¹ negyedszázaddal később már más volt a helyzet, előrehaladt a rekatolizáció folyamata. A klérus szigorúbb, elvi álláspontjával szemben a nádor a politikai gyakorlatot helyezte előtérbe, hiszen neki kellett a rendekkel szinte naponta alkudozni, tárgyalni, vitatkozni. Sem Pázmánnyal, sem utódaival, Lósyval és Lippayval nem volt felhőtlen a nádor viszonya, a konfliktusok napirenden voltak.

De az uralkodó is elégedetlen volt a nádor vallásügyi felfogásával. Mivel figyelme elsősorban a harmincéves háború nyugat-európai színtereire irányult, így Magyarországon békét, nyugalmat akart, s a palatinustól a háborgó rendek lecsendesítését várta el. Noha Esterházy a protestáns nemesekkel nem egyszer keményen szembeállt, azok mégis tárgyalópartnerüknek érezték őt, mert tudták, hogy a bécsi béke pontjainak betartásához ő is ragaszkodik. Hozzátehetjük: a hazai helyzet ismeretében, az erők összefogása érdekében nem is lehetett volna másként eljárni.

Tragikus hős?

Talán meglepően hangzik, mégis több jel mutat arra, hogy a nádort a magyar történelem tragikus hősei közé számíthatjuk. Igaz ugyan, hogy két igen szerencsés házasodás révén hatalmas vagyonra tett szert, dúsgazdag és nagyhatalmú úrrá vált alig két évtized leforgása alatt, s nádorként a király után az ország első számú közjogi méltóságának számított. Számára azonban – s ezt eddig idézett állásfoglalásaiból egyértelműen ki lehet érezni – nem a hatalom volt a fontos, tisztségét hivatásnak tekintette, tetteiben is kifejezésre juttatta felelősségérzetét az ország sorsáért. Már pedig a csonka országrészben, Habsburg uralkodó alatt, török szom-

szédságban, feloldhatatlan vallási ellentétek közepette lehet-
lennek bizonyult az ország önállóságára, megszilárdítására irányuló
nagyszabású terveinek megvalósítása. Már Hajnal István úgy látta,
hogy „Esterházy küzdelme a nádori hatáskör régi teljéért min-
denesetre reménytelen volt, mert az államelméletnek mindinkább
az abszolutizmus felé hajló irányával az ő elképzelése szerint való
nádori tisztet összegegyeztetni már nem lehetett volna”.²²

Mint az újabb kutatások hangsúlyozzák, Bécsben ekkor még
hiányoztak az abszolút monarchia kiépítésének feltételei, legfeljebb
bizonyos – túlnyomórészt sikertelen – abszolutisztikus törekvé-
sekről lehet beszélni.²³ Ezekkel a kísérletekkel szemben került
Esterházy közös táborba a protestáns rendekkel, s velük együtt
kényszerült arra, hogy a magyar rendi alkotmány sáncaiból vé-
delmezze az ország maradék önállóságát. Nem valamiféle elvszerű
tolerancia ez, hanem a gyakorlati helyzet alapos ismeretéből fakadó
viszonylag türelmes magatartás a más felekezetűekkel szemben, a
közös cél érdekében. Fő törekvése az volt, hogy egyfelől az udvar
és a klérus, másfelől a rendek számára egyaránt elfogadható
megoldást találjon a vallás ügyében, mert másként – jól látta –
könnyen fegyveres konfliktussá fajulhat a feszültség. Az ő érdeme,
hogy életében ilyenre nem került sor, noha a helyzet rendezetlensége
nem egyszer elkészerítette. Olyannyira, hogy nádori tisztségéről
állandóan le kívánt mondani, s csak a meg-megújuló királyi ké-
résekre és engesztelő levelekre volt hajlandó továbbra is helyén
maradni.

Az egységnyozás, a közvetítés volt az ő szerepe a protestáns
vallásszabadság terén is, s e szerep meglehetősen hálátlannak tűnt
számára. Lentről és fentről egyaránt vádak szegeződtek melléne,
s ő e kettős nyomán terhét két évtizeden át hordozta vitatkozva,
érvelve, háborogva, terveket kovácsolva. Szerepe szükségszerű volt,
s érdeme is ebben áll: a kor vitatott kérdéseiben úgy foglalt állást,
hogy a szemben álló felek között levezette a feszültség egy részét,
tompította az esetleg éles sebeket is ejtő vágások élet, időt biztosított
az ellentmondások későbbi – nagyon remélt – rendezéséhez. Noha
meg volt győződve az *Értekező levél*-ben is védelmezett „catholica
religió” egyedül üdvözítő voltáról, a más vallásúak ellen az erőszak
alkalmazását mégsem helyeselte, hanem a vallásügy alkotmányos,
országgyűlési rendezésével kívánta biztosítani az ország belpolitikai

stabilitását. Ennek égető szükségességét érezte s azért szorgalmazta, hogy minden erőt a végső cél, a török majdani kiűzése érdekében lehessen mozgósítani.²¹

Nem rajta, hanem korának ellentmondásain, az ország zilált politikai helyzetén múltott, hogy tervei „a magyar romlásnak századában” nem válhattak valóra. Ebben állt tragédiája s ennyiben minősülhet ő maga is tragikus történelmi szereplőnek. Sorsa nem egy ponton mutat rokonságot a Zrínyi Miklóssal: mindketten heroikus erőfeszítéseket tettek céljaik érdekében, azonban csak részeredményekig juthattak, az ország jövője végső soron rajtuk túlmutató erőktől függött.

Esterházy hitvitázó írásának szenvedélyektől mentes, logikára alapozó hangütése, „atyai intellemmé” szelídített vitamódszere végeredményben az ellentétek tompítását, a nézetek közeledését kívánta szolgálni, a feszültségek fokozódását igyekezett megakadályozni a válságos korszakban. Így válhatott ez a kuriózumnak számító írás egyfelől a nádori valláspolitikai szerves részévé, másfelől a 17. századi magyar prózairodalomnak is sajátos színfoltjává, egyedi darabjává.

Válságkép és reformprogram Comenius tervezetében

Válságos korban, feszült viszonyok közepette, 1654-ben írta meg a neves csseh pedagógus, a sárospataki református kollégium professzora, Johannes Amos Comenius (Jan Amos Komensky) a *Gentis felicitas* című tervezetét. Kétség és remény, nyugtalanság és nagy várakozás töltötte el ekkor a királyi Magyarország és Erdély közvéleményét, csak az ország közepén terpeszkedő török hódoltság volt mozdulatlan és mozdíthatatlan. A szétdarabolt országrészek különböző felekezeti politikusai egy gondolatban megegyeztek: mindenki tudta, hogy az ország labilis egyensúlya, kritikus politikai helyzete hosszú távon tarthatatlan, s mielőbb kivezető utat kell találni a szorongató helyzetből. Török expanzió, „rákháton” segítséget hozó „szövetséges”, nyomorgó jobbágyok, vallásukban háborgatott protestánsok, elhanyagolt gazdasági élet: ez volt a mérleg egyik oldalán. A másikon: bizakodás a Rákóczi-házban, a nemzeti királyság eszméjébe vetett hit, az északkeleti országrész és Erdély életére történő támaszkodás jelentett reménysugarat s némi optimizmust a jövőt illetően.

Ebben a helyzetben kereste Comenius a kibontakozás esélyeit, a magyarság boldogulásának útját. Az írás azért is különlegesen tanulságos, mert bizonyos mértékig külső szemmel nézte az országot, amelynek nyelvét jól ismerte, népét szerette, de mégiscsak „Európa fia” volt a széles látókörű humanista tudós. Joggal hangsúlyozta Kovács Endre, a magyar Comenius-kutatás egyik úttörője, hogy e röpirat gondolatai mögött „ott érezzük Comenius több évtizedes emigrációs bolyongásait, utazgatásainak gazdag tapasztalatait és ezek alapján a mi viszonyaink éles szemű megfigyelését. A boldog és boldogtalan népek egymással való szembeállítására mögött... az akkori Nyugat-Európa és Kelet-Európa ellentétét kell látnunk”.

A *Gentis felicitas* a felelősségteljes politikai gondolkodás olyan megnyilvánulása volt, amely nemcsak a kortársaknak, hanem az utódoknak is hasznos tanácsokat közvetít, tanulságait pedig már csak azért is érdemes számba vennünk, mert kevésbé épültek be nemzeti közgondolkodásunkba. Az éleslátású tudósunk négy évi

magyarországi tartózkodás elég volt arra, hogy belülről is megismerje az ország állapotát s a nemzeti boldogulás útját autentikusan tudja felvázolni. Tanácsait II. Rákóczi György fejedelemnek címezte, tőle várt volna változtatásokat, reformokat, felemelkedést, ellensúlyt a Habsburg-hatalommal szemben.

Gondolatmenetének kiindulópontja, többször is visszatérő momentuma: „Ha az orvoslást keressük, nem elég a baj megállapítása: fel kell kutatni az okokat is, amelyek ismerete nélkül vakmerően a betegség orvoslására vállalkozunk, mert vagy semmi, vagy csak kétes eredményt fogunk elérni, azonban gyakran még nagyobb kárt is okozunk”. Írása végéhez közeledve ugyanezt még tömörebben így fogalmazza meg: „... az orvoslás mindig a baj forrásánál kezdődjék, mert ha a baj forrását be nem tömjük, a patakokat nem lehet sem megállítani, sem medrüket megtisztítani”.

Épp ezért a bajok gyökereit igyekszik feltárni. Az ország földrajzi és népességi viszonyaiból kell szerinte kiindulni, ez pedig megmutatja, hogy az ország földje gazdag és termékeny, csak a rajta folyó termelés megszervezése rossz. A megoldást a szakszerűség, a tudás előtérbe helyezésétől várja: „Ha ugyanis a szakértelem a természettel itt versenyre kel, csakhamar földi paradicsomot fogunk az országból teremteni.” Legfőbb baj szerinte a tudatlanság és a tehetetlenség, a „fáradalmas iparágak” és mesterségek nem ismerése. Elítéli azt, aki „csak napról napra él, amit a ma nyújt, mindjárt megfőzi, a holnappal csak annyit törődik, mint az ég madárkái”.

A tisztességes és „szabadon vállalt” munka polgári követelményét nem csupán gazdasági, hanem erkölcsi szempontból is elsőrendű fontosságúnak tartja. A restségből és tanulatlanságból ered nézete szerint minden bűn, főként a lopás és rablás. Pedig szinte lehetetlen jó erkölcsökre szoktatni a népet akkor, ha nincs mindenkinek állandó és tisztességes foglalkozása. A mesterségek viszont nem virulhatnak ott, ahol „szellemi életünk művelését általában elhanyagolták”.

A geográfiai és gazdasági viszonyok mérlegelése után az ország etnikai összetételéről is feltárja véleményét Comenius. Először azt fejtegeti, hogy általában nem szerencsés helyzet, ha egy országban nem homogén nyelvű és szokású a lakosság. Magyarországon pedig igencsak tarka ez a kép, mert – mint írja – „máshonnan ész-

revétlenül sok német, rutén, oláh, sőt török telepedett be. Ezért lakosai nem egy, hanem legalábbis ötféle nyelven beszélnek... úgyhogy egyik ember a másikat éppúgy nem érti meg, mint a bábeli toronynál...". Ezért tartja fontosnak a latin nyelvet, amely közös. Vannak ugyan emberek, akik három-négy nyelven is beszélnek, de többnyire egyiket sem jól, és ebből csak félműveltség származhat.

A soknyelvű és soknemzetiségű Magyarországról azonban mégsem csupán e borúlátó megjegyzéseket teszi, hanem az ebből származó nehézségek áthidalására is van tanácsa. Az etnikai tarkaság ugyanis még önmagában nem baj, a fő az, hogy a különféle nációk „nyugodtan és barátságosan viselkedjenek”, ne szítson köztük senki ellentéteket. Aztán kósőbb – hangzik Comenius optimista megjegyzése – ”idővel ez a nép az ország minden részét be fogja tölteni a maga ivadékaival”. Ma már tudjuk, e jóslata nem vált be, pedig ő hasznos tanácsokat adott ehhez. A népszaporulat alapjául a jó házasságot jelölte meg, annak szükségességét fejtegette, hogy az emberek csapodár, „rendetlen” életmód helyett szerencsés házasságokat kössenek, meglegyen a családfenntartás biztonságos lehetősége. A családnak, mint a nemzet alapsejtjének jelentőségét tisztán látta: ha a magyar családok betöltötték volna az ország gyéren lakott helyeit is, nem lett volna lehetőség arra, hogy oly sok idegen nép telepedjen be. A család helyzete és az ország etnikai képe tehát szorosan összefüggő tényezők Comenius felfogásában. Szerinte „négyyszer annyi embert tudna táplálni” ez a föld, de ehhez természetesen ésszerűbb gazdálkodás lenne szükséges: ezzel gondolatmenete visszajutott a kiindulópontra, a termelési-gazdálkodási szisztéma korszerűsítésének, megreformálásának követelményéhez, a kelet-európai elmaradott viszonyoknak a fejlettebb nyugat-európaiakéval való összevetéséhez, az ebből adódó tanulságok levonásához.

Miközben azonban a reformok feltétlen szükségességét hangoztatja, az elsietett, át nem gondolt és főképp a felemásan végrehajtott reformoktól is óvja az országot. Az erkölcsös életet a megreformált kereszténység elterjedésétől teszi függővé, szerinte az utóbbi lehet az előbbinek záloga. A bajok okai között említi azt is, hogy a vallási élet „sokfelé van szaggatva”, és „nincs egészen, nincs mindenütt, nincs teljesen megreformálva.” De nem a katolikus–protestáns ellentétéről van itt szó, miként arra az első pillanatban gondolni

lehetne, hanem a különféle felekezetek belső reformjának hiányosságairól. Szerinte a vallás „ugyanis inkább a külsőségekben van megreformálva, mint a belső dolgokban, inkább dogmáiban és szertartásaiban, mint a jámborság élő gyakorlatában...”.

Igazi, belső reformokat, a szemlélet megváltozását sürgeti tehát Comenius, nem helyeselve a csupán külsőségekre kiterjedő lát-szatújításokat. Igazi mérce, valódi értékmérő pedig csakis az eredményesség lehet, addig minden szöbeszéd és retorika hiábavaló, amíg a tapasztalt eredmények nem igazolják az eljárást. Mert – mint írja – „hiába dicsekszik az orvosság bevétele után egészségének helyreállításával az, aki még nem nyerte vissza arcának kellő színét, tagjainak erejét, testi működéseinek rendes menetét”. A látható és kézzel fogható eredmények nélküli teória tehát nem fogadható el, az ilyenek nincs létjogosultsága.

Az éles kritika, a „babiloni, zavarodott állapotok” rajza ellenére, optimista módon jobb jövőt remél a „dicső múltú” magyar nemzetnek a neves cseh humanista. Az összefogás, a bizalom helyreállítása, amely képes „egységbe forrasztani a szíveket”, meghozhatja a kívánt eredményt. Ehhez az oktatás és nevelés támogatásán át vezet az út. Mint írja: „Ha a felnőttek mindnyájan az élet kötelmeinek teljesítésében foglalatoskodnak, a fiatalok pedig valamennyien az irodalmat, erkölcsöt és a jámborság tudományát tanulmányozzák, ha mindenütt iskolákat alapítanak, amit igen könnyen meg lehet valósítani, ez a nemzet bölcsességével is nagy dicsőséget szerez magának, ha már állapota minden tekintetben jobbra változott...”.

Comenius igen gyakran idézi a Bibliát, írása befejező részében pedig különösen nagy számban sorakoztatja fel a tettekre mozgósító mondatokat, s ezzel erős érzelmi töltést, dinamizmust ad stílusának. „Zörgessetek és megnyittatik nektek!”; „Nyisd ki szádat és megtöltöm!”; „Csak erősödjék meg és légy bátor!” Ilyen és ehhez hasonló felszólítások buzdítanak arra, hogy az ország életének jobbrafordulásáért meg kell mindent tenni, s merni kell, meg kell ragadni a kínáló alkalmat. Nagy hiba lenne szerinte, ha nem akadna, aki a kínáló lehetőségeket felhasználná. Mert – kérdezi – „minek minden jó alkalom annak, aki nem akarja megragadni?”

Ő úgy látja, eljött az az idő, amikor a Habsburg-háztól el lehet szakadni, Magyarország függetlenné válhat, mert a nemzetnek

„most vajúdik sorsa, csak ne hiányozzék itt sem a hűségés segítő kéz”. Miként a hatalmas római birodalomnak, ennek a „hétfejű szörnyetegnek” a pusztulása, széthullása után is „sok ország keletkezhet”, adott tehát az esély az önállósodásra. Ehhez azonban egy „Istentől támasztott férfi”, egy „hősi lélekkel megáldott” szabadító szükségés, az pedig szerinte nem lehet más, mint II. Rákóczi György.

Comenius reformprogramja tehát szorosán a Rákóczi-házra épült. „Te vagy hazádnak, országodnak, népednek szent horgonya” – mondja ad personam a fiatal fejedelemhez fordulva. Jogos és célszerű lépés volt ez, hiszen minden kortársa, aki az ország sorsáért aggódott, Erdély fejedelmében látta a jövődöbeli nemzeti uralkodót. A Rákócziak hatalmas birtokai a királyi ország részben terültek el s határosak lévén Lengyelországgal, arrafelé is összekötő kapcsot jelentettek. Az erdélyi–lengyel szövetség gondolata Báthory István óta élő hagyomány, ha ehhez még a királyi ország rész erőinek egy része is csatolható lett volna, akkor valóban létrejöhetett volna egy olyan erős hatalom Közép-Európa keleti felében, amely megállhatott volna a Habsburg-házzal szemben. Ez a Rákócziak vezette, független, protestáns állam volt Comenius eszményképe, ez lebegett szeméi előtt a Gentis felicitas megírásakor.

Nem véletlen, hogy gondolatai sok ponton mutatnak párhuzamosságot két nagy kortársának, Apáczai Csere Jánosnak és Zrínyi Miklósnak az eszméivel. Az erdélyi tudós pedagógussal érthetőek a parallelizmusok, hiszen a puritanizmus mindkettőjüket befolyásolta, a polgárosult s iparosodott Nyugat mindkettőjük számára követendő példaképet jelentett. Az viszont már meglepőbb, hogy a nyugat-magyarországi katolikus Zrínyi gondolataival is mily sok az egybecsengés. Zrínyi is II. Rákóczi Györgyben látta a nemzeti abszolutizmus letéteményesét, őt látta volna legszívesebben Magyarország trónján. Zrínyi is reformokat hirdetett. „Szabjunk más rendet dolgainknak!” – írta a Török áfiumban. Szerinte is felülről, az ország vezetőitől kell a kezdeményezésnek kiindulnia: „reformáljuk magunkat elsőben, kik elei vagyunk az országnak, azután az alattunkvalókat”.

Ezt Comenius is ugyanígy látta, ezért biztatta II. Rákóczi Györgyöt, hogy vállalja a sors által reá kirótt történelmi szerepet. Zrínyivel összhangban, s az egész országgal egyetértésben buzdította tettekre az ifjú fejedelmet: „... egyedül Neked kínálkozik annyi

alkalmad, amennyi a nemzet egyetlen fiának sem. És végre egyedül Téged kíván az Isten akarata és az emberek közmegegyezése”.

Jól tudta Comenius, hogy közmegegyezés nélkül nem lehet kiegyensúlyozott, boldog országot elképzelni, e nélkül homokra épülne a nemzet vára. Eszméinek Zrínyi gondolataival való rokonsága azt is jelzi, hogy ekkortájt széltében elterjedt, evidens megoldásnak látszott a független nemzeti királyság létrehozása, s ebben a különböző felekezetű és neveltetésű politikus-írók egyetértettek. Nem rajtuk, hanem a kedvezőtlen külpolitikai körülményeken, s Rákóczi fejedelem balszerencsés lengyelországi hadivállalkozásán múltott, hogy terveik nem válhattak valóra a „magyar romlásnak századában”.

Vagy talán túlzottan optimista lett volna a cseh tudós, amikor a magyarság felemelkedési esélyét vázolta fel?

Vagy Rákóczi fejedelem hibázott, amikor nem a belső megerősödést, hanem a külső hadi vállalkozást állította előtérbe?

Aligha kétséges, hogy e kérdésekre már felelt a történelem: a „gentis felicitas”-hoz vezető utat mindenekelőtt műveltséggel, tudománnyal, erkölcsiséggel kell kikövezni, másként nem lehet célhoz érni rajta.

S nem ez-e Comenius írásának legmaradandóbb tanulsága?

Még akkor is, ha tudjuk: a kelet-közép-európai országok sorsát alapvetően külső erők formálták, s a magyarországi és erdélyi társadalomban a műveltség és jólét magasabb szintje sem tudta volna feltartóztatni a későbbi politikai katasztrófákat, az önálló fejedelemség bukását s a Habsburgok magyarországi berendezkedését, amely lánggra lobbantotta a kuruc mozgalmakat. Comenius azonban mindezt előre nem láthatta, eszméi érdemesek arra, hogy őket a magyarországi társadalmi közgondolkodás értékes hagyományai között tartsuk számon.

História, emlékirat, önvallomás

A humanista szellemű, latin nyelvű történetírás 15. századi magyarországi felvirágzásában kétségkívül elsőrendű szerepet játszottak a Hunyadi Mátyás által irányított centralizált államhatalom igényei. Az Itáliából Budára érkező Antonio Bonfini minden szempontból korszerű történeti szintézist teremtett, s ezt nem csupán azáltal sikerült elérnie, hogy a középkori krónikairodalom és magyar történeti hagyomány valamennyi vívmányát összefoglalta és művébe olvasztotta, hanem azzal is, hogy messze túl tudott lépni a középkori szemléleten, s szereplői valódi reneszánsz emberekké váltak. A következő évszázadban a Bonfini nyomán elindult magyar történetírók (Oláh Miklós, Zsámboky János, Istvánffy Miklós, Forgách Ferenc és mások) a Hunyadi-korban kialakult hagyományból táplálkozva vitték tovább azt a történetírói szellemet és módszert, amely az alkotó embert, a *virtussal* és *fortunával* szövetkező politikus eszményét állította középpontba.¹

A régi magyar próza fejlődésének mozzanatait pásztázó vizsgálódás számára azonban szembeötlő, hogy a Jagelló-kort követően új hatás ágazik ki a magyarországi humanista történetírás mindinkább gyarapodó törzséből, s előbb jó évtizedes időközökben, később egyre sűrűbben jelennek meg olyan – immár magyar nyelvű – prózai alkotások, amelyek szoros rokonságot mutatnak ugyan a történetírók munkáival, de egyre határozottabban el is különülnek azoktól. Ennek az újonnan megjelenő műfajnak eleinte még nincs határozott elnevezése: emlékezet, önéletirat, memoriálé, vallomás, feljegyzés, mentség, „emlékezetül hagyott írás”, diárium és még számos egyéb megjelölést használnak a szerzők a 16–17. század során akkor, ha nem objektív, pártatlan és rendszeres történeti munkát, hanem valamilyen vezető szempont által irányított vagy csupán a szubjektum belső problémáit feltáró írásművet akarnak alkotni. Ezt a meglehetősen szerteágazó tematikájú, de a történetírástól önmagát tudatosan és határozottan elkülönítő műfajt legpontosabban az *emlékirat* gyűjtőnévvel foglalhatjuk össze, nem feledve természetesen, hogy itt a műfaji kritériumok sokkal lazábbak, mint a történetírás esetében.

A magyar szakirodalom már több esetben foglalkozott az emlékiratok sajátosságaival, a számottevő eredmények mellett is feltűnnek azonban a kutatás aránytalanságai és fehér foltjai, valamint az egyre szaporodó vitás kérdések. Irodalomtörténeti bibliográfiánk mindössze három olyan tanulmányt tart számon, amely régi emlékirataink fejlődéstörténetét teljes hosszában tekinti át. Máté Károly 1926-os tanulmánya számos helyálló megfigyelése mellett is ma már elavultnak tekinthető, Kemény Kataliné (1932) csakis az erdélyi írókra szorítkozik, Gyenis Vilmosé pedig egyetlen – bár kétségtől lényeges – szempontra, emlékirat és anekdota viszonyára, a memoáriródalom ún. „szépprózai szigeteinek” feltérképezésére koncentrál.² A műfaj legnagyobb képviselőiről (Kemény János, Bethlen Miklós, Tótfalusi Kis Miklós, Apor Péter és Bethlen Kata) természetesen önálló tanulmányok szólnak: V. Windisch Éva, Tolnai Gábor, Jakó Zsigmond, Tóth Bálint és Sükösd Mihály sikerült portréi időálló értékeket jelentenek ezen a téren.³ A műfaj e kiemelkedő csúcsai, reprezentatív képviselői között azonban néha meglehetősen indokolatlanul szorulnak háttérbe a kisebb emlékiratok szerzői, s nemcsak esztétikai értékeik nincsenek kellően mérlegelve, de a műfaj magyarországi keletkezéstörténete sincs tisztázva. Az alábbiakban ezeknek a hiányoknak pótlására teszünk kísérletet.

Műfaji előzmények

Az utóbbi évek történettudományi kutatásának fényében – Szakály Ferenc, Barta Gábor és Kosáry Domokos írásaira gondolunk elsősorban – egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy 1526-ban a mohácsi csatamezőn a magyar hadsereg szükségszerűen, kikerülhetetlenül szenvedett vereséget.⁴ A centralizált magyar állam a következő század elejére olyan változásokon ment át, amelyek jelentősen meggyengítették az ország ellenálló erejét, alaposan lecsökkentették megvédésének esélyeit. Míg egyfelől a török birodalom katonai ereje rohamosan növekedett, s a korábban bevehetetlennek hitt délmagyarországi végvárakat is sorra hatalmába kerítette, addig másfelől a budai királyi udvar belső intrikákkal, torzszalkodásokkal, egyes főurak vagy nemesi pártcsoportok kiengesztelésével vagy

éppen pompás külsőségek között zajló multságok rendezésével elfoglalva. A Jagelló-uralkodók teret engedtek az anarchiának, nem fékeztek meg az egységet bomlasztó nemesi törekvéseket, s üres maradt a kincstár is, amely pedig legfőbb záloga és biztosítéka lehetett volna az ország katonai védelmének.⁵ A bomlás tüneteit eleinte csak a legélesebb szemű megfigyelők – többnyire külföldi követek és politikusok – vették észre, amikor azonban már Nándorfehérvár is elesett 1521-ben, akkor nyilvánvalóvá vált, hogy a korszerű hadsereg nélküli, a délről immár védhetetlen ország nem tud ellenállni a mind jobban erősödő török nyomásnak. A magyar politikai élet vezetőinek többsége mégis csupán a megsemmisítő mohácsi vereség után döbrent rá arra, hogy az eddigi életforma keretei összeroppantak, hogy gazdasági, politikai, katonai, majd vallási téren is megsemmisültek a szilárd támpontok s a korábbi életvitel normái. Az országos pusztulásban az egyéni egzisztenciák is megintogtak, a biztonságból a bizonytalanságba hulltak, az állami élet megszokott keretei közül a különböző királyok és országrészek, vallások és pártok közötti választás sok buktatót rejtő területére vetődtek.

Mindezt figyelembe véve aligha csodálható, hogy épp a Mohács utáni évtizedekben jelennek meg az eseményeket bevallott szubjektivitással szemlélő, az egyén szempontjait tudatosan érvényesítő, az országos kataklizmákban az individuum szerepét vizsgáló-elemző írások, a néhol elmélkedő, máshol oknyomozó vagy vallomások módjával írt memoárok. A helyzetre jellemző, szinte szimbolikus tény, hogy az első ilyen jellegű – emlékirat felé mutató – írás a késő középkori magyar állam válságos helyzetének egyik kézenfekvő megnyilvánulásával, Nándorfehérvár dicstelen elvesztésének eseményeivel foglalkozik. A történeti források és feldolgozások egyaránt arról tanúskodnak, hogy a várvédők hősiessége mögött országos gondatlanság, kicsinyes pártharcok, nemesi torzsalkodás, belpolitikai anarchizmus, birtokviszályok és nemtörődömség húzódtott meg, így a védők heroizmusa hiábavaló áldozatnak bizonyult. De éppen ezért kitűnő alkalom ez az esemény az eszmélkedésre, az önvizsgálatra, a helyzetelemzésre, azaz: a történetírásnak az emlékirás felé hajlítására. Nem csupán arról van szó, hogy „Az Lándorfejivár elvesztésének oka e vót és így esött” című írásnak beállítottsága élesen Szapolyai-ellenes, hanem arról is, hogy

ez a mű más módszerrel készült, mint Bonfini és követőinek munkái. Találónan nevezte Horváth János „történetélmény tudatosításának”, jeles irodalmi alkotásnak,⁶ nemcsak azért, mert szinte novellisztikusnak nevezhető betétek és leíró részletek viszik közel a szépirodalomhoz, hanem azért is, mert felbontja a historikusok által követett kronológiai rendet, s nem a tőlük megszokott, szélesen hömpölygő, egyenes vonalú előadásmódot alkalmazza.

A Nándorfehérvár bukását elbeszélő írásról mindeddig nem alakított ki a szakirodalom egységes képet; mind a szerző személyét, mind a mű történeti hitelét és esztétikai értékét illetően meglehetősen ellentétes vélemények láttak napvilágot. A déli végvidék kulcsfontosságú pontjának elestéről szóló, a Verancsics-hagyatékban található írást első kiadója, Szalay László Zay Ferenc művének tartotta, egyrészt Zay délvidéki származása s ebből következő jó helyismerete, másrészt humanista műveltsége és Verancsicssal való szoros kapcsolata miatt.⁷ Érvelését a Zay-monográfia szerzője, Thallóczy Lajos nemcsak elfogadta, hanem további – igaz, nem perdöntő – érvekkel is megerősítette, megjegyezve egyrészt, hogy Zay több földije épp Nándorfehérvár védelmében esett el, másrészt pedig utalva Zay Szapolyai-ellenes beállítottságára, amely az egész íráson erőteljesen érezhető.⁸ Horváth János jeles írói teljesítménynek nevezte, Varjas Béla szerint „oknyomozó módszerrel, céltudatos történetírói műgonddal szerkesztett monográfia”, s Tardy Lajos is hitelt adott a szerzőnek, mert ennek alapján beszéli el Bélay Barnabás követjárásának történetét.⁹ Kovács István a mű szövegének tüzetes nyelvészeti elemzése és a kétségtelen hiteltű Zay-levelekkel való összevetés eredményeképpen jutott arra az álláspontra, hogy a mű Zay Ferenc alkotása, s a helyesírási jellegzetességek alapján 1535 körüli időre datálható.¹⁰ Mindezzel szemben Kosáry Domokos „gyenge színvonalú, konfúzus írásnak” nevezi a művet, túl primitívnek tartja ahhoz, hogy Zayt lehessen írójául feltételezni, s a már említett Bélay-féle követjárás egyes részleteiben pontatlanságot olvas az írás szerzőjének fejére.¹¹

Úgy véljük, az ellentétes nézetek között újabb perdöntő filológiai adat hiányában főként a mű felépítésének és stílusának, az írói módszernek és szándéknak az eddigieknél tüzetesebb vizsgálata vihet közelebb a problémák tisztázásához. Legközelebbi rokonságban kétségkívül Brodaricsnak a mohácsi csatáról szóló mo-

nográfijával áll, de az oknyomozás igénye ebben az írásban sokkal erősebb. Míg ugyanis Brodarics kronológiai rendben s egyenletes elbeszélő tempóban adja elő az eseményeket, egyenes vonalban halad a tragikus végkifejlet bemutatása felé, gondosan ügyel a végeredményt motiváló előkészítő tényezőkre, mind közelebb nyomul elbeszélésének csúcspontjához, addig a Nándorfehérvár elestéről szóló munkában szó sincs kronológiai rendről, annál inkább kitérőkről, epizódokról, a humanista történetíróktól megszokott alkotásokba nem illő polemikus kifakadásokról, szemrehányásokról. Egymástól merőben különböző színhelyek, szereplők és időpontok váltogatják itt egymást, szinte filmkockákként peregnék az események, mindazt mellőzve, ami nem visz közelebb az alapkérdés megválaszolásához: ki a bűnös Nándorfehérvár elvesztéséért? Ezért indítja a szerző oly messziről elbeszélését: II. Ulászló diplomatájának, Bélay Barnabásnak kalandos konstantinápolyi követjárásáról szól először, nyilván azért, hogy bemutassa a magyar politikai vezetés tehetetlenségét, a főurak marakodását, akik noha Bélaytól már értesültek Szulejmán támadó szándékáról, mégsem tettek hathatós ellenintézkedést. Újabb kép, újabb helyszín és szereplők: a budai királyi tanács alkudozása kerül a továbbiakban az események középpontjába, ahol ismét csak kitűnik, hogy noha „az urak értették, micsoda a Fejérvár elveszése, mi következne belőle, ha az török megvenné”, mégsem tudnak meggyezni. A Török és Sulyok család makacs hajthatatlanságának háttérben pedig Szapolyai János alakja bukkan fel, akit a szerző egyértelműen sötét színnel fest le, intrikusnak, nagyravágyónak ábrázol. Az újabb filmkockák már az ő hatalmi praktikáit mutatják be, amelyek közül kiemelkedik a valójában jóval később (1525-ben) lezajlott hatvani országgyűlés, ahol a Szapolyai-párt erőszakosan választotta meg saját jelöltjét, Werbőczy Istvánt a nádori tisztségre. Csak a belpolitikai küzdelmek és pártvillongások bő ecsetelése után tér át a Nándorfehérvárhoz közeledő török sereg bemutatására, de így már – legalábbis politikailag és lélektanilag – magyarázatot kapott az a sajnálatos tény, hogy a várat kellő védelmi felszerelés nélkül találta az ostromló muzulmán sereg.

De még ekkor sincs vége a kitérőknek; a Nándorfehérvárt megelőzően elesett Szabács kapcsán a szerző ismét sort kerít a politikai nemtörődömség illusztrálására, mégpedig azzal, hogy

elbeszéli a jó fél évszázada (1476-ban) lezajlott ostromot, a Mátyás serege által aratott szabácsi diadalt, amikor a török vezér „szakállát tépte dühében”. A fél évszázados esemény részletes felelevenítése és beiktatása nem történetírói logikára vall, sokkal inkább az ellenpontozás szándéka inspirálja, hogy ennek fényében a jelen hibái még plasztikusabban tűnjenek elő.

A vár ostromának megkezdése előtt leírást kapunk a környék végvárainak elestéről, különösen Zemplén hősies védelme s a megvadított elefánt elé dobott sebesült kapitányának, Szkobliht Márknak a tragédiája tűnik ki mint önálló novellisztikus egység. Szkobliht és emberei ugyanúgy, mint később Nándor védői, példát mutatnak a szerző által bőven részletezett hősies helytállásból, ismét csak ellenpontot alkotva az egyszer vetélkedő, másszor tétovázó – főként Szapolyai párti – urakkal. A fő eseménynek, Nándorfehérvár ostromának leírásában még erősebb ez a tendencia: a vár gyenge felszerelése ellenére is csodát mível a maroknyi védősereg vitézsége s a mindenre elszánt kapitány, Oláh Balázs hazafias lelkesedése. Szulejmán kénytelen elhatározni a vár alóli visszavonulást: „Meghagyá, hogy azon éjjel mind elvonják alúla az álgnyukat, ő nem akarná hejába több népét alatta elveszteni; és mindjárt az álgnyukat az törökök alúla el fogják vonni, még ugyan estönnen, kit az szegény kevés megmaradt magyar örömmel nézik vót, hogy elkészölnek vót alúla, mert alig várják vót, hogy megszabadulhassanak; ki alul császár bizonynal és minden kétség nélkül harmad napra elment vóna, ha egy gonosz embörbe az ördög belije nem bútt vóna és nem ingerlette vóna az árultatásra, mind annak a végháznak s mind az országnak és a körösztýénségnek veszedelmére...”

Kétségkívül ez a történetnek s egyben az egész műnek a fordulópontja: a már erkölcsi győzelmet aratott védősereg csupán azért nem ünnepelhet, mert Morgay János hadnagy árulása folytán újra visszavontatják a török ütegeket, amelyek most már az áruló tanácsai szerint lövik a várat, s ezt végül is kénytelenek feladni az ivóvíz, élelem és lőszer nélkül maradó sebesült védők. Szinte a *Szigeti veszedelem* koncepcióját előlegezi ez a megoldás: ott az elfogott galambposta, itt pedig Morgay árulása tölti be a magyarok számára végzetes véletlen szerepét.

Az elbeszélt események pusztá kronológiai váza tehát így fest:

Bélay követjárása az 1510-es években, a budai királyi tanács 1521-ben, a hatvani 1525-ös, majd a rákosi 1526-os országgyűlés eseményei, Szabács várának Mátyás király által történt bevétele 1476-ban, Szabács 1521-es eleste, majd Nándorfehérvár ostroma. Látható, hogy az 1521 előtt fél évszázaddal történt események csakúgy helyet kapnak itt, mint a jóval későbbiek, sőt a mohácsi csatára is történik utalás. Ha tehát történetírói módszert vagy kronológiai rendet keresünk itt, akkor valóban konfúzusnak találhatjuk az írást, ha ellenben egyetlen szempontra koncentráltó polemikus irodalmi alkotásnak, az író politikai véleménye kifejtésének és emlékezete tervszerű tevékenységének eredményeként fogjuk fel, akkor azt kell mondanunk, hogy az első magyar nyelvű emlékirattal állunk szemben, amelynek szerkesztésmódja eltér a történeti művektől. A hatvani országgyűlés eseményeinek az ostrom előzményei közé történő beiktatása például történetírótól valóban baklövésnek számítana, az okokat nyomozó, érzelmeiktől feszített írásműben viszont pszichológiai alapozásul szolgál, mert hisz végső soron igaz, hogy a vár ostromra való felkészítésében súlyos gondatlanságok estek az egyre gyengülő központi hatalom és az önző oligarchikus érdekek harca miatt.

Nándorfehérvár hatvanhat napi ostrom után, 1521. augusztus 29-én esett el. A küzdelem részleteit az egykorú források meglehetősen hézagosan és egymásnak ellentmondó állításokkal tarkítva beszélik el, számos kérdés mindmáig tisztázatlan. Az bizonyos, hogy a két bán, az idős Héderváry Ferenc és a fiatal Török Bálint az ostrom hírére elmenekült a rosszul felszerelt várból, s maguk helyett vicebánokat – Móré Mihályt és Oláh Balázst – bízták meg a védelem vezetésével. 1523-ban a két bán ellen hűtlenségi per indult, birtokaikat elkobozták, de később kegyelmet kaptak. Valamennyi forrás említi, hogy a várbeliek közt áruló is akadt, de a személy megnevezésében eltérnek a vélemények. Istvánffy, valamint az 1523-as per aktái szerint Móré volt az áruló, mások szerint Móré elesett, s a helyébe választott új vicebán, Morgay János lett az áruló.¹² Az előbbi nézetet fogadta el Szekfű Gyula, az utóbbit képviselte Kiss Lajos tanulmánya, amely egyébként a Zaynak tulajdonított írást az ostrom leghitelesebb elbeszélésének tartja.¹³ Legutóbb Szakály Ferenc új okleveles források alapján mutatta ki, hogy téves az emlékiratnak az az állítása, miszerint a törökök

hitzegő módon a várat feladó összes védőt megölték, hiszen a név szerint ismert 9 védő közül három későbbi forrásokban is élőként szerepel.¹⁴ Szakály Ferenc vizsgálatai szerint az áruló Móré Mihály volt, nem pedig Morgay János. Mindez arra int, hogy a Zay Ferencnek tulajdonított írást történeti forrásként nagy óvatossággal kell kezelni, de azt is bizonyítja, hogy az erősen agitatív szándékú alkotás színes leírásai és árnyalt jellemrajzai révén inkább szépírói, mint historikusai teljesítmény.

Egyes konkrét részletek tehát lehetnek kronológiailag következetlenek vagy adataikat tekintve pontatlanok, egészében véve mégis koherens, mégis igaz a mű álláspontja. Koherenssé teszi elsősorban a szemrehányásnak, a vádolásnak az egész íráson végighúzódó motívuma: az uraknak Bélay jelentését komolyabban kellett volna megtárgyalniok, a kisebb déli végvárok erősítésére is „idein reá gondolhattak vóna”, a török közeledtével legalább „csak háromezer lovagot küldhettek vóna” segítségül, „kihez képest a nép is feltámadhatott vóna”, már a Száván nem kellett volna átbotcsátani a törököket, legalább nyugtalaníthatták volna őket, amivel „a császár hadában is nem kicsin rémölést tehettek vóna”. Vég nélkül sorolhatnánk a feltételes módú igéket, amelyek mind a keserű vád, a tchetetlen fájdalom, a felelősségre vonás hangjait jelentik, így kétségkívül ez a nagyon is szuggesztív elem válik a mű alapmotívumává. „Ellyen gonosz urak alatt és idejükbe, az ő gonosz igyenetlenségek miá, és nem-hozá-látás miá nagy gonosz szer-telenöl, lött vót ellyen fő végháznak veszedelme” – vonja le a végső tanulságot a szerző, nem hagyva semmi kötséget aziránt, hogy vádiratot, vitairatot írt, nem pedig történeti művet. A felidézett történeti elemek tudatos irányításáról, tendenciózus elrendezéséről, sőt célirányos fokozásáról van itt szó, s ezt nem az események adta objektív logika, hanem a meggyőzés szándéka irányítja. A lényegnek szubjektív szempont szerint történő kiemelése, az élet felfokozott szemléletmódja alakul így ki, ez pedig új szférának, az esztétikai közegnek a megjelenését vonja maga után. A történeti események által szolgáltatott információanyag keserű élménnyé áll össze az íróban, de az élményanyag kiáradásának határozott tendenciája van. Barta János írja a műalkotás valószínűségének követelményéről: „... a speciális valószínűség-érték voltaképpen két részkövetelményből tevődik össze. Megkívánja egyrészt a

konkrét, ténybeli hitelesség, az empirikus érzékletesség és adatszűrűség erős fokát – másrészt a valóság egy mélyebb, elvibb szintjének, lényegszerűbb összefüggéseinek megragadását.”¹⁵

Úgy véljük, a szóban forgó alkotás ez utóbbi követelménynek tesz eleget akkor, amikor az ostromnak – ha részleteiben nem is mindig pontos, de fő vonalaiban mégiscsak a valóságnak megfelelő – bemutatásán túl a középkor végi Magyarország válságos helyzetének, a magyar politikai vezetés széthullásának mélyebb igazságát fejezi ki. Nem a valóság egyszerű reprodukálásáról van itt szó, nem is csupán arról, hogy a Szapolyai-ellenes elfogultság vezetné a szerző tollát, hisz ettől még nem kellene a kronológiai rendet teljesen felforgatnia; sokkal inkább a jó másfél évtizedes távlatból ítélkező, széles látókörű politikusnak a valósággal, az eseményekkel kapcsolatos állásfoglalása tükröződik itt, s ez az állásfoglalás meglehetősen árnyalt jellemek ábrázolására indítja. Szapolyai mesterkedései, az országgyűlési köznemesség hangulatának váltásai, Werbőczy színlelései, a várvédők hőstettei egyaránt plasztikusan jelennek meg, a tettek motiváltak, az egyes szereplők gondolkodásának megvan az autonóm logikája. Még az áruló Morgayira is érvényes ez, aki a lényegében már megvédett várat hagyta cserben, de ezt azért tette, mert a szultántól bő adományokat, aranyos kaftánt és magas tisztségeket remélt.

Vajon ilyen pontosan ismerte volna a szerző a másfél évtizede halott áruló gondolatvilágát? Aligha hihető; sokkal inkább arról van szó, hogy az alkotó fantázia teremtette újjá a valóságot, az író szubjektív állásfoglalását vetítette bele a múlt eseményeibe, azt az állásfoglalást, amely Lukács György szerint a valóság művészi visszatükrözésének egyik alapfeltétele.¹⁶ Más szavakkal, de lényegében ugyanerről a jelenségről szól Ingarden esztétikája is, amikor így nyilatkozik: „Az ábrázolt világ különálló világ, melynek számára a valóságos világ bemutatása csak bizonyosfajta ürügy, hogy általa sor kerüljön egy bensőleg zárt egész megkomponálására.”¹⁷ Úgy hisszük, esetünkben ennek a folyamatnak a kezdetét, csíráját szemlélhetjük, azt a pontot, ahol a humanista szellemű történetírásból a magyar nyelvű emlékirat kezd kiágazni, s a régi magyar prózában új minőség jelenik meg. Még akkor is, ha ennek külső köntöse, nyelvi megformáltsága helyenként kezdetleges, s nem ritkák benne a latinizmusokkal tűzdelt mondatok sem.

Nem zavaros, nem primitív, hanem erősen szubjektív tehát ez az írás, így – legalábbis ezen az alapon – nem tarthatjuk kizártnak Zay Ferenc szerzőségét. A Padovában humanista műveltséget szerzett, Machiavellit olvasgató, később fontos diplomáciai küldetést is teljesítő politikus portréjába nagyon is beleillik az ország sorsáért való aggodás, a „nem hozzá látás”, az egyenetlenség, a „gonosz szertelenség”, a gondviseletlenség, azaz: a tunyaság, az „ozio” elítélése. A későbbi kassai főkapitány miért ne elmélkedett volna Nándorfehérvár elcsésésének okairól, amelynek közelében töltötte ifjúkorát, s amelynek védelmében több földije elesett? A későbbi „naszados kapitány” miért ne lett volna fogékony a vízi útvonalon, hajókkal történt hadakozás előzményei iránt, amelyről oly sok szó esik Nándorfehérvár ostroma kapcsán? Ha mindehhez társítjuk a fent említett nyelvészeti kutatások újabb eredményeit, akkor továbbra is nagy valószínűséggel tarthatjuk Zay Ferencet a mű szerzőjének s egyben a későbbi századokban egyre izmosodó műfaj első, magyarul író képviselőjének.

Történelmi esemény és írói élményvilág

Zay Ferenc műve természetesen csak egyetlen mozdulatot, az első lépést jelentette azon az úton, amelyen haladva majd végképp elválik a történetírástól az irodalmi mű, az esztétikai szférával rendelkező alkotás, a művészi igényű emlékirat. Hosszú út, számos kitérővel és visszakanyarodással tarkított fejlődési vonal áll a műfaj előtt a következő évtizedekben. Keletkeznek ugyan latin nyelvű emlékiratok is, de ezek jobbára ismeretterjesztő vagy útleíró szándékkal készültek, a reneszánsz ember tudásvágyát elégítették ki, hiányzik belőlük az egyéni látásmód, ehelyett inkább a precízen megfogalmazott, mások által hasznosítható ismeretanyag átadását célozzák. Ilyenek például a diplomáciai utazók, követek, kereskedők vagy éppen török foglyok naplói, útirajzai, jelentései (pl. Georgievics Bertalan, Rubigally Pál, Huszti György művei).¹⁸ Itt említhetők meg a politikai jellegű feljegyzések, az író saját szerepét is kiemelő írások, mint Verancsics Antalnak az erdélyiek törökellenes készülődéséről szóló műve (1538).¹⁹ Ezek korántsem törekednek a valóság egyéni ízű átfogalmazására; higgadt hangú, szubjektív elemektől

mentes, tájékoztató szándékú írások, s így jelentőségük sokkal inkább művelődéstörténeti, mint műfaj történeti, a magyar nyelvű emlékiratokkal pedig nem sok kapcsolatuk volt.

Az elmúlt évek során szakirodalmunkban különböző álláspontok alakultak ki Mindszenti Gábornak Szapolyai János haláláról szóló diáriumával kapcsolatban. A hatkötetes irodalomtörténetben Varjas Béla „megszerkesztett, irodalmi szándékú alkotásnak” minősíti, Makkai László pedig azt emeli ki, hogy adatai sehol nem mondanak ellent a más forrásokból ismert, vitán felül álló tényeknek, ezért keletkezését közvetlenül a Szapolyai halálát követő hónapokra, Buda 1541-es elfoglalása elé teszi.²⁰ Horváth János – s az ő nyomán Varjas és Makkai – úgy látja, hogy a mű kiemelkedik a 16. század hasonló jellegű írásai közül hangulati egységével, a János király személyéhez való ragaszkodás meleg hangjaival, az uralkodó megszólaltatása révén elért dinamikával, a stílusos párbeszéd beiktatása által elért mozgalmasságával, életszerűségével. Kulcsár Péter – ezeknek az értékeknek a meglétét nem tagadva – azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy a szöveg igen sok olyan szót tartalmaz, amely csak a 18. században keletkezett, ezért szerinte eredetileg latinul íródhatott a mű, s csak a 18. században fordíthatták magyarra.²¹ Legújabbán Bessenyei József dolgozata szolt hozzá a kérdéshez: a szöveg összes szavának vizsgálatával megállapította, hogy az emlékirat „komoly mértékű szövegromlásra nem mehetett át”, mivel a szavak közel 95%-a 16. századi, csak a többiek lehetnek későbbi szövegromlás eredményei. A tartalom elemzése után arra a figyelmet érdemlő álláspontra jutott, hogy a mű János Zsigmond környezetében, 1556 körül keletkezhetett, célja pedig egy olyan „Szapolyai-kép kialakítása volt, amely a János Zsigmond király udvarában meglévő Szapolyai-kultusz táplálására alkalmas lehetett”.²²

A Mindszenti-féle diáriummal kapcsolatos vizsgálatok még nem zárultak le, csak további kutatások dönthetik el, hogy a mű keletkezésével kapcsolatos feltételezések közül melyik a helytálló. Azt azonban mindenképp leszögezhetjük – s témánk szempontjából ez a lényeges –, hogy a kor magyar emlékiratai közül egy sem éri el a diáriumban megmutatkozó művészi színvonalat, az eddigi szakirodalom által tüzetesen és méltán emlegetett stilisztikai egységet, pallérozott előadásmódot.

A 16. századi magyar nyelvű memoárok stilisztikai kezdetlegességéhez az is hozzájárulhatott, hogy többnyire magasabb műveltséggel nem rendelkező személyek írták, nagyon is gyakorlati célzattal. Az e műfaj körébe vonható, meglehetősen heterogén tartalmi és formai kritériumokkal rendelkező munkákat mégis egységbe fogja az egyéni egzisztencia biztosításáért folytatott küzdelem heve, a közelmúlt eseményeinek az egyén szemszögéből történő mérlegelése, az egyénközpontú látásmód, az öngazoló szándék. Az egyik ilyen munka Bornemisza Tamás budai polgáré, aki meg sem kísérli a humanista történetírók tudós maszkjának felöltését, a nagy történeti események közül bevallottan csak a saját szemével látottakat akarja megörökíteni, egyéni részvételét akarja utólag mérlegelni. „Egy emléközetet írok” – mondja –, „kiben nagyrészen inkább mind ott voltam”, így nyilvánvalóan és bevallottan érvényesül írásában az egyéni szemléletmód.²³ Művészi szerkesztésmódra, veretes reneszánsz stílus kialakítására természetesen nem képes a budai városi tanácsbeli polgár, de a történetalakító eseményekben egyéni részvételének nyomatékos hangsúlyozására, élményszerű – noha stilisztikai darabosságtól nem mentes – előadására, a személyét ért sérelmek felháborodott hangú ecsetelésére annál inkább. Már itt megmutatkozik az a két elem, amely a későbbi emlékiratok egy jellemző típusának szerves tartozéka, műalkotás formáló kritériuma lesz: a jelentős történelmi esemény bemutatása egyfelől, annak árnyékában az egyéni sors, az eseményekre alakító hatással lévő ember egyéni részvétele másfelől. Míg ugyanis Bornemisza írásának első része a budai vár birtokaért Szapolyai halála után folyó küzdelmeket, a vár török kézre kerülésének előzményeit mondja el, melyekben a szerző „mind ott forgott”, addig másik része az egyéni panasz hangja: törökellenes szervezkedésben való részvétele miatt kifosztották házat, elvitték aranyos kupáit, ékszereit, a sok „selöm-marhát és aranyos atlatot”, sőt feleségét, gyermekét is rabszolgának adták. A Budát elfoglaló török szultán győzelmi öröme hozott végül is kegyelmet számára, de ez sem csitítja a műből áradó felháborodás hullámverését, amelyet „örök emléközetért” foglalt írásba.

Hasonlóképpen az egyéni sorson esett méltatlanság, az igazságtalanul elszenvedett sérelem, az érdemek mellőzése miatt fogottat néhány évtizeddel később Török Bálint sáfára, Martonfalvay

Imre deák is. Ő sem a toll embere, hanem az ország egyik legbefolyásosabb főúri dinasztiajának mindenese: kulcsára, titkára, írnoka, katonája és küldönce, legyen szó országgyűlési képviselőtről, várvédelemről, leánykérésről vagy vadászatról. Ez a három nemzedéket kiszolgáló hűséges familiáris szintén nem rendelkezett magasabb képzettséggel, de hét évtizedes buzgó szolgálatának semmibevételét érezvén, szenvedélyes túlfűtöttséggel ragad tollat, s megírja patrónusaihoz a századnak alighanem legnagyobb szabású kérvényét.²⁴

Teljes önéletrajz tárul itt elénk, amelynek szüntelen visszatérő alapmotívuma a „jámbor szolgálat” hangsúlyozása, a feledékeny főúri családtagok figyelmeztetése a nemegyszer élete kockáztatásával is a Török család érdekeiért küzdő tisztartó érdemeire. Aligha túlzás, ha azt mondjuk: egyetlen segélykiáltás a mű, egy öregedő, beteges ember segélykiáltása, amelyben egy teljes emberi élet munkájának elismerését kívánja kikényszeríteni a sorstól, kikönyörögni a hálátlan patrónus utódaitól. „Nem vártam volna öngyászoktól, hogy jó gazdaságom és költségem után kövesküti jószágomat elfoglalják, házaival, kertjeivel és halastóival egyetemben, mert azokat én sok munkámmal, fáradságommal és költségemmel építettem vala meg, erdőből irtván, kiért én nagy sok esztendeig szolgáltam vala vérem hullásával és nagy sok kárvallásaimmal, de ám járjon, éljenek öngyászok belőle, én pedig nyomorogjak öngyászok után, betegős és vén megfogyatkozott koromban” – írja egy helyütt,²⁵ s ez a keserű rezignáció, csalódott lemondás, de még itt-ott felparázsló reménykedés ötvözete egyenművé teszi a mű alapszövegét, s önálló helyet biztosít neki a műfaj történetében. Martonfalvay nem vágyott irodalmi babérokra, a gyakorlati élet, egzisztenciájának biztosítása kényszerített tollat a kezébe, de ennek az egyetlen törekvésnek a sodrában mégis hitelesebben csengő írásmű keltekezett, mint a humanista sablonokkal ékesített latin nyelvű visszaemlékezések többségének esetében. Élettől diktált, a meggyőzésre törekvő dinamikájával teli írása hazai talajból sarjadt, minta vagy műfaji előkép nélkül jött létre, így még akkor is értékes színfolt prózánk történetében, ha felsorolásai helyenként unalmassá, adatai néhol szárazzá szikkasztják stílusát.

A század végén még egy emlékirat készült, de ezt szerzője soha nem tudta befejezni. Báthory Zsigmond fejedelem bizalmasa,

nevelője és udvarmestere, Gálffy János kezdett hozzá élete történetének megírásához a huszti várbörtönben, ahová Báthory Boldizsár bosszúja miatt került, miután egy titkos fejedelmi tanácskozáson halálbüntetést kért a pártoskodó nagyúr fejére.²⁶ A fejedelem – hogy nagy hatalmú rokonának bizalmát visszaszerezze – 1593-ban lefejeztette egyik leghívebb emberét. Aligha kell mondanunk, hogy a rövid terjedelmű – mindössze pár lapos – csonka emlékirat szerzőjét ugyancsak gyakorlati megfontolások tették íróvá, mivel művének torzójából is látható, hogy ártatlanságát kívánta igazolni. Kétségbeesett erőfeszítést tett börtönében büntelenségének bizonyítására, ennek érdekében kezd ősi erdélyi származásáról beszélni, majd a fejedelemségért tett szolgálatait sorolja fel. De az írás megszakad, erőfeszítése eredménytelen marad, szerzőjét kivégezték. Véresen eleven műfaj e korban az emlékirat, életbe vágó, sorsba maró feladatokat bízna rá, válságba jutott egzisztenciák öntik beléjük végső reményüket.

Gálffy és kortársainak művei teljes mértékben cáfolják azt az elavult álláspontot, amelyet kisebb részben Máté Károly és Kemény Katalin, legszélsőségesebben pedig Szerb Antal képviselt, s amely szerint az nevezhető önéletírónak, „akiben a szellem immár teljesen önmagáért van, többé nem akar kifelé hatni és érvényesülni, hanem az önmaga tükrözésében találja végső célját”. Szabó Györggyel, a Gálffy Jánosról szóló tanulmány szerzőjével egyetértve, az emlékirat és önéletírás ilyenfajta definícióit szellemtörténeti konstrukciónak kell tartanunk, amelyet a műfaj egész 16. századi termése ékesen megcáfol.²⁷ Ha ugyanis Zay, Bornemisza, Martonfalvay és Gálffy írásainak indítékait keressük, alighanem egyértelműen az élet által diktált szükségszerűséget, praktikus és aktuális célokat találunk a háttérben. Zay Ferenc a Mohács után kettészakadt Magyarország pártvillongásai közepette emeli fel elítélő szavát a Nándorfehérvár ostroma körüli hasonló jelenségek ellen, Bornemisza Tamás a Buda elfoglalásakor önmagán esett sérelmeket panaszolja, Martonfalvay saját egzisztenciájáért, Gálffy pedig egyenesen életéért küzd írásával. Valamennyien a magyar reneszánsz emberi sorsokat átformáló korszakában cserélték fel kezükben a kardot a tollal, s a politikai felháborodás, kényszerű tétlenség, fogság vagy a fegyveres harcokból való kiöregedés keserű óráiban a társadalmi, gazdasági és politikai helyzet nyomása alatt

írták meg műveiket. Konkrét szándékaikat természetesen minél nagyobb hatású, minél meggyőzőbb formában igyekeztek megfogalmazni, így lett a bemutatott események ábrázolása – a történelmi művektől eltérően – énközpontúvá. Helytelen úton járunk tehát, ha 16. századi emlékirataink művészi értékeinek keresésekor stíluséktípményeket, retorikus kompozíciót vagy éppen a leírások érzékletességét kérnénk számon a szerzőktől. Helyenként persze ilyeneket is idézhetnénk, tetszetős csokorba gyűjtve a szemléletes szóképeket; amire azonban elsősorban fel kell figyelnünk, mégsem ez, hanem az író valósághoz való viszonyában bekövetkezett változás. A történelmi művek középpontjában mindig egy ország, egy nép, egy nagyobb esemény áll, s a szereplők is csak annyiban fontosak, amennyiben a szóban forgó jelenség alakításából kivették részüket. Ezzel szemben az emlékirat csak a valóságnak azt az egy szeletét, azt az egyetlen szegmentumát emeli vizsgálata tárgyává, amely az író egyéni mondanivalója szempontjából fontos, s ezt az egyetlen mozzanatot akár egyéni ízűvé is formálhatja. Természetesen nem a történelmi tényezők meghamisításáról van szó, hisz ez csak ronthatja az emlékirat hitelét, hanem sokkal inkább az egyéni fényű magyarázatról, az élményszerűség erejéről, az eseményekhez fűződő vélemények öntörvényű rendszerré alakításáról, az életanyag sűrítésének fokáról, a hangulati egység megte-remtéséről. Ezek együttese önállóan ható erővé válhat, amely az események pusztá ismertetésén felül is tartalmazhat mondanivalót az olvasó számára. Úgy tűnik, a 16. századi magyar nyelvű emlékirat-kísérletek, ha nagyon kezdetleges fokon is, de elindultak ezen az úton, a reneszánsz életforma és társadalmi struktúra ki-termelte a műfaj kialakulásához szükséges feltételeket.

História és memoár határán

Néhány évvel a századforduló után, török fogságban keletkezett az első olyan emlékirat, amely cselekményes előadásmódjával, helyenként kalandos, fordulatos események elbeszélésével tűnik ki: Wathay Ferenc székesfehérvári vicekapitány műve.²⁸ Ő az első, akinek kevéssé van közvetlen célja az önéletírással, csupán „emlékezetért és üdő teltésért” fog tollat, hogy fordulatos életútjának

leírásával másokat is szórakoztasson. Különösen a török fogságból való többszöri megszökését beszéli el élvezetesen, belefeledkezve az ellene folytatott hajtóvadászat izgalmaiba. A jó érzékkel megragadott cselekményvezetésen kívül azonban alig találjuk meg írásában a műalkotás többi kellékét, nincsenek árnyalt jellemrajzai, az egyéni életsorson túlmutató gondolatai, de még az egyéni sors ábrázolása sem emelkedik általánosabb elvi síkra. A történések krónikása ő, az egyén benső világának megjelenítése idegen maradt számára, így műve inkább az elbeszélő próza irányába hajlik.

A műfaj Wathay-féle változatánál sokkal elterjedtebb egy másik típus, amelyet témaválasztásánál fogva *történeti emlékirat*nak nevezhetünk. Bethlen Gábor fejedelem körül, részint mecénási tevékenységének eredményeképp, részint határozott politikai irányvonalának példaadó, eszményt megtestesítő alapállása következtében számottevő történetírói-memoárirói csoport alakult ki Erdélyben. A leglazábban – csupán a bethleni politika igenlése, indoklása és erőteljes protestantizmusa révén – Szepsi Laczkó Máté történeti forrásként értékes, de műalkotásnak nem nevezhető műve kötődik ide.²⁹ Szepsi Laczkó Máté (†1633) először Sárospatakon Lórántffy Mihály udvari prédikátora, majd Erdőbényén lelkész. Munkája az 1520–1619 között lejátszódott fontosabb politikai és hadi eseményekről tudósít, de meglehetősen aránytalan elosztásban, gyakran szűkebb pátriájának, Zemplén vármegye környékének apró eseményeiről részletesebben szól, mint az országos politikáról. Helyenként élénk elbeszélőkedve sem tudja azonban ellensúlyozni kompozíciója lazaságát, nyersanyag jellegét, így munkája csupán történetírói forrás maradt, esztétikai törekvésnek semmi nyoma nem tapasztalható benne.

Egy fokkal közelebb áll a műalkotás jelleghez Borsos Tamás marosvásárhelyi főbírónak, Báthori Gábor és Bethlen Gábor követének az *Önéletírása* (1614), amely történetírás és önéletrajz sajátos ötvözete.³⁰ A főbíró szűkebb hazája történeti eseményeihez kapcsolja egyéni életének fordulatait, különös tekintettel a városában betöltött fontos pozíció ellátására és követi megbízatására. Az egyén és a város biográfiája szétválaszthatatlanul egybeolvad művében, hiba lenne, ha ezeket a rétegeket külön-külön kívánnánk elemezni. Az viszont kétségtelen, hogy Borsos Tamás sem szándékát, sem munkájának eredményét tekintve nem történelmi művet

írt, hanem egyéni szempont szerint értelmezett korrajzot, városának és saját magának önigazoló bemutatását alkotta meg. Mint Kocziány László írja: „történelmi leckét akart műveivel nyújtani”, vallásos-sztoikus szemlélet jegyében utasítja el a Báthori Gábor-féle nagyravágyást, kockáztatást, sorssal és hazával való hazárd-játékot. Történelmi eseményről és korról adott vélemény ez, határozott állásfoglalás, a történetekből leszűrt tapasztalatok és élmények frott formába öntése, nem pedig krónika. Tollát nem az események historikus megörökítése vezeti, azok csak ürügyet adnak a vélemény kinyilvánítására, csakúgy, mint az az előző évszázadban – Zay, Mindszenti, Martonfalvay és társaik esetében – történt, az általuk kialakított formát viszik tovább a Bethlen Gábor köré csoportosult írók.

Mindez érvényes Mikó Ferenc és Toldalagi Mihály munkájára is. Hidvégi Mikó Ferenc (1585–1635) Bethlen főudvarmestere, kincstartója, követe, aki patrónusának személyéről és dicső tetteiről szól, de saját és családja sorsát is mélyen beágyazza elbeszélésébe.³¹ Históriának nevezi ugyan művét, de már az alcímben („A maga életében történt erdélyi dolgokról”) is érezhetően jelen van a szubjektum. Az elbeszélés menetében még inkább: nagy gyöngédséggel ír feleségéről, hangot ad buzgó vallásosságának, de ezzel összeegyeztethetőnek tartja törökpártiságát, sőt nagy elismeréssel ír a nándorfehérvári basáról, aki élelemmel és pénzzel látta el menekülése közben. Nem titkolja engesztelhetetlen németgyűlöletét sem, patrónusát a rajongásig szereti, de a számára ellen-szenves emberekről éles kritikával szól. Másfelől viszont forrás-értékű dokumentumokat és kortörténeti adatokat szinte teljesen feldolgozatlanul, nyersanyagként, pusztá információként épít be művébe, így annak alaptónusa végeredményben objektív. Ezt szakítják meg az érzelemnyilvánítások, az írói vélemény kifejtése, a személyes élmények leírásai, s ez a réteg elválaszthatatlanul cgybefonódik a história előadásával. Aligha lenne tehát helytálló, ha Mikót történetíróként tartanánk számon. Ezt érezte meg Bartoniek Emma is, amikor felvette ugyan a hazai történetírás történetébe, de így írt róla: „Mikó érzelmessége, szenvedélyessége, sokszor gyűlölete, mellyel az eseményeket kommentálja s az embereket, népeket megítéli, keveseket dicsér, többeket kárhoztat, másfelől realizmusa, anyagiassága színes íróegyéniséget tükröznek

vissza.³² Mikó művéről teljes joggal mondható el, hogy történetírás és memoár határmezsgyéjén áll.

Mikó Ferencénél szárazabb és színtelenebb Toldalagi Mihálynak, Bethlen Gábor diplomatájának, az öreg Rákóczi György tanácsosának *Emlékezetül hagyott írása* (1650). Műve naplószerű feljegyzések sora, amelyekben 1613-tól a harmincas évek közepéig követi az eseményeket, de mindez alig lép túl a puszta informáláson.³³ Okokat, összefüggéseket nem keres, s természetesen saját szerepét állítja előtérbe, nézőpontja szubjektív. Szemhatárát meg sem próbálja kiterjeszteni olyan eseményekre, amelyekben ő nem vett részt, Bethlen politikáját legtöbbször azáltal mutatja be, hogy őt hová küldte követségbe, s gondosan számot ad a kapott anyagi jutalom mértékéről is. Ennek a higgadt, objektív hangvételő, az egyén szellemi-lelki életének mélyebb elemzésétől tartózkodó, érzelmeket is csak helyenként (pl. Mikó esetében) felvillantó, többnyire regisztráló, képszerűsége vagy esztétikai megformálásra alig-alig törekvő, történetíráshoz közelálló memoárváltozatnak egy kései terméke Nagy Szabó Ferencnek a memoriáléja is, amely az erdélyi társadalom életéről 1657-ig ad képet.³⁴ A szerző művelt, józan mértékkel ítélkező marosvásárhelyi polgár, aki elsősorban osztályának kollektív szemléletmódját érvényesíti, ennek jegyében alkotja meg alapjában véve regisztráló-informáló művét. A polgárság oldaláról ítél el minden szélsőséget, erőszakot, pusztítást, feudális anarchiát, mert ezek a polgári gyarapodást gátolják. Racionális megfigyelő, a tapasztalatokat mindig előnyben részesíti a hiedelmekkel és a babonákkal szemben, de másfelől hiányzik belőle az írói teremtő fantázia is, az eseményeket többnyire közli, nem pedig ábrázolja. Mint Szigeti József írja róla: „Az érzelmek sokszínű skálájának plasztikus ábrázolására nincs ereje.”³⁵ Szigeti tüzetes és alapos elemzése megerősíti véleményünket: Nagy Szabó memoriáléjában még több a történeti, mint a szépírói elem, noha az utóbbiak már kétségkívül megjelentek (párbeszéddek, anekdoták, pletykák beiktatása). Az író belső portréja, egyéni arca azonban egyelőre még elmosódott, csak halvány kontúrjai sejlenek fel, a szubjektum még nem került a centrumba, bár a periférián már megjelent. Ennek a magatartásformának írói alkotásba rögződött formája és eredménye az általunk történeti emlékiratnak nevezett műfaji változat.

Jóval többet tár fel a szerző belső világából a néhány évvel később keletkező, Szalárdi János által írt *Siralmas krónika* (1664), amelyet szakirodalmunk meggyőzően mutatott be a humanista történetírói hagyomány és a barokk emlékirat közötti átmenetként.³⁶ A gyulafehérvári országos levéltár őre krónikának nevezi ugyan művét, Erdély történetét beszéli el, de novellisztikus részleteiben, az embereket és munkafolyamatokat, tárgyakat és emberi alkotásokat árnyaltan leíró, az egyéni látásmódnak bő teret hagyó betéteiben határozottan túllépi a történetírás kereteit, s az írói élményvilág feltárása felé halad. A szövegbe szőtt narratori érzelemnyilvánítások, az előrevetítések és visszautalások révén Szalárdi egyéni véleményének ad hangot, nézeteit önálló rendszerbe foglalja, szubjektív nézőpontból láttatja. Bizonyítéku hadd álljon itt az a három mondat, amely – történetírótól idegen módon – az öregebb Rákóczi György utolsó napjainak és halálának leírását megelőzi, s mintegy a szerző szubjektív érzelemkitörésének megnyilvánulása. A fejedelem vadászó és várépíttető tevékenységének leírását hirtelen ilyen szavak szakítják meg:

„De, óh világi hamar változandó és elmulandó nagy szerencsés boldogságoknak állhatatlan és bizonytalan volta! melly noha minden részül illy állhatatlan és bizonytalan szokott lenni, de mégis a szegény gyarlóság alá rekesztett és megromlott emberi nemzettül annyira elfelejteted magokat, hogy majd ugyan mintegy halhatatlanoknak láttathassanak, sokszor nagy boldogtalanságokkal magoknak lenni. Azonban a midőn már állíthatnák, hogy minden világi boldogságokat elérték és megnyerték volna, szinte olyankor szoktak azokkal fene kegyetlenül szörnyű irigységbe esni, és noha azelőtt gyakrabban mindenkben nekik nagy kedveskedéssel volnál, de kedveskedésednek szintén legfelsőbb grádicsára való felhágásokban szoktad a sárgító szomorú halálnak mérget rájok nagy kegyetlenül kiontani: miért lehetsz illy állhatatlan, kegyetlen és fene természetű, hogy ennyire csak játszodozni láttassál a szegény nyavalyás, és halandó emberi nemzettel? O bezzeg igen megmutatád ez nagy méltóságos istenfélő keresztyén életű fejedelem emberben is, szokott fene és kegyetlen természetedet, midőn immár annyi kedveskedésed után háttal fordulál ő hozzája.”³⁷

Az ehhez hasonló s gyakran előforduló előrevetítések, kérdések és felkiáltások erős érzelmi hullámozást eredményeznek, a nyugod-

tan folyó elbeszélés menetét mozgásba lendítik, a stílusnak dinamikát kölcsönöznek, érzelmi töltést adnak, s mindez együttesen a barokk alkotásokhoz közelíti Szalárdi művét. De a fenti mondatok stílusa is ebbe az irányba mutat: a nagy bősséggel kavargó tagmondatok, érzékletes jelzők („sárgító szomorú halálnak mérge”), a mulandóság szóképei és a bőven sorakoztatott ellentétek egyaránt a reneszánsz emlékirás végpontját s a műfajon belül jelentkező új stílus kezdetét jelzik.

Szemlénk eredményeképp úgy látjuk, hogy a magyar nyelvű memoáirodalom a humanista történetírásból ágazott ki a reneszánsz korban. Egyetértünk Szávai János szavaival, amelyek szerint „az emlékirat szubjektív elbeszélés; az előadott történetben többkevesebb szerepet kapó narrátor a maga tetszése szerint válogatja ki, csoportosítja s állítja valamiféle rendszerbe az eseményeket. Ez viszont már a formálásnak tudatos vagy kevésbé tudatos fokát feltételezi.”³⁸ Ha pedig ez így van, akkor a Nándorfehérvár bukásáról szóló írás az emlékirathoz áll közel, még akkor is, ha ez a szerzőben nem tudatosult, s nem egyes szám első személyű előadásmódot használt. A szerző nézőpontja nem hagy kétséget az iránt, hogy az események pusztá regisztrálásánál több volt a célja, csakúgy, mint később Mindszentinek, Bornemisza Tamásnak, Martonfalvainak és Gálffyknak. Valamennyiük írása a történelmi helyzet és egyéni sors válságos szakaszában, kényszerhelyzetben keletkezett, s nem külföldi vagy éppen antik példa imitációja. A görög és római előzményeket – Xenophón Anabasziszát, Julius Caesar Commentárijait, Sulla és Marcus Aurelius műveit – a magyar reneszánsz emlékirók egyrészt nem ismerték (nem lévén magasabb műveltségűk, mint pl. Martonfalvainak), másrészt akik esetleg ismerték is, nem sejtett fel előttük a politikai helyzetben rejlő analógia (hódítások, polgárháborúk stb.). Magyar talajból sarjadtak, egyéni szenvedések kohójában esiholódtak ki reneszánsz kori emlékirataink, ezt a történelmi eseményekre is mindig figyelő, extrovertált írói magatartás tanúsítja. Csak a következő században, a barokk világában társul e hagyomány mellé az Augustinus nyomán járó önelemzés és önvallomás motívuma, amely gondolatilag is új elemeket hoz a műfaj történetébe.

A hitvitától a memoárig

A 17. században elsőként Veresmarti Mihály 1634 körül befejezett *Megtérése históriája* gazdagította új elemmel a műfaj hazai történetét.³⁹ A fiatalon harcias protestáns, majd később katolizáló lelkész a hitviták irányából haladt a vallomásos próza létrehozása felé. Művének írói értékeit méltatta Nemeskürty István, s szép-prózánk fejlődésében megnyugtató módon jelölte ki helyét, amikor előzményeként Bornemisza Péter önelemzéseit, folytatásaként pedig Bethlen Miklós *Önéletírását* jelölte meg.⁴⁰ Méltán kapott hangsúlyt a mű confessio jellege is, hiszen a reformáció diadalmas előretörésének évtizedei és a felekezeti frontok megszilárdítása után eljött az ideje a történetek feletti töprengésnek, a befelé forduló önvizsgálatnak, a felekezeti hovatartozás végleges tisztázásának. A 17. század irodalmának egyik fő témája az önvizsgálat, a tettek és jellemek aprólékos elemzése, a szubjektum belső világának apologikus feltárása. Ez a korigény fordítja a figyelmet oly erősen Szent Ágoston *Vallomásai* felé, s nézetünk szerint Veresmarti művének keletkezésében is jóval nagyobb a *Vallomások* szerepe, mint azt eddigi szakirodalmunk hangsúlyozta.

Közismert tény, hogy a 16. századi hitviták során Európa-szerte valamennyi felekezet a maga előzményének tartotta Augustinust, de főként vitairataira és teológiai-filozófiai munkáira hivatkoztak leggyakrabban. A barokk korszak már a *Vallomásokat* becsülte legtöbbször, amelynek hatása Magyarországon is igen mély (Bethlen Miklós, II. Rákóczi Ferenc stb.). Veresmarti nemcsak gyakran idézi a hippói püspök szavait, de saját helyzetét össze is hasonlítja az övével. Miként Ágoston a manicheus eretnekek között, úgy ő is sok időt töltött „tévelygésben”, s csupán az ad számára vigaszt, hogy Augustinus manicheus korszaka még hosszabb volt. De a párhuzam még nem merül ki ennyiben, s a továbbiakban így folytatódik: „De azért ám szent Ágoston a manicheusoknak túlok eljüvetele után ajánlá magát arra, hogy mind két részről a vallások felől bevett ítéletjök letételének oka alatt: kész velük a katolikus hit és a manicheus vallás között fundamentomból az igazság kikereséséhez újonnan kezdeni. Én pedig azt pártos feleimmel még velük létem-be cselekedtem vala, s ily hosszú históriával pedig mint ím itt láthatni.”⁴¹

Mindez arra vall, hogy Veresmarti igen mélyen ismerte a *Vallo-mások* szerzőjének életútját, s tudatosan, átgondoltan használta ki az analógiákat, élt benne a hasonlóság tudata, amely – mint arra már Máté Károly is utalt – „munkája több helyén megnyilvánul”.⁴² Miként Ágoston, úgy Ürmény község református lelkésze is pontról pontra, részletről részletre térképezi fel hitbeli kételyeinek kialakulását, felekezeti elfogultsággal terhes lelki életének válságba jutását, érzelmi hullámválását. A korábbi emlékiratok szerzői mindig valamely külső erővel viaskodtak; fogság, mellőzés, vérpad sújtotta őket, vagy az országos politikában kerültek harapófóga, nehezen tisztázható helyzetbe. Veresmarti viszont önmagával viaskodik, az írását feszítő és tovább-tovább lendítő energiát nem külső tényezők szolgáltatják, hanem maga a polémiára hajlamos írói szubjektum. Az egyik póluson református neveltetése és iskolázottsága s a környezet által meghatározott nehézségi erő, a másikon a mindezzel szembeszegülő dacos igazságkeresés, a vitára kész nyitottság s természetesen a frissen tanulmányozott Bellarmino érvei sorakoznak fel, a küzdelem pedig az olvasók szemé előtt játszódik le. Remek képpel érzékelteti azt a lelki folyamatot, amely benne az olasz ellenreformátor tanulmányozása során végbement. Így ír életének e döntő fontosságú momentumáról: „... ottan hamar nékem úgy tetszék, hogy szinte olyan a keresztyén hit igazságának megfogadásába, mint ha fényes nappal, igyenes és tágas országútán hordozna. Beszéde neki igyenes, tanítása értelmes, bizonyítása terhes, kivel a mi doktorinkat ha összevetem, hasonlóknak látszanak amaz éjjeli nem igaz járatbéliek, budoklók, út kívül és félve lappangókhoz: kik setétbe csötölnek, botolnak, esnek, hullanak; és akik hozzájok adják magokat, azokat is keskeny helyeken hordozzák, gazon és tüviskeken hurcolják, réseken ugratják, szorosakon bűtatják.”⁴³

Ilyen lelki előzmények után korántsem elhamarkodott döntés részéről a katolizálás, hanem megszenvedett belső harc eredménye, hosszú éveikig tartó világnézeti konfliktus végső lezáródása. Ennek a tartalomnak felel meg a mű formája: a szokatlanul nagy terjedelem, az aprólékosság, a nemegyszer száraz, dogmatikai fejtegetések és viták előtérbe kerülése s a szerkezet heterogenitása. Veresmarti írása csak helyenként szórakoztató, csak néhol villannak fel benne novellisztikus részletek vagy a szépírói igényességű

leírás elemei. A latin idézetek nemritkán elnehezítik stílusát, ennek ellenére az emlékirat fejlődése az általa kezdeményezett irányban történt, s a század következő évtizedeiben születő barokk memoároknak az augustinusi mintát követő önelemzés és vallomás szerves tartozékává lett.

Egészen más körülmények között, de ugyancsak a vallási harcok erőterében keletkeztek azok a visszaemlékezések, amelyek a pozsonyi, 1674. évi rendkívüli törvénytörvényesség működése nyomán gályarabságra ítélt protestáns prédikátorok történetét dolgozzák fel. A Nápolyba hurcolt lelkészek tragikus történetét előadó gályarabirodalom ugyan latin nyelvű, s így kiesik vizsgálódási körünkől, egyik legsikerültebb darabja azonban Bod Péter magyar fordításában jelent meg, ezért témánk szempontjából figyelmet érdemel. Kocsi Csergő Bálint pápai iskolaigazgató *Kösziklán épült ház ostroma* (1738) címmel nyugodt, higgadt tónusú, szenvedélyes kitérősektől mentes írásban számolt be a hírheft perről és gályarabságukról, nagy gondot fordítva mindenütt a részletek pontosságára és hitelességére.⁴⁴ De vajon emlékiratnak nevezhető-e az objektív hangú, egyes szám harmadik személyben folyó elbeszélés?

Úgy véljük, a nyelvtani egyes szám első személy nem föltétlenül műfaji kritérium, noha a memoárok túlnyomó többsége valóban így íródott. Kocsi Csergő legszemélyesebb élményeiről beszél: ő maga is ott állt a pozsonyi bírák előtt, ő maga is éhezett és robotolt a leopoldvári hörtönben, s az ő hátán is csattogtak a Nápoly felé rabokat kísérő katonák korbácsai. Néha el is szólja magát első személyben: „feljegyzek egy esetet” – kezdi egyik epizódjának elbeszélését, de azután ismét visszavált a nagyobb objektivitást biztosító harmadik személyűsége. Művét ugyanis az európai közvélemény tájékoztatására írta meg, ezért volt szükség a szenvedélyek kikapcsolására, ezért akarta az elfogultságnak vagy bosszúállásnak még a látszatát is elkerülni. Az olvasó ennek ellenére is ott érzi azonban szavai mögött az egyén szenvedéseinek és igazságtalan megkínóztatásának panaszszavait, az élmény közvetlenségéből sugárzó energiát, a szubjektív hangoltságú prózára jellemző érzelemvilágot. Csakhogy itt nem az érzelmek megnevezése, nem kérdések és felkiáltások dinamikus hullámmozgása adja a művészi hatást, miként a barokk műalkotások többségében, hanem inkább az események bemutatásában megnyilvánuló fokozás. Az újabb és

újabb szenvedések konok makacssággal sorjáznak egymás után, a hatalom szünet nélkül folytatja az ideológiai ostromot, s a többnyire dísztelen mondatok ugyanezzel a monotóniával visszhangozzák az embertelen kínzások okozta testi és lelki fájdalmakat. Így válhat ez a mű épp stilisztikai egyszerűségével az érzelmelek adekvát kifejezőjévé, a magyar emlékirodalom egyik különleges, szélsőséges típusává.

A barokk emlékirás fénykora

A 17. század második felében egyre sűrűbben keletkeznek Erdélyben olyan memoárok, amelyekben érezhetően eltolódik a hangsúly a történeti események bemutatásáról az egyén szerepének és belső portréjának megrajzolására. Ezt példázza időben elsőként Kemény János *Önéletírása* (1657–58), amely korszakhatár a műfaj történetében: általa nyílik meg a magyar barokk oly gazdag élményvilágot feltáró memoárjainak sora. „A korábbi önéletrajzok még közel állottak a megelőző korszakok krónikáihoz, s a személyes elemet is mint a krónika egy részét kapcsolták be elbeszélésük folyamatába; a történeti művektől nem a hang vagy a szerkesztés választotta el őket, hanem az körülmény, hogy az író felsorolta a vele történt eseményeket is” – írja V. Windisch Éva Keményről szóló, s művéről alapos elemzést nyújtó tanulmányában.⁴⁵ Kifejti azt is a továbbiakban, hogy Kemény az első, aki írása fő témájával nem politikai eseményt, hanem saját biográfiáját teszi meg, s ezt a személyes elemnek minden elődjénél tudatosabb érvényesítésével teszi. Hozzáfűzhetjük: művének két tartópillére – önéletrajz és történelem – szerves egységben sugallja a mondanivalót, hisz Kemény személye elválaszthatatlan az országos politikától. Ez az egység azonban úgy valósul meg, hogy a politikai események (csaták, hadjáratok, követségek, főúri mulatságok stb.) az írói karakter kisugárzódásától kapják fényüket, az író önnön testi és lelki élményein átszűrve látatja az őt körülvevő világot.

A Bethlen Gábor-féle első hadjárat például az ő számára nemcsak a hadi dicsőségek miatt oly emlékezetes, hanem mert egy balszerencsés kaland számára kellemetlen perccet szerzett. Leírja, hogy a hadi élet viszontagságai között megtettesedett, és fehéreneműit

el kellett dobnia, majd új gyolcsot vett, azt Szakolcán megvarratta, s „valami ott való asszonyok, nem tudván az magyar formát, mint-hogy a németek gatyát nem, inget hosszat, szűk ujjut viselnek, oly szoros gatyát csinálának, alig ülhettem lóra benne, de csak meg kellett lenni; inget is alkalmatlant; így tisztulék, az mint lehete a szőke marháktól.”⁴⁶ De a hadjárat további leírását is egészen átszövik a személyes epizódok: a „Morva vize” partján veszélyes külön harcba keveredik, Szomolányban ellopták „igen jó bokor vidra kesztyűjét”, majd rájött „a negyednap hideglelés”, máskor a lovai szöttek meg, a nagy hidegben pedig „valami emberséges cigányok” melengették meg. I. Rákóczi György moldvai, Lupuj vajda elleni hadjáratának leírását például azzal kezdi, hogy leírja hagymázos betegségét, amelyet valami „halbéli csömörtől” kaphatott, majd arról számol be, hogy a lépe megkeményedett: számára ezek sem kisebb események, mint Lupuj hadmozdulatai. Egyik táborozásáról írja, hogy sátorhelyén „oly számtalan volt a fülbenmászó féreg, hogy csodálkozásra méltó Isten providenciájából” maradt meg, mert feje alatt „ugyan nyüzsögve jártak” a férgek. Minduntalan előbukkan egy vele történt „tanúságra való dolog”, „csúfos dolog”, „tréfás dolog”, véle esett „galyiba”, de ugyanúgy másokról is szívesen mesél pletykákat, adomákat. A bajor választófejedelemről írja, hogy megnősült „a baváriai elector maga 63 esztendő korában, az menyasszony 33 lévén; mégis azután néhány gyermekek lón, azt beszéllették, skorpióval hízlalt kappanokkal élt, talán abban volt valami virtus, arra való”.

Az ehhez hasonló megjegyzések tömege nem csupán kortörténeti érdekesség, hanem a szerző emberismeretének, néhol humorának, másutt iróniájának is bizonyítéka. Itt és ekkor került a személyes elem, az önelemző magatartás határozottan előtérbe, s bár Kemény művének szerves tartozéka a külvilág rajza, az országos politika és a haza sorsa, mindez mégis az egyén szemléletével itatódik át, az író szellemi-lelki portréját tükröző elemmé válik.

Az önálló Erdély bukását követően az ország politikai vezetői gyakran fordultak az önsorson való tépelődést, egyén és közösség viszonyának boncolgatását, szubjektívabb hangvételt lehetségessé tevő irodalmi műfajok felé. Az öregebb Apafi Mihály egy általa fordított teológiai mű előszavába rejti vallomását, kételyeit és személyes életének balszerencsés fordulatain való töprengését,

Thököly Imre pedig töredékesen ránk maradt naplójára bízva ugyanezt a feladatot.⁴⁷ Műalkotás végül egyikből sem lett, de a korban rejlő igényeknek figyelemreméltó útjelzőit bennük is meg kell látnunk. Történelmi ismereteinket mindketten értékes adatokkal gazdagítják, figyelmünket azonban ezúttal a stilisztikailag igényesebb alkotások felé kell fordítanunk.

Az utóbbiak között tarthatjuk számon Kornis Gáspár munkáját, amely Kemény János művének színvonalát ugyan nem éri el, de az utódokkal bizonyos mértékig összekötő kapcsot jelent. A fejedelmi tanácsosi tisztséget betöltő főúrnak az „Erdély és családja viszonyosságairól” szerzett emlékiratát idáig eléggé mostohán kezelte a szakirodalom, önálló tanulmány máig sem készült róla, irodalomtörténeti bibliográfiánkban sem szerepel önálló címszóval.⁴⁸ Pedig felekezeti hovatartozás szempontjából Erdélyben egyedülálló a szerző által „kis rövid policiának” (rendtartásnak) nevezett írás, hiszen a felekezeti kisebbség pozíciójából eszmélkedik, a protestáns többségű fejedelemségben keresi a katolikus hitben – s ezzel egyidejűleg felelős politikai tisztségben – való megmaradás lehetőségeit, egzisztenciális és morális feltételeit. Ha színvonalban, írói tehetségben jeles kortársai mögött marad is, törekvése az övékével azonos tőről fakad, hozzájuk hasonlóan az egyéni kitarulkozás révén keresi sorsának megoldását, őszinte önelemzés során fürkészi egyéni helyét a társadalomban. Nem volt könnyű a politikailag széthulló Erdélyben az erkölcsös életvitel normáit megtalálni, a korrupció, az elvtelenség, az önzés eluralkodása idején az agonizáló fejedelemségben gerincesnek maradni, s épp az ennek érdekében tett erőfeszítés húzódik végig egységet biztosító vezérfonalként Kornis művén. A neosztóicizmusnak egy kései hajtását bontakoztatja ki a szerző, amikor ilyen intelmeket ad háza népének és utódainak: „Ez világ boldogtalan és álhatatlan voltát igen szemetek előtt viseljétek”, „véteni semmiképpen ne merészeljétek mint Istentől előtökbe állított uratoknak, vagy jó, vagy kemény hozzátok”. A középszert, a középutat tartja követendőnek: „Amint azért feljebb is íráom: medio tutissimus ibis; igyekezzétek mindennek szolgálni, senkinek sem véteni, lelketek ismeretét tisztán tartani, máséra nem vágyódní, ha mikor eljönnek is e világ tengere sirénusi veszedelmekre, kedves hallású gyönyörűséges szavak kibocsátásával ösztökélvén benneteket más jámbor emberek megrontására, ha-

zátok szabadsága bántására, egy kevés kedvességet nyújtván vagy ígérvén, fületeket bedugjátok, vigyázzatok: azt, amit közönséges gyűlésekben több becsületes haza rendei követnek, isten segítségéből ti is minden jókban kövessétek azokat...⁴⁹

Az állhatatosság, a kitartás, a szélsőségektől és erőszaktól való tartózkodás magatartási normáit hangoztatja, s mint idézett félmondatunk is tanúsítja, mindezt rendkívül hosszan kanyargó, többszörösen összetett mondatokban teszi. Stílusa a barokk nehezkesebb, bonyolultabb változatából való. Ezek a mondatok helyenként szétfolyóvá, terjengőssé teszik a művet, nem találnak úgy célba, mint Kemény vagy Bethlen Miklós, Pázmány vagy Zrínyi periódusai. Az etikai szempontú töprengés és tanítás egységét az írás második részében többször megtörik az oda nem illő gazdasági fejtegetések és birtokügyek leírásai, mindez pedig a szerkezeti kohéziót, a struktúra arányosságát gyengíti. A mű egészéből viszont még így is élénk rajzolódik az írói szubjektum, a sorsával birkozó, óvatosan taktikázó, az erényes életben rendíthetetlenül bizakodó, a sztoicizmusból erőt merítő erdélyi főúr lelkivilágának tükörképe.

Kornis Gáspárral ellentétben, Tótfalusi Kis Miklósról elmondható, hogy kisebb könyvtárat töltene meg a vele foglalkozó szakirodalom, így elég, ha ezúttal csupán *Mentségének* néhány idevágó tanulságára utalunk. Polgári ellentétpárja ő főrangú emlékiró társainak, csakhogy míg azoknak több-kevesebb irányítószerep is jutott, addig Kis Miklós a munka embere, szemlélete a munkája révén életcélt találó és kulturális értékeket létrehozó polgáré. Mentségét a feudális egyházi vezetők rázúduló vádjaival feszítette szembe, szavait végső kiábrándultság és kétségbeesés diktálta. mindez indokolttá teszi a kérdést: mi lett az ilyen írói magatartás műfaji és esztétikai következménye, s hogyan illeszthető be a *Mentség* a műfaj hazai történetébe?

A Tótfalusi-ról szóló tanulmányok polemikus lobogású emlékiratról vagy önéletrajzi részletekben bővelkedő vitairatról beszélnek, s alighanem mindkét fogalmazás helytálló, mert a vallomás és a vita motívuma elválaszthatatlanul összefonódik írásában.⁵⁰ Minden szaván érződik, hogy helyzetén már sokat töprengett, gondolatban minden oldalról körbejárta önmagának és lehetőségeinek korlátait, innen van, hogy jól látja az ellenfeleket, pontosan megnevezi a visszás jelenségeket, az erdélyi szellemi élet visszahúzó erőt.

Üldöztetéséhez minden bizonnyal hozzájárult az is, hogy túl sokat, s túl élesen látott meg az emberi gyengeségekből, a társadalmi hibákból, így mind erősebben hangolta maga ellen az egyházi és világi élet konzervatívabb, szellemileg kevésbé mozgékony vezetőit. Így válik védekezése egyben kihívássá, önmaga tetteinek és jellemének elemzése társadalomkritikává, a *Mentség* pedig vitairat és memoár sajátos ötvözetévé. A korábbi elődök közül csupán Veresmartyi művének jellege hasonlít az övéhez, de csak annyiban, hogy az is felerészben polémia. Erősebbek viszont különbségeik: a bátai apát történetével szemben Kis Miklós írását nem teológiai és felekezeti, hanem társadalmi ellentétek feszítik, ugyanis ellenfelei nem a coccejanust támadják benne, már csak azért sem, mert maguk is azok voltak; a vádak sokkal inkább a nemesi renddel azonos kiváltságokat kívánó polgárt, a két keze munkájából élő mesterembert, a „hitvány vasművest” érik. Vád és mentség, érv és ellenérv folytonos egymásnak feszülése polémiát eredményez, s éppen ez a minden szavát átható vitázó hevület, az érvek szívós sorakoztatása és élményszerű előadása viszi közel a *Mentséget* a művészeti alkotásokhoz, noha szándéka szerint Tótfalusi nyilván nem törekedett stilisztikai vagy esztétikai hatásra, még olyan mértékben sem, mint ahogy azt például Kemény János tette.

Kétségtelen tény, hogy a régi magyar memoáriródalom fejlődésében – mind eszmei, mind esztétikai értékeit tekintve – Bethlen Miklós *Önéletírása* jelenti a tetőpontot (1710). Az ő emlékirói tudatossága minden elődjénél magasabb fokú, csak Kazinczy Ferencéhez hasonlítható, aki azt írta a *Fogságom naplójáról* Helmezy Mihálynak, hogy abban nem „chronikoni renddel megyen a dolog, hanem poétikai öszvefűzéssel...”⁵¹ Az emlékirat alapvető műfaji kritériumának ezt az elvszerű megfogalmazását már Bethlen Miklósnál, ha nem is ilyen tömören és lényegre mutatóan, de megtaláljuk. Ő is gondosan elkülöníti a kronologikusan előadott, „históriára tartozó” ügyeket személyes életszférájától és mondánivalójától, amikor így ír: „nem elegyítettem e felső három részbe semmi publicumot, ha valamennyire engem illethetett, vagy az én kezem benne forgott is, szántsándékkal. Ezután is az olyanokat, mint históriára tartozókat én csak ennyi részből illetem, amennyire az én életemet és azokba való elegyedésemnek ítéletit az embe-

reknek nézhetik.⁵² Majd azt is megjegyzi: „Az esztendőkre pedig nem felette vigyázok.”

Teljes világossággal látja és „szántszándékkal” tudatosítja itt, mit tart írása tárgykörébe tartozónak, s mit kihagyandónak, a történetírás témáitól és kronológiai rendjétől pedig egyértelműen elhatárolja magát. Az időbeli távlat is megvan ahhoz, hogy valóban emlékiratot írhasson: 67 éves korában, bécsi börtönében eleveníti fel ifjúságának, majd politikai pályafutásának élményként leszűrődő mozzanatait, írása így élmények összefüggő, szerves láncolatává alakul. Valamennyi elődjénél sokkal mélyebbre hatol az egyén feltárása terén: nemcsak gondolatait, erkölcsi és szellemi hajlamait analizálja, hanem testi-lelki tulajdonságairól – természetéről, fizikai állapotáról, emésztőszerveinek működéséről, nemi életének intimitásairól – is beszámol. Alighanem igaza van Szerb Antal feltételezésének, amely szerint e téren csak a Montaigne-féle esszék és Girolamo Cardano: *De vita propria* (1542) című önéletírata vethető össze vele, noha filológiailag nem bizonyítható a kapcsolat.⁵³ Okkal tételvezhető fel mégis, hogy Bethlen Miklós ismerte őket: Cardano összes művei 1663-ban Lyonban jelentek meg, s Európa-szerte nagy volt népszerűségük, Lessing is foglalkozott velük, Montaigne esszéi ugyancsak divatosak voltak.

Bethlen Miklós az első memoáriró, aki totális képet ad önmagáról és a külvilággal kapcsolatos élményeiről, tapasztalatairól. Sokoldalúsága szembetűnő. Nem egyetlen, pontosan meghatározható vád alól akarja ugyanis magát tisztázni, mint Tótfalusi vagy végső soron Kemény János is, hanem egész életét akarja megmagyarázni, az általa követett társadalmi, politikai és morális elveket veszi védelmébe. A korábbi szakirodalom joggal utalt művének apologetikus színezetére, önigazolási vágyára, mentség jellegére. A szándéknak ez az egyértelműsége biztosítja a monumentális mű belső kohézióját, s ennek az esztétikai megformálásra is van kihatása. A mű ténybeli, adatszerű hitelességének foka is igen magas, de ennél is fontosabb a jellem- és lélekrajz belső igazsága, lényegi valóságossága. Az eszmei mélység perspektíváját a haza sorsának felelősségteljes átgondolása, a társadalmi viszonyoknak termékeny kritikával történő szemlélete, az erkölcsi értékek megbecsülése és a filozófiai eszmefuttatások biztosítják. Mindezt az életanyag hallatlan gazdagságán tudja bemutatni, az érzéki megjelenítésben pedig a barokk

kor írói közül csak Pázmány és Zrínyi veheti fel képalkotó fantáziájával a versenyt. Az elvont fogalmak életre keltésének szép példája a haragos ember leírása:

„... haragnak, verésnek, szitoknak ... legjobb orvosságának találtam az Istentől imádság által nyerendő patientiát és az üdönnyerést, míg a megharagudt s kigyúlt szívnek lángját, kormát, hamvát a száznak kéménye kiokádja, kihányja. Még a házat is hamarébb felgyújtja a megfojtatott, mintsem a szabadon égő kémény; a kihányt, emésztett sár nem árt úgy, mint a megrekedett; száz dörgésnél nehezebb egy mennykő, ezernél is. Szitok nélkül lévő, halovány, hallgató, mosolygó haragú embertől Isten oltalmazzon minden keresztyén felebarátomat, engemet is, és az én gyermekem attól őrizkedjék leginkább, volt nékem afféléval vitám.”⁵⁴

Valóságos miniatűr életkép ez, méltó párja a haragról szóló Pázmány-beszéd lélekrajzának, amelynek dinamizmusára, érzékletességére és pszichológiai pontosságára másutt utaltunk.⁵⁵

A bethleni írásmód barokk elemeit már bőven taglalta a szakirodalom, nem figyelt fel viszont minden erőlködés és mesterséges pátosz nélküli természetességére, holott maga a szerző vall erről egy szép hasonlattal „előljáró beszédének” végén: „... amint írni kezdettem, egy matériáról a másakra úgy esett a pennám, s elém, mint a víz egyik kőről a másakra, úgy hiszem, Isten igazgatásából...”

Barokk stílus ez, de annak nehézkessége nélkül, a legjobb hagyományokon haladva; így lett a külső megformálás méltó a legkiemelkedőbb régi magyar emlékirat tartalmához.

Kitekintés: a barokk emlékirás alkonya

A 18. század magába olvasztja a korábbi fejlődés eredményeit, de a csúcspontot – Bethlen Miklós alkotását – túlszárnyalni már nem tudják a műfaj újabban keletkező darabjai. Rosnyai Dávid, Apafi fejedelem török íródeákja és tolmácsa például érdekes és színes anyagot gyűjtött össze törökországi követjárásai alkalmával, de 1714-ben befejezett naplójában élményeit mégsem tudta homogén szemléletű egységgé rendezni, írását nem hatja át felelősségvállalás, nincs olyan eszmei összetartó ereje, mint a korábbi memoárirók munkáinak. Mozaikszerű darabokra széteső, többnyire fo-

ecsetelésénél megrekedő írás keletkezett így, s ez a 18. században egyre szembetűnőbben érvényesülő tendencia.⁵⁶ Ez érződik Rettegi Györgynek, Doboka megye alispánjának *Önéletírásában* (1767) is, aki ugyan Bethlen Miklóst próbálja követni, de kevés sikerrel. Célja bevallottan a nemesi olvasóközönség szórakoztatása. „Én pedig – írja – az magam privátim esett dolgaimat, hanemha valami curiositasnak okáért nem mind írom le, hanem csak azokat, amelyeket a posteritas is unalom nélkül olvasand...”⁵⁷

Még tovább megy ezen az úton Hermányi Dienes József nagyenyedi prédikátor, akinek csonkán maradt emlékirata (*Nagyenyedi Demokritus*, 1759–62) tudatosan mozaikszerű, élményvilága redukált, szűkös szemhatárú, szándéka nem az önelemzés, hanem elsősorban a szórakoztatás. „Gyenge szálakkal kötődik még az eredeti kerethez” – írja róla Gyenis Vilmos, szembeszökő azonban a műfaj deformálódása, amely már „olyan mértékű és irányú, hogy az önállósulás útján levő anekdotát szemmel láthatóan csak egy lépés választja el a memoártól független eredeti kispikától...”⁵⁸ A memoárműfaj fejlődésének ez a vonala lezárult, az általa felhalmozott eredmények más műfajban – a kispikában – fognak kamatozni.

Míg azonban Rosnyai, Rettegi, Hermányi és mások az emlékiratot az anekdotizmus és mozaikszerűség, a szórakoztatás és adomázás irányába hajlították, addig olyan memoárok is keletkeztek a 18. századi Erdélyben, amelyeknek megvan a belső, öntörvényű világuk, saját rendező elvük. Igaz, mindez csak három írásról, Cserei Mihályéról, Apor Péteréről és Bethlen Kataéról mondható el, ők azok, akiket jelentős hely illet meg a műfaj 18. századi hazai fejlődéstörténetében.

Noha a szakirodalom általában együtt emlegeti a három író nevét, alapvető különbségek választják el őket egymástól, s épp ezek biztosítják munkáik egyéni veretét, jelentőségét. Cserei áll legközelebb a historikusokhoz, ezt művének címe is jelzi. Mégsem históriát ír a szó megszokott értelmében, hanem inkább jellemrajzokat ad, mint például Teleki Mihály intrikáinak, Bánffy Dénes és Beldi Pál összeütközéseinek lélektani megfigyelésekben gazdag bemutatása során. Törekszik ugyan történeti hűségre, de a tényekre egyéni magyarázatokat épít, kiszínezett párbeszédet konstruál, és saját elképzelései szerint indokolja a szereplők tetteit. A történelmi részek patetikus hangvételt gyakran szakítják meg olyan

részletek, amelyek magánélményeket beszélnek el, így az országos események közé iktatott intimitások súlya megnő, fontosságuk fokozott mértékben hangsúlyozódik. Láthatóan törekszik is kiemeléseikre az író, s épp ez hozza közel művét az emlékiratokhoz, noha azoknak kétségkívül inkább történeti, mint önelemző változatához sorolható. Ezt az írói módszert elvszerű tudatossággal alakítja ki, s fogalmazza meg művének elején, ahol a magyar történelem iránt érdeklődőket Bonfini, Istvánffy, Thuróczy, Sambucus, Bethlen Farkas, Bethlen János és mások munkáihoz utasítja, saját céljáról pedig így vall: „Én históriát írni nem akarok, mert ha akarnék is, ahoz való capacitasom nincsen, bízom másokra, nálamnál jobbakra s tudósabbakra...” Utal forrásaira is: az „igaz hazafiak” „hiteles relatióira”, saját tapasztalataira és élményeire, majd így folytatja: „Magamon esett dolgokat is, amennyire eszemben jutnak az elmúltak, leírtam, hogy akik Isten akaratából succesoraim lesznek, azokból tanuljanak, és lássák: mennyi változásokon forgatott Isten engedelmeiből e rossz világ engemet. Ahol az esztendőket eszembe jutottak, igazán felírtam, ahol nem tudtam, inkább akartam tudatlanságomat megvallni, mint ex praesumptione kedélykedve hazudni.”⁶⁰

Ezek a szavak megvilágítják az írói módszert és szándékot, s ugyanakkor pontosan el is különítik a nagyajtai földbirtokost a kortársak hasonló jellegű alkotásaitól. Míg ugyanis Cserei alapvetően elbeszélő jellegű, szereplőket és jellemeket bemutató, cselekményes művet alkotott, addig mindezek az elemek teljes mértékben hiányoznak Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című írásából.⁶¹ A meglehetősen konzervatív szemléletű, hatvanéves erdélyi nemes alsóaltorjai udvarházának magányában nagyszüleinek korára függesztette tekintetét, s a jó fél évszázaddal korábbi Erdély szokásairól és erkölceiről, mindennapjairól és ünnepélyes alkalmairól szólt. Nem magáról, nem a vele megésett dolgokról s még csak nem is országa történetének eseményeiről kíván szólni, hanem épp a historikusok figyelmén kívül maradó tényezőkről, a különleges eseményektől mentes időszakokról, a köznapi élet intim apróságairól. De figyelmét a lélek belső állapota, az írói érzélemvilág irányítja és színezi, miként arra Kosztolányi Dezső találó szavai utalnak: „Minden, amit kívül lát, silány, gyatra és kopott. Minden, amit belül lát, a lelkében, tökéletes, hibátlan, valóságos tündérálm.

Történelmi munka ez, melyben csak ebédeket, vacsorákat, nevezetes lakodalmakat és temetéseket ír le, de a hangjában szépirodalom, költészet. Hogy értékeset alkotott, azt ő maga is sejtette.⁶¹

Az esztétikai értékek iránt oly fogékony Kosztolányinak igaza van: Apor írása művészetté válik, noha ábrázolásai oly életszerűen pontosak, hogy az általa leírt ruhák kiszabhatók, az utazókocsik és hintók ma is összeácsolhatók, ételreceptjei ma is elkészíthetők lennének. Mégis, a tárgyi világ kézzelfoghatóan reális tényei a múltat megszépítő írói látásmód aranyfényével vonódnak be, a múltra visszatekintő mérlegelésben emlékké alakul át a valóság, s az emlékekből egy eszményi világ bontakozik ki az olvasó előtt. Ehhez az eszményi világhoz viszonyul aztán minden, ennek fényében sápad el a romlott, kisszerű és silány jelenkor, s így válik a múlt mintegy ellenpontjává az író óvező, s számára egyre idegenebb környezetnek. Az Apor által bemutatott világ hézagtalan: élet és halál, keresztelés és temetés, evés és ivás, öltözködés és tánc, udvarlás és leánykérés, iskolázás és udvari élet múltbeli bemutatására egyaránt sort kerít, s valamennyi területen a múlté az elsőség, szerinte minden tekintetben az volt a boldogabb és emberibb világ. Az „ürmös bort” reggeliző, kávé még hírből sem ismerő, darutollas süvegű, az italt cserépkorsóból iddogáló, szomszédaival patriarkális közelségben élő nemes világot csábító színekkel festi Apor, de ugyanakkor mély megvetéssel sújtja a „náj módi” követőit, az idegen ruhákban pompázó és idegen szavakat használó, teázó-kávézó, kifinomult és elpuhult fiatal nemzedéket. Nem kétséges, hogy sarkított kép ez, amelyből a számos életszerű megfigyelés ellenére is túlzottan egyszerűsített, csupán fehér és fekete színnel ecsetelt kép kerekedik ki, de Aporra épp ez a jellemző: múlt és jelen pólusait az írói alkotó fantázia festette oly ellentétes színűekké, s ez a hagyományokhoz fordulás fejezi ki leghívebben a világgal szembe helyezkedő szerző magatartását, emberi és írói karakterét.

Csereitől és Aportól eltérően Bethlen Kata *Önéletírásának* (1740–1759) alapmotívuma a vallomások, a lelki mélységek feltárására törekvés. Mintha önmaga egyéniségét keresné az író a sötét alaptónusú, komor írásban. Belső világának középpontja kétségkívül a pietizmussal átítatott protestáns vallásosság, amely életének minden mozzanatát, lelkének minden rezdülését meghatározza. Életének szinte valamennyi eleme összefogott pesszimista világlá-

tásának kialakítására: betegsége, vallásában való háborgattatása, gyermekeinek és férjeinek halála, családtagjaitól elszenvedett sérelmei, szűkebb hazájának sanyarú helyzete, s mindehhez természetesen a mártíromságra hajló kedélyállapot társult. A rázúduló sorscsapások elől fanatikussá keményedő vallásosságba menekült, kifejecesítve így írói világának sajátos törvényét, világképének és önéletrajzáinak legfontosabb pillérét.

Leegyszerűsíténénk azonban a Bethlen Katáról rajzolt képet, ha a minden ügyét átható vallásosság mellett nem látnánk meg benne az anyagi és gyakorlatias, takarékos és körültekintő gazdaasszonyt, aki számon tartja birtokait, cselédeit és családjának valamennyi tagját, pontosan fel tudja sorolni adóseit vagy a tűz által kamrájában elhamvadt javakat egyaránt. Betegségnek, tűzvésznek, halálnak okát racionális úton keresi, a magyarázatokat is megadja, de végső megnyugvást ilyenkor is csak az ég felé szálló gondolatok hoznak számára. Ezért beszélt a régebbi szakirodalom arról, hogy Bethlen Kata világképében a református racionalizmus sajátos módon középkorias misztikával keveredett, s innen magyarázta meg a stílusban jelentkező kettősséget is, azt, hogy száraz prózai elemek és kizárólag elvont fogalmakból építkező, patetikus imaszövegek váltogatják egymást írásában.⁶² Mi ezzel szemben műfaj történeti vizsgálódásaink eredményeit kamatoztatva úgy véljük, hogy az emlékirat fejlődésének két különböző útja keresztelkedik Bethlen Kata *Önéletírásában*. Az egyik út a napló felől vezet ide: Kornis Gáspár ugyanígy részletezi birtokügyeit, Thököly Imre ugyancsak naplószerűen adja elő a legapróbb eseményeket is, de még Kemény János és Bethlen Miklós is beleszövi művébe gazdasági leltárát, mindketten gondosan felsorolják vagyonukat is a személyes vallomások között.

A másik út a hitviták világából vezet Bethlen Kata irányába, s e téren Veresmarti szenvedélyes felekezeti bizonyágkeresése, majd a gályarabság mártíromságát is vállaló prédikátorirók jelentik az előzményt: a vallási szempont által meghatározott, aköré kristályosodó memoár létrejöttét. Bethlen Kata is szüntelenül bizonyágot keres, igyekszik a „páristák” fogyatékosságait, dogmatikai vagy morális gyengeségeit leleplezni, s nap mint nap rohamra indul Isten meghódításáért, kegyelme elnyeréséért. A korban divatos, gazdasági feljegyzéseket is bőven tartalmazó naplószerűség és a

hitviták korának Augustinus nyomán járó, önelemző és bizony-
ságkereső, polemikus vallomásossága találkozott össze Bethlen
Kata munkájában, így kapott az önálló karaktert, egyéni jelleget,
különálló helyet a műfaj hazai történetében.

Összegzés

A reneszánsz és a barokk kori magyar emlékirás főbb alkotásainak
áttekintése után úgy látjuk, hogy a műfaj kialakulása és virágzása
politikai, vallási és irodalmi feltételek együttes megjelenésének ered-
ménye.

A magyarországi latin nyelvű humanista történetírás a 15. szá-
zadban élte fénykorát, s ebben kétségkívül nagy szerepe volt a
Hunyadi-ház központosító törekvéseinek. A 16. század harmadik
évtizedére azonban széthullott a centralizált magyar állam, a mo-
hácsi csatavesztés következtében feudális anarchia, politikai és
ideológiai megoszlás jellemezte az ország társadalmát. Az állami
élet instabilitása az egyéni egzisztenciákat is megingatta, ezért nem
véletlen, hogy épp ebben az időszakban keletkeztek az első olyan
írások, amelyek nem történetírói módszerrel dolgozták fel anya-
gukat, hanem bevallottan szubjektív nézőpontból tekintették át
az országos események egyes mozzanatait. Előtérbe került az
egyénnek a politikában betöltött szerepe, a felelősség kérdése, a
történekről kialakított egyéni vélemény hangoztatása. Az első ilyen
írás a Zay Ferencnek – nézetünk szerint joggal – tulajdonított,
Nándorfehérvár 1521. évi elestét elbeszélő alkotás, amely az ostrom
kapcsán polemikus módon szubjektív véleményt nyilvánít, az
eseményeket szándékának megfelelően csoportosítja, így ez a mű
az első állomást jelenti a hazai memoárirás kialakulásának fo-
lyamatában.

A 16. század további évtizedeiben az emlékirat műfaji sajátos-
ságait még határozottabban megfigyelhetjük Mindszenti Gábor,
Martonfalvai Imre és Gálffy János műveiben. Valamennyien a
társadalmi és politikai helyzet egy-egy fordulópontján s többnyire
az egyéni élet ezzel egyidejű válságba jutása idején alkottak, így a
történelmi folyamatokat egyéni látószögből szemlélték. Konkrét
szándékaikat természetesen minél nagyobb hatású, minél meggyő-

zőbb előadásban igyekeztek megfogalmazni, így lett a bemutatott események ábrázolása – a történeti műveketől eltérően – szubjektív, énközpontú alkotássá. A történeti munkákban a szereplők csak annyiban fontosak, amennyiben a vizsgált ország vagy nép sorsának alakításából kivették részüket. Ezzel szemben az általunk vizsgált emlékiratok a valóságnak csak azt az egy szeletét mutatják be, amely az író szempontjából fontos, s ezt az egyetlen momentumot is úgy formálják, ahogyan a szerző sajátos látásmódja kívánja.

A 17. század első felében az erdélyi fejedelmi udvarban is megjelent egy olyan írócsoport, amely a szűkebb haza történetét az egyén szemszögéből mutatta be. Elemzésünk eredményeképp úgy látjuk, hogy ezek a szerzők (Szepsi Laczkó Máté, Borsos Tamás, Hidvégi Mikó Ferenc, Toldalagi Mihály, Nagy Szabó Ferenc) az emlékirás reneszánsz kori hagyományából táplálkozva alkottak, műveiket történeti emlékiratoknak nevezhetjük. Az eseményekben mindig kiemelik saját szerepüket, a mélyebb önelemzéstől azonban még tartózkodtak, az Augustinus nyomán járó önvallomásos emlékiratok majd csak a barokk áramában jelennek meg.

Elsőnek Veresmarti Mihály *Megtérése históriája* mutatja a *Confessiones* hatását. Veresmarti a hitviták irányából, a felekezeti ideológia talajáról közeledett a memoáírás felé, műve polemikus és önelemző részletek ötvözete. A magyar barokk memoáíródalom csúcsteljesítményét létrehozó Bethlen Miklós az augustinusi önvallomást és a történeti-politikai-ideológiai helyzetelemzést egyesítette, önmagáról és a korabeli Erdélyben betöltött szerepéről teljességre törekvő bemutatást adott.

A Bethlen Miklós utáni, kései barokk emlékiratok egyik csoportja az anekdotizmus, a nagy ívű memoáírói koncepció elaprózódása irányába halad (Hermányi, Rettegi stb.), néhány szerző esetében viszont az alkotó öntörvényű belső világa, vallási tényezők által meghatározott világképe válik az emlékiratnak művészi értelemben vett strukturáló elemévé. Nincs meg többé a Bethlen Miklós által elért extenzív totalitás és monumentalitás, amely a viszonyítások gazdagsága révén egy emberi élet teljes élményanyagát képes felölelni; keletkeztek azonban helyette egyetlen motívumra épülő, de azt teljes következetességgel végigvivő és kiaknázó memoárok, amelyek az intenzív totalitást sikerrel valósították meg (Apor Péter,

Bethlen Kata). Szemhatáruk szűkösebb ugyan Bethlen Miklósénál, de egy ponton mélyfúrást végeztek az emberi lélek legalsó tárnáiba, így fenntartották az emlékirat műfaji fejlődésének folyamatosságát, s egyben előkészítették a memoárnak Kazinczy naplóját át a 19. század felé történő, további perspektívákat nyújtó útját.

Mikes Kelemen és a magyar emlékirók

1

A Mikes Kelemen *Leveleskönyvével* foglalkozó irodalomtörténések már régen felvetették a kérdést: van-e kapcsolat a magyar nyelvű memoáriróadalom hagyománya és a mikesi fiktív levélgyűjtemény között? Vajon a Kemény János, Bethlen Miklós, Tótfalusi Kis Miklós, Cserei Mihály, Apor Péter és Bethlen Kata nevével fémjelzett erdélyi emlékirás áramába besorolható-e valamilyen módon a rodostói emigráns műve? Vajon egyetlen műfaj két változatáról van itt szó? Vagy a magyar nyelvű szubjektív próza külön ágairól kell-e beszélnünk?

Féja Géza már jó fél évszázaddal ezelőtt „novellafüzér”-ként értelmezte a *Leveleskönyvet*, s az emlékirás határán mozgó prózaként jellemezte azt.¹ Szerb Antal szerint a fiktív levél „enciklopédikus” műfaj, amely sokféle elemet – művészi törekvést és tudományos ismeretterjesztést egyaránt – magába tud olvasztani.² Gyenis Vilmos „a nagy koncepciójú, hajdani emlékirás és modern levélforma sikeres összegzéseként” mutatta be a P. E. grófnőnek címzett írásokat, s a mikesi magatartás kettős gyökeréről – az erdélyi memoárok anekdotizmusáról és a francia fiktív levelek hatásáról – értekezett.³ Hopp Lajos a kritikai kiadáshoz csatolt tanulmányában viszont sokkal tartózkodóbban szólt e kérdésről. Szerinte a *Leveleskönyvnek* nincs egységes kompozíciója, mert „a levelek számának eloszlása, tartalmi tarkasága, az éves szünetek aránytalansága semmiféle tervszerű elrendeződést nem mutat”.⁴ Az akadémiai kézikönyvben pedig még egyértelműbben fogalmazott; eszerint a *Törökországi levelek* „nem tekinthető egyetlen nagyobb szabású műalkotásnak”.⁵

Most, amikor az író születésének 300. évfordulóján, egy rövid eszmefuttatás erejéig ismét felvetjük a fiktív levelek és a korábbi memoárok kapcsolatának kérdését, nem régi vitákat akarunk feleleveníteni, lezárni még kevésbé kívánjuk azokat, mindössze egy-két észrevétellel szeretnénk gyarapítani az idevágó megfontolásokat és töprengéseket.

Kiindulásul célszerűnek látszik néhány evidens elhatárolást tennünk egyes rokonműfajok irányába. Vajon felfoghatók-e a

Törökországi levelek valamiféle naplónak, amelyből a rodostói emigráció története kikerekednék? Ha a kor többi diáriumaival vetünk egy pillantást, azonnal szembetűnnek a lényegi különbségek. Thököly Imre naplójában például teljes objektivitással, minden érzelmi megnyilatkozás nélkül, aprólékosan arról számol be, mit csinált az év egyes napjain, kivel és miről tárgyalt, mivel szórakozott, „mit végzett magángazdasága kezelésében és politikai meg hadi tevékenységében”.⁶ Hűséges szolgájának, Keczer Ambrusnak diáriuma nem más, mint „gazdasági beszámoló könyv”.⁷ Rosnyai Dávid, Apafi fejedelem török íródeákja és tolmácsa érdekes és színes anyagot gyűjtött össze törökországi követjárásai alkalmával, de 1714-ben befejezett naplójában élményeit mégsem tudta homogén egységgé rendezni, írásának nincs vezérmotívuma, összetartó ereje, mint volt a korábbi nagy memoárirók munkáinak, megreked a részletek ecsetelésénél, formaságok bemutatásánál, az ismeretterjesztés szándékánál.⁸ Hasonló a helyzet Rettegi Györgynek, Doboka vármegye alispánjának önéletírásában (1767) is, noha ő Bethlen Miklóst akarta követni, de csupán a szórakoztatás igényének tett eleget, amikor olyan naplót vezetett, amelyet „a posteritas is unalom nélkül olvasand...”.⁹ Aligha szükséges hosszasan bizonygatnunk, hogy Mikes műve nem ebbe a műfaji vonulatba tartozik, írói igénye jóval több annál, mintsem hogy csupán adatokat rögzítsen vagy ismereteket közöljön az utókor számára.

Krónikának, történelmi emlékiratnak ugyancsak nem fogható fel Mikes műve, noha természetesen sokat elárul Rákóczi emigrációs politikai tevékenységéről, terveiről, vágyairól. De a levelekben a hangsúly nem a történelmi-politikai események bemutatására esik, hanem inkább a szubjektumra, az érzelmekre, az írói egyéniség emocionális állapotának megmutatására. Határozottan különbözik tehát az olyanféle emlékiratoktól, mint a Szalárdi Jánosé vagy a Cserei Mihályé. Viszont éppen ezekhez az epikus memoárokhoz mérten tűnik ki igazán, mennyire szubjektív – s talán azt is mondhatjuk: mennyire lírai – Mikes hangvétele.

Úgy tűnik, ezt a líraiságot még eddig alig méltatta figyelemre az irodalomtörténeti kutatás, pedig a *Leveleskönyv* egyik jellemző s egyedi vonása ez. A legtöbb levélnek van olyan részlete, mely megfigyelésünket igazolja. A honvágy sóhajai, a rezignáció hangjai,

a nosztalgia és panasz szavai hallatszanak ki a levelekből, ha az elbeszélő-anekdotikus mozzanatok mellett ezekre is figyelmeztetve olvassuk őket. 1718. május 9-i dátummal például ezeket írja Mikes: „... a hazánk felé való menetelünknek sok szép vigasztalása úgy eloszlik, mint a felhő. Kétségben kell tehát esnünk? Távul legyen. Bízunk, reméljük, édes néném az Istenben, ha szinte minden bizonnal tudnók is, hogy meg nem adja azt, amit kívánunk. A' való, nehéz Zágon nélkül ellenni, nehéz minden esztendőben 12 hónappal a vállamot terhelni, és a házasságtól messze vagy teljességgel elesni, e mind nehéz és súlyos dolog, úgy-e édes néném, de azért vagyunk keresztények, hogy bízunk. Ismét elfelejtettem, hogy levelet írok, nem könyvet, és hogy kédnék semmi szüksége nincsen az én prédikállásomra”.

Nem könyvként, azaz nem egy epikus szálra felfűzött olvasmányként kell tehát értelmeznünk a *Törökországi leveleket*, mert így valóban nincs jelen egységes koncepció, hanem mozaikokból áll, miként azt Hopp Lajos megállapította. Ha ellenben a saját sorsán tűnődő, az emigráció értelmén töprengő, szülőföldjéért epekedő íródeák „lírai önéletrajzát”, érzelmi hullámzásainak történetét keressük benne, akkor már sokkal egységesebbnek látjuk azt. Hangulati egység ez persze, az atmoszféra azonossága, nem szerkezeti, nem cselekménybeli, nem valamiféle epikus megformáltság.¹⁰ Eseménytörténetnek valóban hézagos, hiányos a Mikes előadása, pillanatképek együttese inkább, mintsem egy folyamat ábrázolása. Azonban épp ő maga figyelmeztet arra, hogy tollát érzelmek vezetik. A 27. levélben ezt írja: „Akár tudjon a kéz írni, akár ne tudjon, de a szív eljár a maga dolgában. Nekem úgy tetszik, hogy nem csak azért írok kédnék, hogy írni tudok, hanem azért, hogy a hajlandóság viszen reá”. Ez a „hajlandóság” pedig aligha lehet más, mint szeretetvágy, a valahová tartozás vágya, a bujdosónak szoros kötődése övéihez, földijeikhez. S nem ez a „hajlandóság”, nem ez az érzelmi töltés adja-e meg a török földön íródott fiktív levelek alaphangját, egységes tónusát?

Ennek a személyességnek, a korábbi emlékiratokénál erősebb érzelmi töltésnek számos összetevője érhető tetten a levelekben. Közülük az egyik: állandó törekvés arra, hogy saját és bujdosó társai helyzetét meghatározza, s jövőjükön töprengjen. Ellentétben az emlékiratokkal, ő sosem a múltba tekint, nem annak eseményein

töpreng, hanem a jelen aggasztja, és a jövő útjait fürkészi. A 28. levélben olvassuk: „Édes néném, minden embernek az Isten rendelese alá kell magát vetni, főképpen a bujdosóknak, de még főképpen azoknak, akik Törökországban bujdosnak ... mert itt semmi bizonyosabb dolgot magának nem ígérhet senki, mint azt, hogy bizonytalan az állapotja”. Ez a kiszámíthatatlanság, az idő múlásával egyre erősödő kilátástalanság hol derűs humorral párosulva, hol pedig borús melankóliával ötvöződve szövi át a leveleket.

1720. november 18-án, 39. sz. levelében közli a hírt: „A porta nem régen csinált a császárral húsz vagy huszonnégy esztendeig való békességet, 24 kőfallal rekesztették bé tehát az utunkot Erdély felé”. A lírai tömörségű kép pontosan érzékelteti a bujdosók vigasztalan helyzetét, érzékletesen jeleníti meg az áthághatatlan válaszfalakat, amelyek őket otthonuktól elválasztották. Híryanagy és annak lírává oldása: ez a kettősség szinte minden levél szembe-tűnő sajátossága.

További lírai elemként említhető az a hangulati csapongás, amely kisebb-nagyobb mértékben szinte valamennyi levélen érződik. Sorskérdések és szójátékok egyazon levélben jól megférnek egymással. „A császár, a francia, a spanyol és az ánglus allianciát csinálván egymással, ki merné ezek ellen emelni a kezét? És kitől lehetne remélni valamely vigasztalást a szegény bujdosó magyaroknak?” – kérdi keserűen a már említett 39. sz. levélben. Néhány sorral lejjebb viszont már a fejedelem vadászatáról olvasunk, amelyet még akkor is megtart, ha „varrótű eső volna”, majd magát egy szójátékkal „nem ló fejű, hanem ló fő székel”-nek nevezi.

Egyéni sors és politika, humor és keserv, helyzetrajz és szóvicc együtt él a mikesi levélstílusban, s ez a hangulati polifónia, ez a mégis egységbe simuló nyelvi sokszínűség határozottan elkülöníti őt a kor emlékiróitól, mindazoktól, akik önmaguk és környezetük múltjának elemzését tűzték ki elsődleges céljukként. S ez az érzelmi csapongás, rapszodikus hang korántsem véletlen. A 44. levél a pestisjárványról számol be, halálról és „nagy félelem”-ről szól, olyan lelkiállapotról, amelyben még „az írás is ízetlen”. S ekkor hirtelen elvágja Mikes a gyászos eszmefuttatást, amelynek komor felhői mögül kiragyyog aranyló humora, s így szól: „Nem lehet, hogy mégis ilyen szomorúságunkban meg ne nevettessem kédet...” S ezután elmond egy vidám történetet Bercsényiné képzelte betegségéről. Még

a valódi pestisjárvány súlyos csapásáról sem tud úgy szólni, hogy a humornak legalább csöppnyi villanását rá ne lopja a pillanatképre, eredendő derűjének egy morzsjával meg ne ajándékozza olvasóját.

Erős lokálpatriotizmussal párosuló, kedvesen évődő túlzásai ugyancsak lírai attitűdöt csempésznek stílusába. Akár egy rokokó költeménynek is témája lehetne a 32. levélnek az a részlete, amely az erdélyi asszonyok szépségét magasztalja: „Egy erdélyi asszony nem ér-e annyit, mint tíz magyarországi? A rósa többet ér a kórónál, a nap fényesebb a holdnál. Mikor Magyarországon fogyatkozás vagyon a napban, csak egy erdélyi asszonyt vigyenek oda, annak szépsége elég fényességet ad. E nem dicséret hanem igaz mondás. Ha az Isten őket szebbnek teremtette másoknál, ki tehet arról?”

Apor Péter transzszilvanizmusával lenne rokonítható ez a gondolatfutam, csakhogy Apor mindig a múltba tekint, a régi Erdélyt eszményíti, az ódon szokásokat álmodja vissza. Mikes viszont ettől az emlékirói attitűdtől teljesen elütő módon, éppen hogy a jelen Erdélye után sóvárog, s a jövőt kémleli. Számára Erdély Tündérország, álmkép, boldogságának foglalata. Ez a szemlélet nagyít fel s helyez át egy másik dimenzióba mindent, ami szülőföldjével függ össze. Ez a képzelet világába transzponált, csupán néhány színnel, ízzel, hanggal felvillantott Erdély az ő eszmevilágának belső iránytűje, regulátora, ebben véljük megtalálhatónak a mikesi próza költőiségét.

Kosztolányi Dezső Apor Péter prózájában érzett rá a költészet közelségére, miként arra korábban már utaltunk. Valóban van poézise Apor írásának, s ha van, akkor egyértelműen a múlt poétája ő, egy letűnt erdélyi világ siratója, megörökítője is egyben.¹² Ezzel szemben Mikes nem a múltbeli, hanem a jelen, s a jövő Erdélyét siratja, az után epekedik, azt foglalja álmainak és vágyainak aranyos keretébe.

Hosszan sorolhatók lennének még azok a részletek, amelyek illusztrálják: nem elsősorban az emigráció történetét, hanem érzelmi életének történetét írta meg Mikes. Kedélyvilágának hullámverése vezette tollát, a hangulat fogja egységbe a leveleket, de ugyanez a szempont el is különíti őt a naplók, krónikák és memoárok íróitól, akik a múltbeli eseményekre összpontosították figyelmüket.

A fiktív levelek fiktív célját egyébként ő maga így fogalmazta meg már a *Leveleskönyv* elején: „Ha az idő annyira elhánt-vetett egymástól, amennyiben tőlünk lehet, álljunk bosszút rajta és ha másképpen nem lehet, az írással beszéljünk egymással, talán végtire megúnja és egymás mellé teszi minket” (5. levél).

Szomorkás rezignáció sugárzik e szavakból, de bölcs belátás is, enyhe bizakodás és szelíd derű is, az összetartozókat szétszakító mostoha idő tudomásul vétele egyfelől, s a szebb napok felvirradtába vetett makacs és tántoríthatatlan hit másfelől.

S nem éppen ez-e az, amibe legmaradandóbb értékű Mikes magatartása?

1711 után hatalmi erőviszonyokon alapuló, egyéni sorsokon átsöprő politikai akarat szabta meg Magyarország helyzetét, ilyen erőkkkel pedig nem szállhattak szembe a rodostói emigránsok. Az európai nagypolitika malomkövei közt őrlődő, kétség és remény közt hánykódó bujdosóknak csak a lélek legmélyén szunnyadó optimizmus adhatott esélyt a megmaradásra, a szellemi túlélésre. E visszafogott, mértékletes, de szilárd eltökéltségből fakadó hit éltette Zágon törökföldre szakadt fiát sok éven át, s ez a bizakodás vezette tollát a *Leveleskönyv* megírásakor. Hitt benne, hogy a zordon végzet is „talán végtire megúnja” és egymás mellé engedi azokat, akik együvé tartoznak a közös nyelv, a közös műveltség, s a vérségi kötelékek eltéphetetlen szálaival.

Ezek a szálak pedig nem semmisíthetők meg, a szülőföld varázslatos vonzereje az idő múlásával sem gyengül meg, a szellemi kapcsolat pedig még az erőszak sem szakíthatja szét: többek között ezt sugallja Mikes példája, ez lehet leveleskönyvének egyik időtálló tanulsága.

III.

MÚLT ÉS JELEN

Irodalmunk Szent István-ábrázolásai

„Első király volt ő e hon felett,
S utolsó lesz, kit népe elfeled”
(Dobsa Lajos)

Négy évtizeddel halála után, 1077-ben keletkezett az első legenda államalapító uralkodónkról, a „magyarok apostoláról”, Szent István királyról. A *Legenda maior* a szentté avatást volt hivatva előkészíteni, így benne természetesen a kegyes király, a püspökségalapító, szerzeteseket pártfogoló, a szűkölködőket segítő, az evangélium igazságát hirdető, sokat imádkozó, „sokféle isteni fenyítés alatt rogyadozó”, de minden próbatételt kiálló, mély hitű egyéniség alakja rajzolódott ki. Egy ilyen István-kép alapján magától értetődő volt az 1083-ban sorra kerülő kanonizáció sikere, amellyel István a hitvalló (confessor) szentek csoportjába került, mint Európa számos uralkodója ekkortájt, így többek között II. Henrik német császár, Vlagyimir kijevi nagyfejedelem, Olaf norvég, Hitvalló Eduárd angol s Jámbor Róbert francia király. A hagiográfia modern kutatói joggal hangsúlyozzák e korai dinasztikus szentkultusz politikai jelentőségét, a szakrális legitimáció tekintélynövelő szerepét, hiszen a kereszténnyé lett Európa valamennyi államában lejátszódtak hasonló jelenségek. Így volt ez István király esetében is: kanonizációjával Szent László hatalma erősödött meg s nyerte el azt az elismerést, amely Magyarországon az Árpád-ház konszolidációjához

szükséges volt. Mindezt figyelembe véve lesz érthető, hogy néhány évtizeddel később a *Legenda minor* viszont új vonásokkal egészítette ki a nagyobb legenda király-képét: a karddal kezében hadakozó, ellenségeivel kíméletlenül leszámoló, árulókat megvakító-megcsonkító, keménykezű uralkodó kapott benne több teret, erősebb hangsúlyokat. Míg előbb a szentté avatás indoklása volt a cél, most már a szent király erélyes országlásával lehetett példázni a dinasztia erejét. A nagyobb legenda a *szent*, a kisebb a *lovag* eszményképét rajzolta meg s vetítette rá a király alakjára, ez a felfogás szolgált azután alapul – már csak a kettőt egyesítő *Hartvik-legenda* révén is – középkori István-ábrázolásainkhoz.

Szemben a középkori szent- és lovagkultusszal, a reneszánsz az alkotó, cselekvő, építő embert állította piedesztálra, a csodatevő képesség helyett a földi világ átformálásának képességét helyezte értékrendjének csúcsára. Mohács évében a *Karthauzi Névtelen* így írt István királyról: „A királynéval együtt minden esztendőben eljárvák vala ez országot, meglátogatván, nézögetvén minden szentegyházakat, kikben kívül-belül ha mi fogyatkozást láttanak, addég onnal el nem mentenek, mig szerével meg nem épöjtötték... ha kit látott-hallott restnek, tunyának lenni, megfeddötte, corrigálta...”

Szinte lehetetlen észre nem venni, hogy Mátyás-reminiszcenciák élnek ezekben a sorokban, a gondos építtető, minden részletre figyelő reneszánsz uralkodó vonásait lopja rá a „néma barát” István királyra. Nem mintha államalapítónktól az ilyesmi teljességgel idegen lett volna, de jellemzőnek ilyen mértékben e vonásokat csakis ez a kor érezte. Ezt csak megerősíti, hogy sok tekintetben hasonlóan nyilatkozott a protestáns prédikátor, Heltai Gáspár is. „Mikoron ezokaért az első István király, kit Szent Istvánnak is neveznek, királlyá lött volna, igen eszesen bírá az ő tisztit, mindenkoron szöme előtt viselé az Istent... És erősen olvassa valaha szentirást, és minden nehéz dolgokban megértéközik valaha tudós emberektől, kiváltképpen kedig a prédikátoroktól... Annakutána Szent István király követeket bocsáta mind a környülvaló országokba és mindenfelé békességet szörze és szövetségéseket szörze minden szomszédival” – írta *Magyar Krónikájában*. Majd Kupa lázadásáról, vereségéről, „négygyé vágatásáról” esik szó, a király azonban „nem

hivé el magát e nagy diadalomért, hanem alázatos lón”, s még ezen kívül is számos erénye volt, így például „minden éjjel ő maga, csak másodmagával kiment nagy zsák pénzekkel és úgy osztogatá azokat a szegényeknek”.

A prédikátorokra hallgató, anarchiát megfékező, rendteremtő, nem „hatalmaskodó”, adakozó uralkodó típusa – kell-e mondanunk? – a 16. századi protestáns magyarság királyeszménye volt, ezt mintázta rá Kolozsvár unitárius lelkésze első királyunk alakjára. A reneszánsz idején kibontakozóban lévő protestáns színezetű nemzetfogalom elsősorban Attila fejedelem és Mátyás király alakjában vélte megtalálni az ideális uralkodó mintáját, őket látta olyan erős kezű és sikeres hódítóknak, akikre büszkén hivatkozhat a nemzeti öntudat. Prágai András verse szerint Bethlen Gábor „Attilának két élő pallosát” hordozza oldalán, s miként Mátyás királytól a bécsiek, úgy félnek Bethlentől ellenségei.

Ezzel a protestáns hagyománnyal szemben alakult ki a 17. századi katolikus nemzetképzés, amely főként Szent Istvánra s a vele kapcsolatos Patrona Hungariae-gondolatra épült. Eszerint Magyarország Regnum Marianum, amelynek boldogulása az Istenanyától függ, az ő segítségét pedig a buzgó katolikus vallásosság biztosíthatja. Prédikációk, iskoladramák és egyházi népénekek egész sora sugallta ezt a tételt, amely mindmáig hatva megalapozta a hiedelmet: válságban Szent István és „Boldogasszony Anyánk” segítheti meg a magyarságot, amelynek jobb sorsa tőlük remélhető. Ebben a koncepcióban Szent István a barokk „athleta Christi” reprezentánsává lett, aki azonban nem csupán kegyes szent, hanem valóságos hérosz, s akit erényein kívül túlvilági erők is segítenek. Ezt a képet variálták a jezsuita iskolai színjátszás látványosságai a Kolozsvárott 1587-ben előadott tragédiától (Historia Sancti Stephani Regis) kezdve egészen a 18. század végén Nagyszombatban színre vitt, István királyt középpontba állító szcénáig. Szívesen propagálták ezt a beállítást a jezsuita templomok oltárképei is, amelyek az országfelajánlás jelenetét ábrázolták s ezzel sugallták a gondolatot: a magyarságnak szorongatott helyzetében a Mária által segített István király kultusza nyújthat támaszt s oltalmat. Különösen akkor vált hangsúlyossá ez a momentum, amikor a Szent Jobbot 1771-ben Mária Terézia vissza-

hozatta a raguzai domonkos szerzetesektől. Költemények egész sora üdvözölte ezt az eseményt. Faludi Ferenc például a királynő „érde-
meinek tengeréből” legfontosabbként emelte ki:

Megszerezted országunknak
Legjelesebb tetemit,
És megadtad oltárunknak
Az ő csudás ereit.
Nagy Leopold, olvashattad,
Fáradozott ezekért:
Nagy Teréza! tealattad
Rejtett kincsünk hazatért.
Megmutattad kis nyájadhoz
A te igaz szivedet,
Megmutattad országodhoz
Anyai szeretetedet.
Amit szívünk lelkünk kívánt,
Nagy-óhajtva keresett:
Örökébe hoztad Istvánt,
Ki Lajossal elveszett.

Ugyanerre az alkalomra írta Rájnis József *Szent István királynak jobb kezéről* c. versét. Eszerint e „szép örökség... kevesíti gondját” az országnak, amelynek most már nem kell félnie „vérben fürödő hadaktól”, semmibe veheti a „villogó kardok veszedelmes hangját”, s a nemzet „bátran örülhet”, hiszen reá „vigyáz szerető szemekkel e jeles kincsnek nagy-erős hatalma”.

E barokk István-felfogások és Szent Jobb-jellemzések máig érző hatása közismert, noha sem a túlzások elleni felszólamlás, sem pedig a kép további módosulásai nem jelentéktelenek. Az előbbire példa Őz Pálnak a felvilágosodás szellemében fogant gúnyirata a Szent Jobbról, amelynek kultuszát a ráció nevében utasította el: „ilyen arany időben... oly nagy homályban járni, hogy egy senyvett tsontot tiszteljetek”, nagy oktalanság szerinte. A 19. század elején azután az István-kultusz hangsúlyai átrendeződtek, módosultak, láthatóan a kibontakozó reformkor szellemi erővonalai mentén rendeződtek el.

Az új évszázadban Katona József négyfelvonásos „eredeti vitézi nézőjátéka” nyitja meg az István-ábrázolások sorát (*István, a magyarok királya*, 1813). E drámában a haza javára munkálkodó királyideál fogalmazódik meg, joggal mutatott rá a kutatás, hogy a *Bánk bán* uralkodójának, II. Endrének előképe jelenik meg e korai színjáték királyfigurájában. A magyar reformkorban, a nemzeti öntudat izmosodásának idején azonban nehezen feloldható ellentétet jelentett az ősi magyar tradíciókkal szakító, a Koppánnyal, Gyulával, Ajtonnyal szemben német lovagokra támaszkodó király nemzeti érzésének és történelmi szerepének együttes igazolása. Ezt az ellentmondást Berzsenyi nem tudta feloldani, amikor *Kupa támadása* címen 1815-ben drámaírásba kezdett, így az ő műve torzóban maradt. Úgy tűnik, reformkori nemzeti közgondolkodásunk nem az István-kultusz előtérbe helyezésétől s nem is a Szent Jobbtól várta a magyar sors jobbrafordulását, nem véletlen, hogy igazán színvonalas írói alkotás ekkoriban nem is született első királyunkról. Legfeljebb Hetényi János református lelkész, akadémikus *Sarolta és Adalbert* című „nemzeti hőskölteményszerű történetírási főstvény”-e érdemel említést, de az sem annyira esztétikai értéke, mint inkább egy sikeresen aktualizált gondolata miatt. Hetényi a felekezeti elfogultságokon felülemelkedő nemzeti összefogást akarta példázni István alakjával, azt, hogy „mily nagyszerű és fenséges valami a felekezeti gőzkörön följülemelkedett nézőpontból előadott s kimutatott kereszténység”.

Irodalmunk István-ábrázolásai akkor kaptak ismét nagyobb szerepet szellemi életünkben, amikor a magyarság függetlensége, majd állami létének integritása kérdőjeleződött meg. 1861-ben Dobsa Lajos ötfelvonásos drámája úgy szólt Istvánról, hogy a hangsúlyok az idegengyűlölet kifejezésére estek, s az önkényuralom korában ez természetes is volt. Ez okozza, hogy a darab költői értékei is felemássá váltak a gyakran didaktikusan beiktatott, indulatból fakadó kirohanások miatt, amelyek a vendégjogért „hálátlanul fizető”, népünket lenéző idegenek ellen irányulnak. Nyilvánvaló hadüzenet volt ez a darab a ferencjózsefi abszolutizmusnak, s hű tükre a kiegyezést megelőző közhangulatnak. Változást majd 1867 hozott: ezután lett az István-kultusz ismét elismert részévé nemzeti kultúránknak s a politikai konszolidációval az első királyunk életművében rejlő drámaiság is tompult.

Némi leegyszerűsítéssel talán azt is mondhatnánk: amíg a magyarság sorsa s európai helyzete rendezettnek látszott, addig irodalmunk István-ábrázolásaiban sem tűntek elő éles konfliktusok.

A helyzet alapvetően Trianon után változott meg, amikor úgy tűnt, a nemzet sorskérdéseit újra kell gondolni, európai helyét és szerepét át kell értelmezni. Babits Mihály 1924-ben Esztergomban járva tűnődött el a veszített világháború okozta csapásokon s a fájdalmas kérdőjelek között első királyunk alakját idézte meg *Szent király városa* c. versében:

Küzdeni? Más korok küzdtek könyvért, keresztért,
ostyáért és zászlóért: ez nekünk már
mind semmi volt. Mi már a Semmiért
harcoltunk, mint üres gép, barbár századok
harcánál szörnyebb harcot. Egymást vontuk az
ágyúk elé. Óh, Szent István király! a te
csatáid jobbak voltak. Karddal a
kard ellen! hogy a magyar ölyv galambként
üljön a szentek vállán...
Hol vagy István király? Bölcs vessződ kellene!
Balgán mentünk el és csonkán jövünk meg,
gyászmagyarok!

Babits szerint a szörnyű veszteségek láttán az istváni bölcsesség és erély kellene, ez adhatna biztatást a vert helyzetű „gyászmagyaroknak”.

Több eszmei töltéssel, lényegében ugyanezt az érzést, a nemzetföltés szorongató aggodalmát fogalmazta meg Sík Sándor *István király* c. háromfelvonásos tragédiájában 1933-ban. Az „idegen tenger” közepén egyedül maradt magyarság s a népe sorsán tépelődő uralkodó alakja kelt életre művében, ahol államalapító királyunk tragikus hőssé vált, miként tragikus sorsú lett a Trianon utáni Magyarország is. A Kelet és Nyugat egyként veszélyes szirtfokai közt hanyódo nép sorsa miatt önvádtól és kétségektől gyötört, öreg király látja, hogy országában nincs béke, pártütés honol s utód nélkül bizonytalan az a jövő, amelyért egész életét – sőt sok más magyar életét is – feláldozta. A Sík Sándor-darab egyik elemzője, Gockler Imre 1936-ban a Himnusz gondolatvilágával rokonította

e helyzetet, amelyben a magyarság számára a buzgó könyörgés maradt az egyetlen lehetőség. Mi inkább a Szózatához érezzük közelebbinek Sík Sándor gondolatait, ugyanis István helyzetének kilátástalansága, a hozott véráldozat nagysága szinte kikényszeríti a kérdést: lehetséges lenne, hogy mindez hiábavaló volt? Felelni pedig erre csak Vörösmarty szavaival lehet: „Az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért”.

A Sík Sándor darabjával majdnem egyidős Kós Károly-regény, *Az országépítő* (1934) viszont már alapállásában is optimistább, az építő, a magyarságot összefogó, az etnikai konglomerátumból államot szervező királyalakat mintázta meg, jelezve ezzel, hogy a két világháború közti magyar közgondolkodás István-képe sem egységes, s a nemzetfélétség mellett a nemzetépítés eszmeköre is államalapító királyunk örökségéből táplálkozott.

Szemlénk végén két modern István-értelmezés megemlézése látszik még célszerűnek és indokoltnak. Aligha érdektelen kérdés: jelenkori irodalmunk melyik interpretációt érzi időszerűnek, a tragikus, a nemzetfélétség szorongás megfogalmazását, vagy inkább az erélyes és sikeres államszervezőt, az országépítő alakjának megrajzolását?

Szabó Magda 1976-ban Debrecenben sikerrel bemutatott darabja (*Az a szép fényes nap*) talán leginkább a magyarság helykeresésének megfogalmazása: múlt és jelen, Kelet és Nyugat, hagyomány és korszerűség, nemzeti és európai ellentétpárjai feszülnek benne egymással szembe. A szerzőnő jobb drámaíró annál, mintsem hogy felelete egyszerű lehetne ezekre a kérdésekre. Egyfelől a megmaradást szolgáló kíméletlen keménység – Bönge és Emp megölése – nyer igazolást cselekményvezetésében, másfelől a tradíció felszámolásának tragédiája, a magyar sors kettős kötődésének érzékeltetése kap veretes költői megfogalmazást Gyula, Géza és Vajk dialógusaiban.

Úgy tűnik, elsősorban István alakjának és művének kettős jellege keltett napjaink irodalmában rezonanciát, hiszen Szabó Magda mellett Ratkó József Szent Istvánja (*Segítsd a királyt!*, 1985) is a helyét és identitását kutató magyarság drámájává lett. Az ő királyának lírai hevületű szavai fájdalmasan időszerűek lettek s a nemzet szorongatott helyzetéből fakadó panaszhangot erősítették minden eddiginél erősebbre. A háromezer soros verses dráma végén

a király az Úrhoz fordul s könyörgése magába sűriti a tragédia minden feszültségét:

Tanítsd meg, akik ellenünk uszulnak
és földeinket elcsipegetik
és sóvárognak falvaink iránt
és kiirtanák szülötte-szavunkat,
hahogy dicsérni Tégedet ne tudjunk,
és minden módon ártani akarnak,
tanítsd meg őket, Uram, haragodra!
S intsd meg, akik a szent munkát segélik
s hitre hajtott népedet pásztorolják –
örök hálát hogy tőled várjanak – mert
igen gőgösek immár, mintha ők
adták volna e földet is aláánk!
Juttasd eszükbe, ki vagy Te, uram,
s kicsodák ők! És tedd, hogy ne legyünk
gyalázatja a szomszéd nemzeteknek,
ne legyünk csúfja és játékai,
s messzire való maradékaink
rút járom alá ne vettessenek! Ámen.

Irodalmunk Szent István-ábrázolásainak e legfrissebb hajtásával zárva szemlénket, látható, hogy minden korszak megteremtette magának azt az István-képet, amelyre leginkább szüksége volt, amely legjobban meg tudott felelni dilemmáira. Első királyunkkal természetesen a most említetteknél jóval több írói alkotás foglalkozott, mi csupán a koronként legjellemzőbbeket vettük sorra, így is szembeötlő az a szoros kapcsolat, amely történelmünk sorsfordulói és István alakjának clőtérbe kerülése között mindig is fennállott.

Bocskai István alakja a magyar irodalomban

Kevés kiemelkedő politikusa van történelmünknek, akit utókora – főként Magyarország északkeleti vidékein – oly nagy megbecsüléssel övezett volna, mint a négy és negyed századdal ezelőtt, 1557-ben született Bocskai István fejedelmet. Neki állított szobrok, róla elnevezett intézmények sokasága beszél arról, hogy a Bocskai-hagyomány szervesen beépült múltunk joggal becsben tartott, méltányolt mozzanatainak sorába, az általa vezetett szabadságharcot nemzeti történelmünk legfőnyesebb lapjai közé számítja köztudatunk.

A magyar történettudomány már eddig is sokat tett az 1604–1606 közötti események feltárása és árnyalt bemutatása terén. Míg azonban a felkelés sodrában született diplomáciai iratoknak, politikusi levélváltásoknak, kiáltványoknak, röpiratoknak, hajdúszabadságleveleknek, protokollumok és naplók rá vonatkozó részleteinek egész sorát tette közzé a történeti kutatás, addig jóval kevesebb figyelmet kaptak a fejedelemtől szóló irodalmi alkotások. Nem mintha ezek teljesen ismeretlenek lettek volna a kutatók előtt, hanem mert az összegező áttekintés igénye nem merült fel idáig, így a magyar irodalom Bocskai-képe a maga sokszínűségében nem is rajzolódhatott ki. Néhány jól ismert, gyakran idézett vers mellé ma már – jórészt a Régi magyar költők tára 17. századi köteteinek jóvoltából – odailleszthetők az újabban előkerült vagy eddig kevés figyelemre méltatott költemények is, így megkísérrelhető a fejedelemtől szóló írói alkotások fő típusainak, témáinak és eszmei tendenciáinak számbavétele. Már csak azért is érdemes irodalmunk Bocskai-képének felvázolására vállalkoznunk, mert az írói alkotások gyakran olyan színekkel egészítik ki a história szereplőinek portréját, amelyeket a történeti dokumentumok nem tudnak felvillantani. A tényeken túl a kor hiedelmeinek, vélekedéseinek is hű kifejezője a költői szubjektivitás, érdemes tehát most ennek tükrében szemügyre venni a „bihari nagyúr” alakját, emberi és politikusi egyéniségét.

A Bocskai vezette szabadságharc történetének legátfogóbb, legterjedelmesebb költői feldolgozása kétségkívül *Bornemisza Váczai Menyhárt* Bereg vármegyei református prédikátor históriás éneke, amely közvetlenül a fejedelem halála után, 1607 elején keletkezett. Nagy kár, hogy a közel 400 strófás, másfél ezer sorból álló költemény csonkán maradt ránk, így a lángmarta, sárlepte, szüette kézirat csak hiányosan őrizhette meg az utókor számára a kortárs poéta szavait. A fennmaradt 250 versszak így is tanúsítja, hogy a Bocskai-párti lelkész a mozgalom teljes történetét feldolgozta: szól az álmosdi győzelemről, Petz János császári ezredes fogságba eséséről, a Gönc-Szántó-Tokaj útvonalon támadó Basta hadműveleteiről, később a királyi országrész meghódolásáról, a hajdúk sorozatos győzelmeiről. Három eseményről beszél az énekszerző különös részletességgel: Érsekújvár ostromáról és sikeres elfoglalásáról, Bocskai és Lalla Mohamed nagyvezér rákosmezei találkozásáról, végül pedig a fejedelem haláláról és temetéséről. Az élményszerű leírás arra enged következtetni, hogy a szerző – feltehetően Homonnai Bálint seregének prédikátoraként – személyesen is jelen volt ezekben az eseményekben, ezért a szemtanú hitelességével írhatott róluk. Bocskait így jellemzi:

Semmi kevélység őbenne nem vala,
Fejedelem módjára magát tartja vala,
Noha mindennek jó nem lehet vala,
Jókval magát ő szeretteti vala.

Mint a históriás énekekre általában, úgy erre a műre is jellemző, hogy az aprólékos pontossággal felsorolt tények és történetileg hiteles adatok mellé olykor a legképtelenebb hiedelmeket, fantázia szülte elképzeléseket is társítja. A szultán által Bocskainak küldött koronáról például – amely „különb különb színű kövekvel rakva” – olvassuk, hogy azt „régén Sándor királynak vitték vala”, vagyis Nagy Sándor macedón uralkodó volt. A kortársaknak ez a hiedelme beépült a Bocskai-párt politikai eszméi közé, s bizonyára nem jelentéktelen mértékben növelte a fejedelem tekintélyét.

A szabadságharc éveinek legtöbbet idézett, legismertebb költői terméke Debreceeni Szappanos János *Militaris congratulatio* (1604) című verse, amely az álmosdi győzelem utáni diadalittas hangu-

latban fogant, s többek között a felkelés ideológiájának egyik fontos elemét juttatta kifejezésre. A váradi káptalan levéltárosa a „vitézlő öltözetben, sisakban, fegyverben, lovakon nyergekben, sátor alatt mezőkben” szolgáló hajdúkatonák nevében üdvözli Bocskait, aki-ben a zsarnok uralkodóval szembeszálló, „mennyekből alászállott”, „isteni szabadítót” látja, aki a zsidó történelem hőseivel, Mózes-szel, Áronnal, Gedeonnal és Józsuéval állítható párhuzamba. Ez a gondolat – mint azt Benda Kálmán kimutatta – a kálvini állam-elméletben gyökerező ellenállási tanból táplálkozik, ezt használták fel a magyar rendek a Habsburg-ellenes mozgalom ideológiájának kialakításakor. A gondolat majd a Bethlen Gábort övező iro-dalomban fejlődik tovább, Prágai András verse Bethlenről szólva ugyanezt hangsúlyozza. Debreceni Szappanos János lendületes ritmusú, pergő rímelésű, az „mostoha Rudolphus” királyt és a „pilises papokat” támadó éneke Bocskai mozgalmanak első számú harci indulója, egyik leghatásosabb költői fegyvere lett.

De nemcsak a diadalittas „trombitazengés”, a szabadulást üdvözlő ujjongás kapott hangot a kor költészetében, hanem a békevágy, a harci zaj lecsillapításának óhaja is. A nagy humanista műveltségű főúr, Illésházy István például *Az Erdélynek siralmas éneke* című költeményében a szemben álló felek kibékítésére tett kísérletet, amikor így írt:

Básta nyújtsd hitödet, Bocskai kezedet, hogy egymásra nem törtök,
Nagy jó győzödelmet, éltig jó hírt, nevet így inkább szörözhattök,
Hogynem nagy károkkal, az körösztýén vérben mindketten

förtözöttök.

A vers túlnyomórészt az ország romlásának képeit sorakoztatja fel, a dúló-fosztó török, magyar, német, olasz, francia és vallon katonák pusztításait veszi sorra, a béketörekvés hiányát panaszolja. A költői szavakkal ecsetelt békevágy mögött azonban Illésházy-nak meglehetősen gyakorlatias törekvése is meghúzódhatott: ha ugyanis sikerrel közvetített volna az ellenfelek között, az uralkodótól kegyelmet nyerhetett volna, s birtokait is visszakaphatta volna. Ez azonban nem sikerült, így 1605 nyaratól már őt is a felkelők táborában találjuk.

A békepárt hangja mellett a kor költészetében helyet kaptak a

Bocskai-hívek kételyei, aggodalmai is, főként a felkelés során egyre erősödő török orientáció miatt. Egy *Márton* nevű, egyébként ismeretlen szerző így intette 1605 őszén a magyarokat:

Jól meglássátok ti, mit használhattok ti török tutorságával,
Ki oly mesterséggel, mint macska egérrel, játszott ti atyátokkal,
Ti is azt nyeritek, ha rá nem gondoltok, török társaságával.
Utálatos dolog, hogy keresztyén forog pogánnyal az táborban,
Mert Krisztus hívei, Mahumet ebei nem férnek egy akolban.

.....
Természeti ellen soha semmiképpen egy török sem szelídül,
Miképpen szerecsen, hogy az feredőben szappannal nem fejrül,
Azért jövődőben, az ki neki hiszen, bizonynyal megszegényül.

A már említett rákosmezei találkozás (1605. november 11.) után nagyon gyakori ez a hang; Illésházy és a Márton nevű szerzőn kívül a fejedelem szűkebb környezetéből is fel-felhangzik: Bornemisza Váczi Menyhárt históriás éneke ugyancsak tesz célzást a prédáló törökökre, Homonnai Bálint naplójában utal Török Bálint fogságának tanulságaira, *Bocatius János* kassai főbíró pedig latin költeményben fejezte ki aggodalmát a megbízhatatlan szövetségessel szemben. Valamennyien őszinte hívei a fejedelemnek; *Bocatius* például ötévi börtönt is szenvedett uráért, latin nyelvű költeményében pedig valóságos dicshimnuszot zengett Bocskairól. Igaz, a felkelés éveit megelőzően még Miksa császárról szóltak a kassai evangélikus főbíró díszítőjelzőkben és szuperlatívuszokban nem szűkölködő disztichonjai, ez azonban már csak azért sem jelent elvtelen pálfordulást, mert akkoriban még Bocskai is őszinte híve volt Bécsnek. A fejedelem nagyságának egyik oka talán éppen az, hogy mozgalma számára a korábban lojális, Habsburg-hű elemeket is meg tudta nyerni, s az adott pillanatban késedelem nélkül maga mellett tudta őket csatasorba állítani. *Bocatius* egyébként ő maga biztatta versírásra, s nem is akármilyen körülmények között. A Lalla Mohamed nagyvezérrel történt rákosmezei találkozás fényes külsőségektől kísért díszlakomája után a töröktől féltében remegő, étvágytalan, s a katonák közt zavartan csetlő-botló tudós humanistához így szólt a fejedelem: „Íme, *Bocatius*, elég anyag van már költemények írására!” „Igen, kegyes fejedelem – hangzott a válasz

–, csak volna elég idő, hely és tehetség hozzá!” Az esetet maga Bocatius beszéli el *Commentatio epistolica* című munkája 15. fejezetében.

A kor legjelesebb magyar költőjét, *Rimay Jánost* ugyancsak szoros kapcsolat fűzte Bocskaihoz. Ajtónállója, titkára, diplomáciai leveleinek fogalmazója volt Rimay, aki 1605 áprilisában, feltehetőleg épp a szerencsi országgyűlés idején lépett a fejedelem szolgálatába, s a felkelés egész időtartama alatt kitarzott mellette. Noha a Bocskai aláírásával elküldött levelek mindegyikéről nem állapítható meg pontosan a fogalmazó személye (ez lehetett akár a fejedelem, akár Kátai Mihály kancellár, akár Rimay), néhány levél stílusa mégis kétségtelenül Rimayra vall, aki a humanista retorika teljes fegyvertárát képes volt felvonultatni fejedelme érdekében. Joggal írja Eckhardt Sándor, hogy „Bocskai láthatóan propagandistának használja Rimayt”, mert egyes felvidéki városok vagy éppen főurak (pl. Thurzó György) megnyerése érdekében valóban szükség volt a hatásos stílusfordulatokra, tudós érvelésre, sőt a korban a meggyőzéshez elengedhetetlen antik exemplumok sorára is. Minderre bőven találhatunk példákat Rimay leveleiben, amelyek jól szerkesztett, manierista stíluséktményekben bővelkedő írások. Minden bizonnyal nem rajta múlt, hogy a levelekkel oly bőven ostromolt Thurzó Györgyöt végül mégsem sikerült rábírní, hogy „evezzon azért egy akarattal” a felkelőkkel, s a fejedelemhez pártoljon. Ezzel szemben a sikert eredményező levelek egyik szép példája a Thurzó Miklóshoz fejedelmi aláírással küldött Rimay-fogalmazvány, amelynek következtében a címzett néhány hét múlva át is állt Bocskai táborába.

Rimay versei azt tanúsítják, hogy a költő meggyőződéses híve volt patrónusának. Még akkor is igaz ez, ha hozzátesszük: a korábbi idevágó szakirodalom nézetünk szerint Rimay verseinek és a szabadságharcnak kapcsolatát eltúlozta. Az Eckhardt-féle kritikai kiadás tíz verset sorol a Bocskai táborában keletkezettek közé, s valamennyiben a mozgalom visszhangját véli felfedezni. Ezzel szemben csupán a Bocskai-epitáfium említi a fejedelem nevét, s az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű út meg harcias hangot, kurucos szólamokat, ez szólaltat meg Kölcsey himnuszáig nyomon kísérhető hazafias motívumokat. Az említett többi vers konkrét adatok nélkül, általában panaszkodik a „ha-

talmaskodók ellen”, „az anyaszentegyház háborgatói” ellen, az „ínség és nyomorúság okozói ellen”. E versek zsoltáros tónusú panaszáradata, töprengő rezignációja s olykor felcsendülő sztoikus békevágya a 17. század első éveinek hangulatát tükrözi, így ezek nagyobb valószínűséggel köthetők a szabadságharcot megelőző időkhöz, mint annak éveire. Az *Oh szegény...* kezdetű ének is inkább az 1605 előtti helyzetben foganhatott, ekkorra érvényes a helyzetkép:

Oh szegény megromlott, elfogyott magyar nép,
Vitézséggel nevelt hírrel vagy igen szép,
Kár hogy tartatol úgy mint senyvedendő kép,
Előmenetdre nincs egy utad is ép.

A továbbiakban a sérelmek felsorolásával igyekszik felrázni a magyarságot:

Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,
Seregéd szép száma fogy, s romol, szállton száll,
Inséged nő s árad, veled egy ágyban hál,
Bő étkeid helyett rakodik apró tál.

Joggal állapította meg irodalomtörténet-írásunk e versről, hogy a következő évszázadok kuruc nemesi lírája „az általa hangszerelt melódiát variálja, akkordjai századokon áthallanak”. Rímpárjai (nép-kép-szép-ép) – amelyeknek életrajzát Imre Mihály és Bán Imre vázolta fel – a magyar hazafias líra kedvelt formai elemeivé váltak, s a Himnuszban is ott zengenek (tép-nép).

Rimay egyik zsoltárparafrázisa, a *Tarts meg uram engem* kezdetű viszont már bizonyíthatóan a fejedelem szolgálatában álló költő verse, amely tanácsosi tisztségével kapcsolatos érzelmeit, elveit juttatja kifejezésre:

Tanáccsá tett minket
Az mi fejedelmünk
Ő ellene senki
Nem is áll ellenünk.

Mi dolgunkba azért
Bátraknak kell lennünk,
Akaratunk szerint
Mindent cselekedjünk.

A sztoikus-humanista költő e „psalmusból kimagyarázott ének”-kel kívánt erőt meríteni politikai feladata ellátásához: protestáns vallásosságának, sztoicizmusának és Bocskai-párti politikai állásfoglalásának ötvözésére, összehangolására tett kísérletnek tekinthető e verse abban a korban, amikor

A hit fél felé ment,
Mindent nagy álnokság
Elburított s bekent,
Szű hamissággal foly,
Jámborság clrcckent.

A felkeléshez kötődő versek záróakkordját jelentő latin nyelvű *Bocskai-epitáfium* végül a hadak élén álló diadalmas hadvezért mutatja be, a nagynevű hőst, Pannónia koronáját, akin nem fogott a fegyver, akit csupán a mérge győzhetett le. E vers – amelynek egyébként igen gazdag az utóélete, s több későbbi variánsa született – a legmeggyőzőbb bizonyíték Rimay hűségére, a fejedelem és ügye melletti elkötelezettségére nézve. A kutatás legújabban Rimaynak egy másik latin nyelvű Bocskai-epitáfiumát is feltárta (Ritoókné Szalay Ágnes előadása a keszthelyi Rimay-konferencián, 1982. május 19-én), s ebben a Bocskai–Mózes-párhuzam új elemmel bővül: Erdély fejedelmének sorsát a költő abban is hasonlónak láttatja a zsidó nép vezérével, hogy a korai halál mindkettőjüket megakadályozta az ígéret földjének elérésében.

Rimayn és Bocatiuson kívül Bocskai még egész sor író és költőt foglalkoztatott. A felkelés idején szűkebb környezetéhez tartozott *Péchi Simon*, az erdélyi szombatos irodalom legműveltebb képviselője, a kiváló hebraista; *Alvinci Péter*, akinek Bocskai-párti vitairata sajnos elveszett; *Petki János* főnemesi költő, a sztoikus filozófia elkötelezettje, de az ő udvarában szolgált az a *Szepsi Korotz György* is, aki majd néhány év múlva az abszolutizmus politikai elméletével foglalkozó, annak primitívebb változatához tartozó művet fordított magyarra (Bazilikon dóron, Oppenheim 1612). Ez az írócsoport „pennájával és elméjével” szolgált a fejedelem céljait, s a mozgalom ideológiáját volt hivatva kialakítani.

Mindezek alapján érthető, hogy Bocskai halálakor gyászversek egész kórusa hangzott fel. A legmélyebb fájdalom hangját csiszolt

költői eszközökkel *Az idvezült fölséges Bocskai Estvánnak, Magyar és Erdélyország fejedelmének szomorú haláláról szóló ének* ütötte meg, főként alábbi strófaival:

Kőszívű magyarság, kiben az pusztaság,
Megrögzött az rabság, újult az árvaság,
Micsoda parasztság téled, rongyos ország,
Ha most is vigasság dolgod és nyájasság.

.....
Magyarok pajzsa, igazság oszlopa,
Jók oltalmazója, gonoszok rontója!
Hová mégy az sírban, előlünk az porban,
Pásztor nélkül néma ez kevés juhocska.

Nem lehetetlen – bár nem is bizonyítható –, hogy ezt az éneket is Debreceni Szappanos János szerezte: a fejedelmet bemutató sorok és a költői képek mindenesetre a *Militaris congratulatio* szerzőjére emlékeztetnek.

A siratóversek másik típusa első személyben beszélteti a fejedelmet. *Az felséges Bocskai Estvánnak meghalásáról* címmel egy név szerint ismeretlen szerző Kassa városában a fejedelem szájába adja a gyilkosnak hitt Kátait vádló szavakat:

Oh átkozott ember, ki nekem ezt szerzé,
országommal együtt magamat elveszté,
megvött házaimat német kézben ejté,
Melyben én szívemet jaj hogy keserité.

A sirató- és búcsúversek modorában vcszi sorra az ének mindazt, ami a halott számára kedves volt, így Bocskai „Kassa szép városától”, „kincses Erdélyországtól”, palotáitól, az őt szerető „urak és köznépektől”, koronájától, országától búcsúzik, s közben gyilkosára szór átkokat.

Szinte kizárólag ez utóbbi motívum alkotja a gyászversek egy újabb változatának témáját. A *Cantio optima* szerzője Kátai szájába adja a szót:

Én, Kátai Mihály, világnak nagy példa,
Az Epicurosnak voltam tanítója,
Bachusnak, Venusnak, Voluptasnak fia,
Sardanapalusnak követője, társa.
Az Istennek nevét nyilván káromlottam,
Mulandó jószágért hitöm megtagadám,
Ellenségnek hazám, nemzetöm eladám,
Velem jó tött uram mérőggel itatám.

Ez a felfogás a Bocskai környezetében divatos kései reneszánsz neosztoikus morál megtagadásával vádolja Kátait, azt állítva, hogy az epikureista szenvedélyek vitték az árulás bűnébe. A szerző Bécs és Rómát, Pál pápát és Rudolf császárt tartja Kátai felbujtóinak, s végül levonja a didaktikus célzatú következtetést: így jár minden áruló!

Hasonló hírokat pengtet *Az fejedelemnek megétetőjéről és annak büntetéséről való ének* is. Kevélységgel, tehetetlenséggel vádolja a vélt gyilkost, szemére veti, hogy nem ismerte a Bibliát, Bocskai trónjára pályázott, s hálátlan volt patrónusával szemben. Valósággal forrnak, sisterognek az indulatok és szenvedélyek ezekben az énekekben, amelyekből egyébként a ránk maradt daraboknál valószínűleg jóval több forgott közkezen az 1607 utáni években. Ma már tudjuk – főként Nagy László kutatásaiból –, hogy a Kátait ért vádak teljesen alaptalanok voltak, a művelt, sztoikus szellemű, humanista főúr sokszor tanújelét adta Bocskai-hűségének. Jellemző azonban a közhangulatra, a fejedelmet övező érzelmekre, hogy halála felett sokáig nem tudott napirendre térni Erdély és az északkeleti országrész népe. Miként később Zrínyi Miklós esetében, úgy itt is a Bécsből szervezett gyilkosság gyanúja és hiedelme merült fel, ezért zengtek még sokáig a sirató- és gyászversek, amelyek megörökítik alakját „a jó emlékezetű Bocskai Istvánnak, ki mondaték magyarok királyának, Moldva, Havaselve és Erdély urának”.

A gyászversek hangulata mélyen beivódott a magyar közvéleménybe. Ezt jelzi többek között, hogy a Bocskai halálának évében született Kemény János egy fél évszázad múltán így írt róla *Önéletírásában*: „Ez igen jeles fejedelem volt, kevés idő alatt nagy dolgokat vitt véghez; ez telepítette az hajdú városokat az török

ellen nagy földnek bástyájául; egyébiránt az török Ecsedig, Kállóig, Szatmárig feljárt és holdoltatott. De oh boldog Isten! mely nagy kár lött hamar halála... Kátai Mihály maga hiteles cancellarius a méregétetővel vesztette volt el, kiért őtet is hívei koncról koncra hányták, darabolták, melyet német praktikából löttnek lenni tulajdonítottak.”

Bocskait valós történelmi tettei is a kiemelkedő magyar politikusok sorába emelik, az irodalmi hagyomány viszont a Bécs ellen hajdúkatonák élén harcoló fejedelem képe mellé a „német praktika” áldozatáét is odaállította, így emelkedett alakja a magyar függetlenség jelképeinek sorába, a Bethlen Gábor, Zrínyi Miklós és II. Rákóczi Ferenc nevével fémjelzett küzdelmek előfutárai közé.

Modern irodalmunk Bocskai-képe ebből a hagyományból alakult ki, de az egyébként meglehetősen szórványos feldolgozások egymástól eléggé eltérő összefüggés-rendszerbe helyezték alakját. Míg Bethlen Gáborról olyan nagy ívű regény készült, mint amilyen Móricz Zsigmond *Erdély-trilógiája*, addig a „hajdúkirály” sokkal kisebb szerepet kapott irodalmunkban. Egy szerzőpáros – Muth János és Vitos Gerő – 1920-ban ötfelvonásos tragédia címszereplőjéül választotta Bocskait, s benne főként a magyarságot méltatlanul ért sérelmek megtorlóját, a nálánál nagyobb hatalommal szembefordulni kényszerülő nagyurat láttatta. A Trianon utáni megrázkódtatás hangjai erősen érződnek a darabon, amelynek dialógusai gyakran túlzottan didaktikus szándékúak. A mű szerkezete széteső, gondolati anyaga is egysíkú, nem csoda, ha a fejedelem alakjának ez a megörökítési kísérlete szinte teljesen feledésbe merült. Később néhány ifjúsági regényben (pl. Fehér Tibor: *Hajdúk kapitánya*, 1965), valamint Passuth László egy művében (*Sárhányfog*, 1976) tűnt fel a „bihari nagyúr”, ezek a munkák azonban nem gazdagították jelentősebb új vonással a róla kialakult képet. Úgy tűnik, Bocskai korának kiélezetten ellentmondásos helyzetei különösen a drámaírók figyelmét vonták magukra, ennek tudható be, hogy az utóbbi évtizedben két színmű is kötődik témájával hozzá. Szabó Magda *Kiálts, város!*-ában az előjáték egyik szereplője, valamint a dráma cselekménye során gyakran emlegetett háttérfigura; újabban pedig Köteles Pál *Hajdúkirály* című drámájának (Napjaink 1982/2–4. sz.) főszereplője. Az utóbbi alkotás a fejedelmet mint korának ellentmondásai között

egyensúlyozó embert is igyekezett bemutatni. Az önmagával vívódó, a cél érdekében saját hajdúvezérét is vérpadra küldő, „fél ország” gondját felvállaló fejedelmet verseli meg legújabbán Magyar Lajos 1605. *Bocskai éjszakái* című költeményében:

Immár e harc s e népnek dolga
nem hágy nékem nyugodalmat,
Úgy néz reám, minden úgy néz,
mintha ama hajdúm volna.

A szabadság gondját s dolgát,
ahogy én így föl vállaltam,
a fejemet lékeltem meg:
matat benne egy fél ország.

A többféle megközelítési kísérlet után is, ma is, a „szablyás Bocskai” alakja a hit és szellem szabadságáért s az önálló állami létért küzdő hősként kapott helyet a história és az irodalom által kiformált köztudatban. Olyan hősként, aki – Illyés Gyula szavaival – „írást-írást se tudó hajdúi” élén mégiscsak az egyetlen győztes magyar szabadságharcot vívta meg, s a harc időszakának után a béke megteremtésére, elvi alapjainak kimunkálására is futotta erejéből: ezért hagyhatott fejedelemségének rövid két éve oly mély nyomot nemzeti történelmünkben és irodalmunkban egyaránt.

Modern regény a régi Erdélyről

Regény? Idézetgyűjtemény? Kommentár? Lélekrajz? Egyéni szemzőgű történelem? Bármelyik műfaji besorolást lehetne használni és indokolni, amikor Szabó Gyula *Ostorod volt-e Rodostó?* címen egybefogott és közreadott három művéről szólunk. Maga a szerző „történelmi különtudósítások”-nak nevezi őket, joggal, hiszen általuk „folyamatosan benne foroghatunk egy jó évszázad erdélyi históriájában”.

Nem most kezdett Szabó Gyula ezzel a műfajjal-stílussal-technikával kísérletezni, csupán folytatta azt, amit *A Sátán labdái* (1978) címmel elindított. Akkor „műfajteremtő remekmű”-ről beszélt a kritika (Görömbei András, 1979), s e minősítést a most megjelent trilógia igazolja. Él és fejlődik, tovább gazdagodik e sajátos Szabó Gyula-féle műfaj, amely valójában jóval több a tudósításnál, több a történelemnél, mert a múlt elmélyült átgondolásával mai kérdésekre, kínzó dilemmákra keres és ad válaszokat.

A három írás két év alatt, 1988–89-ben keletkezett, akkor, amikor az erdélyi magyarság sorsa vált kérdésessé, amikor a „menni vagy maradni?” kínzó dilemmája tépte-marta a lelkeket, a testi és szellemi lét egyaránt kereste a kiutakat, a túlélés esélyeit. Ekkor Szabó Gyula ismét a gyökerekhez hajolt le, múltbeli példákat keresett, két-három évszázaddal korábbi erdélyiekhez fordult tanácsért, lelki erőért, reményt növelő szellemi táplálékért. Mert – mint írja – „melléjük szegődve, belső világuk betűkbe öntött melegénél keresve talajt a lábunknak és sugarat a lelkünknek, megtanulhatjuk tőlük, hogy építhet az ember magának egy belső otthont, egy lelki szülőházát, és amíg az ember abban az otthonban nem adja fel a reményt, nem tesz le a jobb napok felvirradásának hitéről, addig az az otthon a megmaradás szállása, a veszedelmek átvészelésének vára. Olyan erősség, amit akkor sem vehetnek el tőle, ha minden egyébből kiforgatják.”

A „kiforgatás” veszélye a 17–18. századi erdélyi magyarokat több oldalról is fenyegette: belső egyenetlenség, meghasonlás és pártoskodás egyfelől, török pusztítás és Habsburg hatalmi törekvések másfelől. Ezek között egyensúlyozva, kétség és remény között

hánykolódva, súlyos veszteségeket szenvedve tudott mégis megmaradni az erdélyi magyar öntudat, amely jelentékeny szellemi energiát hagyományozott az utókorra.

E szellemi energiák közül a tudás tisztelete, a tudományban való fanatikus hit az elsődleges, ennek megtestesítője Apáczai Csere János, aki a Szabó Gyula-kötet első írásának hőse. A korabeli dokumentumokból felépített szövegen átsüt a hajdanvolt erdélyi tudós izzó tudányszeretete, amely közéleti felelősségvállalással, az európai kultúra erdélyi meghonosításának igénylésével, sőt követelésével párosul. Mélyről szakadnak fel Apáczai kérdései: „honnan van a mi házi tűzhelyeink körében is annyi gonosz család? ... az állami életben annyi megvásárolható bíró, annyi igazságtalan per, méltatlan adóztatás, zaklatás, zsarolás? És a nép körében annyi panasz, siránkozás, sóhajtás és jajgatás? És mindenféle annyi feldúlt ház, birtok és falu, romos város, piszkos utca, elcsúfított, ronda tér? ... honnan van annyi nagyon rosszul intézett közügy?”

Valamennyi kérdésre egy a felelet: akadémia, tudás, szellemi pallérozottság vezethet csak el az állapotok javulásához. Ezt akarta Apáczai, s ami még fontosabb: Erdélyben akarta ezt megvalósítani. Csüggesztő állapotok között, széthúzás és szegénység, háború és pusztítás, járványok és temetések között sem adta meg magát, konok kitartással hangoztatva a tudás, az ész mindenhatóságát. Az egyébként ismert székkfoglaló beszédek, levelek, dokumentumok szavai mélyebb értelmet nyernek Szabó Gyula kalauzolása nyomán, feltáruznak rejtve maradt összefüggések is, s máig ható erejűvé válnak a múltbeli eszmék. Ez a sajátos kollázs technika eredménye, ennek nyomán hajol össze múlt és jelen, s a história mai tanító-mesterré lép elő a mindkét korszakban benne lélegző szerző tolla nyomán. Szabó Gyulánál ugyanis nem sokan ismerhetik behatóbban a 17–18. századi Erdély történeti dokumentumait, emlékiratait, magánleveleit.

A mély Erdély-ismeret és hiteles történeti látásmód talán még inkább megmutatkozik a második esszében, az *Árváink* címűben. Az 1650-es évek végétől felbolydult, háborúba lépő s majd pusztító lángok martalékává váló fejedelemség valóban az árvák és özvegyek honává lett, a későbbi Árva Bethlen Katán kívül még nagyon sok nő – fiatal, idős egyaránt – kényszerült gyászra, magányra, „gyámolatlan” állapotra. A külső nyomás alatt megnőtt az Apafi-korban

a belső torzszalkodások száma és intenzitása, a magánlevelek elkomorultak, teli lettek panasszal, fájdalommal, megbántottsággal, keserőséggel. Szabó Gyula nemcsak ismeri, de valószínűleg betéve tudja a levelek szövegét, másképp aligha tudná az egymásra rímelő, egymásnak felelő részleteket összeilleszteni, hogy belőlük kike-rekcdjék a 17. század végi erdélyi érzélemvilág tükörképe, az akkor élt özvegyek és árvák, halott vagy fogoly férjeiket sirató erdélyi nők lelkisége. A jó rádióriporterekéhez hasonlítható itt az író munkája, csakhogy ő nem élő, hanem két-háromszáz éve halott személyiségeket faggat, s ők vallanak annak, aki jól tudja kérdezni őket. Maga az író háttérben marad, de kérdései lényegre irányítottak, célba találnak, ezért tárulnak fel a régi írásokból élő dilemmák, cleven fájdalmak, a helytállás ma is időszerű példái.

A harmadik „tudósítás” ismét egyetlen személyiségről szól, az emigráns Mikes lélekrajza, természetesen a *Törökországi levelek* és néhány misszilis levele alapján. Míg az „árvák” otthon szenvedtek a rájuk nehezedő fátum súlya alatt, addig a fejedelmi kamarás idegenben sóvárgott a szülőföld és szerettei után. Kétszeresen is ostor volt számára Rodostó: a hontalanság és „ügyvesztettség” csapása egyaránt sújtotta őt. Szabó Gyula az „édes nénének” szóló levelek bőséges idézése révén mutatja be a kettős ostorral vert, mégis élő reményt tápláló, hitét és bizakodását őrizgető száműzöttet, akinek személye a hűség örök példája, a csendes kitartás szimbóluma lett.

A három esszé közül ez utóbbi a leghosszabb, a rodostói lélek-állapot bemutatásához talán kevesebb idézet is elég lett volna. Újszerű és igen tanulságos viszont a kevéssé közismert misszilisek kommentáló idézése, belőlük az öregedő „édes bácsinak”, az emberi kapcsolatokra elemi erővel vágyakozó emigránsnak új arca rajzolódik ki. A fiktív rokon után az élőkkel létrejövő kapcsolat friss színeket varázsol a levelek stílusába, de mindez már csak szép végjáték lehet, néhány év múlva az utolsó bujdosót is elragadta a halál. A „tudósítás” befejező része, a *Summázat* szinte lírává oldja az eddig epikus formában előadott elemeket. A Szamost szemlélő író a mikesi sors mását pillantja meg a folyó képében: „a bal parton vannak a rossz dolgok, a bajok, az ostoros-kereszties nehézségek, a jobb parton pedig a könnyebb, vigaszosabb állapotok, s az azokhoz simuló reménykedések, bizakodások, hitek, ki-kiviruló kedvek. Van

tehát a rossz, a fekete bal part, amelyen többnyire az objektív, tényszerű baj-állapot verődik a kikerülhetetlen kényszerűség földmaró erejével, s van ezzel szemben, de mégis ugyanannak a folyásnak a kiegészítő másik feleként a jó, a zöld jobb part, amelyen jobbra a szubjektív lelki hozzáállás sodródik csendesen simuló, zöld virulást öntöző, fénylő-csillanó életerejével”.

Ezt az egyéni „hozzáállásban” rejlő életerőt tartja fontosnak Szabó Gyula a megidézett történelmi személyiségek magatartásában, ezt a mozzanatot szegezi szembe a „rettenetes árullatások”, „mérges praktikák” és „pártolkodások” idején fellépő melankóliával, csüggedéssel, önemésztéssel.

A história éltető-eleven megjelenítése, az egyéni magatartások minden korban érvényes típusainak megrajzolása: már ennyi is elegendő lenne annak kimondásához, hogy Szabó Gyula hármaskönyve jelentékeny értéke az új magyar prózának. Ő azonban ennél többet is ad: történelemszemlélete mögött felelős írói gondolkodásmód áll, országsors kerül mérlegre, a magyarság jövője lesz töprengése tárgyává. Gondolatait ódon zamatú, veretes nyelven mondja el, együtt láttatva múltat és jelent, így válik könyve maradandó értékűvé, eddigi életművének méltó folytatásává.

Régi irodalom – modern zene

(Kodály művészetének irodalmi gyökerei)

Zenetörténetünk nem ismer még egy szerzőt, akinek életműve oly sok és oly eltéphetetlenül szoros szállal kapcsolódna a magyar irodalomhoz, mint a Kodályé. Irodalom és zene szerves egységben történő szemlélete, a két művészeti ág találkozási pontjainak kitapintása nyilvánvalóan már egyetemi éveinek nagy élménye volt, hiszen a magyar–német szak és a Zeneművészeti Főiskola párhuzamos végzése bőven kínált alkalmat az összevetésre, a szintetikus látásmód kialakítására. „Ha nem járok egyetemre, ha nem foglalkozom a régi magyar irodalommal, sohasem találom meg a Psalmus szövegét, amit akkor még csak a szaktudósok szűk köre ismert” – vallotta később legnagyobb remekművéről, s ez a vallomás, úgy hisszük, bátran vonatkoztatható akár egész életművére is. Beöthy Zsolt és Gyulai Pál tanítványaként, az Eötvös-kollégium szellemi légkörében nevelkedett, de Horváth János munkássága, irodalomszemlélete ugyancsak nagy hatást tett rá. Mindezek nélkül természetesen még lehetett volna nagy zeneszerző, de a magyar irodalom, történelem, néprajz és zene azonos tőről fakadó sajátosságait, a hazai kultúra egységét aligha láthatta volna át olyan mélységig, mint ahogy azt életműve példázza.

A népi-nemzeti kultúra egészének képe lebegett szeme előtt, számára zene, irodalom, történelmi és néprajzi hagyományok nem alkottak elkülönült szférákat, valamennyit együttesen fogta át, valamennyiből egyszerre szívta a művészetét tápláló éltető nedveket. Térben és időben egyaránt érvényes ez. A Csallóköztől Brassóig, a Székelyföldtől Nyitraig, a bukovinai csángó falvaktól Zaláig és Somogyig járta az országot gyűjtőútjai során, megismerkedve eközben nemcsak a népi dallamvilággal, de a nép életével, erkölcsével és hiedelmeivel is. Azt tartotta, hogy a fa koronája olyan magasra nő, amilyen mélyre nyúlik gyökere a talajba. Ezért fordult figyelme a magyar kultúra térbeli kiterjedése mellett talán még fokozottabban annak időbeli mélységei felé, a finnugor dallamvilág tanulmányozásától a „a vérrel és dallal” teli 16. századon át a nem-

zeti klasszicizmusig, Petőfiig, Aranyig, s azon túl is a modernségig, Adyig, Weöres Sándorig.

A kérdésre, hogy nemzeti irodalmunkból mi jelentett számára legtöbbet, legigazabban azt válaszolhatjuk: a magyar irodalom egésze, régi és új harmóniája, irodalmunk mint folyamat, mint mindig új értéket termelő, de nemzeti jellegét a történelem viharaiiban is állandóan megőrző művészet. Nehéz lenne meghatározni azt az értéktípust, ami leginkább vonzotta őt, hiszen költészet és próza, egyházi és világi téma, régi és modern iránt egyaránt fogékony volt, feltéve, ha az az esztétikai mellett gondolati-etikai-érzelmi töltéssel is rendelkezett. Fél évezred magyar irodalmi terméséből válogatott, így valóságos irodalomtörténet lenne összeállítható azokból a szerzőkből és művekből, amelyeket megzenésített, vagy más módon figyelemmel kísért. Ha azonban a rendkívüli gazdagság és a szembetűnő egységesség ellenére is filológiai fogódzókat keresünk irodalomélménye jellemzéséhez, akkor mégis kiemelhető néhány jelenség, amely szemléletének és ízlésének kialakulásához elsőrendben hozzájárult. Ezek: 1. A 16. századi költészet; 2. a 17. századi próza; 3. a Csokonaitól Petőfiig, Aranyig ívelő kornak, a nemzetté válás időszakának lírája; 4. a modernség, a kortárs líra.

Nem kétséges, hogy Kodály számára a *Psalmus Hungaricus* százada, a reneszánsz és reformáció kora különleges mélységű és intenzitású élményt jelentett, talán a legmélyebbet a felsoroltak közül. Kultúránkat „egy remekbe tervezett, de félbe maradt szönyeghez” hasonlítja, amelybe „a történelem viharai bele-beletéptek, szálai elszakadva lengenek a szélben”. Majd így folytatja: „Nagyszerűen induló 16. századunkban a trójai mondakör már-már beleszövődött népünk gondolatvilágába, de elszakadt ez a szál is. Viharos korok elhallgattatták a »Trója nótájá«-t. Hovatovább nem énekelték már Árgirust sem az »Oly búval-bánattal az Aeneas király« nótájára. Pedig káprázatos elgondolni is, mi lett volna belőlünk, ha Árgirustól Petőfiig és Arany Jánosig töretlen marad a vonal.” Felfogása szerint ezt a 16. században megszakadt fonalat kell tovább vinni, a hagyományokból lehet kiépíteni a modern művészetet.

Remekműveket rangsorolni hiábavaló erőfeszítés. A Psalmust mégis a Kodály-zene egyik csúcspontjának tarthatjuk, mind hazai,

mind külföldi népszerűsége kellően igazolja ezt. De vajon mi okozza a darab rendkívüli varázsát, mi emeli e művet a Csokonai-, Petőfi- és Ady-szövegekre írt zenedaraboknak is fölébe? Nyilván nem Kecskeméti Vég Mihály költői talentumában keresendő a magyarázat, hanem inkább abban, hogy az óhéber zsoltárszöveg reformáció korabeli magyarítása már eleve két egymástól időben távoli kor líráját sűrítette magába, s az így felfokozott érzelmi töltéshez járult Kodály 1923-as élményvilága. A rövid néhány hónap alatt komponált remekműben egyén és közösség panaszszavai egymást felerősítve hangzanak fel, személyes háttérbe szorítottsága a közéletben s a Trianon utáni magyarság sorskérdései egyaránt felcsendülnek a zsoltár zenéjében. A Psalmus líráját a bibliai évszázadok csiszolták kristálytisztává, a magyar reformáció asszimilálta nemzetivé, s Kodály zsenialitása érzett rá újbóli időszerezésére. A nemzet sorskérdései ugyanolyan élességgel vetődtek fel a monarchia szétrobbanása, a világháború befejezése után, mint a vallási és politikai harcoktól, egyéni tragédiáktól hangos 16. században. Igaza van annak a zenekritikusnak, aki szerint Kodályban „a fővárosi megrendelés előtt már éretten ott szunyadozhattak a panasz, sírás és fohászkodás magasztos motívumai, a kórus égető hangzatai, a mű monumentális formájának körvonalai, csak így érthető, hogy egy nyár alatt elkészült a hatalmas partitúrával”.

Korántsem egyedül a Psalmus jelentette azonban számára a 16. századot. A protestáns énekhagyomány lírai panaszszavai egész életét végigkísérték, ennek jele, hogy 1939-ben Szkhárosi Horvát András *Vigasztaló énekének* (1544) szövegét dolgozta fel férfi és női karra egyaránt. A téma hasonló a Psalmuséhoz:

Semmit ne bánkódjál Krisztus szent serege,
Mert nem árthat néked senki gyűlölsége,
Noha ez világnak rajtad dihössége,
De nem hágy szégyenbe Krisztus ő felsége.

Vert helyzetben is bizakodás, a jó végső győzelme a gonosz felett, a veszély nagysága ellenére is töretlen hit: ezek a szólamok csendülnek fel innen is, ha már nem is az 55. zsoltárhoz hasonló elemi erővel.

Szenczi Molnár Albert szövegére (50. genfi zsoltár), Balassi-versekre (*Siralmas nékem, Szép könyörgés*), székely népballadákra írt énekkari és zeneművek jelzik, hogy Kodály rendkívül alaposan ismerte a reneszánsz századának magyar költészetét. Az *Argius nótája* címen írt tanulmánya (Etnográfia, 1920) nemcsak széphistóriáink e legjobb darabjának énekelt változatáról tájékoztat, hanem Tinódi históriás énekeit is új megvilágításba helyezi. A kor egész epikus költészetének rangemelését eredményezte megállapítása, amely szerint „a Gyöngyösinél tetőpontra ért és a 16. században már kezdődő kéttagú, szimmetrikus tizenkettes mellett egy osztatlan, aszimmetrikus tizenkettes” létével kell számolnunk, ebből pedig következik, hogy a Tinódi-típusú művek „sokszor megrótt darabosságát, zökkenőit nagyrészt eltüntetni” e tény figyelembevétele. Mindez bizonyítja, hogy Kodály irodalomtudósként is maradandó érvényű megállapítással járult hozzá a szaktudomány fejlődéséhez.

A 16. századnál korábbra csak elvétve, kivételesen nyúlt Kodály, mint például Janus Pannonius *Hunyadi János sírfelirata* című kis versének feldolgozásakor (1963). Valamivel többet merített a 17. századi közköltészetből, különösen a Vásárhelyi-dalokkönyv (*Ifjú-ság mint sólyommadár*), 1917-ben pedig a *Kádár István énekét* zenésítette meg. Ez utóbbi a rendkívül népszerű históriás halotti búcsúztatók közé tartozik, szövegváltozatainak és másolatainak egész sora ismeretes, még a 20. században is több szóbeli variánsát lehetett összegyűjteni. Ma már – a Régi magyar költők tára 17. századi sorozatának jóvoltából – megállapítható, hogy a fent felsorolt énekek a korabeli közköltészet legjavából valók, Kodálynak viszont e teljességre törekvő kritikai kiadás még nem állt rendelkezésére, így annál inkább elismerésre méltó az a kifinomult esztétikai érzék és széles anyagismeret, amely lehetővé tette e darabok kiválasztását.

Első pillantásra meglepő lehet, hogy a 17. századi prózát is Kodály külön figyelmet érdemlő élményei közt említjük. Az adatok azonban Pázmány, Zrínyi és Tótfalusi írásainak igen alapos ismeretét bizonyítják, noha közülük csak Zrínyi szövegére komponált zenét. Pázmány-élménye még nagyszombati gimnazista korából való, ahol naponta elment a „magyar bíboros Cicero” emlékhelyei mellett. Egy későbbi visszaemlékezésében panaszolja, hogy Nagyszom-

batban, az invalidusok templomában, „ahol egykor Pázmány és Zrínyi imádkozott”, most többnyire német dal zeng. De máskor is tollára szalad Pázmány neve, így többek között 1964-ben, amikor őt idézve, az ő szavait kölcsönvéve dicséri Mészöly Gedeon Homérosz-fordítását, amely „nem láttatik görögből csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyik, mintha először magyar embertől magyarul íratott volna”.

Zeneszerzőtől azt várhatnánk, hogy Zrínyi esetében inkább a verses művei – eposza vagy lírája – felé fordul figyelme, ehelyett Kodály *A török áfium* nehéz veretű, antik példákkal zsúfolt prózaszövegét veszi elő 1954-ben, s ebből komponálja *Zrínyi szözata* című vegyes kari darabját. „A hazaszeretet felelősségérzetét fogalmazza zenévé a nagyszabású alkotás” – írta róla a Szabad Nép kritikusa, amikor a mű első ízben, 1955. december 16-án elhangzott a magyar rádióban. Kodály a szöveget főként az Áfium bevezető és befejező részeiből merítette, de egy-egy kulcsmondatot középső részeiből is beillesztett, mindenütt gondosan vigyázva a szöveg-hűsége, legfeljebb egyes ragokat változtatott meg. A terjedelmes Zrínyi-szöveg elmélyült tanulmányozására vall a három fő motívum tömör kiemelése: 1. „Ne bántsd a magyart!”; 2. „Hic vobis vel vincendum vel moriendum est” (Itt győznöd vagy meghalnod kell); 3. „Szabjunk más rendet dolgainknak!” A zenetörténet Kodály énekkari művészetét szintézisének, csúcspontjának tekinti e művet, amihez csak annyit tehet hozzá az irodalomtörténész, hogy ehhez a bravúros zenei megoldásokon (szólampártechnika, monofonopolifon szakaszok mesteri váltogatása stb.) túl az erőteljes, markáns szöveg súlyossága, a Zrínyi-próza sodró lendülete is nagyban hozzájárult.

A 17. század harmadik nagy prózaírójáról, Tótfalusi Kis Miklósról nem zenével, hanem lírai hangvételű recenzióval emlékezett meg Kodály a *Mentség* megjelenésekor, 1940-ben. Joggal nevezi Eöszé László ezt az írást burkolt önvallomásnak, mert a kiváló erdélyi nyomdász sorsában a recenzens nem csupán a magánember tragédiáját, hanem az egész magyar kultúra megoldásra váró égető problémáját látja feltárulkozni. Ki volt a hibás a szűk látókörű értékpusztításért? – veti fel a kérdést. „A hibások azok – hangzik válasza –, akik elállják a legjobbak útját a nemzethez. Míg ezek el nem fogynak, még nem egy Tótfalusinak kell itt szenvedni...

Maholnap minden ember gazdasági szakértő, és gondosan ügyel a maga hatáskörében, hogy az ország anyagi javaiból semmi se vesszen kárba. Mikor kerül sor a legértékesebb nyersanyag és energiaforrás: a szellemi képesség megbecsülésére, gazdaságos, ésszerű felhasználására?”

Jól érzékelté Kodály, hogy a magyar barokk korában nem a költészet, hanem a próza fogalmazta meg a legsúlyosabb közösségi sorskérdéseket, nem csoda, ha figyelmét az kötötte le inkább. Akkor fordul ismét a kocka, amikor a felvilágosodás hajnalán Csokonai személyében ismét a líra foglalja el nemzeti irodalmunkban a vezető szerepet. A debreceni poétában a rokokó könnyedség, a játsszi hangulatok megfogalmazása ragadta meg: *A Fársáng búcsúzó szavai* s egy Csokonainak tulajdonított bordal („*Ha bort iszom, vidám vagyok...*”) megzenésítése jelzi ezt. Míg azonban Csokonai inkább csak üde színfolt Kodály palettáján, addig Berzsenyi fájdalmasan eleven élmény, komponálóképességét, művészi eszközeinek skáláját próbára tevő feladat. *A magyarokhoz* („*Forr a világ...*”) írott Berzsenyi-óda négyszólamú kánonjának katartikus hatásához alighanem csak a Himnuszé és a Szózaté mérhető, harmadikként ez iktatható nemzeti öntudatra ébredésünk patetikus zenei megfogalmazásai sorába. Legnagyobb sikerét minden bizonnyal az 1937-es Éneklő Ifjúság programjában érte el, amikor a Margitszigeten kétezer gyermek adta elő. Egészen más jellegű, de hasonlóképp nehéz feladatot jelentett *A közelítő tél* zenei nyelvének megtalálása, ahol a lélekhervasztó monotóniát a lefelé hulló hangsorok végül is mesterien visszaadják. *A Levéltöredék barátnémhoz* viszont ha lehet, még bonyolultabb képlet, hiszen a műfaj (levél!) intimitását kellett a hangoknak visszaadniuk. Igaza van Kerényi Györgynek, aki szerint „a megtartóztatás valóságos aszketikus remeklése ez a dal”. A többi Berzsenyi-vers (*Magányosság, A tavasz, Az élet dele*) már valamivel könnyebb kérdést jelentett, szabályos időmértékük (szapphói strófa) bizonyos értelemben kívánta is a zenei nyelvet. A niklai remete felelősségteljes magyarsága, tiszta klasszicista formavilága és erkölcsi tartása egyaránt vonzóerő lehetett, mindez együttesen eredményezte, hogy a 19. század irodalmából ő jelentette az egyik legmélyebb élményt Kodálynak.

A felvilágosodás és reformkor irodalmából figyelme részint a nagy

történelmi sorsfordulókhoz kötődő versek, részint a hangulatlíra és népi élet idilljei felé fordult. Férfikarok számára dolgozta fel Batsányi János *Franciaországi változásokra* című versét (1963), majd nem sokkal később Kisfaludy Károly *Mohács* című ódájának szövegét zenésítette meg. Mellettük a korabeli líra lágyabb tónusait képviselve Kisfaludy Sándor Himfy-dalainak egyike (*A bereknek gyors haszási...*) és Virág Benedek *Békességóhajítás 1801. esztendő* című versei tűnnek fel repertoárjában. Kölcsey négy költeményére (köztük a *Husztra*) szerzett dallamot, Vörösmarty-szövegekből pedig három kis kórusművet komponált (*Emléksorok Fáy Andrásnak, A nándori toronyőr, Magyarország címere*). Vörösmartynak *Liszt Ferenc*hez írt ódáját Kodály 1936-ban, a nagy zeneszerző halálának 50. évfordulójára zenésítette meg, erről írta a korabeli sajtó, hogy „a Liszt-év legnagyobb zenei eseménye... az új magyar muzsikának egyik nagyszabású ünneplő karéneke”. Garay János művének átdolgozásával alakult ki a *Háry János-szvit*, amelynek nagy külföldi sikere közismert. Messze kimagaslik azonban e század irodalmából Kodály Petőfi-élménye, amelynek egész sor dal köszönheti létét (*Szeretném itthagyni a fényes világot, Élet vagy halál, A székhelyekhez, Rab hazának fia, Csatadal, Isten csodája, A magyar nemzet, Hejh Büngözsdi Bandi*). A csúcson természetesen a megzenésített *Nemzeti dal* áll, amelyet 1956. szeptember 4-én mutatott be a Néphadsereg Művészegyüttese, s amelyről a Szabad Nép méltán írta: „Száz év óta sokszor próbálták zenébe önteni a Talpra magyart, a forradalom és szabadságharc nagyszerű szózatát; a legtöbb kísérlet hamarosan feledésbe merült. Kodály szerzeménye azonban megmarad, és bizonytal minden magyar férfikórus állandó ünnepi műsorszáma lesz”.

Míg Kodály Petőfit mint a forradalom és szabadságharc „viharmadarát”, népért-nemzetért élete példájával is kiálló váteszt tekinti, addig Arany Jánost mint népdalgyűjtő tudóst becsüli, ezt jelzi Arany-anyagának közzététele 1953-ban. Kettős tudományos feladatot oldott meg ezzel: egyfelől a 148 dallam kritikai kiadása az 1830-as évek magyar népdalkincsének feltérképezését jelentette, másfelől viszont „Arany verstani vizsgálódásainak zenei alapvetése”, s így költői gyakorlatának megértéséhez is kulcsot ad a kutatók kezébe. Petőfit szárnyaló dallamokkal, Aranyt a tudósnak

kijáró elismeréssel ajándékozta meg, így hajtott fejet nemzeti klasszikusaink e két legnagyobbja előtt.

Saját századából, élő kortársai közül Ady, Móricz Zsigmond, Balázs Béla és Weöres Sándor szövegei ihlették legerősebben Kodály művészetét. Egykori Eötvös-kollégista társához, Balázs Bélához szoros baráti szálak fűzték, verseit élénk figyelemmel követte, többhöz dallamot szerzett (*Éjjel, Az erdő, Kicsi virágom, Cinka Panna*). Móricznak egy színművéhez írt színpadi zenét (*Pacsirtaszó*), Weöres Sándor nyelvművészete, sajátos ezoterikus élményvilága pedig különösen elbűvölte őt (*Óregék, Norvég leányok, Békedal*). Legmélyebb élménye azonban Ady, akinek tragikus magyarsága, hagyományokból építkező modernsége, szintetizáló hajlama sok tekintetben rokonságot mutatott a kodályi ars poeticával. A megzenésített Ady-versek (*Sírni, sírni, sírni, „Ádám, hol vagy?”, Szapphó szerelmes éneke, Akik mindig elkésnek*) közül a *Felszállott a páva* című férfikar emelkedik ki, amelynek dallamát ugyanebben az évben egy falusi gyűjtőúton jegyezte le. A pezsdítő hangú Ady-szöveg miatt betiltott férfikar helyett rövidesen elkészíti a mű nagyzenekari variációsorozatát, amelyben most már „szöveg nélkül – s így betilthatatlanul – szólal meg az ismert népdal” (Eöszé László).

Áttekintésünk korántsem törekedhetett teljességre, de talán ennyi is elég annak illusztrálására, hogy Kodály páratlan fogékonyságot tanúsított a magyar irodalom reprezentáns értékei iránt. Ez azonban számára nem valami öncélú különködés, hanem világnézet és művészi-erkölcsi magatartás volt, mert egyén és közösség kulturált, humánus létét csakis a nemzeti öntudat szilárd talaján tartotta elképzelhetőnek. „Ha kialakul is valamilyen zenei világnyelv, ez csak kifejezőeszköz lehet: a mondanivalót azon túl is csak a maga talajából szívhatja minden nép” – írta 1939-ben. Életműve ennek az álláspontnak eleven példázata, a magyar irodalmi múlt ennek a kodályi világképnek elválaszthatatlan eleme, egyik legerősebb támpillére.

JEGYZETEK

I. A RENESZÁNSZ VONZÁSÁBAN

„AZ ORSZÁG MEG ANNAK LAKOSAI HASZNÁRA”

(Mátyás király emlékezete)

Elhangzott Mátyás király halálának 500. évfordulóján, 1990. április 24-én, a debreceni KLTE Könyvtárának jubileumi kiállításán, megnyitó előadásként. A témára vonatkozó legfontosabb szakirodalmi tétel BALOGH Jolán, *Mátyás király és a művészet*, Bp. 1985. Az évfordulóra, s azt követően is számos kiadvány jelent meg, ezek tovább árnyalják a Mátyás királyról és koráról kialakult összképet. A legfontosabbak az alábbiak:

Hunyadi Mátyás. *Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerk.: RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László, Bp. 1990.

Mátyás király 1458–1490, szerk. BARTA Gábor, Bp. 1990.

Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe, ed. by Tibor KLANICZAY, József JANKOVICS, Bp. 1994 (Studia Humanitatis, 10).

KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp. 1993 (Humanizmus és reformáció, 20).

TARNÓC Márton, *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541)*, Bp. 1994.

Rivista di Studi Ungheresi, vol. 4, *Numero dedicato alla memoria di Mattia Corvino nel V centenario della morte (1490–1990)*, Roma, 1989.

TRADÍCIÓ ÉS REPREZENTÁCIÓ (HUMANISTA SZERZŐK MÁTYÁS KIRÁLY UDVARI ÜNNEPSÉGEIRŐL)

Megjelent: It, 1995. 326–336.

1. Jacques HEERS, *Fêtes, jeux et joutes dans les sociétés d'Occident a la fin du moyen Age*, Paris–Montreal, 1971; Robert J. W. EVANS, *Rudolf II and his World. A study in intellectual history 1576–1612*, Oxford, 1973; Cesare VASOLI, *La cultura delle corti*, Bologna, 1980; *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp. 1987.

2. Alberto TENENTI, *La corte nella storia dell'Europa moderna (1300–1700)*, in *Le corti farnesiane di Parma e Piacenza (1545–1622)*, Roma,

1978; KLANICZAY Tibor, *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén)*, in *Pallas magyar ivadékai*, Bp. 1985, 104–123.

3. BALOGH Jolán, *Mátyás király és a művészet*, Bp. 1985, 29–32.

4. Antonius de BONFINI, *Rerum Hungaricarum decades*, tomus IV, ed. J. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Bp. 1941 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum); a mű forrásértékére, a szóbeli hagyomány szerepére vonatkozóan részletes elemzést nyújt KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp. 1973, főként 183 skk. (Humanizmus és reformáció 1.); dolgozatunkban Geréb László magyar fordítását idézzük (Bp. 1959).

5. Galeottus MARTIUS NARNENSIS, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Matthiae*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1934 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum); Jolán BALOGH, *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn (Matthias Corvinus und die Kunst)*, Graz, 1975, 4–8 (Forschungen und Berichte des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz, Bd. IV).

6. PETNEKI Áron, *Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, i. m. 281–290.

7. KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, Bp. 1988, 37. Az aula és curia fogalmak megkülönböztetésében óvatosabb álláspontot képvisel KUBINYI András: *A Mátyás-kori államszervezet*, in *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, Bp. 1990, 62–64.

8. Az Árpád-korban mindezek még nincsenek jelen a magyar királyi udvarban, vö. VÍZKELETY András, *Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője*, ItK, 1993, 584.

9. BONFINI, i. m. 123–124.

10. BONFINI, *Mátyás király*, válogatta, fordította és bevezette GERÉB László, Bp. 1943, 110 (9. sz. jegyzet).

11. *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp. 1972, 237–238.

12. BALOGH, i. m. 1985, 76.

13. PAJORIN Klára, *Janus Pannonius és Mars Hungaricus*, in *Klaniczay-émlékkönyv*, Bp. 1994, 67–68; Marianna D. BIRNBAUM, *Janus Pannonius, Poet and Politician*, Zagreb, 1981, 149.

14. BONFINI, i. m. 335.

15. *Török történetírók*, ford. THURY József, Bp. 1893, 261.

16. TÓTH István utószava, in Roland AUGUET, *Kegyeltenség és civilizáció. A római játékok*, Bp. 1978, 280.

17. GALEOTTO, i. m. caput 14.

18. MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Bp. 1984, 45.

19. *Janus Pannonius munkái... i. m. 237.*

20. BONFINI, *i.m.* 159.
 21. *Uo.* 292.
 22. TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...* Bp. 1969, 26.
 23. Nicolaus OLAHUS, *Hungaria*, edd. C. EPERJESSY, L. JUHÁSZ, Bp. 1938 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum), caput VII, 11. Vö. NÉMETH Béla, *Nicolaus Olahus humora*, in *Program és mítosz között* (500 éve született Oláh Miklós), Bp. 1994, 39–40.

JANUS PANNONIUS BÉKE-EPIGRAMMÁI

Megjelent: Hrvatska–Madarska, szerk. J. Damjanov, kétnyelvű horvát-magyar kiadás, Zágráb, 1995, 79–84, 349–357.

A téma szakirodalmának legfontosabb tételei: ;

HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931.

GERÉZDI Rabán, *Egy költői hírnév története*, It, 1962, 720–732.

GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp. 1968.

Janus Pannonius. Tanulmányok, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp. 1975.

BIRNBAUM Marianna, *Janus Pannonius, Poet and Politician*, Zágráb, 1981.

CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*, Bp. 1981 (Humanizmus és reformáció, 10.).

TÖRÖK László, *Catullus-hatások Janus Pannonius költészetében*, ItK, 1986, 617–636.

KLANICZAY Tibor, *Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban*, ItK, 1988, 1–19.

VADÁSZ Géza, *Janus Pannonius epigrammái*, Bp. 1994.

PAJORIN Klára, *Janus Pannonius és Mars Hungaricus*, Klaniczay-emlékkönyv, Bp. 1994, 57–72.

TÖRÖK László, *Janus Hungaricus, avagy filológiai barangolások a Janus-epigrammák magyar fordításainak birodalmában*, uo. 73–100.

MAYER Gyula, *Per l'edizione critica delle opere di Janus Pannonius*, in *Rivista di Studi Ungheresi*, vol. 4, Roma, 1989, 91–99.

KLANICZAY Tibor, *A régi magyarországi írók nemzeti hovatartozása*, ItK, 1973, 148–153.

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁCIÓ KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSI IRÁNYAI

Megjelent: Világosság, 1984/1, 34–40.

1. LUTHER Márton művei, I. Sajtó alá rendezte Masznyik Endre, Pozsony, 1904, 397.

2. THIENEMANN Tivadar, *Mohács és Erasmus*, Minerva, 1924, 1–65.

KERECSENYI Dezső, *Erasmus és Magyarország*, Tükör, 1935, 485–488, valamint *Kerecsényi D. válogatott írásai*, Bp. 1979, 137–142. NYIKOS Lajos, *Erasmus und der böhmisch-ungarische Königshof*, Zwingliana, 1937, VI/7, 346–274. TRENCSENYI-VALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp. 1941. GERÉZDI Rabán, *Erasmus és az erdélyi antitrinitáriusok*, in: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp. 1968, 355–371.

3. PAYR Sándor, *Cordatus Conrad budai pap, Luther jó barátja*, Ösvény, 1928, 23–64, és uo. 1929, 163–171. HAMANN, Gustav, *Conradus Cordatus Leombachensis*, Jahrbuch des Oberösterreichischen Muscalvereins (Linz) 1964, 250–278.

4. *Ausslegung der Evangelien*, Nürnberg, 1556.

5. HAMANN, Gustav: *Johannes Kresling*, Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte, 1965, 7–12.

6. HAMANN, Gustav, *Bartholomeus Francfordinus Pannonius, Simon Grynaeus in Ungarn. Ein Beitrag über den Humanismus und die Anfänge der Reformation in Ungarn*. Zeitschrift für Ostforschung 1965, 228–242, valamint KARDOS Tibor-DÖMÖTÖR Tekla, *Régi magyar drámai emlékek*, I. Bp. 1960, 157–159.

7. *Magyar humanisták levelei (XV–XVI. század)*, közreadja V. KOVÁCS Sándor, Bp. 1971, 546.

8. HUDÁK Albert, *Der Hofprediger Johannes Henckel und seine Beziehungen zu Erasmus von Rotterdam*, Kirche im Osten, 1959, 106–113.

9. *Magyar humanisták... i.m.* 533–538.

10. Uo. 603.

11. Uo. 453.

12. Uo. 623.

13. SÓLYOM Jenő, *Luther és Magyarország*, Bp. 1933.

14. A később kinyomtatott hitvallás bibliográfiai adatai: RMNY, 1053. Részletes clemzését BRUCKNER Győző végezte el: *Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére*, Miskolc, 1930, 65–92.

15. SÓLYOM, I.m. 92.

16. *Türkische Historien*, Frankfurt am Main, 1563. Das dritte Buch LIV. SUCHY, Michael, *Das türkische Problem in Ungarn im 16-ten Jahrhundert und die deutsche öffentliche Meinung*, in: *Gedenkschrift Martin Göring*, Wiesbaden, 1968, 46–59. A protestantizmus török-szemléletére vonatkozóan l. még KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi vilásképe*, Debrecen, 1943, 33.

17. SÓLYOM (I.m. 107.) szerint: „A politikai közvéleményt egyáltalán nem befolyásolta döntően a reformátor Luther”. A kortársak egészen másként vélekedtek, mint azt Oláh Miklós és Pisó Jakab fent idézett levelei mutatják.

18. REINERTH, Karl: *Humanismus und Reformation bei den Siebenbürger Sachsen*, Südostdeutsches Archiv (München), 1970, 56–76. WITTSTOCK, Oskar: *Johannes Honterus, der Siebenbürger Humanist und Reformator*, Göttingen, 1970, 15–35.

19. LUTHER, Martin: *Asztali beszélgetések*, válogatta, jegyzetekkel

ellátta és ford. MÁRTON László, Bp. 1983, 99–111. Új tanulmány erről KISS Emil, *Luther és az anabaptisták*, Theológiai Szemle, 1983, 230–234. A Luther–Münzer viszonyra vö. ENGELS, Friedrich, *A német parasztháború története*, Bp. 1965, 37.

20. Az idevágó gazdag nemzetközi szakirodalom eredményeit vö.: Antitrinitarism in the second half of the 16th century. Ed. by Robert DÁN and Antal PIRNÁT. Bp. 1982. Studia humanitatis 5.

LUTHER ÉS A MAGYAR MŰVELŐDÉS

Megjelent: Napjaink, 1983/12, 36–38; Lutherről, születésének 500. évfordulójára készült részletes tanulmányunk: Luther Márton és kora, TIT Történelmi Választmányának kiadványa, Bp. 1983, 1–38. Itt mind Luther műveinek kiadásaira, mind a vele foglalkozó szakirodalomra vonatkozóan részletes bibliográfia található.

HELTAI, A FABULAÍRÓ

A *Száz fabula* kiadásának (Európa Kiadó, Bp. 1987) utószavaként megjelent tanulmány kissé rövidített szövege. A mű eredeti kiadására vö. RMNY 219.

Az akadémiai szintézis megjelenése (1964) óta a szakirodalom új eredményeket ért el Heltai könyvkiadói tevékenységének feltárásában (VARJAS Béla, Magyar Könyvszemle, 1973, 290–314.), a *Magyar krónika* elemzésében (KULCSÁR Péter kísérő tanulmánya a faksimile kiadáshoz, Bibliotheca Hungarica Antiqua VIII, Bp. 1973), a *Ponciánus históriájának* bemutatásában (NEMESKÚRTY István, ItK, 1972, 555–579), valamint a *Háló* forrásvidékének feltérképezésében (SZÖRÉNYI László, Világosság, 1980, 639–643; BALÁZS Mihály, ItK, 1993, 167–196). A *Száz fabula* mintha háttérben maradt volna, így indokoltnak látszott önálló kiadását és újabb elemző méltatását megjelentetni. Gondolatmenetünkben támaszkodtunk BÀN Imre (Alföld, 1967, 1. sz. 71–72.), VELCSOV Mártonné (Néprajz és Nyelvtudomány, 1978/79, 47–70.) és PIRNÁT Antal (ItK, 1984, 137–149) megállapításaira, valamint SARKADY János utószavára az *Aiszóposz meséi* (Bp. 1969.) c. kötetben. A fenti kutatások összegzése már alapot ad egy új Heltai-monográfia elkészítésére, ezt az író jelentősége messzemenően indokoltta és időszerűvé teszi.

„AZ MAGYARI NYELVNEK DICSŐSÉGE” (BALASSI-ÉRTELMEZÉSEK, 1899–1994)

Az 1994 májusában tartott jubileumi Balassi-konferencia nyitóelőadásaként hangzott el Esztergomban. Rövidítve megjelent: Hitel, 1994/6.

1. ERDÉLYI Pál, *Balassa Bálint*, I–II. Bp. 1899, 5.
2. STOLL Béla, *Balassi-bibliográfia*, Bp. 1994. (Balassi-füzetek, 1.)
3. GERÉZDI Rabán, *Balassi Bálint utóélete*, ItK, 1968, 401.
4. ERDÉLYI, *i.m.* 225.
5. ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái*, ItK, 1913, 171–192, 405–450, valamint *úó: Balassi-tanulmányok*, Bp. 1972, 172–252.
6. BALASSI Bálint *Összes Művei*, I, szerk. Eckhardt Sándor, Bp. 1951, 192.
7. ECKHARDT, *i.m.* 450.
8. WALDAPFEL József, *Balassi költeményeinek kronológiája*, ItK, 1926, 183–210, 271–285, valamint *Ir. tört. Füz.* 15. Bp. 1927, 3–4.
9. *Uo.* 15–16.
10. HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben*, Bp. 1982, 30.
11. WALDAPFEL József, *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*, ItK, 1937, 142–154, 260–272, 354–365. *Uó.: Balassi lengyel kapcsolataihoz*, EPhK, 1941, 310–318. *Uó.: Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz*, ItK, 1927, 77–86.
12. BARLAY Ö. Szabolcs, *Adatok a petrarkizmus magyarországi történetéhez (Olasz petrarkista költők antológiája az erdélyi udvarban)*, ItK, 1966, 183–190.
13. DI FRANCESCO, Amedeo, *A pásztortjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, Bp. 1979.
14. ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp. 1941; *Uó., Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp. 1943.
15. *Balassa-kódex*. Bev. és jegyzetekkel közléteszi VARJAS Béla, Bp. 1944.
16. KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, in MTA I.OK, XI, 1957, 265–338.
17. KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője*, in *Reneszánsz és barokk*, Bp. 1961, 183–295.
18. *Uo.* 271.
19. RIMAY János *írásai*, összeáll. ÁCS Pál, Bp. 1992, 48 (Régi Magyar Könyvtár, Források 1.).
20. *Balassi Bálint Szép magyar komédiája, a Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák verset*, szerk. Mišianik–Eckhardt–Klaniczay, Bp. 1959.
21. KLANICZAY, *A szerelem költője*, *i.m.* 246.
22. VARJAS Béla, *Balassi és a hárompillérű verskompozíció*, in ItK, 1970, 487, 491.
23. JULOW Viktor, *Árkádia körül*, Bp. 1975, 5–64, főként 24.
24. Legújabbban pl. 99 *híres magyar vers és értelmezése*, Bp. Móra, 1994, 46.
25. NÉMETH G. Béla, *A könyörgés artikulációja a reménység jegyében (Balassi Bálint: Adj már csendességet)*, in *Új Írás*, 1977, 11–20.

26. *Irodalom I*, Bp. 1979, 209 (az idevágó rész Szegedy-Maszák Mihály munkája).
27. DI FRANCESCO, i.m.
28. Uő, *Balassi Bálint költészetének manierista vonásai*, in *ItK*, 1976, 633–658.
29. Uő, *A pásztorjáték... i.m.* 120–121.
30. CSANDA Sándor, *Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus*, Bratislava, 1973.
31. NEMESKÚRTY István, *Balassi Bálint*, Bp. 1978.
32. HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben*, Bp. 1982.
33. *Balassi Bálint Összes Versei*, közléteszi Horváth Iván, Újvidék, 1976 (Az Újvidéki Bölcsészettud. Kar Magyar Tanszékének kiadványa). Vö. még: *ItK*, 613–632.
34. KÖSZEGHY Péter, *ItK*, 1979, 218.
35. VARJAS Béla, *Balassi Nagyciklusa*, *ItK* 1976, 585–612.
36. HORVÁTH Iván, i.m. 217–218.
37. Uo. 259.
38. KÖSZEGHY Péter, *Elhárítva (Megjegyzések Horváth Iván Egy vita elhárítása című cikkéhez)*, *ItK*, 1989, 597–604.
39. Uő, *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás*, in *Hagyomány és ismeretközlés*, Salgótarján, 1988.
40. Uo. 7.
41. KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere*, Bp. 1992.
42. *Hitel*, 1993/5, 100–102.
43. *ItK* 1993, 721–727.
44. KOMLOVSZKI, i.m. 38.
45. BÁN Imre, *Balassi Bálint platonizmusa*, in *Eszmék és stílusok*, Bp. 1976, 122–139; uő.: *Il dramma pastorale italiano e la „Bella commedia ungherese” di B. Balassi*, in *Italia ed Ungheria*, Bp. 1967, 147–156; uő.: *Il petrarchismo di B. Balassi e le sue fonti veneziane e padovane*, in *Venezia ed Ungheria nel Rinascimento*, Firenze, 1973, 261–274; JAN SLASKI, *Balassi Bálint und die polnische Literatur seiner Zeit*, *Acta Litteraria*, 1983, 127–134; STOLL Béla, *Szövegjavítások Balassi verseihez*, *ItK*, 1974, 454–460; SZÖNYI György Endre, *Philip Sidney és Balassi B. recepciója*, *ItK*, 1989, 493–510; GÖMÖRI György, *Balassi B. és a korabeli lengyel költészet*, in *Nyugatról nézve*, Bp. 1990, 7–22; SZABÓ Géza, *Balassi B. nyelvvaltsága*, *ItK*, 1989, 562–565; A. MOLNÁR Ferenc nyelvi magyarázatait vö. *Jelentéstan és stilisztika*, Bp. 1974, 378–385; *Magyar Nyelvőr*, 1975, 474–479; uo. 1978, 208–213; *Magyar Nyelv*, 1976, 308–320; 429–435; 1977, 99–100; 1978, 399–413; 1979, 383–384; 504–512; 1980, 508–512; 116–120; BARLAY Szabolcs, *Balassi Bálint, az istenkereső*, Bp. 1992.

EGY RIMAY-VERS VILÁGA

Megjelent: *Studia Litteraria*, 1979, 25–34. Jelen elemzés újraközlése már csak azért is indokolt, mert az újabb Rimay-kiadás (Ács Pál, Bp. 1992) még a bibliográfiában sem regisztrálja.

1. NAGY László, *A végvári dicsőség nyomában*, Bp. 1978, 102–108. Az „Őszi ködbe fult remények” fejezetcím találóan fejezi ki a háború második szakaszának hangulatát.

2. *Rimay János Összes Művei*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp. 1955, 73 (A továbbiakban: RÖM).

3. Uo. 195–196.

4. *A magyar irodalom története*, II. Bp. 1961, 22.

5. KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimaynál*, ItK, 1970, 501–502, valamint: *Pannoniából Európába*, Bp. 1975, 70–71.

6. JULOW Viktor, *Arkádia körül*, Bp. 1975, 40.

7. NAGY László, I.m. 56.

8. BÁN Imre, *Néhány gondolat az imitatio elméletéről*, Jausz Béla Emlékkötet, Debrecen, 1976. 80. valamint uő: *Az imitatio, mint a reneszánsz arisztotalizmus esztétikai kategóriája*, *Filológiai Közöny*, 1975, 374–386.

9. VARJAS Béla, *Balassi és a hárompillérű verskompozíció*, ItK, 1970, 487.

10. Humanista történetírók, KULCSÁR Péter utószava, Bp. 1977, 1160–1161.

11. RÖM 227.

12. *Laskai János válogatott művei*, TARNÓC Márton bevezető tanulmánya, Bp. 1970, 33.

13. VARJAS, I.m. 480.

14. MERÉNYI VARGA László, *A manierista stíluseszmény Rimay levelében*, ItK, 1970, 503.

15. RÖM 434.

16. Uo. 234. ill. Balassiról 42.

17. ECKHARDT Sándor, *Bocskai és Rimay*, It, 1959, 478–480.

18. NAGY László, I.m. 108.

PÖNGÉSÉT KOBOZNAK...

Megjelent: *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSI Tibor, Bp. 1979, 225–235.

Az azóta publikált kritikai kiadás (RMKT XVII/12, p. 81, 736) a verset ismeretlen szerzőnek tulajdonítja, jelen elemzésre nem hivatkozik. A koboz hangszertörténeti bemutatását vö. HANKÓCZI Gyula, *Egy kelet-európai lantféle – a koboz*, *Etnographia*, 1988, 295–329. Ő sem vett tudomást majd

tíz évvel korábbi tanulmányunkról, a *Pöngését koboznak...* kezdetű verset pedig Rimay műveként idézi a Radvánszky-féle kiadásra hivatkozva.

1. *A magyar irodalom története*, II. szerk. KLANICZAY Tibor, Bp. 1964, 36.

2. A kódex tartalmának ismertetését adja STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp. 1963, 50–51.

3. *Rimay János munkái*, kiad. RADVÁNSZKY Béla, Bp. 1904. és *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, I. Bp. 1951, 511–512.

4. *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, bev. ESZE Tamás, Bp. 1953, 11 és 64.

5. *Rimay János Összes Művei*, kiad. és bev. ECKHARDT Sándor, Bp. 1955, 165.

6. VARGA Imre, *Tallózások Madách Gáspár körül*, ItK, 1968, 69.

7. TAKÁCS Sándor, *Rajzok a török világból*, II. Bp. 1915, 122. A végvári rendszer széthullására vonatkozó többi adat uo. 124.

8. *A magyar irodalom története*, II. Bp. 1964, 10.

9. HANKISS Elemér, *Kihez szól a vers?* in: *A népdaltól az abszurd drámáig*, Bp. 1969, 123–124.

10. SZELES Klára, *Kísérlet egy műelemzés-modell felállítására*, Filológiai Közlöny, 1972, 133–135.

11. RMKT XVII/1.

12. TAKÁCS S., I.m. I. 404. Részletesen ír a serkocsmák, sernevelők 16. századi elterjedéséről, megállapítja, hogy a századfordulóra a bornál olcsóbb sört a falusi csapszékekben „rovásra iszogatták”.

13. Francisci Parisi Papai Dictionarium Manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latino-Cermanicum, Cibinii, 1767, 202.

14. *A magyar irodalom története*, II, szerk. KLANICZAY Tibor Bp. 1964, 83.

15. *Szepesi Csombor Márton Összes Művei*, RMPE I, sajtó alá r. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSAR Péter, Bp. 1968, 247.

16. Vö. 4. sz. jegyzet: 64.

17. VARGYAS Lajos, *Magyar vers – magyar nyelv*, Bp. 1966, 84.

18. I.m. 18. Itt köszönöm meg SZUROMI Lajosnak az elemzéshez adott tanácsait.

BETHLEN GÁBOR ÉS A MAGYAR MŰVELŐDÉS

Megjelent Bethlen Gábor születésének 400. évfordulóján: Alföld, 1980/11, 57–61. A témáról vö. még TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp. 1978; uő., *Irodalom és művelődés Bethlen államában*, in *B. G. állama és kora*, szerk. KOVÁCS Kálmán, Bp. 1980; a Bethlen-féle művelődésfinanszírozásról vö. IMREH István, *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor korában*, Kolozsvár, 1992,

26–30 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 211.); új monográfia a fejedelemről: CSETRI Elek, *Bethlen Gábor életútja*, Bukarest, Kriterion, 1992. A témára vonatkozóan sok új adatot tartalmaznak még a fent említett jubileumra megjelent szövegkiadások: *Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. MAKKAI László, Bp. 1980 (Bibliotheca Historica), valamint *Bethlen Gábor krónikásai*, szerk. MAKKAI László, Bp. Gondolat, 1980.

II. A BAROKK JEGYÉBEN

KATOLIKUS MEGÚJULÁS ÉS BAROKK MŰVELTSÉG

Készült a *L'epoque de la Renaissance*, vol. IV. számára, melynek szerkesztését Klaniczay Tibor kezdte el. Magyarul megjelent az I. egri barokk-konferencia kötetében (*Az egyház és a barokk*, Eger, 1993). A téma legfontosabb szakirodalmi tételeit kísérli meg közreadni alábbi bibliográfiánk.

Általános művek

ASOR ROSA (Alberto), *La cultura della controriforma*, Roma–Bari, 1974.

BOZZA (Tommaso), *La riforma cattolica*, Róma, 1972.

CRISTIANI (L.) *L'Église a l'époque du Concile de Trente*, Paris, 1948.

Geschichte des Konzils von Trient, ed. Hubert JEDIN, Freiburg in Breisgau, T. I. (1951), II. (1957), III. (1970).

GUTIERREZ (C.), *Trento, un concilio para la union*, T. I–III. Madrid, 1981.

Handbuch der Kirchengeschichte, ed. Hubert JEDIN, IV. (Reformation, katholische Reform und Gegenreformation), Freiburg–Basel–Wien, 1975.

JEDIN (Hubert), *Katholische Reform oder Gegenreformation? Ein Versuch zur Klärung der Begriffe nebst einer Jubiläumbetrachtung über das Trienter Konzil*, Luzern, 1946.

PASTOR (Ludwig), *Geschichte der Päpste seit dem Ausgange des Mittelalters*, T. XVI, Freiburg in Breisgau, 1886–1933.

POLGÁR (László), *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jesus*, 1901–1980, T. I–II. Roma, 1981–1983.

PRODI (Paolo), *Riforma cattolica e Controriforma*, Milano, 1964. (Nuove Questioni di Storia Moderna, I.).

I.D., *Il sovrano pontefice*, Bolona, 1982.

RABE (Horst), *Reich und Glaubensspaltung (Deutschland 1500–1600)*, München, 1989.

SCHNÜRER (Gustav), *Katolische Kirche und Kultur in der Barockzeit*, Paderborn, 1937. *Das Weltkonzil von Trient*, ed. Georg SCHREIBER, T. I–II. Freiburg, 1951.

Szövegkiadások

Acta genuina ss. oecumenici Concilii Tridentini, ed. A. THEINER T. I-II. Agram, 1874.

Bibliotheca Missionum, begonnen von R. STREIT, fortgef. von J. DININGER, T. I-XXVI, Münster-Aachen-Freiburg im Breisgau, 1916-1968.

Concilium Tridentinum Diariorum, Actorum, Epistularium, Tractatum nova collection, ed. Görres-Societes, T. I-XIII, Freiburg im Breisgau, 1901-1961.

EYMERICH (Nicolau) et PENA (Francisco), *Le manuel des inquisiteurs*, introd. Louis SALA-MOLINS, Paris, 1973.

Index des livres interdites, directeur J. M. BUJANDA, ed. de l'Université de Sherbrooke, T. I-VI, 1985-1990. sqq.

Indices der verbotenen Bücher, ed. Franz Heinrich REUSCH, Tübingen, 1885.

Institutum Societatis Jesu, T. I-III, Florentinae, 1892-1893.

Katholische Kontroverstheologen und Reformer des 16. Jahrhunderts ed. Wilbirgis KLAIBER, Einführung von Remigius BÄUMER, Münster in Westphalen, Aschendorf, 1978.

Monumenta Ignatiana. Series prima, T. I-XII, Martiti, 1903-1911; ser. secunda, Roma, 1955; ser. tertia, Roma, 1934-1938; ser. quarta, Roma, 1943-1965.

Monumenta Historica Societatis Jesu, T. I-CXXXI, Martiti-Roma, 1894-1987. sqq.

Monumentorum ad historiam Concilii Tridentini potissimum illustrandam spectantium amplissima collectio, ed. J. Le PLAT, T. I-VII, Löwen, 1871-1887.

Ratio studiorum et institutiones scholasticae Societatis Jesu per Germaniam olim vigentes, T. I-IV, ed. Georg Michael PACHTLER Berlin, 1887-1894.

Szakirodalom

ASTRAIN (Antonio), *Historia de la Compania de Jesus en la Asistencia de Espana*, T. I-VII, Madrid, 1902-1925.

BAUERREIS (Romuland), *Kirchengeschichte Bayerns*, T. IV, Augsburg, 1965.

BERTELLI (S.), *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*, Firenze, 1973.

BETTRAY (J.), *Die Akkomodationsmethode des P. Matteo Ricci S. J. in China*, Roma, 1955.

BRODRICK (James), *Robert Bellarmine, Saint and Scholar*, London, ID., Saint Francis Xaver, London, 1952.

COSTA (L. de la), *The Jesuits in Philippines (1581-1768)*, Manila, 1961.

D'ADDARIO (Arnaldo), *Aspetti della Controriforma a Firenze*, Roma, 1972.

- DELUMEAU (Jean), *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*, Nouvelle Clio 30 bis, Paris, 1985.
- DICKENS (A. G.), *The Conter-Reformation*, London, 1968.
- DUHR (Bernhard), *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert*, T. I, Freiburg im Br., 1907.
- GRAVES (R. L.), *Society and Religion in Elizabethan England*, Minnesota, 1981.
- GRENDLER (Paul F.), *The Roman Inquisition and the Venetian Press (1540-1605)*, Princeton, 1977.
- GUIBERT (Joseph), *La spiritualité de la Compagnie de Jesus*, Roma, 1953.
- HANKE (L.), *Colonisation et conscience chretienne au XVI siecle*, Paris, 1957.
- HOLZAPFEL (Helmut), *Nordische Kirche unter dem Kreuz*, Würzburg-Zürich, 1963.
- LEA (Henry Charles), *A History of the Inquisition of Spain*, T. I-IV, New York-London, 1907.
- LYNN (A. Martin), *The Jesuit Mind: the Mentality of an Elite in Early Modern France*, London, 1988.
- NICCOLINI (Benedetto), *Ideali e passioni nell'Italia religiosa del Cinquecento*, Bologna, 1962.
- PETERI (János), *Az első jezsuiták Magyarországon*, Roma, 1963.
- PETROCCHI (M.), *La Controriforma in Italia*, Roma, 1947.
- PRODI (Paolo), *Il Cardinale Gabriele Paleotti (1522-1597)*, T. I-II. Roma, 1959-1967.
- RODRIGES (Francisco), *Historia da Companhia de Jesus na Asistencia de Portugal*, T. I-IV, Porto, 1931-1950.
- RONCALLI (A.), *Il Cardinale C. Baronio*, Roma, 1961.
- SCADUTO (Marie), *Storia della Compagnia di Gesu in Italia*, Roma, T. III. 1964. T. IV, 1974.
- SCHMIDT (Peter), *Das Collegium Germanicum in Rom und die Germaniker*, Tübingen, 1984.
- SCHRÖTELER (Joseph), *Die Erziehung in den Jesuiteninternaten des 16. Jahrhunderts*, Freiburg im Br., 1940.
- SIERRA CORELLA (Antonio), *La censura en Espana. Indices catalogos de libros prohibidos*, Madrid, 1947.
- STASIEWSKI (Bernhard), *Reformation und Gegenreformation in Polen, in Katholisches Leben und Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung*, Münster in Westphalen, 1960.
- TOMEK (Ernst), *Kirchengeschichte Österreichs*, T. II. Innsbruck, Wien, 1949.
- VERESS (Endre), *Matricula et acta hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, T. II. (Roma, Collegium Germanicum et Hungaricum), Budapest, 1917.
- VILLOSLADA (Roberto), *Storia del Collegio Romano dal suo inizio (1551) alla soppressione della Compagnia di Gesu (1773)*, Roma, 1954.

VISCONTI (A.), *L'Italia nell'epoca della Controriforma (dal 1516 al 1713)*, Milano, 1959.

ZEEDEN (Ernst W.), *Die Entstehung der Konfessionen*, München-Wien, 1962.

STÍLUSVÁLTÁS NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS KÖLTÉSZETÉBEN

Megjelent: ItK, 1974, 330-338.

1. FÜLÖP Endre, *Nyéki Vörös Mátyás tizenhetedik századbeli költő*, Figyelő, 1878, V. 231; IMRE Lajos, *Nyéki Vörös Mátyásnak egyik énekéről*, Figyelő, 1883, XIV, 151.

2. KÖMÜVES Nándor Kolos, *Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái*, Csorna, 1918.

3. SZABADY Béla, *Barokk költő Győrött a 17. században*, Győri Szemle, 1936, 62.

4. KLANICZAY Tibor, *A magyar barokk irodalom kialakulása*, ItK, 1960, valamint *Reneszánsz és barokk*, Bp. 1961, 384.

5. BITSKEY István: *A manierizmus barokkba hajlása Nyéki Vörös Mátyás költészetében*, Studium II, Debrecen, 1971, 105-110.

6. RMKT XVII/2. 456.

7. A Vulgátát az alábbi kiadásból idézzük: *Biblia Sacra Iuxta Vulgatum versionem* I-II. (Adiuvantibus Bonifatio Fischer etc.) Stuttgart, 1969. Utalószámaink mindig ennek a kiadásnak számozását követik. A szöveg egyébként megegyezik a Nyéki könyvtárában meglévő (RMKT XVII/2. 433.) *Biblia cum postillis Nicolai de Lyra (Pars 2.)* Nürnberg, 1485. *Liber Psalmorum* szövegével.

8. *Vierstimmiges Psalmenbuch: Das ist Psalmen Davids*. Durch D. Ambr. Lobwasser in Teutsche Reymen gebracht... Bern, 1710, 142.

9. Lobwasser német szövegét vö.: ItK. 1974. 331.

10. ALEXA Károly, *A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben*, ItK, 1970, 295.

11. Manfred WINDFUHR, *Die barocke Bildlichkeit und ihre Kritiker. Stilhaltungen in der deutschen Literatur des 17. und 18. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1966, 205.

12. SZIGETI József, *A fiatal Balassi Bálint. A mű és kora c. kötetben*, Bukarest, 1970, 262.

13. EVANS: *Magical Jewels of the Middle Ages and the Renaissance*, Oxford, 1922.

14. ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok* (Összeállította KOMLOVSZKI Tibor), Bp. 1972, 301, valamint HORVÁTH Sándor, *A Physiologus (A természetismerő, a természetbűvár)*, Ethnographia, 1923, 19-21.

15. BORNEMISZA Péter, *Válogatott írások*, Bp. 1955, 21-22.

16. *A magyar irodalom története*, II. Bp. 1964, 22.
17. KLANICZAY Tibor: *A magyar barokk irodalom kialakulása*, in *Reneszánsz és barokk*, Bp. 1961, 388–389.
18. BÁN Imre Aeternitas-elemzését vö. *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp. 1979, 235–256.
19. Ivan Gundulič zsolttárfordításaiban ugyancsak a dekorativitás igénye érezhető; monográfusa így ír róla: „Statt der prägnanten Konturen des Urtextes eine schimmernde Oberfläche, die nur undeutlich das Eigentliche erkennen lässt, das im Schillern der prunkenden Dekoration undeutlich wird.” A psalmusok fordítása „deutlich spürt man den Einfluss des Manierismus”. Vszelovod SETSCHKAREFF: *Die Dichtungen Gundulič und ihr poetischer Stil*, Bonn, 1952, 48.
20. RMKT XVII/2. 406.
21. ANGYAL Endre, *A manierista Nyéki Vörös Mátyás*, ItK, 1970, 512–519.

LÉPES BÁLINT ÉS AZ OLASZ „SEICENTO” STÍLUS

Megjelent a Klaniczay-Emlékkönyvben, Bp. 1994, 334–343.

1. JENEI Ferenc, *Adalék Lépes Bálint könyvtárához*, in *Györi Szemle*, 1935, 138–139.
2. KLANICZAY Tibor, *A magyar barokk irodalom kialakulása*, in *Uő, Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961, 381.
3. FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I, Pest, 1868, 177.
4. KOLTAY-KASTNER Jenő, *A magyar irodalmi barokk*, in *Budapesti Szemle*, 1944, 117.
5. BÁN Imre, *A magyar barokk próza változatai*, in *It*, 1971, 477–480; valamint *Uő, Eszmé és stílusok*, Bp., 1976, 188–190.
6. BITSKEY István, *Nemzetközi barokk-kutatás és magyar barokk irodalom*, in *MTA I. OK*, 1979, 255–256.
7. *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, s.a.r. JANKOVICS József, Bp.–Szeged, 1981, 202 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 5).
8. *Uo.*, 206.
9. LÉPES Bálint, *Az halandó és itéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre*, Prága, 1616, előjáró levél, 7.
10. JANKOVICS, *i. m.*, 248.
11. RMNy 1119, 1146.
12. *Lexikon für Theologie und Kirche*, Hrsg. von M. BUCHBERGER, Bd. III, Freiburg in Breisgau, 1931, col. 438.
13. *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon*, 2. Aufl., Hrsg. HERGENRÓTHER und KAULEN, Freiburg in Breisgau, 1882, III. 2107.
14. Werner WELZIG, *Katalog gedruckter deutschsprachiger katholischer Predigtsammlungen*, Bd. I, Wien, 1984.

15. Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Bp., 1991, 245.
16. LÉPES Bálint, *Polkoltól rettentő [...] tükör*, Prága, 1617. Epistola dedicatoria, A3.
17. LÉPES, *i. m.*, 1616, előjáró levél, 5.
18. Gabriello INCHINO, *Prediche sopra i quattro novissimi*, in *Venetia*, 1601. A bécsi Nationalbibliothek 19 D 72. raktári számú példányát használtam.
19. *Conciones de quator hominis novissimis [...] interprete F. Antonio Dulcken cartusiae Coloniensis Alumno*, Coloniae Agrippinae, 1609.
20. LÉPES, *i. m.*, 1616, 10.
21. Ezt a momentumot részletesen vizsgálta LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt (Egy formula rövid életrajza)*, in *ItK*, 1989, 229.
22. INCHINO, *i. m.*, 12.
23. *Conciones...*, *i. m.*, 26.
24. LÉPES, *i. m.*, 1616, 37.
25. INCHINO, *i. m.*, 20.
26. LÉPES, *i. m.*, 1616, 56–57.
27. BÁN Imre, *i. m.*, 190.
28. OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, in *ItK*, 1982, 436–448.
29. PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája*, II, Bp., 1890, 581–582.
30. KLANICZAY, 2. jegyzetben *i. m.*, 361–436.

PÁZMÁNY GRÁCI VITAIRATAI

Megjelent a Pázmány Péter emlékezete (Róma, 1987, 181–196) c. kötetben, Pázmány halálának 350. évfordulóján.

1. ÓRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, 1970; SIK Sándor: *Pázmány, az ember és az író*, Bp. 1939.
2. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Pázmány*, It, 1971, 41–75; valamint: *Herder árnyékában*, Bp. 1979, 198–251.
3. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép (Pázmány Péter prédikációi)*, Humanizmus és reformáció 8. Bp. 1981.
4. HARGITTAY Emil, *A Pázmány-levélfilológia helyzete*, ItK, 1978, 186. – *Régi magyar levelestár*, szerk. Hargittay Emil, Bp. 1981.
5. BENDA Kálmán, *Pázmány Péter politikai pályakezdése*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1979, 273–280; ÓRY Miklós, *Kardinal Pázmány und die kirchliche Erneuerung in Ungarn*, in: *Ungarnjahrbuch V*, 1973, München, 76–96; Uő: *Pázmány Péter in Kaschau*, Uo, 1976, 73–102. LUKÁCS László–SZABÓ Ferenc, *Autour de la nomination de Péter Pázmány au siège primatial d'Eszlergom (1614–1616)*, in: *Archivum Historicum S.I. Roma*, 1985, 77–148. HARGITTAY Emil, *Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei*, It, 1980, 134–147.

6. ÓRY Miklós, *Pázmány und Suarez. Berührungspunkte in der Ekklesiologie*, in: *Homenaje a E. Elorduy*, Bilbao, 1978, 209–236.

7. BORSA Gedcon, *Pázmány Péter nyomtatásban megjelent korai vizsgátelei*, Magyar Könyvszemle, 1978, 187–192. *Diatriba theologica Krisztus egyházáról*, Bev. és kiadja ÓRY M. Eisenstadt, 1975. *De iustitia et iure. De verbo incarnato*, Bev. és kiadja ÓRY M. Eisenstadt, 1984.

8. ÓRY Miklós–SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter*. Bevezetés P. P. válogatott műveihez, Bp. 1983, 29.

9. ANDRITSCH Johann, *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz 1586–1782*, Graz, 1965, 252–255, 218. *Die Matrikeln der Universität Graz*. Bearb. von Johann Andritsch. I. (1586–1630), Graz, 1977.

10. FRANKL (FRANKÓI) Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a 16. században*, Bp. 1873; RELKOVIC Néda, *A gráci egyetem legrégibb magyar hallgatói (1586–1640)*, Bp. 1933. 1–15; BARTA István, *Ungarn und die Wiener Universität*. Jahrbuch Klebelsberg-Institut für ungarische Geschichtsforschung VII. Bp. 1937, 113–177.

11. KELLER Juliane, *Grazer Frühdrucke 1559–1619*, Graz, 1970; KERN Anton, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz I–III*, 1947–1967, 39–40. – BORSA, i.m. 188.

12. *A magyar irodalom története* II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp. 1964.

13. *Theses philosophicae de vario ac multiplici ente philosophico ... quas ... defendet ... Antonius A ZARA Aquileiensis ... Graecii 1598*; *Theses philosophicae, quas ... defendet ... Johannes LUDECKIUS Wrinicensis Marchicus ... Graecii 1598*.

14. *Philosophicae assertiones de speciebus corporis naturalis quas ... defendet ... Martinus HAVENZWEIG Brunsbergensis Prutenus et Franciscus SCHOLTZ Ungarus ... Graecii 1600*. – *Theses philosophicae, de ente eiusdemque passionibus ac speciebus, quas ... defendet ... Romedius BENEDETTO Tridentinus ... Graecii 1600*. – *Assertiones philosophicae de corpore naturali ... quas ... defendet ... Henricus SCULTETUS Nissenus Silesius ... Graecii 1600*. (Mindhárom: Olomouc, Státní viedecká knihovna).

15. PÁZMÁNY Péter, *Opera omnia* I. (Dialectica), II–III. (Physica), Bp., 1894–1904.

16. *Diatriba*... i.m. 22–23.

17. Uo. 11v–12r.

18. PÁZMÁNY P. *Összes Művei*, Bp. 1894–1905. (A továbbiakban rövidítve: PÖM) I. 42.

19. *Diatriba*... i.m. 30v.

20. Uo. 35.

21. PÖM II, 311.

22. ÓRY–SZABÓ: I.m. 94; RMNY II. 933.

23. PÖM I. 94.

24. MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, Nagyszombat 1603; RMNY II. 905. Legújabb kiadása KATONA Tamástól,

MAKKAI László utószavával Bp. 1979; TURÓCZI TROSTLER József: *Az országokban való...* Forrástanulmány Magyar István könyvéről, Minerva, 1930, 233–251; FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter 1570–1637*. (Magyar történeti életrajzok), Pest, 1856. 31–34; SÍK: *I.m.* 89–90.

25. ESZTERHÁZI Tamás–KÜRTI István: *Az igaz Anyaszentegyházról... Aegidius Hunnius... által*, Sávár, 1602; RMNY II. 888; Hunnius műve: *Articulus de ecclesia vera...* Frankfurt am Main 1596; THIENEMANN Tivadar, 16. és 17. századi irodalmunk német eredetű művei, ItK, 1923.

26. PÖM I. 62.

27. Uo. 182. 184.

28. ÖRY-SZABÓ, *I.m.* 95; RMNY II. 945.

29. PÁZMÁNY Péter, *Opera omnia*, Bp. 1984–1904. IV. 379–635, ill. 635–791; SZABÓ Ferenc, *Pázmány hitelelemzése a grazi De Fide-
traktátusban*, in *Pázmány Péter emlékezete*, szerk. LUKACS L.–SZABÓ F. Róma, 1987, 99–181.

30. PÖM II. 312.

31. PÁZMÁNY P.: *Opera omnia*, Bp. 1894–1904, IV. 791–808.

32. PASTOR Ludwig, *Geschichte der Päpste*, XII, Freiburg in Breisgau, 1927, 82–131; E. ISERLOH–J. GLAZIK–H. JEDIN, *Reformation, katholische Reform und Gegenreformation (Handbuch der Kirchengeschichte IV)*, Freiburg–Basel–Wien, 1967, 653–654. A velencei konfliktusról számos vitairat született, közülük 28 a Signoria egyházügyi tanácsadóját, Paolo Sarpi servita szerzetest védte, 38 viszont ellene foglalt állást, így többek között Bellarmino, Baroni, Suarez és valamennyi jezsuita író. Az idevágó, kiterjedt szakirodalomból ezúttal csak két munkára utalunk. BUFFON V., *Chiesa di Cristo e Chiesa romana nelle opere e nelle lettere di Fra Paolo Sarpi*, Leuven, 1941, valamint SALVATORELLI L., *Le idee religiose di Fra Paolo Sarpi. Memorie delle Accademia nazionale dei Lincei*, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, Serie VIII. 5, Roma, 1953, 311–360.

33. PÖM II. 402.

34. PÖM II. 357.

PÁZMÁNY KORÁN-CÁFOLATA

Előadasként elhangzott Egerben, a II. barokk-konferencián, 1994. jún. 4-én. Először most jelenik meg.

1. RMNY, 933; szövegkiadása RAPAICS Rajmondtól: *Pázmány Péter Összes Munkái*, I, Bp. 1894, 557–573, valamint uo. III, 727–753.

2. SÍK Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp. 1939, 96.

3. BITSKEY István, *Pázmány Péter* (Magyar História Életrajzok), Bp. 1986, 68.

4. SZÁNTÓ (ARATOR) István S. J. *Confutatio Alcorani (1611)*, sajtó alá rendezte Lázár István Dávid, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 27.).

4/a. KORÁN, ford. Simon Róbert, Bp. 1987. (Prométheusz Könyvek, 17.)

5. BITSKEY István, *Megjegyzések Pázmány gráci vitairatairól*, in *Pázmány Péter emlékezete*, Róma, 1987, 188., ill. jelen kötetben.

6. PÁZMÁNY Péter *Összes Munkái* (a továbbiakban: PÖM), I, Bp. 1894, 392.

7. PÖM I, 437–438.

8. Uo. 557.

9. A Szkhárosi-idézet forrása: RMKT/XVI. század, II., kiadta Szilády Áron, Bp. 1880, 186; a protestantizmus törökszemléletére vonatkozóan vö. KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világhépe*, Debrecen, 1943, 33; BENDA Kálmán, *A végvári harcok ideológiája*, Történelmi Szemle, 1963, 17–18; Michael SUCHY, *Das türkische Problem in Ungarn im 16-ten Jahrhundert und die deutsche öffentliche Meinung*, in *Gedenkschrift Martin Göring*, Wiesbaden, 1968, 46–59; Luther nézetei megtalálhatók korai művében: *Vom Kriege wider den Türcken, 1529*, in *Türkische Historien*, Frankfurt am Main, 1563, Buch III, 54.

10. GOMBÁNE LÁBOS Olga, *Kecskeméti Alexis János*. Bev. tanulmány a RMPE III. kötetéhez, Bp. 1974, 47, ill. 596.

11. PÖM I, 557.

12. *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. II, Freiburg in Breisgau, 1931, 325.

13. SIMON Róbert, *A Korán világa*, Bp. 1987, 421.

14. RITÓOK Zsigmondné, *Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomaeus Georgievits*, in *Szomszédság és közösség. Délsláv-magyar irodalmi kapcsolatok*, Bp. 1972, 56; KIDRIC, Franz, *Bartholomaeus Gjorgjevic*, Wien, 1920.

15. A *Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, közreadja BERLASZ Jenő, Szeged, 1984, 33–34 (Adattár 16–17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17.). Itt megtalálható a három kötet részletes tartalomjegyzéke, ennek végén a dátum: „Excusum Anno Domini 1550. in folio”. Ez nem lehet az 1543-as bázeli kiadás, mivel benne vannak Georgievits 1544-ben Antwerpenben kiadott művei is. A teljes cím: *Machumetis Saracenorum Principis, eiusque successorum Vitae doctrina ac Ipse Alcoran, que ante annos CCCC Petrus Abbas Chuniacensis ex Arabica lingua in latinam transferri curavit. His adiuncte sunt confutationes multorum authorum Arabum, Grecorum et Latinorum; Item de Turcarum sive Saracenorum origine... Opera et studio Bibliandri in unum collecta.*

16. WESSEL, Klaus, *Die Kultur von Byzanz*, Frankfurt am Main, 1970, 400.

17. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világhépe (Pázmány Péter prédikációi)*, Bp. 1979, 69–70.

18. Joannes Jacobus Boissardus, *Vitae et icones Sultanorum, Principum Persarum aliorumque illustrium heroum heroinarumque*, Frankfurt am Main, 1596.

19. *British Museum General Catalogue of Printed Books*, XIV, London, 1965, 503.

20. *Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról*, fordította, az utószót és a jegyzeteket írta FÜGEDI Erik, Bp. 1976, 5–151, 208.

21. PÖM III, 733.

22. HOENIGER, Nicolaus, *Hoffhaltung des Türkischen Keyser und Othomanischen Reichs Beschreibung*, Basel, 1578; *Solymani XII et Selym XIII Turcarum Imperat. contra Christianos vicissimque Christianorum contra hos, sub auspiciis... Imp. Caroli V, Ferdinandi et Maximiliani II res gestae... ab anno 1520 usque in praesentem annum 1577 peractae*, Basel, 1577. Ez utóbbival egybekötve jelent meg Antoine Geoffroy, *Aulae Turcicae, Othomanicique imperii descriptio* c. írása.

23. SZÁNTÓ, i.m. 76–77: „Authores, qui contra Mahometem aliquid scripserunt”.

24. *British Museum... i.m.* V, 235. A spanyol eredeti címe: *Confusion de la secta mahomatica alcoran compuesta por mossen Juan Andres... quondam Alfaqui dexatina agora por la divina bondad cristiano y sacerdote*, Valencia, 1515. Vö. még Norman DANIEL, *Islam and the West. The Making of an Image*, Oxford, 1993², 35, 88–93; *The Arabs and mediaeval Europe*, London, 1975, 302.

25. GÖLLNER, Karl, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I, Bucuresti–Berlin, 1961; DANIEL, i.m. 1975, 303–309; SIMON, i.m. 421.

26. SIMON Róbert, i.m. 461.

27. *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, ed. by E. Donzel, B. Lewis, Ch. Pellet, vol. V, Leiden, 1986, p. 180–181; vol. VII, 1993, 360–386: ELIADE, Mircea, *Mythes, rêves et mystères*, Paris, 1957.

28. PÖM I, 557–558.

29. PÖM III, 733.

30. SZAKÁLY Ferenc, *A mohácsi csata*, Bp. 1977, 63.

31. PÖM III, 740.

32. SZAKÁLY, i.m. 28.

33. PÖM I, 565–566.

34. KORÁN, Simon R. ford.i.m. 389.

35. GERMANUS Gyula, *Az arab irodalom története*, Bp. 1979, 49.

36. PÖM III, 727; ezzel szemben a protestáns álláspont az, hogy „sok keresztyén felsőség oly gonoszul uralkodik, hogy rosszabb a töröknél”; vö. Flacius előszava Eszéki Imre protestáns lelkész leveléhez, amely a hódoltsági viszonyokról számol be. *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, Bp. 1973, 907 (a levelet közreadja Bucsay Mihály).

37. VINCENT, Bernard, *Les Jesuites et l'Islam méditerranéen*. Chrétiens et Musulmans á la Renaissance, XXXVIIe Colloque International d'Etudes Humanistes, 4–9 juillet 1994, Université François Rabelais de Tours.

BETHLEN, PÁZMÁNY ÉS A KÁLDI-BIBLIA

Megjelent: Századok, 1981, 737–743. Előadásként elhangzott 1980. október 8-án Debrecenben, a fejedelem születésének 400. évfordulójára rendezett konferencián.

1. KEMÉNY János: Önéletírása és vál. levelei. Kiad.: V. WINDISCH Éva. Bp., 1959. 150.

2. BÍRÓ Vencel: Bethlen viszonya Pázmánnyal. Erdélyi Múzeum, 1914. 181–194.

3. SÍK Sándor: Pázmány, az ember és az író. Bp., 1939. 216–231.

4. Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Kiad. HANUY Ferenc. I–II. köt. Bp., 1910–11. – Gabrielis Bethlenii principatus Transsilvaniae coevis documentis illustratus. Collegit... G. PRAY. Ed.: J. F. Miller. Tomus I–II. Pestini, 1816. – Pázmány P. levelezése. Kiad. FRANKL Vilmos. Bp., 1873. – Bethlen G. fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiad.: SZILÁGYI Sándor. Bp., 1879. – Bethlen G. levelei, Történelmi Tár 1887. 12–16. A továbbiakban valamennyi rövidítve: PÖL I–II., Pray I–II., FRANKL, SZILÁGYI 1879, TT 1887.

5. Bethlen levelei Pázmányhoz:

1617: jún. 19., dec. 17.

1618: febr. 21., máj. 25.

1619: nov. 5.

1622: jan. 13., jan. 17. (levél+utóirat), febr. 27., márc. 22., ápr. 12.

1623: márc. 22., márc. 23., jún. 30., nov. 29.

1624: ápr. 21., jún. 18., júl. 22., szept. 17., szept. 27.

1625: febr. 18., márc. 20., jún. 17., júl. 14., nov. 5. (2 levél!)

1626: nov. 2., nov. 30., dec. 12., dec. 28.

1627: aug. 27., aug. 29.

1628: febr. 21., jún. 2.

1629: máj. 2.

Pázmány levelei Bethlenhez:

1622: jan. 10., jan. 12., márc. 4., nov. 9.

1623: jan. 5., febr. 10., márc. 27., nov. 14., dec. 1.

1626: nov. 24.

1627: dec. 28.

1629: ápr. 3., szept. 14.

6. Frankl, 86.

7. Uo. 162.

8. Szilágyi 1879. 106.

9. Pray I. 70–71.

10. Frankl 257–261.

11. Szilágyi 1879. 168.

12. PÖL I. 319.

13. Frankl, 364.

14. PÖL I. 362–363.

15. PÖL I. 555. és Szilágyi 1879. 420–422.
16. TT. 1887. 15–16.
17. Bethlen Gábor és az erdélyi katholicizmus, Cluj-Kolozsvár 1929.
18. Az vasárnapokra való prédikációknak első része. Pozsony, 1631. (Húsvét ut. vas. 3. beszéd). – Vö. még RÉVAI Sándor, Káldi György. Hittud. folyóirat 1905. 514. és uő.: K. Gy. a bibliafordító, Pécs, 1902/3., 9–32.
19. FRAKNÓI Vilmos, Pázmány P. és kora, I. 590.
20. Uo. II. 80. és PODHRADCZKY József, Nagyszombati Káldi György, Tudománytár III. Buda 1838. 296–327.
21. *Fraknói*: Uo. 81.
22. Vö. erről újabban BAKÓ Dorottya, Káldi György élete és művei, Magyar Könyvszemle, 1987. 82–83.

ESTERHÁZY MIKLÓS, A HITVITÁZÓ NÁDOR

1. *Galántai gróf ESTERHÁZY Miklós nádor munkái*, kiadta és bevezette TOLDY Ferenc, Pest, 1852, I. kötet, 21. hasáb.
2. *A magyar irodalom története* II, szerk. Klaniczay Tibor, Bp. 1964, 157; CSAPODI Csaba, *Esterházy Miklós*, Bp. 1942 (Magyar Életrajzok).
3. PÉTER Katalin, *Esterházy Miklós*, Bp. 1985, 62–63 (Magyar História Életrajzok).
4. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp. 1964, 21.
5. MAKKAI László, *Esterházy Miklós küzdelme a rendi reformért, in Magyarország története 1526–1686*, Bp. 1985, 900.
6. Nádasdy propositioja: „Quod in omnibus articulis fidei, exceptis Adiphoris et Ceremoniis Patres veteres Augustinus etc. idem senserint per omnia cum modernis Lutheranis”. Esterházy, i.m. 10. h.
7. A felsorolt és idézett patrisztikai műveknek szinte mindegyike megtalálható Nádasdy Ferenc könyvtárjegyzékein is, vö. *Magyarországi magánkönyvtárak II (1588–1721)*, szerk. MONOK István, Szeged, 1992, 73–80, ill. 101–106 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2). Feltűnő, hogy Nádasdy könyvlistáin sem Luther, sem a „lutheránus doctorok” művei nem szerepelnek, úgy látszik, katolizálása után (1643) ezeket eltüntette könyvei közül. Evangélikus korában ugyanis nyilván birtokában voltak az általa bőven idézett művek.
8. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp. 1994, 55–56, 67, 110. (Humanizmus és reformáció 21.).
9. ESTERHÁZY, i.m. 30.
10. Uo. 52–53.
11. Uo. 35–38.
12. KEMÉNY János *Önéletírása és válogatott levelei*, kiadta V. Windisch Éva, Bp. 1959, 150.
13. CSAPODI, i.m. 26.
14. PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött Levelei*, II, kiadta HANUY Ferenc,

Bp. 1911, 457–462; helyenként felbukkan a szakirodalomban az az adat, amely szerint Pázmány Esterházyval kapcsolatban a kiátkozás lehetőségét vetette fel. Ez nem helytálló, csupán Esterházy Dániel magyarázta így félre az érsek szavait, Pázmány tagadta, hogy ilyet mondott volna, id. hely, 461.

15. MÁRKI Sándor, *Esterházy Miklós nádor életrajza*, Pozsony 1884, 20.

16. ESTERHÁZY Miklós nádor iratai, I. *Kormányzattörténeti iratok. Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka* (1640. dec.–1643. márc.). Kiad. és bev. HAJNAL István, Bp. 1930; RÁTH Károly: *Gr. Esterházy Miklós nádor levelei*, Magyar Történelmi Tár, 1861, VIII; lényegében ugyancsak terjedelmes adatgyűjteménynek tekinthető SZALAY László–SALAMON Ferenc: *Galántai gr. Esterházy Miklós, Magyarország nádora*, I–III, Pest, 1863–1870.

17. Levél I. Rákóczi György fejedelemhez, 1644. ov. 11. TOLDY Ferenc idézett kiadása (vö. 1. sz. jegyzet), III, 275. h.

18. SZALAY–SALAMON, i.m. 53.

19. HAJNAL István, *Esterházy Miklós nádor lemondása*, Bp. 1929, 86.

20. *E. M. nádor iratai*, i.m. 383.

21. PAZMÁNY P. *Összegyűjtött levelei*, i.m. I, 1910, 26–28. Az érsek 1608-as álláspontja szerint „a magyarok a törökkel és tatárokkal nagy és szoros szövetségben vannak, és inkább alávetnék magukat a törököknek, semhogy a vallásszabadságtól megfosztani engedjék magukat”. A bécsi béke érvényességét Pázmány sem vonta kétségbe, vö. még SÍK Sándor, *Pázmány Péter, az ember és az író*, Bp. 1939, 68–69.

22. HAJNAL István, i.m. 9.

23. BENDA Kálmán, *Habsburg Absolutism and the Resistance of the Hungarian Estates in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, in *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. by R. J. W. Evans and T. V. Thomas, London, Macmillan, 1991, 123–128.

24. PÉTER Katalin, i.m. 101–114.

VÁLSÁGKÉP ÉS REFORMPROGRAM COMENIUS TERVEZETÉBEN

Megjelent a *Körösök vidéke* (Gyula, 1989) c. kiadványban. Az írás gondolatmenetét inspiráló szakirodalomból említendők az alábbiak: MAKKAI László, *Gentis felicitas*, Pedagógiai Szemle, 1958; *Comenius Magyarországon*, összeállította KOVÁCS Endre, Bp. 1970; *Comenius and Hungary*, ed. by FÖLDES Éva, MÉSZÁROS István, Bp. 1973; BAKOS József, *Comenius sárospataki évei (1650–1654)*, in *A Sárospataki Református Kollégium története*, Bp. 1981; PÉTER Katalin, *Comenius magyarországi elképzeléseiről* (A Sermo secretus és a Gentis felicitas),

Acta Hist. Litt. Hung., Szeged, 1985, 63–72; BARCZA József, *Comenius ökumenicitása*, Confessio, 1988. Alapvető kutatási segédeszközt jelent két bibliográfia: BAKOS József, *A magyar Comenius-irodalom*, 1–5, Bp. Sárospatak–Eger, 1952–1963; *Comenius Magyarországon kiadott műveinek lelőhely-bibliográfiája*, szerk. ARATÓ Ferenc, Bp. 1970. *A Gentis felicitas* mértékadó kiadása Julie Novaková munkája, in *Johannis Amos Comenii Opera Omnia XIII*, Prága, 1974, 37–60; a nemzetközi kutatás legújabb eredményeit vö. *Johann Amos Comenius und die Genese des modernen Europa*, Internationales Comenius-Kolloquium, Evangelisches Gemeindehaus Bayreuth, 26–29. Sept. 1991.

HISTÓRIA, EMLÉKIRAT, ÖNVALLOMÁS

Megjelent az *Irodalom és ideológia a 16–17. században* (szerk. VARJAS Béla, Bp. 1987.) c. kötetben. Ezt követően a témával kapcsolatban több szövegkiadás és tanulmány látott napvilágot, közülük legfontosabb JANKOVICS József munkája (*Vörösmarti Mihály Megtérése históriája*, Bp. 1912.). Noha e kötet utószavában Jankovics főként a mű hitvitajellegéhez szolgáltart értékes adatokat, ő is elismeri: „Az önéletírásokra oly jellemző szándék azonban elvitathatatlan a história szerzőjétől” (i. m. 277.). Lényeges ellentmondást elemzéseink között már csak azért sem érzek, mert a szerzőt jelen tanulmányom is „a hitvitától a memoárig” alcímmel tárgyalja. A Vörösmarti névalakot elfogadom, utólag azonban nem érzem indokoltnak szövegem átigazítását.

Több tanulmány foglalkozott újabban Bethlen Miklóssal. R. VÁRKONYI Ágnes a politikus pályáját mutatta be (*Erdélyi Múzeum*, 1993/1–2, 6–12.), KÓSA László az író vallásosságát, Biblia-ismeretét elemezte (in *Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, 1993, 53–73), NAGY Péter pedig az egyéniség legszembevetőbb vonásait rajzolta meg, joggal hangsúlyozva az életműben a sikertelen gyakorlati politika és az értékes írói teljesítmény közötti (látszólagos) feszültséget (ItK, 1994, 445–478).

Jelen írásunk nem az egyes szerzők írói portréjának festését tűzte ki célul, hanem a műfaj történeti fejlődését kívánta áttekinteni, s mivel ilyen szándékú újabb tanulmány a *Magyar emlékirók, 16–18. század* (Bp. 1982, Magyar Remekírók) c. antológia megjelenése óta nem készült, e mostani újraközlést indokoltnak látjuk. Az antológia utószava nem azonos tanulmányunkkal (miként azt Monok I. felületes recenziója véli, ItK 1989, 159.), amely az előbbinek háromszoros terjedelművé növelt továbbfejlesztése.

1. *Humanista történetírók*, Bp., 1977, 1160. (Kulcsár Péter utószava). Bonfini korszerűségéről vö. KULCSÁR PÉTER, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., 1973, 210–212.

2. MATE Károly, *A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750)*, Minerva, Bp., 1926, 120–166; KEMÉNY Katalin, *Erdélyi emlékirók*, Erdélyi

Múzeum, 1932, 180–204, 247–276; GYENIS Vilmos, *Emlékirat és anekdota*, ItK, 1970, 305–321.

3. KEMÉNY János *Önéletírása és válogatott levelei*, Bp., 1959; BETHLEN Miklós *Önéletírása*, Bp., 1955; BETHLEN Kata *Önéletírása*, Bp., 1963. (Mindhárom a Magyar Századok sorozatban); TÓTFALUSI Mentsége az *Erdélyi féniks* című kötetben, Bukarest, 1974; APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, Bp., 1972.

4. SZAKÁLY Ferenc, *A mohácsi csata* (Sorsdöntő történelmi napok 2.), Bp., 1975; BARTA Gábor, *Illúziók esztendeje*. Történelmi Szemle, 1977, 1–31; KOSÁRY Domokos, *A magyar külpolitika Mohács előtt* (Gyorsuló idő), Bp., 1978.

5. KLANICZAY Tibor, *Mi és miért veszett Mohácsnál?* In: *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 198.

6. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1953, 130.

7. VERANCSICS Antal *Összes munkái*, II. kötet, Közli Szalay László, *Monumenta Hungariae Historica*, Pest, 1857, XI. A továbbiakban a mű szövegét e kiadás 123–185. lapjairól idézzük. Modern kiadása a *Bibliotheca Historica* sorozatban (Bp., 1980.), sajtó alá rendezte Kovács István, az utószót Szakály Ferenc írta. Kritikai kiadása Kovács Istvántól (Debrecen, 1982).

8. THALLÓCZY Lajos, *Csömöri Zay Ferenc (1505–1570)*, *Magyar Történelmi Életrajzok*, Bp., 1885, 74–75.

9. *A magyar irodalom története*, I. kötet, Bp., 1964, 286. (Varjas Béla); TARDY Lajos, *Régi magyar követjárások Keleten*, Bp., 1971, 71–80.

10. KOVÁCS István tanulmányait lásd a *Magyar Nyelvjárások* (Debrecen) című kiadvány alábbi köteteiben: XVII. (1971) 107; XIX. (1973) 89–114; XX. (1974) 87–107; XXI. (1975) 75–99, valamint a *Nyelvtudományi Értekezések* 58. kötetében (Bp., 1967), 358–364.

11. KOSÁRY i.m. 53. és 181.

12. ISTVÁNFFY Miklós, *Magyar történet*, Bp., 1962, 78–92; SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, Bp., 1961, 81. Az eltérő vélemények és források bő ismertetését vö. KISS Lajos: *Nándorfehérvár bukása (1521)*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1889, 389–440, 546–612.

13. HÓMAN Bálint–SZEKFÚ Gyula, *Magyar történet* II. kötet, Bp., 1936. 603; KISS i.m. 537.

14. SZAKÁLY Ferenc, *Nándorfehérvár 1521-es ostromához*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1978, 484–498.

15. BARTA János, *Élmény és forma*, Bp., 1965, 127. Valószínűség és önéletrajz viszonyát elemzi SZÁVAI János, *Az önéletrajz*, Bp., 1978, 63. Történelmi mű és irodalmi alkotás viszonyáról vö. VÍGH Árpád: *A mű mint a szöveg példasága*, ItK, 1979, 410–426.

16. LUKÁCS György, *Az esztétikum sajátossága*, Bp., 1975, 226.

17. Idézi MARKIEWICZ, Henryk, *Az irodalomtudomány fő kérdései*, Bp., 1968, 278.

18. *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról* (Közreadja Tardy Lajos) Bp., 1977, 181–269.
19. BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 38.
20. *Mindszenti Gábor diáriuma* (Makkai László utószavával), Bp., 1977, 21.
21. KULCSÁR Péter véleménye: It, 1978, 516.
22. BESSENYEI József, *Mindszenti Gábor emlékiratának történeti forrásértéke*, Történelmi Szemle, 1978, 570–587.
23. VERANCSICS Antal *Összes munkái*, II. kötet, 195–203.
24. *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból* (Közli Szopori Nagy Imre), *Monumenta Hungariae Historica*, Scriptores XXXI. Bp., 1881, 131–176.
25. Uo. 167.
26. *Erdélyország történeti tára*, I. kötet, Kolozsvár, 1837, 77–81.
27. SZABÓ György, *Az erdélyi magyar önéletírás két előfutára*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közelmények, 1963, 20.
28. RMKT XVII/1, Bp., 1959, 538–573.
29. *Erdélyi történelmi adatok*, III. kötet (Kiadja Mikó Imre), Kolozsvár, 1858, 1–246.
30. BORSOS Tamás, *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta Kocziány László), Bukarest, 1972, 41–61.
31. *Monumenta Hungariae Historica*, Scriptores VII. (Kiadta Kazinczy Gábor), Pest, 1863, 135–225.
32. BARTONIEK i.m. 538–539.
33. *Erdélyi történelmi adatok*, I. kötet, kiadja Mikó Imre, Kolozsvár, 1855, 223–243.
34. Uo. 39–168.
35. SZIGETI József, *Az írói tudatosság problémája* Nagy Szabó Ferenc memorialéjában, in: A mű és kora, Bukarest, 1970, 284.
36. SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája kilenc könyvei*. (Kiadja Kemény Zsigmond). Újabb Nemzeti Könyvtár, Pest, 1853. 680. – Tanulmányunk lezárása után jelent meg új kiadása SZAKÁLY Ferenc tanulmányával (Bibliotheca Historica) Bp., 1980. A mű tüzetes elemzését adja TARNÓC Márton, *Szalárdi János történelemszemlélete*, ItK, 1970, 689–696.
37. Id. kiad. 231.
38. SZÁVAI János, *Memoárirodalmunk új virágkora*, It, 1978, 897.
39. VERESMARTI Mihály *Megtérése históriája*. (Kiadja Ipolyi Arnold), Bp., 1875. Új kiadása Jankovics Józseftől, Bp., 1992.
40. NEMESKÜRTY István, *A magyar széppróza születése*, Bp., 1963, 228.
41. VERESMARTI i.m. 284. Jankovics-kiadás, 221.

42. MÁTÉ Károly, *A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750)*, Minerva, Bp., 1926, 139–140.
43. VERESMARTI i.m. 34–35. Jankovics-kiadás, 40.
44. Legújabb kiadása a Makkai László által szerkesztett kötetben: *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Bp., 1976, 31–109.
45. KEMÉNY János *Önéletírása és válogatott levelei*. (Kiadta és bevezette V. Windisch Éva), Bp., 1959, 31–32.
46. Uo. 100. A továbbiakban említett események lapszámjai: 101., 107., 143., 144., 147., 160., 172., 198., 225., 271., 290. stb. A „bavariae elector” esete: 108.
47. WENDELINUS, Fridericus, *A keresztényen isteni tudományról*, Kolozsvár, 1674. (Az Apafi által írt bevezetés önvallomás jellegű.) THÖKÖLY Imre Naplójának töredékei: *Monumenta Hungariae Historica*. Scriptorum 15., 18., 23. és 24. kötetében. Pest, 1863–73. Thököly és Apafi naplójáról vö. BARTONIEK Emma, *Fejezetek a magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 547–555.
48. Erdély öröksége. VI. kötet. (Bevezette Makkai Sándor.) Bp., 1942, 199–216.
49. Uo. 211.
50. JAKÓ Zsigmond, *Misztótfalusi Kis Miklós*. (Bevezető tanulmány az Erdélyi féniks c. kötethez), Bukarest, 1974, 78–79; A magyar irodalom története, II. kötet, Bp., 1964, 253. A mű szerkezetében Jankovics József nagy szerepet tulajdonít az ismétlődésnek (vö. *Devotio...* in Tótfalusi Kis Miklós, Debrecen, 1985, 189–201.). Úgy véljük, a retorikus elemek alkalmazása s az indulati túlfűtöttség nem zárja ki egymást, sőt a polémia épp e kettősség által jön létre.
51. *A magyar irodalom története*, III. kötet, Bp., 1965, 282.
52. BETHLEN Miklós *Önéletírása*. (Bev. Tolnai Gábor, sajtó alá rend. V. Windisch Éva), Bp., 1955, I. 241.
53. It., 1975, 465.
54. BETHLEN i.m. I. kötet, 114.
55. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép* (Humanizmus és reformáció 8.), Bp., 1979, 143–144.
56. ROSNYAI Dávid ... *történeti maradványai*. (Kiadta Szilágyi Sándor), *Monumenta Hungariae Historica*, Scriptorum VIII, Pest, 1867.
57. RETTEGI György Emlékiratai (1718–67), kiadta Torma Károly. Hazánk, 1884. Idézi KEMÉNY Katalin, *Erdélyi emlékiratok*, Erdélyi Múzeum, 1932, 241–242.
58. GYENIS Vilmos, *Emlékirat és anekdota*, ItK, 1970. 320; uő.: A XVIII. század anekdotájáról, in: *Irodalom és felvilágosodás*, Bp., 1974, 729.
59. NAGYAJTAI CSEREI Mihály *Históriája*. (Kiadta Kazinczy Gábor) Pest, 1852. 5. hasáb.
60. APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*. (Szerkesztette, az utószót és jegyzeteket írta Tóth Gyula), Bp., 1972.
61. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lenni vagy nem lenni*, Bp., 1940, 73.

62. BETHLEN Kata *Önéletírása*. (Sajtó alá rendezte Sükösd Mihály), Bp., 1963, 23–24; KEMÉNY Katalin, i.m. 260. (Bethlen Kata művének utóbb felfedezett folytatását vö. ItK. 1976. 90.) A két részlet együttes újabb kiadása: *Magyar emlékirók, 16–18. század*, i. m. 695–890.

MIKES KELEMEN ÉS A MAGYAR EMLÉKÍRÓK

Megjelent: *Irodalom, történelem, folklór (M. K. születésének 300. évfordulóján)*, Debrecen, 1992, 67–71, ill. Szabolcs-Szatmári Szemle 1991/1, 85–89. Előadásként elhangzott az MTA jubileumi Mikes-konferenciáján, 1990. okt. 30-án.

1. FÉJA Géza, *Az erdélyi emlékirat*, in *Magyar Írás*, 1936, 110–115.
2. SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., 1943, 166.
3. GYENIS Vilmos, *Emlékirat és anekdota*, ItK, 1970, 315.
4. MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek, Összes művei*, I. szerk. HOPP Lajos, Bp., 1966, 376–386.
5. *A magyar irodalom története*, II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 519.
6. BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 549.
7. Uo. 547.
8. ROSNYAI Dávid *történeti maradványai*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Pest, 1867 (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, 8).
9. RETTEGI György *Emlékiratai (1718–1767)*, kiad. TORMA Károly, in *Hazánk*, 1884; KEMÉNY Katalin, *Erdélyi emlékirók*, in *Erdélyi Múzeum*, 1932, 241–242.
10. BARTA János szavait véljük e jelenségre alkalmazhatónak: „az egységes átformáltság, a művészi perspektíva egysége” jön létre a *Leveleskönyv*-ben, vö. B. J. *Klasszikusok nyomában (Észtetikai és irodalmi tanulmányok)*, Bp., 1976, 24.
11. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lenni vagy nem lenni*, Bp., 1940, 73.
12. APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, szerkesztette, az utószót és jegyzeteket írta Tóth Gyula, Bp., 1972; újabb kiadása: *Magyar emlékirók 16–18. század*, kiad. Bitskey István, Bp., 1982, 585–695.

III. MÚLT ÉS JELEN

IRODALMUNK SZENT ISTVÁN-ÁBRÁZOLÁSAI

Előadásként elhangzott a debreceni Déri Múzeumban, 1988. október 12-én, Szent István halálának 950. évfordulóján. Megjelent: *Jel (A Keresztény Értelmiségiek Szövetségének lapja)*, 1989/1–2, 39–41. Szent István kanonizálásáról és legendáiról vö. KLANICZAY Gábor, *Az 1083*.

évi magyarországi szentté avatások, in *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. FÜGEDI Erik, Bp., 1986, 15–33; valamint úő, *Szent István legendái a középkorban*, in *Szent István és kora*, szerk. GLATZ Ferenc és KARDOS József, Bp., 1988, 185–197. A témára vonatkozó újabb kötet: *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok*, szerk. TÖRÖK József, Bp., 1994.

BOCSKAI ISTVÁN ALAKJA A MAGYAR IRODALOMBAN

Előadásként elhangzott 1982. május 3-án, a debreceni Déri Múzeumban, a fejedelem születésének 425. évfordulóján. Megjelent: *Alföld*, 1982/11, 80–86.

A versek szövegét a kritikai kiadások (RMKT XVII/1, Bp. 1959; Rimay János *Összes Művei*, Bp., 1955) alapján, a maihoz közelített helyesírással, de az eredeti hangalak megőrzésével idéztük. A dolgozathoz felhasznált tanulmányok: ECKHARDT Sándor, *Bocskai és Rimay*, It, 1959, 478–480; JANSON Vilmos, *Bocaius János élete és munkái*, Bp., 1918; BÁN Imre, *Egy rím életrajza*, in *Árkádia* (A Déri Múzeum Baráti Körének kiadványa), Debrecen, 1978, 137–142; MERÉNYI VARGA László, *Rimay János: Kiben kesereg...*, in *A régi magyar vers*, Bp., 1979, 181–200. A Bocskai-szakirodalomból itt főként NAGY László monográfiáira (*A Bocskai-szabadságharc katonai története*, Bp., 1961; *Bocskai a hadak élén*, Bp., 1981; *A végvári dicsőség nyomában*, Bp., 1979), valamint *Kátai Mihály a magyar törtélemben* (Valóság, 1976/9) c. tanulmányára támaszkodtunk. A témához vő. újabban IMRE Mihály, „Magyarország panasza”, *Csokonai Könyvtár* 5, Debrecen 1995, 239–273.

MODERN REGÉNY A RÉGI ERDÉLYRŐL

Megjelent: *Alföld*, 1992/6., 82–84.

RÉGI IRODALOM – MODERN ZENE (Kodály művészetének irodalmi gyökerei)

Megjelent: *Alföld*, 1982/12, 21–25. Vő. még ugyanerről a témáról TARNÓC Márton, *Kodály és a régi magyar műveltség*, ItK, 1983, 301–309, valamint ugyanez *Kettőstűkőr*, Bp., 1988, 330–348. Dolgozatomhoz Kodály írásai közül főként az alábbiakat hasznosítottam: *A zene mindenkié*, Bp., 1954; *Visszatekintés II*, Bp., 1964; *Zenetudományi tanulmányok IV*, Bp., 1955; a róla szóló szakirodalomból főként Eősze László, Breuer János és Szabolcsi Bence értekezéseire támaszkodtam.

NÉVMUTATÓ

- Ács Pál 306, 308
Acquaviva, Claudio 127
Ady Endre 79, 293, 294, 299
Aiszóposz, i. Ezópusz
Ajtony (pogány vezér) 273
Alber Ferdinand 163
Alexa Károly 138, 313
Alsted, Johann Henrik 112
Alvinczi Péter 54, 204, 283, 321
Ambrosius 207
Amerbach, Bonifatius 43, 52
Amurat (Murád) szultán 187
Andreae, Jacobus 207
Andreas, Joannes (Juan Andres)
184, 319
Andritsch, Johann 316
Angyal Endre 147, 314
Antonius a Zara 164, 165, 316
Apáczai Csere János 116, 223, 289
Apafi Mihály, id. 249, 254, 263, 289,
326
Apor Péter 226, 255-257, 260, 262,
266, 324, 326, 327
Aragóniai Ferenc 22
Arany János 293, 298
Arató Ferenc 323
Arisztotelész 10, 52, 59
Asor Rosa, Alberto 310
Astrain, Antonio 311
Atanagi, Dionigi 72
Attila (hun király) 271
Avilai Szent Teréz 129
Auger, Roland 302
Augustinus (Szent Ágoston) 52,
205-207, 244-246
Babits Mihály 69, 274
Bajoni István 19
Bakó Dorottya 321
Bakos József 323
Balásfi Tamás 315
Balassi Bálint 68-83, 85, 88, 90, 91,
93, 95-96, 99, 102, 109, 114, 134,
137, 139-142, 144, 304-308, 313
Balázs Béla 299
Balázs Mihály 305
Balogh Jolán 16, 301, 302
Bán Imre 7, 66, 82, 90, 149, 159,
282, 305, 307, 308, 314-315, 328
Banez, Dominicius 131
Bánffy Dénes 255
Barcza József 323
Barlay Szabolcs 82, 306, 307
Baronio, Cesare 132, 183, 210, 317
Barta Gábor 226, 301, 324
Barta István 316
Barta János 232, 324, 327
Bartoniék Emma 241, 325-327
Basilius Magnus (Nagy Szent Va-
zul) 207
Basta Giorgio 278
Batizi András 41

- Báthory Boldizsár 238
 Báthory Gábor 240, 241
 Báthory István (ecsedí) 100
 Báthory István (lengyel király) 223
 Báthory Zsigmond 237
 Batsányi János 298
 Batthyány Ferenc 152
 Bauerreis, Romuald 311
 Bäumer, Remigius 311
 Beatrix (Aragóniai) 13
 Béla herceg 3o2
 Béla király, IV. 3o2
 Bélay Barnabás 228, 229, 231, 232
 Béli Pál 255
 Bellarmino, Roberto 131, 166, 168,
 169, 210, 246, 311, 317
 Belleforest, Francois 183, 187
 Benda Kálmán 279, 315, 318, 322
 Beöthy Zsolt 292
 Bercsényiné 265
 Berlász Jenő 318
 Bertelli, S. 311
 Berzsenyi Dániel 273, 297
 Bessenyei József 235, 325
 Bethlen Farkas 256
 Bethlen Gábor 110-116, 195-202,
 211, 240-242, 248, 271, 279, 286,
 309, 310, 321
 Bethlen János 256
 Bethlen Kata 226, 255, 257-259,
 261-262, 289, 324, 327
 Bethlen Miklós 116, 226, 245, 251-
 255, 258, 260-263, 324, 326
 Bethlen Péter 200
 Bettray, J. 311
 Béza (Theodor de Béze) 135
 Bibliander (Buchmann), Theodor
 182, 318
 Bigne, Marguerin de la, 132
 Birnbaum, Marianna D. 302, 303
 Bíró Vencel 195, 196, 198, 199, 201,
 320
- Bisterfeld, Henrik 112
 Bitskey István 313-315, 318, 326,
 327
 Bocatius János 280, 281, 283, 328
 Bocskai István 89, 95, 96, 175, 187,
 277-287, 308, 309, 328
 Bod Péter 51, 247
 Boissardus, Jacobus 183, 187, 318
 Bojti Veres Gáspár 112
 Bonfini, Antonio 10, 14, 17, 18, 19,
 21-24, 183, 225, 228, 256, 302-
 303, 323
 Borbás Vince 159
 Borgia Szent Ferenc 127
 Bornemisza Péter 44, 54, 142, 245,
 313
 Bornemisza Tamás 236, 238, 244
 Bornemisza Váczai Menyhért 278,
 280
 Borsa Gedeon 316
 Borsos Tamás 240, 260, 325
 Borromeo, Carlo 119, 124, 126, 129
 Bozza, Tommaso 310
 Böhme, Jakob 138
 Brandenburgi György 40, 50
 Brandt, Sebastian 61
 Brenner, Martin 164, 165
 Breuer János 328
 Brodarics Antal 228, 229
 Brodwick, James 311
 Bruckner győző 304
 Bruno, Giordano 123
 Buchberger M. 314
 Bucsay Mihály 319
 Buffon V. 317
 Bujanda J.M. 311
 Bullinger, Heinrich 122
 Burke, Peter 151, 315
- Caesar, Julius 11, 18, 244
 Camicia, Chimenti 14
 Campion, Edmund 128, 129

- Canisius, Peter 129
 Cantacuzenus, Johannes 182
 Cardano, Girolamo 253
 Castelletti, Cristoforo 76, 77
 Catullus, Gaius Valerius 80
 Cecilia Renata 202
 Cedrenus (Georgiosz Kedrénosz) 183
 Chrysostomus 168, 207
 Cicero, Marcus Tullius 10, 52, 94
 Církák Márton 50
 Comenius (Komensky), Amos Johannes 219-224, 322, 323
 Constantinus Porphyrogenitus 187
 Cordatus, Conradus 36-38, 304
 Cornaro, Marco 153
 Costa, L. de la 311
 Cranach, Lucas 49
 Cristiani, L. 310
 Crusius 184
 Curtius Rufus, Quintus 11
 Cusanus Nicolaus 182, 184
 Cuspinianus, Johannes (Spiesshammer) 184
 Cyprianus 207
 Cyrillus Alexandrinus 207

 Csanda Sándor 77, 307
 Csapodi Csaba 204, 211, 303, 321
 Cserei Mihály (nagyajtai) 255-257, 262, 263, 326
 Csetri Elek 310
 Csiki István 198
 Csokonai Vitéz Mihály 293, 294, 297
 Csorba Győző 21

 D'Addario, Arnaldo 311
 Da Maiano, Benedetto 14
 Dán Róbert 305
 D'Anchietá, José 130
 Dalmata, Giovanni 14

 Damascenus 207
 Damjanov, Jadranka 303
 Dávid Ferenc 53, 57
 Debreceni Szappanos János 278, 279, 284
 Decker, Johann 173
 Delfino, Giovanni 127
 Delumeau, Jean 312
 Démétriosz (phaleroni), 59
 Dernschwam, Johann 183, 318
 Dévai Bíró Mátyás 41, 50, 52
 Dézsi Lajos 71
 Dickens A. G. 312
 Di Francesco, Amedeo 72, 76, 77, 82, 306, 307
 Dininger, J. 311
 Dobó István 188
 Dobsa Lajos 269, 273
 Donzel E. 319
 Dorpius, Martinus 60
 Dömötör Tekla 304
 Dronke, Peter 81
 Duhr, Bernhard 312
 Dulcken, Anton 149, 150, 152, 154, 155, 158

 Eckhardt Sándor 70-72, 74, 77, 82, 88, 95, 98, 134, 142, 281, 306, 308, 309, 313, 328
 Eduard (Hitvalló), angol király 269
 Eliade Mircea 319
 Elorduy, Eleuterio 315
 Emina (Mohamed anyja) 185
 Endre, II (magyar király) 273
 Engels, Friedrich 305
 Eösze László 296, 299, 328
 Eperjessy, C. 303
 Epiktétosz 94
 Erasmus, Alberus 59
 Erasmus Roterodamus 34-36, 38, 43, 44, 48, 50-53, 61, 122, 303, 304

- Erdélyi János 68
 Erdélyi Pál 68, 70, 71, 82, 306
 Erzsébet (angol királynő) 124
 Eschenloer, Peter 17
 Esterházy Dániel 322
 Esterházy Miklós 99, 195, 204-217,
 321, 322
 Esze Tamás 98, 107, 309
 Eszéki Imre 319
 Eszterházy Károly 159
 Eszterházi Tamás 171, 316
 Eusebius Caesariensis 207
 Ezópusz 58-61, 191, 305
 Evans 313
 Evans, Robert J. W. 301, 322
 Eymerich, Nicolau 311
- Faludi Ferenc 272
 Farkas András 41
 Fehér Tibor 286
 Féja Géza 262, 327
 Ferdinánd (Aragóniai) 14
 Ferdinánd I (magyar király) 25, 50,
 119, 162, 188, 319
 Ferdinánd II (magyar király) 164
 Filarete Antonio (Averlino) 11
 Fioravante, Aristotele 14
 Fischer, Bonifatio 313
 Flacius (Matthias Flavius Illyricus)
 319
 Fógel József 302
 Fonseca, pedro 164
 Forgách Ferenc (történetíró) 225
 Forgách Ferenc (érsek) 148, 149,
 170, 171, 176
 Földes Éva 322
 Fraknói Vilmos 148, 173, 195, 314,
 317, 320, 321
 Francordinus, Bartholomeus 37,
 304
 Fráter György (Martinuzzi) 66
 Frigyes, III (Habsburg császár), 11
- Frigyes, III (Pfalzi) 117
 Fügedi Erik 319, 328
 Fülöp, II (spanyol király) 119
 Fülöp Endre 134, 313
- Gabriel Pannonius 60
 Galeotto Marzio 13, 17, 20, 302
 Gálffy János 198, 238, 244, 259
 Gatti, Giovanni 13
 Gávay János 298
 Gávay Péter 198
 Geleji Katona István 112
 Genebrard Gilbert 132
 Georgius de Hungaria (Sebesi Név-
 telen) 183-184
 Geréb László 18, 302
 Gerézdi Rabán 69, 74, 78, 303, 304,
 306
 XIII. Gergely pápa 122, 125, 126,
 132
 Germanus Gyula 319
 Georgievits, Bartholomaeus 182,
 234, 318
 Giskra 11
 Glatz Ferenc 328
 Glazik J. 317
 Gockler Imre 274
 Goethe, Johann Wolfgang 129
 Gombáné Lábos Olga 318
 Gonzaga Alajos 129
 Göllner, Karl 319
 Gömöri György 82, 307
 Göring, Martin 304, 318
 Görömbei András 288
 Graves R. L. 312
 Grendler Paul 312
 Grynaeus, Simon (Greiner) 37, 304
 Guevara, Antonio 94
 Guibert, Joseph 312
 Gundulić, Ivan 147, 314
 Gusztáv I (Wasa), svéd király 117
 Gutierrez, C. 310

- Gyarmathi Miklós 176,177
 Gyenis Vilmos 226, 255, 262, 324, 326, 327
 Gyöngyösi István 88, 144, 295
 Gyula (pogány vezér) 273
 Gyulay Pál 292

 Hagymássy Miklós 99
 Hajnal István, 214, 217, 322
 Halesus 20
 Hamann, Gustav 304
 Hanke, L. 312
 Hankiss Elemér 309
 Hankóczi Gyula 308
 Hanuy Ferenc 320, 321
 Hargittay Emil 315
 Havenzweig, Martin 165, 316
 Héderváry Ferenc 231
 Heers, Jacques 301
 Helmecky Mihály 252
 Heltai Gáspár 44, 53, 55-67, 270, 305
 Heltai János 321
 Henckel, Johann 36, 38, 39, 304
 Henrik II (német császár) 269
 Herder, Johann Gottfried 315
 Hergenröther 314
 Hermányi Dienes József 255, 260
 Hess András 14
 Hethesi Pethe Lászlóné Kapi Anna 173
 Hetényi János 273
 Hideyosi Toyotomi 130
 Hieronymus (Szent Jeromos) 61, 206, 207
 Hilarius 207
 Hoeniger, Nicolaus 184, 319
 Hoffgreff, Georg 56
 Holubár 20
 Holzapfel Helmut 312
 Hóman Bálint 324
 Homérosz 58

 Homonnai Bálint 278, 280
 Honterus, Johannes 43, 51, 52, 56, 304
 Hopp Lajos, 262, 264, 327
 Horváth Iván 77-79, 82, 306, 307
 Horváth János 228, 235, 292, 324
 Horváth Sándor 313
 Hudák Albert 304
 Hunyadi János 23, 172, 295
 Hunyadi Mátyás 9-15, 16-25, 27, 30, 31, 111, 113, 172, 225, 230, 231, 270, 271, 301, 302
 Husz János 34
 Huszár Gál 51
 Huszti György 234
 Huszti József 19, 303

 Ilkusz, Martinus Bylica de, 17
 Illésházy István 99-102, 211, 279, 280
 Illyés Gyula 287
 Imre Lajos 134, 313
 Imre Mihály 282, 328
 Imreh István 309
 Inchino, Gabriele 149, 150, 152, 153, 155, 314, 315
 Ipolyi Arnold 325
 Irenaeus 207
 Iserloh, E. 317
 István király (Szent) 269-276, 328
 Istvánffy Miklós 225, 256, 324

 Jakó Zsigmond 113, 226, 326
 Jakusith György 212
 Jámbor Róbert (francia király) 269
 Jankovics József 152, 301, 314, 323, 325, 326
 János III. (svéd király) 127
 János Zsigmond 235
 Janson Vilmos 328
 Janus Pannonius 11, 13, 18, 19, 27-33, 79, 90, 172, 295, 302-304

- Janus Secundus 70, 80
 Jedin, Hubert 310, 317
 Jenei Ferenc 135, 147, 148, 152, 314
 Jeromos, I. Hieronymus
 Jovius Paulus 182
 Juhász László 302, 303
 Julow Viktor 74, 76, 82, 88, 306, 308
 Jussoila, Johannes 128
- Káldi György 115, 195, 201, 202,
 320-321
 Kálmáncsehi Sánta Márton 45
 Kálnoky László 27, 32
 Kálvin János (Jean Calvin) 53, 57,
 117, 122, 167, 168
 Kapisztrán János 172
 Kardos József 328
 Kardos Tibor 29, 303, 304
 Károly V. (német-római császár)
 118, 319
 Károly (Habsburg főherceg) 162
 Károlyi Gáspár 53, 304
 Karthauzi Névtelen 270
 Kassai János Antoninus 36
 Kátai Mihály 281, 284-286, 328
 Kathona Géza 304, 318
 Katona József 273
 Katona Tamás 316
 Kaulen 314
 Kazinczy Ferenc 252, 261
 Kazinczy Gábor 325, 326
 Keczer Ambrus 263
 Kecskeméti Alexis János 181, 318
 Kecskeméti Vég Mihály 102, 294
 Kelemen Didák 159
 VIII. Kelemen pápa 126
 Keller, Juliane 316
 Kemény János 110, 111, 195, 200,
 211, 226, 248, 250, 251, 253, 258,
 262, 285, 320, 321, 324, 326
 Kemény Katalin 226, 238, 323,
 327
- Kemény Zsigmond 325
 Kerecsényi Dezső 304
 Kerényi György 297
 III. Keresztély (dán király) 117
 Kern, Anton 316
 Khlesl, Melchior 148
 Kidrič, Franz 318
 Kiss Emil 305
 Kiss Lajos 231, 324
 Kisfaludy Károly 298
 Kisfaludy Sándor 298
 Klaiber, Wilbirgis 311
 Klaniczay Gábor 327
 Klaniczay Tibor 7, 72-74, 76, 78,
 134, 146, 160, 301-303, 306, 309,
 310, 313-316, 321, 324, 327
 Knox, John 118
 Kocziány László 241, 325
 Kocsi Csörgő Bálint 247
 Kodály Zoltán 292-299, 328
 Koltay-Kastner Jenő 149, 314
 Kolozsvári Grandpierre Emil 161,
 315
 Komjáti Benedek 41
 Komlowszki Tibor 81, 82, 307, 308,
 314
 Koppány (pogány vezér) 273
 Kornis Gáspár 250, 251, 258
 Kós Károly 275
 Kósa László 323
 Kosáry Domokos 226, 228, 324
 Kosztolányi Dezső 256, 257, 266,
 326, 327
 Kovács Endre 322
 Kovács István 228, 324
 Kovács Kálmán 309
 Kovács Sándor Iván 88, 308, 309
 Kovács Sándor, V. 302-304, 313
 Kölcsey Ferenc 298
 Kómúves Nándor Kolos 134
 Kőszeghy Péter 80-82, 307
 Kresling, Johannes 36, 37, 304

- Kubinyi András 302
 Kuhlmann, Quirinus 138
 Kulcsár Péter 24, 235, 302, 305,
 308, 309, 323, 325
 Kupa (pogány vezér) 270
 Kurcz Ágnes 302
 Kürti István 317
- Lactantius, Lucius Caecilius Fir-
 mianus 207
 Lajos II. (magyar király) 35
 Lalla Mohamed 278, 280
 Lang, Johannes 37
 Laonicus Chalcocondyles 183
 Laskai János 93, 308
 László, Szent (magyar király) 269
 Lázár István Dávid 317
 Lea, Charles Henry 312
 Lépes Bálint 148-160, 314, 315
 Le Plat, J. 311
 Lessing, Gotthold Ephraim 253
 Lewis, B. 319
 Lippay György 216
 Lippi, Filippino 14
 Lipsius, Justus 92
 Livius, Titus 11
 Lobwasser, Ambrosius 135, 313
 Lonicerus 184
 Lórántffy Mihály 240
 Lósy Imre 216
 Loyolai Szent Ignác 53, 128, 129,
 151
 Ludeckius, Johannes 164, 165, 316
 Lukács György 233, 324
 Lukács László 315, 317
 Lukácsy Sándor 315
 Lukaris, Cyrill 115
 Lupuj vajda 249
 Luther, Martin 34-36, 41-55, 56, 59,
 122, 167, 168, 172, 181, 205, 206,
 303, 304, 305, 312, 318
 Lynn, Martin 312
- Machiavelli, Niccolo 92, 122, 234
 Madách Gáspár 98, 107, 108, 309
 Madrutius, Carolus 165
 Mágóchy Ferenc 211
 Magyar István 54, 89, 168, 170,
 171-173, 176, 177, 179, 317
 Makkai László 205, 235, 310, 317,
 321, 322, 326
 Makkai Sándor 326
 Maldonado, Juan de 132
 Mályusz Elemér 302
 Mantegna, Andrea 14
 Marcus Aurelius 244
 Mária királyné (II. Lajos felesége)
 35, 36, 38, 50, 80
 Mária Terézia 271
 Márki Sándor 212, 322
 Markiewicz, Henryk 324
 Marot, Clement 135
 Márton (versszerző) 280
 Márton László 305
 Martonfalvay Imre 236-238, 241,
 244, 259
 Masznyik Endre 303
 Máté Károly 226, 238, 246, 323, 326
 II. Mátyás király 149
 Mayer Gyula 303
 Melanchthon, Philipp 36, 39, 43,
 49, 50, 52, 55, 56, 182, 183, 207
 Menenius Agrippa 65
 Merényi Varga László 308, 328
 Mercurian, Everard 127
 Mészáros István 322
 Mészöly Gedeon 296
 Mikes Kelemen 262-267, 290,
 327
 Mikó Ferenc (hídvégi) 241, 242, 260
 Mikó Imre 325
 Miksa (Habsburg) császár 35, 280,
 319
 Miller, J. F. 320
 Milotai Nyilas István 111

- Mindszenti Gábor 235, 241, 244,
259, 325
- Misianik, Jan 306
- Misztótfalusi, I. Tótfalusi
- Mohamed próféta 179, 181, 182,
185-187, 189, 191-194, 318
- Molina, Louis 131
- Molnár Ferenc, A. 82, 307
- Molnár László
- Monok István 321, 323
- Monoszlai András 176, 177
- Móré Mihály 231, 232
- Morgay János 230-233
- Móricz zsigmond 286, 299
- Morone, Giovanni 119
- Murád szultán 187
- Muraközy Gyula 11
- Muth János 286
- Münster, Sebastian 183, 184
- Münzer, Thomas 44, 305
- Nádasdy Ferenc (a „fekete bég”) 89
- Nádasdy Ferenc (országbíró) 204-
206, 208, 209, 321
- Nagy László hadtörténész 285, 308,
328
- Nagy Péter 323
- Nagy Szabó Ferenc 242, 260, 325
- Nagy Sándor (macedón hadvezér)
18, 278
- Néri Szent Fülöp 129
- Nemeskürty István 77, 82, 245, 305,
307, 325
- Németh Béla 303
- Németh G. Béla 75, 82, 306
- Niceforus Gregoras 183
- Nicetas Choniates 183
- Nicolaus de Lyra 313
- Niccolini, Benedetto 312
- Nielsen, Lars 127
- Nobrega, Manuel de, 130
- Norman, Daniel 319
- Nováková, Julie 323
- Nyéki Vörös Mátyás 134-147, 313,
314
- Nyikos Lajos 304
- Ocskay György 315
- Olaf norvég király 269
- Oláh Miklós 22, 39, 52, 54, 225, 303,
304
- Opitz, Martin 112
- Oszmán szultán 187
- Ozorai Imre 41, 51
- Óry Miklós 161, 165, 167, 168, 173,
315-317
- Ötvös Péter 81
- Óz Pál 272
- Pachtler, Georg Michael 311
- Pajorin Klára 28, 302, 303
- III. Pál (Farnese) pápa 122
- IV. Pál (Carafa) pápa 122, 123
- V. Pál (Borghese) pápa 285
- Palaeologus, Jacobus 45
- Palatics György 82
- Paleotti, Gabriele 133, 312
- Pápai-Páriz Ferenc 104, 116, 309
- Pareus, David 112
- Passuth László 286
- Pastor, Ludwig 310, 317
- Pázmány Péter 54, 58, 114, 146,
148, 151, 152, 159, 161-204, 210-
212, 216, 251, 254, 295, 296 314-
322
- Payr, Sándor 304
- Péchi Simon 196, 197, 283
- Pécseli Király Imre 142
- Pellet, Ch. 319
- Pena, Francisco 311
- Pesti Gábor 41, 60-62
- Petantius, Felix 182
- Péter cluny-i apát
- Péter Katalin 204, 321, 322

- Péteri János 312
 Petki János 283
 Petneki Áron 302
 Petőfi Sándor 293, 294, 298
 Petrarca, Francesco 90, 94
 Petrik Géza 315
 Petrocchi, M. 312
 Petz János 278
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 12, 182
 Pirnát Antal 305
 Piscator, Ludovicus Philippus 112
 Piso Jakab 35, 39, 304
 IV. Pius (Medici) pápa 119, 122, 124
 V. Pius (Ghislieri) pápa 122, 124,
 129
 Platón 10, 52, 58
 Podhradsky József 321
 Podjebrád György 21
 Podjebrád Katalin 13
 Polgár László 310
 Possevino, Antonio 127, 132
 Postellus 184
 Prágay András 94, 271, 279
 Pray György 320
 Prodi, Paolo 310, 312
 Prokop von Templin 151

 Quintilianus, Marcus Fabius 52

 Rabe, Horst 310
 Rableais, Francois 122
 Radvánszky Béla 98, 309
 Rájnis József 272
 II. Rákóczi Ferenc 245, 263, 286,
 309
 I. Rákóczi György 94, 115, 242, 243,
 249, 309, 322
 II. Rákóczi György 220, 223, 309
 Rapaics Rajmund 317
 Ráth Károly 322
 Ratkó József 275
 Rázsó Gyula 301

 Reinerth, Karl 304
 Relkovic, Neda 316
 Rescius, Stanislaw 184
 Rettegi György 255, 260, 263,
 326, 327
 Reusch, Franz Heinrich 311
 Révai Sándor 321
 Rhédei Ferenc 198
 Rhédei Pál 198
 Ricci, Matteo 130, 132
 Richieri, Cristoforo 182
 Rimay János 69, 71, 73, 79-81, 85-
 96, 98, 108, 109, 114, 137, 141,
 144, 281-283, 306, 308, 309,
 328
 Ritoókné Szalay Ágnes 283, 318
 Robertus Retenensis 182
 Rodrigues, Francisco 312
 Romedius, Benedetto 165, 316
 Roncalli, A. 312
 Ronsard, Pierre de, 90
 Roskoványi László 99
 Rosnyai Dávid 254, 255, 263, 326,
 327
 Rubigally Pál 234
 II. Rudolf 26, 279, 285, 301
 Ruggieri, Michele 130

 Sadoletus, Jacopus 182
 Sala-Molins, Louis 311
 Salamon Ferenc 322
 Salvatorelli L. 317
 Sambucus, I. Zsámboki
 Sarkady János 305
 Sarnicki, Stanislaw 17
 Sarpi, Paolo 317
 Savonarola, Girolamo 34, 182
 Scaduto, Mario 312
 Schaidler Pál 37, 38
 Schmidt, Peter 312
 Scholtz Ferenc 165, 316
 Schnürer, Gustav 310

- Schreiber, Georg 310
 Schröteler, Joseph 312
 Scultetus, Henricus 165, 316
 Sebesi Névtelen, I. Georgius de Hungaria
 Seneca, Lucius Annaeus 52, 94
 Servet, Miguel 45, 53
 Setschkareff, Vszelovod 314
 Sforza, Ippolito 13
 Sidney, Philip 307
 Sierra Corella Antonio 312
 Sík Sándor 161, 163, 173, 179, 195, 196, 198, 274, 275, 317, 320, 322
 Silesius Angelus (Shceffler, Johannes) 138
 Simon Róbert 185, 318-319
 Sirlito, Guglielmo 132
 V. Sixtus pápa 126
 Sixtus Siensis 132
 Skaricza Máté 51
 Slaski, Jan 82, 307
 Stasiewski, Bernhard 312
 Solyom Jenő 42, 304, 305
 Sorancius, Lazarus 184
 Stainhövel, Heinrich 59, 61
 Stapleton, Thomas 168
 Stobaeus, Georg 165
 Stoll Béla 82, 306, 307, 309
 Stöckel Lénárd 41, 52
 Streit, R. 311
 Suarez, Francisco 164, 168, 316, 317
 Suchy, Michael 304, 318
 Sulla 244
 Sükösd Mihály 226, 327
 Sylvester János 41, 53, 79
- Szabadi Béla 313
 Szabó Ferenc 168, 315-317
 Szabó Géza (szentmártoni) 82, 307
 Szabó György 238, 325
 Szabó Gyula 288-291
- Szabó Magda 275, 286
 Szabolcsi Bence 328
 Szakály Ferenc 23, 226, 231, 233, 235, 236, 319, 324-325
 Szalárdi János 243, 244, 263, 325
 Szalay László 228, 322, 324
 Szántó István (Arator) 179, 184, 317, 319
 Szapolyai János 25, 50, 188, 227, 228, 230, 235
 Szávai János 244, 324, 325
 Szécsi Dénes 18
 Szegedi Gergely 82
 Szegedy-Maszák Mihály 307
 Szekfű Gyula 231, 324
 Széles Klára 309
 Szenci Molnár Albert 57, 114, 295
 Szentgyörgyvölgyi Balázs Sándor 99
 Szepsi Csombor Márton 106, 107, 309
 Szepsi Korotz György 283
 Szepsi Laczkó Máté 240, 260
 Szerb Antal 238, 253, 262, 327
 Szerémi György 324
 Szigeti József 140, 242, 313, 325
 Szilády Aron 70, 71, 82, 318
 Szilágyi Sándor 321, 326, 327
 Szkhárosi Horvát András 181, 194, 318
 Szkoblith Márk 230
 Szopori Nagy Imre 325
 Szőnyi György Endre 82, 307
 Szörényi László 305
 Szulejmán (Soliman) szultán 188, 189, 229, 230, 319
 Szuromi Lajos 309
- Takács Sándor 309
 Tardy Lajos 228, 325
 Tarnai Andor 21, 303
 Tarnóc Márton 301, 308, 309, 325, 328

- Teleki Mihály 255
 Telegdi Miklós 54
 Temesvári Pelbárt 142
 Tenenti, Alberto 301
 Tertullianus 207
 Terentius Varro, Marcus 52
 Thallóczy Lajos 228, 324
 Theiner, A. 311
 Theodoretus 168
 Theophylactus 207
 Thienemann Tivadar 303, 317
 Thomas, T. V. 322
 Thököly Imre 250, 258, 263, 326
 Thukidüdesz 58
 Thúróczi János 256
 Thurzó György 149, 150, 152, 281
 Thurzó Miklós 281
 Thurzó Szaniszló 198
 Thúry József 302
 Toldalagi Mihály 241, 242, 260
 Toldy Ferenc 321, 322
 Toledo, Francisco da, 164
 Tolnai Gábor 226, 326
 Tomek, Ernst 312
 Torma Károly 326, 327
 Tótfalusi Kis Miklós 112, 116, 226,
 251-253, 262, 295, 296, 324, 326
 Tóth Bálint 226
 Tóth Gyula 326, 327
 Tóth István 302
 Török Bálint 231, 236, 280
 Török József 328
 Török László 303
 Trencsényi Waldapfel Imre 304
 Túróczi-Trostler József 317

 Ulászló (cseh király) 22
 II. Ulászló (magyar király) 229

 Vadász Géza 303
 Vadianus, Joachimus 37
 Varga Imre 98, 309

 Vargyas Lajos 108, 309
 Varjas Béla 72, 74, 76, 82, 228, 235,
 305-308, 323, 324
 Várkonyi Ágnes, R. 301, 323
 Vasoli, Cesare 301
 Velcsov Mártonné 305
 Velius, Ursinus Caspar 35
 Verancsics Antal (Verantius Anto-
 nius) 52, 228, 234, 325
 Veress Endre 312
 Veresmarti (Vörösmarti) Mihály
 245, 246, 252, 258, 260, 323, 326
 Vergerio, Pier Paolo 10
 Verrochio 14
 Vetési Albert 13
 Vigh Árpád 324
 Viller Bertalan 163
 Villoslada, Roberto 312
 Vincent, Bernhard 319
 Vincentius Lirinensis 168
 Vinci, Leonardo da 14
 Virág Benedek 298
 Visconti A. 313
 Vitos Gerő 286
 Vitéz János 10, 13, 20, 31
 Vives, Ludovicus 182, 184
 Vízkelety András 302
 Vlagyimir nagyfejedelem 269
 Volaterranus 182
 Voltaire 312
 Vörösmarty Mihály 275, 298

 Wagner Bálint 43, 56
 Waldis, Burkhardt 60
 Waldapfel József 71, 72, 306
 Wathay Ferenc 239, 240
 Weltzig, Werner 314
 Wendelinus Fridericus 326
 Weöres Sándor 293, 299
 Werbőczy István 229, 233
 Wessel, Klaus 318
 Wesselényi Ferenc 98

Widmannstetter, Georg 163
Windfuhr, Manfred 138, 313
Windisch Éva 226, 248, 320, 321,
326
Winshemius Ortel Vitus 37
Withaker, William 166, 168, 169
Wittstock, Oskar 304
Wright, William 166
Wyclif, John 34

Xavéri Szent Ferenc 129, 130
Xenophon 244

Zay Ferenc 228, 231, 232, 234, 238,
241, 259, 324
Zeeden, Ernst 313
Zonaras (Joannész Zónárász) 183
Zrínyi Miklós (a dédapa) 189
Zrínyi Miklós (a költő dédunoka)
12, 14, 92, 218, 223, 251, 254,
285, 286, 295, 296, 321
Zsámboki János (Sambucus) 79,
225, 256
Zsigmond király 20, 302
Zwingli, Ulrich 44, 57, 117, 122, 182

A SZOROZATRÓL

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő munkatársak, tanítványok és immár a tanítványok tanítványai az újabb időkben is megőrizték és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének négy tanszékén ma is széles körű, elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Elsősorban, de nem kizárólag, ennek eredményeiről kíván számot adni az intézet és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös vállalkozása, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozat. Ennek hetedik kötete Bitskey István munkája. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni.

A SZOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

Debreczeni Attila:

CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE

(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)

S. Varga Pál:

A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG

(A magyar líra világgépének alakulása a XIX. század második felében)

Tamás Attila:

ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN

(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)

Dobos István:

ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET

(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

Imre Mihály:

„MAGYARORSZÁG PANASZA”

(A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában)

Márkus Béla:

ÁTDOLGOZÁSOK KORA

(Sarkadi Imre és a sematizmus)

A SZOROZAT KÖVETKEZŐ KÖTETEI:

FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT?

(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)

Szerk.: *Debreczeni Attila*

Imre László:

MŰFAJOK LÉTFORMÁJA

MŰLT SZÁZADI EPIKÁNKBAN

Ára: 480,- Ft (Áfával)